باقلیمِ سخن سکّہ رواں کرد — زمینِ شعر رشکِ آسماں کرد
جوابِ خمسۂ نظمِ نظامی — نوشت و داد دادِ خوش کلامی
مگر چوں پیرو نقشِ دگر بود — نہ بتوانست چیزے برو افزود

بطرزِ نو و اے ایں قصہ بنگاشت — کہ اہلِ قصہ در پیشِ نظر داشت
بہ پیشِ گل کہ بلبل نغمہ خواند — چناں اندر زمستاں کے تواند
بہ پیشِ شمع پروانہ شود تیز — بجولانِ تماشا گرم مہمیز
زپیراں ایں مثل باشی شنیدہ — "شنیدہ کے بود مانند دیدہ"
ازاں ایں نظم را رنگِ دگر شد — ز دیگر مثنویہا خوبتر شد
نوآئیں شد مرایں افسانہ را ساز — مے ہندی ست اندر جامِ شیراز
دوَلرانی خضرخاں زندہ گشتند — زنظمِ خسروی پائندہ گشتند
بداد از چشمۂ شیریں زبانی — خضر را خود زلالِ زندگانی
مپندار اینکہ افسانہ طرازی ست — بعبرت بیں کہ رمزِ عشقبازی ست

پئے تاریخ طبعش گفت اسلم
دوَلرانی وخضر آباد باہم

۱۹۱۶ء

تاریخ طبع مثنوی دولرانی و خضرخاں از حافظ محمد اسلم صاحب جیراج پوری

الا اے آنکہ داری مایۂ ذوق
بخواں ایں دفتر افسانۂ شوق

بہ بیں ایں قصّۂ نغزِ کہن را
بہ بیں نیرنگیِ رنگِ سخن را

بہ بیں اندازِ سحرِ سامری چیست ؟
بہ بیں اعجازِ فنِّ شاعری چیست ؟

بہ بیں تا خامۂ خسروؔ چہ چیز ست ؟
کہ در مصرِ سخن ہمچوں عزیز ست

سوادِ او زُلالِ زندگانی ست
کہ آبِ خضر در ظلمت نہانی ست

اگرچہ آں صوفئ اندر گلیم ست
ولیکن طورِ معنی را کلیم ست

کلامش در بلندی عرش پیماے
فروتر نہد از بامِ فلک پاے

چو طوطی شکّر افشانیش مشہور
بشیرینی گرو بُرد از لبِ حُور

ازاں مشہور در ایرانیان ست
کہ خسروؔ طوطیِ ہندوستان ست

مسلّم نزدِ اُستادانِ نامی ست
کہ شاہِ مثنوی گویاں نظامیؔ ست

چرا کو در سخن عالی مقام ست
جہانِ نظم را از وے نظام ست

جوابش گرچہ افزوں از حساب ست
ہنوز آں خمسۂ اُو لاجواب ست

ولے بعد از نظامیؔ خسروؔ ماست
کہ در ملکِ سخن مسند برآراست

زبانش ملکِ معنےٰ کرد تسخیر
بہ تیغِ ہندیِ خود شد جہانگیر

ندیدم پے بہر جانب کہ راندم | زہمراہان و رہبر دور ماندم
بہ بے آبی چو گم شد اشترِ مست | بقرباں دادمیش از تردیہ دست
پس از من ہر کہ آید یا گر آید | پے اندر پے رسد آنجا کہ شاید
مرا ایں غول نفسِ دیو پندرا | فگند اندر خرابہائے بسیار
کنوں زیں بادیہ تا کار روانم | مگر کرگس رساند استخوانم
ولے با ہمہ امید دارم | کہ غافل نیست رہبر از شمارم
زصالح ناقہ گر تنگ زد بفر سنگ | برآرد ناقۂ خو وصالح از سنگ
بزی کو راہ جست از پیش واز پس | عصائے راہِ او چوبِ شباں بس
شدم تسلیم پس او داند و پیش | کہ من ایں رہ نیارم رفتن از خویش
بدو فضلِ خدا ایم کرد تسلیم | ہم او صدقِ دیم بخشد بہ تعلیم
خداوندا بسوئے رہ نمایم | کہ با ایں رہ نما سوئے تو آیم
ہمہ کس حاجتے آرند در پیش | چہ حاجت من کہ گویم حاجتِ خویش

نمی خواہم زتو بخشی چو ہر کس
تو خسروؔ را چہ مے بخشی ہماں بس

١- بازماندم سا[٣] حج ع[٢] حج[٢] = نیزماندم ب ٢- بقرباں داشت ب ٣- ہر جا کہ خواہد ب ٤- دیو کردار س[٣]
٨- بزے کو می جہد = بزِ کو را جہد س[٣] ٩- شدم تسلیم پیرا و داند و پیش س[٣] حج حج[٢] ع[٢] ب ١٠- صدق دیم
س[٣] ب ١٣- بخشش چو ہر کس سا س[٣] ع[٢] حج[٢] ب۔

باتمام رسید

زدل سختی تنم آئینه کردار ازین سو روشن و زان سوئے زنگار
بدین بازی که طفلان را فریب است نه دانا باشد آنکو ناشکیب است
گرفتم خود گرفت آفاق حرفم برآمد بر فلک نامِ شگرفم
چه سودم زین چو گاهِ رستگاری نیابم زو بری جز شرمساری
چه خوش گردم کنون زین نغمهٔ خوش که پا کوبا ندم فردا بر آتش
دو مایه حاصلِ شعر است در دهر بهر دو نیست زامیدِ زماں بهر
یکے مالی که سلطاں بخشد و میر دوم نامی که گردد آسماں گیر
بچشم هر دو در راهِ خطرناک غبارے داں که ایں باد است و آں خاک
رهم شیب و فراز و دیده پُر گرد فرس هم کور جولاں چوں تواں کرد
چو ایں لاشه بچاه افتد نگونسار نه سلطاں دستِ من گیرد نه سالار
چو فردا از زمیں بالا کنم پشت چه باشم خاکسارے باد در مشت
خداوندی که ما را کار با اوست بهر نیک و بدم گفتار با اوست
بود واجب کزیں نقشِ تباهم نگرداند بمحشر روسیاهم
بَرد در دوزخم با آتشیں بند گلوبسته دروغیں دفترے چند
دریغا رهبرِ داننده در پیش دلِ من هم بران گمراهیِ خویش
چو من خود را ز ره یکسو فگندم گنه بر دامنِ رهبر چه بندم

۶- از امیدان بهر سا[۱] شا[۲] حج = اُمیدِ ایشاں بهر تا[۳] کا = زامیدواماں بهر ب ۸- بچشم آں هر دو شا[۳] = بچشم هر دو حج[۱] ع[۲] = بچشم هر دو سا[۱] شا[۲] حج ب ع ۱۳- حرف تباهم ب-

کجا شاید زعقلِ دانشِ آموز   کہ در افسانۂ وافسوں رود روز
تنم را دہر زاں سو رفتہ جائے   دلم را زیں طرف زنجیر در پائے
نگہ کن کیں کشاکش بر چہ سانست   کا جل زآنسوائل زینسو کشانست
تنے کش در کشش دو رشتہ بندند   ہمہ بندش بجونی گریہ خندند
سخن گر نود ہمہ سحرِ مبین است   فراواں موم و اندک انگبین ہست
گلے نشگفت ازیں خرم بہارم   کہ ضائع گشت روز و روزگارم
چو من آلودہ دامن گل نباشد   سیہ رو تر ز من بلبل نباشد
نگر تا چند زافسوں یافتم دام   کہ ایں طوطی نہد آں بلبلم نام
رسانیدم سخن را تا بداں جائے   کہ آنجا گم شود اندیشہ را پائے
نہ در ملکِ عرب تیزیم کند است   کہ رخشم گاہ نرم و گاہ تند است
چو از نعتِ نبی تابد جمالم   بجانے برضا نہد کمالم
دری را خود دری شد باز بر من   کہ غیرے را نزیبد ناز بر من
خدایم داد خود چنداں معانے   کہ بگرفتم بساطِ ایں جہانے
دریغ آں سو ندارم مایہ با خویش   علف در خانہ خوردم راہ در پیش

۴۔ تنے کش در کشش س۱ س۲ س۳ حہ۱ حہ۲ ع۱ = تنے کاندر کشش ع ایضاً بجونِ گریہ ب ۷۔ سنبل نباشد حہ ۸۔ یافتم دام س۱ ع۲ ۱۰۔ نہ رخشم ب ع ۱۱۔ یابد جمالم س۱ حہ۲ ایضاً بجائے یک زسد نہد بکمالم س۱ ۱۳۔ چندانے معانے س۱ س۲ س۳ ع۱ = چندانم معانے س۱ ۱۴۔ مایۂ خویش س۱ س۲ س۳ = مایہ با خویش س۱ حہ۱ ع۲ = پایہ بر خویش ع = بایہ با خویش ح۔

نہ از ذیلِ عنایت سایہ جُستم — نہ در ظلِّ حمایت پایہ جُستم
ہمہ جا بودم از بختِ پر اُمید — عُطارِد وار ہمزانوئے خورشید
بہرکف جائے کردم یاسمیں وار — زبردستِ زبردستاں نگیں وار
ولے بااین فریبش گشتہ مغرور — بہ آساں چوں توانم کردنش دور
ندانم چوں بجا آرد سزا ایم — فرامش کاریِ شکرِ خدا ایم
بریں بس نیست دیگر خلقِ ناداں — بہ تحسیں دادنم دارند شاداں
مرا خود دوزخ کردہ فنِ زشت — دگر ایشاں بدم سازند انگشت
یکے از من غزل جوید دگر بیت — فشانندم بر آتش روغنِ زیت
بدو دانگیزیِ زینگونہ سوزے — حدیثِ من بداں ماند کہ روزے

حکایت

یکے را خانہ بود آتش گرفتہ — دلش را شعلۂ ناخوش گرفتہ
دواں باچشمِ گریان و دلِ ریش — بہ آبِ دیدہ میکُشت آتشِ خویش
برو بگزشت ناگہ ابلہے مَست — نمک خوردہ کبابے کردہ بردست
بدو گفت ایکہ آتش میکُشی تند — بیا ویں شعلہ چندانے مکن کند
کہ من بر آتش اندازم کبابے — ترا نیز اندریں باشد ثوابے
ہمین است اندریں گفتار حالم — کہ خلق از من خوش و من در وبالم

٦- بہ تحسینے دلم ب = بہ تحسیں دہم ت ٨- غزل خواہد یکے ب --

نشد سررشته بردست از نجاتم — که بربندد زنخ هم در حیاتم
ز حرفے کاں بنوکِ خامه دادم — سیه شد نامهٔ من چوں سوادم
ز نقشِ بدستوه آمد قلم گیر — نماند اندر صحیفه جائے تحریر
فرشته چوں بزیرم رخت ریزد — که دیو از سایهٔ من میگریزد
وریں سودا دلِ دیوانه درماند — وزیں قلما قلم افگنده سر ماند
غرضهائے که رونق بخشد ایں سوئے — همه در پیشم آمد روئے در روئے
مراد از گفت گر کامم کشاد است — گرفتم هرچه در عالم مراد است
بکشتِ من ز ابرِ بختیاراں — ز امیدِ من افزوں ریخت باراں
بزرگاں کرده از دستے چو دریا — مرادِ خاطرم یکیک مهیّا
ز اوراقے که با هم غنچه بستم — چو گل در بزمِ سلطاناں نشستم
نسیم راچناں شد بخت خواهاں — که گشت ایں غنچه دستنبوئے شاهاں
مرا بود از چنیں فرخنده کارے — کلاهِ عزت از هر تاجدارے
ز هر شاه آدم هر دم خراماں — چو سوئے سرخ رُوئے و زر بداماں
نه با هر مشتری کردم قرانے — نه هر مریخ را دادم عنانے

---

۲ - چوں سوادم سا۲ سا۳ حج حج۲ = زاں سوادم ب = در سوادم ع ۴ - دل درمانده سا۲ سا۳ ایضاً وزیں قلماں ی = دریں قلماً حج۲ = وزیں کالا سا۳ ۷ - مراد ز گفت سا۲ حج۲ ی = مراد از گفت سا۲ سا۳ ب ۸ - اُمیدِ بختیاراں سا۲ سا۳ حج حج۲ ع ب = ز ابرِ بختیاراں ح ع۲

۱۰ - بزمِ سلطانے سا۲ سا۳ ب ۱۳ - آیدم سا۲ —

فروغ از روے وتاب از تن تہی گشت	چراغِ دیدہ را روغن تہی گشت
خزاں در باغِ ہستی غارت آورد	سمن پژمردہ گشت وارغواں زرد
غرض را در خزینہ ماند عقدے	نماند از آرزو در سینہ نقدے
بزنگ آورد روے آئینہ ہوش	سخن را راہ می ندہد بخود گوشس
صدف را مہر زد لبہائے خنداں	تزلزل یافت گوہرہائے دنداں
نوید با دِرِ خاکم زہر باب	صلا گفت از برا در خواندۂ خواب
متاعِ عیش را بازار بشکست	تمنا را کلیدِ کار بشکست
سہے سروے خراماں ماند برجائے	تواں از دست رفت وجنبش از پائے
دو زانو ضعفِ خود کردند معلوم	شدند آئینہ ہائے آہنیں موم
دریں ہنگام کآمد گاہِ آنم	ق کہ در جنبیدن آید کار بانم
چہ جائے آنست وہ کیں نفسِ خودکام	نہد بنیاد ہائے نا سر انجام
برغبت بستہ دل در ہرزہ چند	نہ شرم از خویش ونے بیم از خداوند
گہے یارِ جوانانِ غزل گوئے	گہے در بندِ طفلانِ نکو روے
گہے بادی در آرم در سراز گفت	گہے گویم ندارم در جہاں جفت
ہمیشہ با زنخ بود است کارم	سراسر در زنخ شد روزگارم

۴۔ برخزانہ ۳ = برخزینہ ح ۲ ب ایضاً در کیسہ نقدی س ۱ ح ح ۲ = در سینہ نقدی ۳ ع

۱۰۔ در جنبیدن آید ۳ ح ۱ = در جنبیدن آمد س ۱ ح ع۔

بدل رنج آرد و در سینہ راحت　　　جسد را مرہم و جاں را جراحت
بشادیہا دہد در نغمہ یاری　　　کند ہنگام غمہا غمگساری
بے خواراں دہد داروئے مستی　　　بخو نخواراں صلائے بت پرستی
جگرہا برسرِ آتش نشاند　　　نمک بر رخنۂ دلہا فشاند
زہے آتش فشاں دیباچۂ درد　　　کزو ہم بادہ و ہم خوں تواں خورد
شکر پرورد خوزستانی از ناز　　　کہ خواند سوئے خود جانرا بہ آواز
مفرح شربتے کاری چو در پیش　　　شود از بیش خوردن تشنگی بیش
شود بیدار عشق و عقل در خواب　　　ہوس مستسقی و اندیشہ سیراب
فسردہ دل نیاز اندیش گردد　　　نیازی را نیاز ش بیش گردد
درو جان و دلے منزل کند راست　　　چو فرزندے کہ یابندش بصد خواست
مرا اگرچہ دریں گفتارِ دل دُزد　　　بہر حرفے سزد صد گنجِ زر مُزد
نیم با اینہمہ زیں گفت و گو شاد　　　کہ ہنگامِ پریدن نیست زیں باد
بسر شد نوبتِ حُسن و جوانی　　　نماند آبے بجوئے زندگانی
شد از من روزگارِ خرّمی دور　　　بدل کرد آسماں مُشکم بکافور
بروں شد ماہئے امیدم از شست　　　بباد رخنۂ ہفتاد پیوست

۳- بُت پرستی س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ح۳ عا = شب پرستی ع　۶- جانے بآوازکا
۹- نیازے بیش س۳ ب　۱۰- درون جان و دل س س۲ س۳ ح ح۲ ب = درو جان و دلے ع
۱۱- بہر حرفے رسد ب –

جمال آراست این ماهِ دل افروز ‌‌ ‌ ز ذوالقعده دوم حرف وسیوم روز
موَرِّخ چون شمارِ سالِ وے کرد ‌ ‌ ‌ عُطارِد بر سرِ ذوالقعدے کرد
دگر تاریخ بکشایند زابجد ‌ ‌ ‌ ز ہجرت پانزده گیرند و ہفصد
دگر دانندهٔ پرسد بیت چند است ‌ ‌ ‌ ق ‌ درین نامه که از عشق ارجمند است
بصد خوبی نشاند در دل وجاں ‌ ‌ ‌ غم خوبِ دولرانی خضر خاں
چو بر بالا کشد این پرده را کس ‌ ‌ ‌ چهار الف است و دو دیست اینقدر بس
پس از خونِ شهیدانِ پرانده ‌ ‌ ‌ نوشتم سه صد و زاں پس ده و نه
اگر بر راستی خواہی گوا خواست ‌ ‌ ‌ شہیدانیک گواہی مید ہد راست
دگر زیر و زبر گردند ہمره ‌ ‌ ‌ چهار الف است و پانصد با نه و ده
درین میموں سوادِ خضر خانی ‌ ‌ ‌ ز کلک افشاندم آبِ زندگانی
چو خضر افگندم اندر چشمه ماہی ‌ ‌ ‌ نهفتم آبِ حیواں در سیاہی
جراحتہائے مشتاقانِ شب خیز ‌ ‌ ‌ خراشیدم بنوکِ خامۂ تیز
نه دود است اینکه بیروں آمد از نے ‌ ‌ ‌ که خونِ سوخته زاد از سرِ وے
سزد کیں شعله گرد دگیتی افروز ‌ ‌ ‌ که از دودِ دو آتش دارد این سوز
اگرچه تشنه را آبی دہد خوش ‌ ‌ ‌ زند در خرمنِ ہستی ہم آتش

١- ذی القعده حج[٢] ع[٢] = ذوالقعده حج ح ایضاً ششم روز سا[٣] حج[١] ع[٢] = سوم روز سا[٢] حج ب د
٧- بیت اینه سا سا[٢] حج حج[٢] ع[١] ع = پرانده د ع حاشیه = مشهد افروز - نه ده ازاں روز سا[٣]
١٤- دودِ پر آتش سا[٣] -

نه زانگونه گهرهائے که سنگی — گرفت از پرتوِ خورشید رنگی
گهرهائے بتاب از نورِ جاوید — گزاں رنگ آوردیا قوتِ خورشید
چو زاملائے رقم سنجانِ تقدیر — ق نگارش یافت ایں فرخنده تحریر
عروسے شد جمالش مایهٔ عشق — زسرتا پائے در پیرایهٔ عشق
قلم بسیار در سودا فروشد — که زلف آرائے ایں خورشید روشد
تو گوئی صورتِ یوسف دریں رو — زنون وصاد کرده چشم وابرو
زہے لعبت که گاهِ گش خرامے — شود از غمزه برصد ویس رامے
دریں وقت ار بخیزد وامق از گِل — از آں عذرا بریں عذرا نهد دل
هم اینجا لیلی و مجنوں گرو شد — هم از شیرین و خسرو قصّه نو شد
گر اوّل بو دغیطینوسش راجوش — نشد حاصل زبهمن نوشش ایں نوش
دگر از ورقه و گلشن کنی یاد — هم از حُسنِ سخن اُفتاد بنیاد
تو ایں دیبا نگر زانصاف بنیش — که فرض است آفرینش زآفرینش
دریں گیتی بشادی و نژندے — کسے کم خواند زیناں دردمندے
بهر حرفش دروں ده نامهٔ شوق — بهر لفظش نهاں صد عالمِ ذوق
مروّحِ صحن هر بیتی چو فردوس — دقایق جمع چوں برجیس در قوس

---

۵ - نطق آرائے ب ۶ - سورهٔ یوسف س[۲] سا[۳] حج حج[۲] ع[۲] ب = صورتِ یوسف ع ۸ - گش خرامے سا سا[۲] حج حج[۲] ع[۱] = خوش خرامے ستا ب ع ۱۰ - عیطیطوش حج[۲] ایضاً نوش بن نوش حج سا ۱۱ - نقاد بنیاد حج[۲] = افتاده بنیاد س ۱۲ - ایں زیباست ایضاً و گر فرصت ببالی زا فرینش سا -

اگر چوں من شوی روشن بجمعے | توئی شمعے کہ افروزد ز شمعے
دگر بر من نشیند از تو داغے | تو آں دودے کہ زاید از چراغے
زبار تلخ خیزد خواری شاخ | ز شمع مردہ کے روشن شود کاخ
ترا میگویم ایں پند دل افروز | کہ دارم بہر تو سوز جگر سوز
توئی چوں مردم چشم ز تقدیر | بچشم مردمی ایں سرمہ بپذیر
اگر زیں توتیا روشن کنی چشم | بہ بینش باز دانی گوہر از یشم
دگر زیں روشنے بے نور مانے | من آن خویشتن کردم تو دانے

در اختتام ایں سواد پر آب زندگانی کہ ماجرائے دولرانی و خضر خان است خَصَّصَہُمَا اللہُ بِعُمرِ الخَضِر

بحمد اللہ کہ از عون الٰہی | بپایان آمد ایں منشور شاہی
بقدر چار ماہ و چند روزے | فروزاں شد چنیں گیتی فروزے
درو کرد آسماں گنجینہ صرف | کہ عمرے گرد کردش حرف بر حرف
بخرج ایں متاع دیر حاصل | عطارد را زیان داد و مرا دل
گہر کامد دریغ از مہر و میغش | دریں شد خرج یکیک بے دریغش

١۔ بوئے شمعے س۲ ع ۲۔ بوئے دودے کا = توئی دودے م ا ر۲ س۳ حج حج۲ ع ب د = تواں دودے ع
٤۔ مہرے جگر سوز س۳ حاشیہ ٨۔ در اختتام کتاب تعداد ابیات حج۱ = در ختم کتاب ع ١١۔ گوہر فردوسے ب
١٤۔ صرف س س۲ ع ب = خرج س۳ حج حج۲ ع۔

از آں جام ارد هندت شربتی نو — بریزی جرعهٔ بر خاک خسرو
دلِ دانا شناسد کین چه راز است — با بله گفتن آبے در جواز است
خساں این مهره را قیمت ندانند — که دُرِّ پاک را خرمهره خوانند
کس این گوهر بگوشِ خر چه بندد — که بر بندندهٔ گوهر بخندد
اگر خربنده با خر راز گوید — خرش از راه دیگر باز گوید
بگلخن کش نشاید مشک دادن — بکامِ تشنه پستِ خشک دادن
تفِ خور شپرک را شعله گیرد — جُعَل گر بوئے گل یابد بمیرد
بریشت این و دازاں می فشانم — که هست آزارِ تو آزارِ جانم
اگر کس چشم غیرے را کند ریش — نباشد چوں خراشِ دیدهٔ خویش
ور آتش خرمنِ بیگانه سوزد — چناں نبود که رختِ خانه سوزد
مرا نامی است روشن تر ز خورشید — تو روشن کن که هست این عمرِ جاوید
وجودت گرچه از من گشت موجود — بدانگونه که نامِ نیکو از جود
مپنداری که زیرِ نیلگوں بام — ز نامِ من ترا روشن شود نام
درختے شو که از خود میوه ریزد — نه میوه کز درختش نام خیزد
چراغے باش کافروزد جهاں را — نه آں شعله که سوزد خانماں را
مشو تاریک رُو چوں بوم و خفاش — چو بازِ پادشا فرخنده رو باش

---

۳ - نیکو ندانند ب ۸ - برفشانم ج ۱۲ - نامِ نیک ب ۱۶ - تاریک خوشا —

رہی رَو کِش بسے پے ہست بر جائے　　بہر رخنہ مشو چوں مارِ بے پائے
ہمیں رہ شارعِ پرہیزگاری است　　ہماں رہ رو گریت زاقبال یاری ست
لگامِ شرع کن نفسِ حرون را　　بروب از فتنہ میدانِ درون را
نخواہی کاب در جویت شود کم　　بنا ہائے شریعت دار محکم
بلندی بایدت افگندگی کن　　خدارا باش و کارِ بندگی کن
بعشق آویز در کارِ الٰہی　　مجو از زہدِ خشک آبے کہ خواہی
نہ عشق است آنکہ باید خورد خونے　　ز پُر حیضی و یا گلخن درونے
ہماں عشق ست کِت برگیرد از خاک　　برد پاکت بسوئے عالمِ پاک
کسے کیں کیمیاش از دل بکار است　　رُخِ زردش زرِ کامل عیار است
زقلب ایں کیمیائے دل مکن سلب　　کہ ہست آں کیمیا ہائے دگر قلب
فشانداین جرعہ برمن پیرِ ہشیار　　کم از مستی زہستی کرد بیزار
غلط کردم تفاوت چند گویم　　نہ بخشیدند زاں گلزار بویم
چہ لافد آنکہ تر دامن چو میغ است　　کہ ایں بوے از ہمہ پاکاں دریغ است
خوش آں پاکاں کہ کردند ایں قدح نوش　　وزیں مَی جاوداں ماندند مدہوش
خدا روزی کند زاں پُر شرابے　　دلت را مستی و خانزا خرابے

۱- بسے پے ہست س۲ ح ح۲ ب د = پل ہست س۲ = بے پاست ع س ۷- اینکہ برخیزد ز خونے س۲
۹- بکار است س ح ع۲ = نگار است ع ح۲ ۱۱- کم از مستی ب = کم ایں مستی ع۲ = کہ ایں مستی ع ح۲
۱۴- خاموش ب -

بسرمه سود و زیبائی است موجود — زن از بہرِ زیب جوید مرد ازو سود
شتر را لب نباشد در خورِ بوس — ولیکن پشت باشد بابتِ کوس
خراں را زیب ندہد گوہرِ ساخت — ولے پالانِ نو زیبد گہِ تاخت
بپائے جفت راں منگر کہ زشت است — تو دستش بیں کہ دست افزارِ کشت است
عمل گر بہرہ اندک ور فزوں داد — بامیدی دو انست آدمی زاد
یکے گوہر بر دبے کندنِ کاں — یکے را ہم بکاں کندن رود جاں
چو بے روزی کسے کم یافت نانے — چرا بیہودہ باید کند جانے
بکارے دست زن کار زد برنجی — بگِل کندن نہ ہر کس یافت گنجی
چو در ہر پیشہ نیکی و بدی ہست — بیندیش آنکہ اندر پیشہ زن دست
بگیر از خویشتن بر دست کاری — کہ مرکب رہ نداند بے سواری
چو دل خواہی بزدی شاد کردن — بباید خدمت استاد کردن
چو گیری تیشہ بے استاد لازم — کہ دستت چوب گردد چوب ہیزم
گلابی کاید از گلہائے خود روئے — نہ در خوردِ دلِ مردم دہد بوئے
بگیر آئینِ راہ از نیکمرداں — عناں از راہِ بدمرداں بگرداں
کسے کو در پئے غولاں زند گام — کند ریگِ بیاباں خونش آشام

٢-پشت باید س٣ ٥-نیک و بدی ہست س ع٢ ١٤- آئین نیک از نیکمرداں س٣
١٥-خویش آشام سا سا٢ حج۔

برسمِ عاقلاں بگزار تن را | مکن خدمت ہوائے خویشتن را
زشہوتہا کہ برکارست مستی | عنانِ بادپا گِرد آر رستی
مداں قطرہ کہ جَست از مرد چوں برق | کزاں طوفاں ہمہ آفاق شد غرق
زناں را آں یکے قطرہ بگلشن | بہ از صد سلکِ مروارید روشن
عَروسے کز جہاں نم ماند بے بر | بکامش چشمۂ حیوانِ شود زہر
کنیزی کو زآتش گشت در تاب | سبوش از مَشکِ سقّایاں بُرد آب
ہر آں مردی کہ شاہد جوئے باشد | چو شاہد مستِ رنگ و بوئے باشد
بود مردِ خرد کرباس بر دوش | ہم آغوشِ زناں ابریشمی پوش
ز دانش کن لباسِ تن کہ زیب است | نسیج و پرنیاں ابلہ فریب است
خردمند از لباسے چوں شود شاد | کہ کرمیش ازنِ دیگر بروں داد
بسیلے بس کن ار داری بدل چشم | کہ ابلہ حُلّہ پوشد کارداں پشم
حریرِ عنکبوت و جامۂ غوک | نزیبد جز باندامِ خرد وک
اگر زیور سزد بر مہرۂ خر | بہ از خرمہرہ نبود ہیچ زیور
بہر جانب کہ شغلت دارد آسیب | متاعِ سود جو نے مایۂ زیب
ہمہ کس گرچہ در زیبا پسندیست | ز زیبائے نکوتر سودمندیست

۲- چو برکارست حہ حہ۲ ب ۳- مداں قطرہ س۱ س۲ ع۱ = ہرآں قطرہ حہ = بداں قطرہ حہ۲ ع ۶- پشت سقایان س۱ س۲ حہ ع۲ ب = مشک سقایان س۳ = دست سقایاں حہ۲ ۹- لباسِ خود س۳ ۱۲- خرولوک س۳
۱۴- سوائے ع کے باقی تمام نسخوں میں "دارد" ہے۔

قلم زن را که دستِ راست بر جاست — بدستِ چپ نگیرد خامهٔ راست
سناں ناید درست ار کژ گزارند — الف نون آید ار از چپ نگارند
بدانش زندگانی کن همه جائے — که تا دانا و ناداں بوسدت پائے
چو طاؤس ارچه پوشی حُلّه بر دوش — نشاید پائے خود کردن فراموش
چو خاک از پستی افزاید وجودت — چو آتش سرکشی بکُشند زودت
برفتن هر رهی در خورد پیکے است — ز مردم هر سلامی را علیکے است
بقدرِ خویش دارد هر یکے زور — چه همدستے کند با اژدها مور
نشاید نیشکر با پیل خوردن — نه در تگ با صبا تعجیل کردن
حریف آں گیر کز وے در نمانے — سلاح آں جوے کز وے کار رانے
سلاحِ رخش چوں بر خر نهند مرد — بماند هم ز خویش و هم ز خر فرد
سزاوار است هر کالا بهر جائے — کُله بر فرق زیبد کفش در پائے
کسے کو از کله خس زیرِ پا روفت — بباید کفش بر سر محکمش کوفت
روش آں کُن که دانایاں پسندند — نه آئینے که ناداناں بخندند
اگر زشتے برعنائی مزن گام — که طفلانت نثار آرند دشنام
خراماں روستائی چوں نهد پے — بخندد باشنائی پائے بر وے
عجوزی کو کند گلگونه بر روئے — چو توسن ز اشتر از وے رم خورد شوئے

۱- قلم را چونکه س۳ ۲- الف بے آید ح۲ ۵- ار پستی ح۲ ۵- از پستی ح ع۲ ع ۷- هر کسے زور س۲ ب ۱۲- محکم بر سرش س ع۲ ۱۶- چو شوید روئے از وی رم خورد توی ک۱

چو می جوید کسے زاں آبگینه　　گدائی بیندش با صد خزینه
چو آید نقب زن در کنجِ درویش　　کند رخنه ولے در سینهٔ خویش
مقامر کو زند بر قلب زن داؤ　　به نقدِ کینهٔ خویش افگند کاؤ
برنج آنمایه بهرِ خود مکن جمع　　که از مومِ تو غیرے برکند شمع
بنه بر خویش رنجے بهرِ آں را　　کزاں راحت رسانی دیگراں را
ز بُو جز سوز نبود بهرهٔ عود　　ز حلوا قسمِ حلوا گر بود دود
وراز خود در وجودت نیست جودے　　بگیر این بخشش از کامل وجودے
بروں ده نقشے ار داری ز نقّاش　　چو نقشت نیست باری آئینه باش
بکارے دست زن کائے دراں چیست　　چه دزدِ تیر چوں باشد کماں سست
خرد را سوئے بینائی بود زور　　بچاهِ کور نفتد جز بطِ کور
چو خطِّ ما بحکمت شو نمونه　　مشو چوں خطِّ هندو باژگونه
چو مسطر راستی را نه رگِ راست　　چو چوبِ راست شو کو جدول آراست
که نام از راستی گیری بکشور　　چو چوبِ جدول و چوں تارِ مسطر
بدانش راست باید داشت تن را　　نشاید کژ نهادن خویشتن را
چو چشمِ راست عمداً کژ کند کس　　نماید همچناں کژ چشمِ او پس

۱- چه می جوید س۲ س۳ ع ۳- قلب زن س۲ س۳ ع۲ ب ع = قلبه زن خ ی کا = قبله زن س ح
ایضاً بنقدِ کینه س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ب ۵ = بنقد کینهٔ ع ۷- وراز خود س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ب = وراز
خود ع ایضاً بگیر این بخش س ۱۰- برد زور ح کا ۱۵- نماید چشم او کژ همچنان س۳-

توانگر را که بیش آید فرا پیش — دران بیشی بود سود از زیان بیش
اگر گوهر فشاند ابرِ دُر بار — کم از ژاله دان بر گشت پُر بار
چو روغن پُر فتد بر آتشِ تیز — هم آتش کُش بود هم آتش انگیز
دهنده کش گره برابروان نیست — به است ارچه از گره نقدش روان نیست
کشادن دست و پیشانی گهِ جود — دو فتح است از پے خواهنده موجود
کشادِ دست بے ابرو کشادن — بود با استخوان لوزینه دادن
دراحسان نیست چون ابرو کشاد است — بیاکان نیز فتحے رو کشاد است
چو گشتی در درم دادن کرم کوش — ز فریادِ درم خواهان مکن جوش
چو مقبل رم خورد ز افغانِ محتاج — دهد غوغائے او بارش بتاراج
گر آید گل ز بانگِ بلبلان تنگ — نگر کرگس کند سوئے وی آهنگ
تو قطره ده که زان دریائے سیل است — مجو نامِ نکوکان خود طفیل است
نه بخشد زر جوانمرد از پے نام — نجوید نرد بان مُرغ از پے بام
چو زر داری چه از نامے پریدن — نمی شاید بزر بادے خریدن
مده بیرون فریبِ عشوه پرورد — که خلقت از گمان داند جوانمرد
حذر زان گنج پاشی کز دلِ تنگ — زبانش حاتم است و دستِ او سنگ

۴ - ارچه از س[۱] س[۳] حر حر[۲] ع[۲] ی = ارچه س[۲] ع ك ب ۵ - کشاده دست س[۳]
۷ - بپاکان س[۱] س[۲] س[۳] حر حر[۲] ع[۲] = بیاکان ع ایضاً فتحے رو کشاد س[۳] حر حر[۲] ع[۲] ب = فتحے بر کشاد ع ۱۴ - دارد جوانمرد س[۳] -

ببیں کز نعمت درمعده چو نیست — که جانبازی بناں خواہی گر نیست
بزن برجانِ آں منعم سِناںنے — که نرزد نیز دِ او جانے بنانے
ندارد ہمّتِ دادار سپہدار — تو ہم کوتہ مکن ہمت گہِ کار
بیجا پُر دلے کُن گاہ و بے گاہ — چو شیری کِش تہی باشد تہیگاہ
گر آئی زنده کم ناید ز رو کام — و گر رفتی زہے زیبا سرانجام
ورت ہستی دہ بخشندہ ہست — ہر انگشتی کلیدِ دل کن از دست
متاعے را کہ خواہد رفتن از پیش — از و ناچار بستاں بہرۂ خویش
چو مرکب را بمردن کار دراںنے — ہمت ماتم بود ہم میہماںنے
بصَرفہ صرف کن نقدی کہ داری — کہ امساکت بہ از اِسراف کاری
نہ آں صَرفہ بود ز اندیشۂ خام — کہ بخلِ صِرف را صَرفہ نہی نام
ہماں صَرفہ است کانچت ہست در بند — چناں ریزی کہ پسند دخردمند
بدہ سیم و درم بے مایگاں را — نہ نُزُل و ہدیہ عالی پایگاں را
نبخشد برق برابری کہ راند — ز کِشتِ خشک و بر دریا فشاند
مدہ سرمایہ بر دستِ دغاباز — مپرور سِفلہ را در نعمت و ناز
برآرد از دِماغِ عاقلاں دود — بزیرِ دیگِ شلغم ہیزم عود

۱-کز منعمت درمعده [۲]س [۳]س ح ح[۲] ك ع[۳] = کز نعمتے گر معز ع ۲-کہ نہ ارزد س [۲]س [۳]س ح ح[۲] ع[۲] = نیرزد ع ۵-کیابی زرد کام ح[۲] ۸-چو مرگت را بمردن کاردانی ح[۲] ب ع کا = کاردانی [۳]س ك ع[۲] ۱۱-صرف است [۲]س ح-

قلم زن کو بروں آرد پیاپے | زر از نوکِ قلم چوں آتش از نے
نہ چوں درزیست کز سوزن بہنجار | بروں آرد درم ہمچوں گُل از خار
گر او در پیسے کنی یابی بیکدم | ز عیسےٰ سوزن و رشتہ ز مریم
دگر کس آب یک سقا بہ خواند | نہ آبِ رو نہ آبِ پشت ماند
دگر یک ماہیِ پاکست در شست | بہ از دہ ماہیِ ناپاک در دست
حلال القبج مالِ پُر نہ بیند | کبوتر دانہ جوید ور نہ بیند
بود در خوردِ ہمت کامِ ہر کس | نخواہد کامِ شاہیں قوتِ کرگس
غلیواز است نے باز آنکہ ہر بار | کند از جانور رغبت بمُردار
حلالے خور ز خونِ خود کند دانگ | حرامے را زرِ گلگوں بگلبانگ
چو خواہد تیغ زن زاہن خورد زر | دلش از تیغ باید آہنیں تر
نباید از عروساں پہلوانے | نہ از سیمیں تناں آہن توانے
قبا پوشانِ غزدِل رہبرنام | غزارا کامگار از خنجرِ کام
ببیں بر تیر رنگِ سُرخ و گلگوں | کہ نبود تیر را رنگی بہ از خوں
نہنگے شو کہ با دریا کند زور | کند زیر و زبر دریا بیک شور
نہ باخہ کش چناں برگستوانے | سر اندر سینہ دُزدد ہر زمانے
چو کار اُفتد نہ کار از ہبزاں کن | غزارا باش و آشامِ سناں کن

۱۰- خورد برسا ۱۲- غزاد کامگار سے ۱۵- اندر سینہ دارد ۳ ۱۶- غذارا باش حج-

چو نا فرجام را بر سر کنی جائے | مشو رنجہ گرت بر سر نہند پائے
فغاں زاں سیل کاندم کاندر آید | ز پلواں بگزرد بر پل بر آید
بزرگ ار بردباری کرد با خر | ز سنگش خر دگشت و از لگد مرد
نکو خویاں سفیہاں را زبونند | کہ ایناں را ہوا ر آناں حرونند
بسگ گفتند کاشتر سرفراز است | بخندہ گفت سگ گردن دراز ست
شگال ار پیش بز گوید سرودی | ز چشم آرد ز بہر رودہ رودے
ز شوخی کادمی را از زباں جست | ہمہ حال از تحمل وا تواں رست
ز تندی گرچہ کارت را بلندی است | سُبک بودن نہ رسم ہوشمندی ست
چو کوہ از سنگ باید بست بنیاد | نشاید شد چو خس بازیچۂ باد
بہ بے سنگی مکن بنیاد درویش | کزاں بے سنگ بینی خانۂ خویش
بسیم بد مشو در خانہ عامر | کہ زود افتد چو سوگند مقامر
چو گل برگے کن از پاکی مہیا | مبیں رقص خساں بر روئے دریا
قناعت را بفلسی کیسہ بر دوز | بہر جستن مشو دل را بد آموز
چہ بینی خامہ زن را گنج در زیر | کہ قصابیست از نے کردہ شمشیر
ز یک تن خوں فشاند تیغ در مشت | بیک خامہ سپاہی را تواں کشت

۶- ز خشم آرد بہر یک چشم رو دے حا ۷- از زباں خست ح۲ ک = جست ع ح ع۲ کا ۱۰- بہ بے سنگی سا۳ سا ح ح۲ ع۲ = بے سنگی ع ۱۲- برگے شو از پاکی سا۳ = برگے کن ار پاکی ح۲ = کن سینہ از پاکی ک ایضاً مبیں در رقص خس د ۱۴- کہ جلادیست ک -

رہائی دہ بکوشش بستہ را — بمرہم پرورش کن خستہ را
چو بازارِ بدی در ترس و بیم است — زیانِ کیسہ بُرسودی عظیم است
ہمیشہ چنگِ دل در یکدلاں زن — دلے دو نیمہ را دو نیمہ کن تن
مشو آتش بصحبت ہمراں را — کہ خود را سوزی وانگہ دیگراں را
چو آبی باش لطف از حد فزونش — ہمہ راحت ز بیرون و درونش
بود ماہی سزائے تابہ تیز — کہ خار است از دروں بیروں درم ریز
چو ماہے را کند کس باژگونہ — نماید خارپشتی را نمونہ
مثل گر مار را گویند چوں اوست — بتندی مار بیروں آید از پوست
مشو ہر گز ندسے ناتوانے — گزیدہ ساعتے باسگ نمانے
فساد و فتنہ رنداں را جمال است — بکوئے شاہاں تقوی وبال است
بود تاریکئ شبہائے دیجور — بچشمِ کور موشاں سرمہ نور
کسے کز آبریزش نیست پرہیز — اگر خود خونِ تست از خود بروں ریز
ادب شرط است اگر فرزند شوخ است — سگِ دیوانہ را دارو کلوخ است
بہ پشتِ بے ادب رحمت بود کوب — فرس چابک شداں بے ضربتِ چوب
مکن بدخوئے را با خویش گستاخ — ستورِ بد کمش ریزی زند شاخ

۳-دو نیم را دو نیم کن س[۱] س[۳] ۹-گزیدہ ساعتے حج = گزندہ ساعتے ع حج[۲] = گزیدہ ساختے س = گزندی ساختے باسگ نخانی س[۲] ۱۰-تقوی محال است س[۳] ک ۱۲-از تن بروں س[۱] س[۲] حج[۲] ع[۲] = از خود بروں ع حج = از تن فرو س = انرشے بہ پرہیزک -

بدامانِ تو خواهم کرد پیوند — زاندرز و نصیحت رقعهٔ چند
چو جاں خواہی ہمیشہ زندگانی — بجان دوز این ہمہ پیوندِ جانی
وصیت آنیست کاندر گلشنِ دہر — بناتِ شکریں بشناسی از زہر
نہ بندی دل بر ایوانی کہ در وے — چو در رفتی بروں آئی پیاپے
ہنو داری کرمے بینی زہر باب — خیالِ آئینہ است و صورتِ خواب
دریں آئینہ روئے کز منہ پیش — کہ تا زو کژ نہ بینی صورتِ خویش
مبیں خوابِ پریشاں در حقِ کس — کاثر نیز از پریشانی دہد بس
کسے کو را بزرق و قلب یاریست — چو آبِ قلب کاراں قلب کاریست
بخواب آنکو دہد دامی بانباز — در آئینہ تواند یافتن باز
درازکس بر تو جوری رفت بنخواہست — چو قصدی نیست زاں بربادیت خاست
بدی گر زد بخوابت طعنہ در جنگ — بہ بیداری بدش گوئی خوری سنگ
گراں سنگی گزیں چوں کوہِ خارا — کہ گوہر بخشد از سنگ آشکارا
کسے کت بشکند از سنگ دنداں — تو از لبہا برو دُر بار خنداں
ہمی خور سنگ و سنگِ خود نگہ دار — کہ اینجا ہا شود گوہر پدیدار
بہر دامن کہ در خواہی زدن چنگ — متاعِ صلح جو نہ مایۂ جنگ

۱- نکتہ[۱] چند سا حر ۲- بجاں دو ز سا[۳] حر حر[۲] = بجاں دار سا[۲] ع[۲] ع ع
۴- نسخہ ع[۲] میں یہاں سے ۴۲ شعر ندارد ہیں ۱۰- جوری شد زنیخو است سا ع
۱۵- کہ خواہی در زدن سا[۳]-

بدیده خاک رہ منزل گزینم | کہ بے او روئے گیتی را نہ بینم
چو زیرِ خاک خفت آں مسند آرائے | میانِ دیدہ زیبد خاک را جائے
دگر ایں نیز نگزارند کردن | ہمیں جا ماو خونِ خود بگردن
زنیم اندر جگرہا دِشنۂ تیز | چو شیریں در زیارت گاہ پرویز
بروں ریزیم خونِ غمکش از پوست | بخونِ گرم پیوندیم با دوست
بتاں را اگرچہ گاہِ روئے کندن | بلو یہ رسم باشد موئے کندن
چہ باشد کندنِ گیسوئے درہم | مرا گیسو بُرند از تیغ و سر ہم
کہ چوں سر رفت باہمسر شتابیم | وصالِ ہمسرِ خود باز یابیم
بدیں مرگ از وفا دلسوز یم باد | ہم امروز ایں سعادت روزیم باد

بخشیدنِ برکت ویمن فرزندِ عین الدین مبارک را ازیں پندنامہ میمون تا در نقشِ ایں پند فرو شود واز بندِ نفس بروں آید

ایا چشم وچراغِ دیدۂ من | رخت بستان و باغِ دیدۂ من
مبارک نام تو زایزد تبارک | چو نامت بر پدر گشتہ مبارک
تو ئی چوں پارۂ از جان پاک[۱] | زتیمارِ تو جاں رانیست چاک

۲- زیرِ خاک رفت س[۳] ح[۲] ع[۲] ۰ ۱ نصیحت فرزند دلبند طاب اللہ عن الآفات ب = نصیحت فرزند قرۃ العیون عین الدین مبارک طاب اللہ عن جمیع الآفات والعاہات ل ک = نصیحت در حق فرزند دلبند خود گوید ح[۲]

۱۳- زیں جان پارہ س[۳]-

کہ می آید بہشتی روئے شاہے   کہ خواہد کردن آنجا ہانگاہے
رواں شو خوش خوش اے بادِ بہشتی   ز جوئے جنتش پیش آر کشتی
کہ ایں خضر آبِ حیواں را رہا کرد   بکوثر خواہد امروز آشنا کرد
گہے جوید بکشتی عیش سازی   گہ از عشرت کند در آب بازی
بہر نزہت گہے گاہِ تماشا   رحیق آرد بکف نے بادہ حاشا
شوید از نغمہ اے مرغانِ فردوس   کہ آنچہ کش بیانِ زہرہ در قوس
نوا شیریں کنید اندر بم و زیر   ز جوئے انگبیں و ز چشمۂ شیر
چو پیشِ مشہدش مشعل فروزند   کنیزش را بپا یانش بسوزند
کہ رسمِ ہندوانِ آتش افروز   چنیں باشد بسوزِ خویشتن سوز
بدیناں سوختن در رُوشنائی   بہ از سوزش لبِ شبہائے جُدائی
بے پروانہ کز شمع او فتد دور   نخیزد از شہادت گاہِ او نور
وگر در دیں نباشد رسمِ گبراں   ق کہ سوزند آہواں را با ہزبراں
براندازیم سترِ عصمت از روے   بروں افتیم در بازار و در کوے
بخوانید از بروں مویہ گراں را   کہ کوبانند سر ہا بے سراں را
میانِ خاکہائے خس پچیدہ   بغلطیم و بغلطانیم دیدہ

۲- رواں شوخوش خوش س۱ س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ب د = رواں خوشخوئے ع ۴- ازعشرت س۱ س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ب د = ازغیرت ع ۱۳- سترِ عصمت آنسوئے س۳ -

مبیں کاختر بزندانم نگه داشت | که یوسف هم بزندان خوابگه داشت
تو بر افسر نشیں چوں دُرِّ مکنوں | که من در خاک خواهم خفتن اکنوں
چو من همواره تیمارِ تو خوردم | ق دل و جاں در سر و کارِ تو کردم
میاری در دل ایں اندیشهٔ خام | که از جامِ تو غیرے خوش کند کام
چو میدانی که از دورانِ کیں خواه | ق گزر باشد ترا نیز اندریں راه
نگیری آں رهِ بدگوهری پیش | که در دُرج کساں بندی دُرِ خویش
گر از تنهائی هجرت بود جوش | خیالم را کنی با خود هم آغوش
تو زانجا خوانی افسونِ وفائی | منت زینجا دمم بادِ دعائی
وگر در مادلت و اپس نه بیند | ق که روئے رفتگاں را کس نه بیند
کسے کاگوشِ او را گرم داری | هم از خویش و هم از وے شرم داری
که خواهد خواند او در آشنائی | ز سیمائے تو حرفِ بیوفائی
کسے کز تو وفا داری نه بیند | وفائے چوں توئی را چوں گزیند
وفاداری چو من گر شد زیادت | وفا از هیچکس روزی مبادت
ز جانِ خضر چوں جَست ایں دمِ سرد | زخوں بر رُخ صنم نیز ایں رقم کرد

پاسخ از لبِ معشوق

بیارائید فردوسِ بریں را | بپوشانید زیور حُورِ عیں را

۲- در خاک س۲ س۳ حج حج۲ ع۲ ب ی = در خواب ع ۷- اگر از هجر من باشد ترا جوش ب
۸- دمم باد س س۲ س۳ ع۳ حج۲ ط صا = دهم یاد حج ع ۱۲- کے گزیند س۳ —

که در هر بیتِ او پوشیده کاریست   زخونِ عاشقان نقش و نگاریست
دگر زین نامه نویسے بجز نام   که کاہل راسفر باشد دو سه گام
چو خواهی عشق را پاینده بنیاد   زتلقینِ خضر گیر این غزل یاد

غزل از زبان عاشق

بروا ے جانِ دُور اُفتاده از من   براں جانی که دور اُفتاده از تن
دعائے خوانش از سوزِ درونم   سلامی گویش آلوده بخونم
پس از خونم جگرہائے که داری   رساں پیشِ منش کدانش بزاری
بگویش کاے زمن مانده چناں دور   که گنجیده دو عالم نور تا نور
میانِ ما که پیراہن بدی بار   دو عالم درمیاں شد چوں بو د کار
فلک بیں تا چه ساں بر ما جفا کرد   که ہر یک را بدیں دوری جدا کرد
دو گل بودیم با ہم رسته در باغ   چو نسرین خوش نه چوں لاله بدل داغ
که داند صرصرِ ہجر از کجا جست   که شاخِ وصل ما را خورد بشکست
ترا در محنت آبادی در افگند   مرا خود در جہانی دیگر افگند
چو گشت از لوحِ ہستی نامِ من پاک   تو باقی ماں که ما رفتیم در خاک
زمانه گر مرا زد زخمِ جانی   ترا پاینده باد از زندگانی

۲- نه نویسی [۳]س حج ب ك = ننوشتی حج[۲] ع[۱] = نویسی س س[۱] ع[۲] د ۵ - بران جانی [۲]س [۳]س حج حج[۲] ب ك ع[۲] = بدان جانی ع د ۸ - کاے چناں مانده زمن ب ایضاً نور با نور ك = نور تا دور ع[۲] ۱۲ - کجا خاست - بشگفت ب -

چو بر گرگے فرو آرد بزی شیر — به از چوبِ شبان باشد برو تیر
خری کو خنده زد بر سبلتِ شیر — کشد هم خندهٔ شیرش بشمشیر
چو نخچیرے کشد بر اژدها ریش — چو ریشِ خود بود در هم تشویش
تگاور توسنے شد زندگانی — عنانش باز کش گر میتوانی
عنانش را چو نتواں واکشیدن — ز دنبالش بباید پا کشیدن
رها کن سرکشی را تا دو دستند — تو در دامانِ عصمت پائے کن کند
که گر بتواں بعصمت جائے جاں زیست — بغیر از زندگانی هم تواں زیست
چناں کن زندگانی در زمانه — که از وے زنده مانی جاودانه
چو کس را نیست در عالم قراری — قرارِ کارِ خود مے جو تو باری
بخاکِ تیره بگزار آب و گِل را — عمارت کن بنورِ پاک دل را
کسے کز کارِ معموری بود دور — سزد جانش خراب و گور معمور
چو نیکی و بدی بے جستجو نیست — نکوئی کن که بد کردن نکو نیست
بد و نیک ار نمیدانی ز هر باب — تو هم زیں نامه عبرت گیر و دریاب
بعشق آویز و زاں سرمایه جو بهر — که فارغ گردی از نیک و بدِ دهر
وگر در عشقبازی ره ندانی — در آموزی گر ایں افسانه خوانی

---

۸ - گر یابے زندگانی خاد دانه س۳ ۹ - مے جوئے باری س۳ ح۲ ع۲ ب = مے جو تو باری ع ذ
ح ے = میکن تو باری س ۱۲ - بے جستجو س س۲ س۳ ح ع۲ ب ك ھا = در جستجو ع ح۲
۱۵ - بیاموزی چو ك -

بجے مندر کہ بُرجے زاں حصار ست ق شہاں را کاندر آں جائے قرار ست
درآں بردند شاں ریزاں زچشم آب کہ خسپند اندراں شاہانِ خوشخواب
بتنگیں حجرۂ در فرجۂ تنگ نہاں کردند شاں چوں لعل در سنگ
بچشمِ ہر یکے خوابِ عدم بود ولیکن خونِ شاں را خواب کم بود
نگرکاں خوں کہ خوابش رفت زامید کیاں راخواست دادن خواب جاوید
چو پنہاں گشت در سنگ آں گہرہا جُدا شد مہرۂ دولت زسرہا
فروماندند ز آسیبِ زمانہ فراموش اندراں فرموش خانہ
فراواں یاد دارد چرخِ بدخوئے فراموش گشتگاں زینساں بہر کوئے
زحالِ آں فراموشانِ بے بہر ہمیگوید دراز افسانۂ دہر
بدآنساں مشنو ایں افسانۂ راز کہ خسپی و نگردے پیش بیدار
مخسپ از داری اندر سینہ جانے دریں افسانہ میکن ہوش ہانے
کہ چنداں خفت خواہی بے تف و تاب کہ بیداری نخواہی دید در خواب
مشو مغرورِ دہر و حاصلِ وے کہ چوں سیم قمار است و یخِ وے
چہ بینی چرخ را زانگونہ خنداں نگر کِش در شکم چند است دنداں
خردمندی کہ بندد در جہاں دل دل از نامِ خرد مندیش بگسل

۱- بجے مندل ۱ ایضاً شہے ا کاندراں ۳ ب = شہے را کاید آں ۶ حر۲ حر ع۲ = کہ شاہاں را دراں ۲
۵- خوابش رفتہ ۲ حر ک ۸- بہرِ سوئے ۳ ب ک ۱ ۹- بے بہر ۲ ۳ حر حر۲ ع۱ ب ح = بے بہر
ع ۱۴- چہ بینی ۳ ع۲ حر۲ ک = چو بینی ۲ حر ع-

ز زخمِ ماهِ نو در هر کنان   بصد پاره رخی چون ماه پنهان
ز زخمے کاندراں رخسارہ میشد   دلِ خورشید صد جا پارہ میشد
نہ زاں رخسارہ میشد پارۂ دور   کہ از مہ دور میشد پارۂ نور
صباحت هم بر آن رخسارِ گلگون   همیکرد از جراحت گریۂ خون
ز چشم و رخ کہ خوں بیروں همیرفت   بہر سو سیلہائے خوں همیرفت
ز کوبش بر رخِ پر خون و رنگیں   حنائی بست بر دستِ نگاریں
یگاں پیچہ کہ عاشق را بداں بست   همی کند و همی پیچید بر دست
بساعد مویہائے پیچ کردہ   چو ماراں گردِ صندل پیچ خوردہ
بیادِ پیچہ موئے کہ خاں داد   بہ پیچا پیچ مو میخواست جاں داد
دراں موہا کہ پیچِ بیکراں بود   دلِ خاں جست و جانش همدراں بود
فراواں رفتے و مو کند از سر درد   نہ او تنہا چو او صد ناز پرورد
ولے چوں رفتہ را باز آمدن نیست   غمِ بیہودہ جز رنجِ بدن نیست
چو حال اینست بہ کز طبع ناساز   روم اندر سرِ گفتار خود باز
چو شد هنگامِ آں کاں کشتۂ چند   ق   بزندانِ ابد مانند دربند
شہیداں را از مشہدگاہ خونریز   رواں کردند سوئے خوابگہ تیز

۴- جراحت هم بر آن ع۲ ع۲ حج حج۲ = صباحت د
۵- هم دراں س۳ ۷- بسے پیچہ ک = بآں موئے س۳ حاشیہ ۱۰- بیکراں یافت- همدراں یافت س۲ س۲ حج ع۲ ب ک ی = بود- بود ع = داد- داد س۳ ۱۲- رویم س س۳ ع۲ ۱۴- کاں گشتہ س س۳ ع۲ حج۲ = کز کشتہ حج ب = سر گشتہ ع-

شہابی کز سرِ ریشش بود گردی چکیدا و نیز از اں جوے آبخوردی
چو شد خونِ شہیداں مشہد افروز برآمد شورِ مستوراں دراں سوز
کسے کآوازِ شاں دیوار شنید ز بانگ و نعرہ شاں دیوار بدرید
ز پردہ مہوشاں بیروں فتادند چو خورشید از شفق در خوں فتادند
بچشم آب و بُرو خوں ہمگناں را عجب خونابہ رو دادشاں را
زچہرہ ہربتے پرکالہ میکند ز روئے لالہ برگِ لالہ میکند
کناں ہر موکہ بر دلہائے نومید شبِ غم را دہد پیوندِ جاوید
ز موئے کندہ و خونِ روانہ زخون و مشک پُر شد صحنِ خانہ
جہاں در دیدۂ مادر شدہ تار کہ از چشمش دو مردم رفتہ یکبار
ہوس بہرِ ہلاکِ خویش سے بُرد ہمی مُرد از پئے مرگ و سنے مُرد
فتادہ لُعبتاں چوں خاک بردر بجائے گل فگندہ خاک بر سر
فرشتہ گریہ ہمچوں ابر میکرد ببالا بردنِ جاں صبر میکرد
ہمیکرد ایں ندا ہاتف ز بالا سَلَامٌ جَاءَ مِن رَّبِّی تَعَالیٰ
دو لرانی دراں خونابہ سرگم ق چو ماہِ چاردہ در جمعِ انجم
ز تابِ مہر در صحرای و تاپاک چو تابِ مہرے اُفتاد بر خاک

۳- آوازشاں دیوار ك ۶- ہربتے سا۲ حو حو۲ ع۱ ب ك = ہرمہے سا۳ = ہرشبے ع
۱۰- از پئے مُردن ب ك ۱۴- چرخ انجم سا۳ -

چو عاشق را نباشد جاں گدازی هوس بازی بود نه عشقبازی
مرا هم هست ازیں پیکاں خراشی که هجرم در جگر زد دورباشی
نه خسرو بلکه فرهادم دریں گِل که بے سنگم غمے چوں کوه بر دل
نه ریزد پیشِ کس خونے ز ریشم که هم خود مونسِ غمهائے خویشم
شبے دارم چو بختِ خود سیه روز دلم در وے چراغے خویشتن سوز
دو شب بیداری آمد رسمِ عالم یکے بیداریٔ شادی دگر غم
من از شبهائے غم زانگونه شادم که از شبهائے شادی نیست یادم
دو تاریکی است پیشِ چشمِ مشتاق ق که تاریک است ازاں در چشمش آفاق
یکے شبها که آں خالی زماه است دگر روزِ حیاتش کاں سیاه است
خط و زلفے که خوبانِ جهاں راست بلا و فتنه بهرِ عقل و جاں راست
ز زلفِ پر بلا هر موئے ماریست ز خط هر موئے اژدرها شکاریست
ازاں لب خونِ مردم چوں رهد چوں که گر تیزش به بینی خوں چکد خوں
خضر خاں کآبِ حیواں بود در جام دریں دریائے خوں گم شد سرانجام
غرض چوں خضر خورد آں شربتِ جور هماں مے خورد شادی خاں هم از دور

۶- یکے شبهائے شادی و دگر غم ب ۸- چشمِ مشتاق سر سر۲ سر۳ حر حر۲ ع۲ = چشمِ عشاق ب ع ایضاً که تاریک است ازاں در چشمش آفاق سر۲ سر۳ حر۲ ب = که تاریکی است زاں در چشمِ آفاق ع = در چشمش آفاق ع۲ ۹- یکے شبها که او سر سر۳ لع۲ = یکے شبها که آں سر۲ حر ب = یکے شبهائے او حر = یکے شب آنکه آں ع ۱۳- آبِ حیواں داشت سر۳ = خواست حر۲ = بود سر سر۲ حر ع۲ ع ب د

جُدائی ہائے ہر پیوندم از بند — نہ چوں دردِ جدائی شد ز پیوند
وراگہ نیست آں ماہِ قصب پوش — ق کہ خونم بر زمیں چوں میکند جوش
بخوانیدش کہ آید از سرِ سوز — شہیدِ خویش را بیند بدیں روز
بیار آید بزمِ بہمن و کَے — کہ من از خونِ خود خوش میخورم مے
منم فرقِ سراں را گوہریں تاج — کہ بر اوجِ سریرم بود معراج
کنوں آں تاج خواہد با گِل آمیخت — کہ دُرّش گم شد و لعلش فرو ریخت
ہر آں قطرہ کہ از خونم زمیں خورد — گہِ ہائے مرا یاد نگیں کرد
دلم کز سوزِ غم بر تابہ بود — از و ہر دم چکاں خونابہ بود
ندانم کاسماں را دَور چوں گشت — کہ آں خونابہ من موجِ خوں گشت
گزشتیم از جہان و خاست ہوئے — نماند از ما بجا جز آرزوئے
نوردِ ہستیم شد ہیچ در ہیچ — ہنوزم قصۂ دل ہیچ در ہیچ
کرا گویم بشرح ایں حرفِ مستور — من از جاں دور و جاناں ہم ز من دور
تعالی اللہ چہ شعلہ است ایں کہ ہر جاں — بداں نہ ارزد کہ گردد ہیزمِ آں
بسا دلہائے پاکاں کز چنیں داغ — بصحرائے بلا شد طعمۂ زاغ
جگرسوزی بداغِ ناخوشِ دل — جگر پختن بود بر آتشِ دل

۱- ہر پیوندے س۱ س۳ ع۱ = ہر پیوند حـ۲ ۲- میزند جوش س۱ س۲ س۳ ہم - بیار ائید س حـ حـ۲ ع = بیار ائید ع ۷- فرو ریخت - نگیں ریخت (بلا قافیہ) ب ۱۱- نمود ہستیم س۲ ۱۳- چہ شعلہ س۱ س۲ س۳ حـ۲ ع۱ ب = چہ شغل حـ ع ۱۵- جگر پختن س۱ س۲ س۳ حـ حـ۲ ع۲ ب ك ﮦ = جگر بخشی ع -

بہ جائے کہ خوں راند ایں تنِ پاک / گیاہِ مہر خواہد رُستن از خاک
زخون و خاکم ایں رنگیں گیا جوئے / ازاں گوگردِ سرخ ایں کیمیا جوئے
یکے خوابِ من آں بودے کہ پیوست / ببزمِ عشرت از مے خفتے مست
یکے خواب اینکہ بستر شد ز گردم / مے عشرت زخونِ خویش خوردم
چہ خوش مے خسپم اندر عشرت و ناز / بدیں خوابی کہ نتواں خاستن باز
خوشم با اینہمہ کاندر تف و تاب / خیالِ یارِ خود بینم دریں خواب
زخوں خواب آید اینمعنی چساں گشت / کہ خونم رفت و خوابم جاوداں گشت
کہ بیدارم کند زیں خوابِ ناخوش / کہ شوید از من ایں خونابِ ناخوش
چو یارم گشت زو خونم مجوئید / وزیں خوں روئے گلگونم مشوئید
کجا شد آں بُتِ خونابہ شویم / کز آبِ دیدہ شوید خوں ز رویم
خیالش کآشنا در خونِ من کرد / نباید خواست عذرا را غوطہ خورد
نہ زیں خونریز جانم تنگ خویست / کہ خونِ شیر مرداں آبرویست
ولے مُردم دریں خونابۂ خویش / کہ دور اُفتادم از ہمخوابۂ خویش
نہ مرگست ایں کہ عمر آید بپایاں / ولے مرگست دوری ز آشنایاں

۲- خون خاکم س۳ ح۱ ع۲ = خون و خاکم س۲ ح ب ا ع   ۳- بزمِ عشق ب   ۴- شد بستر س۲ ع۲
ایضاً مے عشقت ب   ۷- چسان است - جاودان است ب ع۱   ۹- وزیں رو خونِ ب
۱۰- بیاریدس ح۲ ع۱ ب = کجا شد س۲ س۳ ح ع د
۱۲- آبِ جویست س۳ ح ح ع۲ د

زہے خونابۂ مردم کہ گردوں ‏ ‏ زشیرش پرورد آنگہ خورد خوں
نگر تا چند گردد دورِ افلاک ‏ ‏ کہ یک نوبادہ بیروں آرد از خاک
چو گشت ایں سروبن در زیور و زیب ‏ ‏ بخاک اندازدش باز از یک آسیب
کسے کو کرد کاسی بہرِ خوردن ‏ ق ‏ شکستن ہست آساں تر ز کردن
کسے تیمار دارد زیں کم و کاست ‏ ‏ کہ نتواند از آنساں دیگر آراست
چو ہستش ساخت چوں شکستن آساں ‏ ‏ زبیش و کم کجا باشد ہراساں
چہ باشد خضر خاں بل صد خضر نیز ‏ ‏ ازیں خضرائے رنگیں گشت ناچیز
پس آں بہ کادمی درجاں سپردن ‏ ‏ بقائے خضر یابد بعدِ مُردن
زہر خونِ فسردہ زیرِ گردی ‏ ‏ سگنگورے دمد یا سُرخ مردی
عجب خونی و بس فرخندہ جائے ‏ ‏ کزاں خوں بر دمد مردم گیائے
چو خونِ خضر خاں در خاک در شد ‏ ‏ زخونش ہر گیا خضرے دگر شد
بگردِ یارِ خود میگشت جانش ‏ ‏ ہمی گفت ایں حکایت از زبانش
کہ اے جانِ من و آشوبِ جانم ‏ ‏ کہ در کارِ تو شد جان و جہانم
چو من ببرت زجاں کردم جدائی ‏ ‏ مَبُرّی ز آشنایاں آشنائی

۴ـ ب اور ك میں دوسرا مصراع یوں ہے = نہد ہم بر سرِ آں کاسہ گردن (ك میں قافیہ بجائے گردن کے خوردن ہے) ۱۳ـ صرف نسخہ ۳ اور ب میں یہاں حسب ذیل عنوان لکھا ہے: غزل از زبانِ جانِ عاشق میری نزدیک یہ عنوان سخت مہمل ہے اور یہاں کسی عنوان کی ضرورت بھی نہیں ۱۴ـ چو من کردم زجاں ببرت جدائی ۳ ایضاً مبری ز آشنایاں س ۲ ح ع ۲ ب ۵ = ببری ۳ ح ۲ = مبراز ع ـ

بخوں شستن براں شد چرخِ دولاب — کہ سازد چشمۂ خورشید را آب
ولے چوں درتن از جاں دم نبودش — بروں جانب ز تن شستن چہ سودش
دولانی کہ با فرخندگی بود — خضرخاں را زُلالِ زندگی بود
چو خضرِ چرخ با او در کمیں گشت — ہماں آبِ حیاتش تیغِ کیں گشت
چو دیدم اندریں شیشہ بہ تمیز — بسے ہست آبِ حیواں خضر کُش نیز
برآمد جانِ عاشق خوں فشاناں — ولے میگشت گِرد اگردِ جاناں
گلے کز وے چکیدار قطرۂ خوئے — ق فشاندی خونِ خود صد بندہ بر وے
بجائے آب ازاں گل خوں کشیدند — نگہ کن تا گلابش چوں کشیدند
بریدہ دستِ آں بے مہرِ خونریز — کہ زد بر گردنِ او خنجرِ تیز
دلش چوں خوں نشد از لالہ پیکر — کہ از سوسن درود آں لالۂ تر
اجل کو ہست خنداں برزن و مرد — برآں خندان لب او گریہ میکرد
بجاں بردن سروشی کامدش پیش — نثار آوردہ صد جانِ دگر بیش
ز تن خون و دم از جانِ رمیدہ — چو بیروں جستہ برنانِ دو دیدہ
تنے کا سیبِ گُل بودے دریغش — فلک بیں تا چساں زد زخمِ تیغش

۱- براں شد سا[۳] حہ حہ[۲] ع[۲] ب = چناں شد س[۲] ء ع ۲- ولے چوں درتنِ او جاں نبودش س ع[۲]
۴- تیغِ کیں سا س[۲] س[۳] حہ حہ[۲] ع[۲] ب ءکا = آبِ کیں ع ۷- چکیدار سا = چکیدے س[۲] = چکیدہ
ب حہ[۲] = چکیداں حہ = چکیداز ع ع[۲] س[۳] ۱۲- جان و دلش پیش س س[۲] حہ ب = جان و دل پیش
ع[۲] ۱۴- آسیب دل سا ع ع[۲] —

دِرِ فردوس رضواں باز کردہ — ہمہ حوراں دُرود آغاز کردہ
ازاں بانگِ شہادت کامد از شاہ — شہادت گوئی شد ہم مہر و ہم ماہ
چو برشد خنجرِ شہ جعد برداشت — ق — درآں منظر فغاں چوں رعد برداشت
سپر میکرد خورشید از تنِ خویش — ولے تقدیر یکسو کردش از پیش
کند تیغِ قضا چوں قطعِ اُمید — نہ مہ داند سپر کردن نہ خورشید
بیک ضربت کہ آں نامہرباں کرد — سرِ شہ در کنارش میہماں کرد
قضا کامد زبہرش زآسماں زیر — قلم چوں راندہ بودش راند شمشیر
زخونِ او چو رنگین کرد جا را — ہم از خونش نوشت ایں ماجرا را
چو از تیغ آں سرِ والا قلم شد — خطِ مشکینِ او خونیں رقم شد
چو گردِ رویش از خوں سیل در گشت — گل لعل وے از خوں لعل تر گشت
زفعلِ خود چو دل از تن خجل رفت — رواں شد جان وہم دنبالِ دل رفت
زگردن موجِ خوں کش پیش میرفت — دواں سوئے نگارِ خویش میرفت
دلِ خوں گشتہ کش از پیش بگریخت — دو دید ایں خون و باآں خوں درآمیخت
صراحی مے بروں دادہ زسینہ — نہفتہ زیر یاقوت آبگینہ

۴- دَر و منظر ۳ = دَرد منظر حہ = در و خاطر ك ۵- سپر گشتن حہ[۲] ع[۲] ب ھا ۹- زتیغ آں سرو بالا چوں قلم شد ۳ حاشیہ ۱۱- از خود خجل ۳ = از وے خجل ع[۲] ایضاً خجل ماند- دل ماند ب ۱۲- زگردن ۱ ۲ ۳ حہ[۲] ع[۲] ب = زگردوں حہ ع ایضاً دواں ۱ حہ[۲] ع[۲] ب ك = رواں حہ ع-

غرض کس را بر ایشاں چوں نشد رائے　　　که گرد تیغِ خوں را کار فرمائے
بجنبید از میاں چوں تند بادی　　　فرو ترنستے هِندو نژادی
ستینہ صورتے آهرمن آثار　　　هزار آهرمن از رویش بزنهار
غم افزائی چو عیشِ تنگ حالاں　　　کژ اندیشی چو عقلِ خُردسالاں
چو بومِ نو بدیدن شوم چهری　　　چو صبحِ دی بغرنیں سرد مهری
چو شامِ غم بجبینے محنت آمیز　　　چو خوئے بد طریقے لعنت انگیز
لبے چوں پاشنائے جفت راناں　　　رُخے چوں بوسه جائے کژ دهاناں
درآں ناخوش دهانِ خوں غرانی　　　تبسُّم گونہ چوں کفش پانی
درازش سَبلتے پیچیده برگوش　　　ز سبلت کرده خود را حلقه درگوش
سُبک زاں صَفِّ سرهنگاں بروں جَست　　　تو گوئی خواهد از وے موجِ خوں جَست
ز راهِ مهر دامن درکشیده　　　بخونریز آستینها برکشیده
ز فرماینده تیغِ گوهریں جُست　　　کشید و کرد دامانِ قبا چُست
برآمد گردِ آں سرو گرامی　　　که از سرسبزیِ خود بود نامی
شهادت خاست از خضر اندراں کاخ　　　چو تسبیحِ درخت از سبزی شاخ
سیاست را فلک زاری همیکرد　　　شهادت را ملک یاری همیکرد

۱- چوں نشد س۳ حم۲ ب = آں نشد س۱ حم ع ایضاً تیغِ خود س۱ س۳ ب ك = تیغِ خوں حم حم۲ ع عا
۳- ستینہ ع س۱ س۳ ك حم حم۲ ع۲ = ستمگر س۱ = قبیحہ ء = لعینہ کا ۵- بوم پر بریده کا ۶- جنبش- طریقش س۳ ۱۴- شهادت خاست س۱ س۲ س۳ ع۲ = خواست حم حم۲ با ع-

چو جست آوازِ بے رحمی زخنجر		درآمد خوئے بے رحمت از در
جہانی مایۂ غم شادیش نام		مخالف چوں خطِ مہر و غم و دام
نہ شادی بلکہ غم با اوست مدغم		ازو شادی گریزاں بلکہ غم ہم
جبینے تند چوں سکینِ جلاد		نگاہے تیز چوں میتینِ فرہاد
بفنِ دجال را معزول کردہ		بشکلِ ابلیس را مخذول کردہ
بہر یک جانب از رو رفتہ میغے		زہر یک موئے ابرو رستہ تیغے
دہانش از خشمنا کے گشتہ خنداں		گرفتہ خشم لبہالیش بدنداں
ہمہ قہر و سیاست رغبت و رائے		ہمہ نفرین و نفرت فرق تا پائے
اشارت کردہ سوراندنِ تیغ		نشد برقِ کسے در جنبش از میغ
عفا اللہ بر چناں روہائے چوں ماہ		کسے چوں برکشد شمشیرِ کیں خواہ
کرا در دل نیاید سوز جانے		زافسوسِ چناں عمر و جوانے
فلک را بادیا رب سینہ صد چاک		کز ینساں ارجمنداں را کند خاک
بجز قصاب را رحمت چہ جوئی		کہ خواہد تیغ خود در سر خروئی
چو گل بند د بسر جلادِ خونریز		زاندامے چو گل نبود بپرہیز

۱- چو جست آواز پئے زخمے زخنجر حہ۲ ۲- خط مہر و غم و دام سا ب ی حہ۲ ع = خط بے مہر غم و دام حہ۲ = خط ہمزہ کج اندام ی ا ۴- نہیبے تند سا سا۳ ح حہ۲ ب = ہیبے سا۲ ی = نہادے ی ا = جبینے ع ۵- منخول سا سا۳ ح حہ حہ۲ ب ک = مخذول ع = مخمول سا۲ ۶- خفتہ میغے سا۳ ی حہ۲ = جستہ سا۲ ی = رفتہ ع = بہر جانب زبانگ آشفتہ میغے ب ک ۸- نفرین و لعنت سا۳ حاشیہ ۱۴- چو گیگ بند و سا-

شبا روزی برید آں چند فرسنگ رسید و برزہ برکرد از تہ آہنگ
رسانید آنچہ فرماں بودش از تخت شد اہلِ قلعہ در کارے چناں سخت
دروں رفتند سرہنگانِ بیباک بہ بیباکی دراں عصمتگہِ پاک
بُرُو پوشیدگاں ہوئی درافتاد کزاں ہُولرزہ در بام و در افتاد
درآں برج از شغب ہر تیر شد قوس قیامت میہماں آمد بفردوس
زکنجِ حجرہا با صد نژندے بروں جستند نرشیراں بہ تندی
زبازو زور واز تن تاب رفتہ تواں مردہ خرد در خواب رفتہ
شد اندر غصہ شادی خانِ والا مدد جُست از پناہِ حق تعالیٰ
سُبک در کوتوال آویخت تا دیر نہ افگندش بکشتن جُست شمشیر
چو شمشیرِ ظفر گم گشتہ بودش ازاں نیروے بیحاصل چہ سودش
عواناں در دویدند از چپ و راست درافتادند و آں افتادہ برخاست
بہر یک شیر دہگاں سگ درآویخت نگر سگ را کہ بر شیراں غضب ریخت
زہی سگساریِ چرخِ زبوں گیر کہ شیراں را سگاں سازند نخچیر
چو بستند آں دو دولتمند را سخت زمانہ بست دستِ دولت و بخت
فتادند آں شگرفاں در زبونے برآمد سو بسو شمشیرِ خونے

۴- برو پوشیدگاں سا سا تا ح ب ك ے = برآں پوشیدگاں ح۲ ع ۶- بروں رفتند ب = بدر جستند سا ۹- جست شمشیر سا ع ح ح۲ ب ك = راند سا = خواست سا ۱۲- بر شہزادہ دہگاں سا ۱۳- سگسارِی سا سا ح۲ ب ے = سگبازی سا ح ع ے۔

چو زینجا رفت باز اینجا فرستش   بپائیں گاهِ تختِ ما فرستش
چو سودائے دلت کم گشت چیزے   دہیمت باز تا باشد کنیزے
چو شد پیغام گوئی و برُد پیغام   خضرخاں را نماند اندر دل آرام
زخشم و غصه کرد آں ماه در سلخ   چو مے هم گریه و هم خندهٔ تلخ
نخست از دیده لب را جوشِ خوں داد   پس آلوده بخوں پاسخ بروں داد
که شه را ملکه رانی چوں وفا کرد   دولرانی بمن باید رها کرد
چو دولت دور گشت از خانهٔ من   دولرانی است دولت رانیِ من
ور ایں دولت هم از من دور خواهی   مرا بے دولت و بے نور خواهی
چو با من همسر است ایں یارِ جانی   سرِ من دور کن زاں پس تو دانی
پیام آور چو زاں جانِ غم اندود   ببرجِ شاه برد آں آتشیں دود
شهنشه گرم گشت از پائے تا فرق   بگرمی خیره خندی کرد چوں برق
برآمد شعلهٔ کیں را زبانه   بهانه جوئے را نو شد بهانه
بتندی سرسلاحی را طلب کرد   که باید صد گروه امروز شب کرد
رَوَد اندر گوالیر ایں دم نه بس دیر   سرِ شیرانِ ملک افگن بشمشیر
که من ایمن شوم زانبازیِ ملک   که هست ایں فتنه کمتر بازیِ ملک
بفرماں شد رواں مردِ ستمگار   کبوتر پائے بند و جره ناهار

۶- که با سه سہ   ۱۰- چو از خانِ غم اندود ب، ایضاً ببرجِ شه رساند سہ حاشیه -

بر آں شد تا کند از کیں سگالی | زنا بازانِ ملک اقلیم خالی
نہاں سوئے خضر خاں کس فرستاد | نمو داری بعذر از دل بروں داد
کہ اے شمعِ ز مجلس دور ماندہ | تنت بیتاب و رخ بے نور ماندہ
تو میدانی کہ از من نیست ایں کار | ستم کش ماند و یکسو شد ستمگار
گرت بندی ہست از گیتی خداوند | چو وقت آید ہمت بکشاید ایں بند
نمی شاید دریں اندیشہ تعجیل | بہنجار از وحل بیروں رود پیل
کنوں ما ہم در آں ہنجارِ کاریم | بہنجاری ازیں بندت بر آریم
چو درخوردی کہ باشی مسند آرائے | برائے قلیمے گیتیت کارفرمائے
ولے مہر کسے کاندر دلت رست | نہ درخوردِ علوِ ہمتِ تست
دولرانی کہ در پیشت کنیز یست | کنیز ارمہ بود ہم سہل چیز یست
شنیدم کانچناں گشت ارجمندت | کہ شد پابوسِ او سروِ بلندت
نہ بس زیبا بود کز چشمِ کوتاہ | پرستارِ پرستاری شود شاہ
کدو در صحنِ بستان کیست بارے | کہ جوید سربلندی با چنارے
خسے کو بر لبِ دریا نہد پائے | برد بادش بزخمِ سیلے از جائے
تمنائے دلِ ما میکند خواست | کہ زاں زانو نشیں بربایدت خاست

۲- بعذر سۃ ح۲ ۷- ما ہم س سۃ ح ح۲ ب - باہم ع ایضاً کہ باہنجار ازاں ب
۹- علو منزل سۃ ۱۲- بود شاہ ب
۱۴- برکفِ دریا س = برسرِ دریا ب -

کسے کز زخمِ بارانش فتد موئے | بزخمِ تیر باراں سگے نہد روئے
بسا عاشق کش آمد آں بر فرق | کزاں بارانِ خوں خندید چوں برق
بفرقِ مرد چوں راند ارّہ دنداں | سرش خون گرید ولبہاش خنداں
چو مہرِ دوست دلرا شد عنانگیر | نہ از شمشیر بیم آید نہ از تیر
جمال و شوق تا در دل بکارند | خبر کئے باشد از خنجر گزارند
شنیدی قصّہ یوسف کہ تا چوں | بتاں را دست شویانید از خوں
زنی کاں حسن را نظّارہ کردہ | ترنجش برکف وکف پارہ کردہ
عروسانے کہ حسنِ شہ پسندند | حنا بر دستِ خود زینگونہ بندند
چہ داغست ایں کہ ہر جامی نشانم | چہ خونست ایں کہ ہر سو می فشانم
کسے روشن کند ایں آتشیں سوز | کہ روزی سوختہ باشد بدیں روز
نہ ہر دل داند ایں داغِ نہاں را | نہ ہر کس پے فتد ایں سوزِ جاں را
کسے کآگاہ شد زیں قصۂ درد | ز ہر حرفے بسینہ دشنۂ خورد
ازیں گلہا کہ ہر برگے خراشیست | ہر آں خارے کہ بینی دورباشیست
چہ خار اوش دلے باشد گزیں خار | نیابد ہمچو خار از آہن آزار

۲- بارانِ خوں س۱ س۲ س۳ حج حج۲ ع۲ ب ع۱ = بارانِ خود ع ۴ ۔ شد دل را س۳ ۵- بکارند س۳ حج۲ ع۲ = نگارند ع حج ب ۶- بتاں را س۱ س۲ س۳ حج حج۲ ع۲ ب ک ۶ = زناں را ع ۷- نظارہ میکرد - پارہ میکرد س۳ ۱۰- بدیں سوز حج ح ۱۱- داغِ نہاں را س۳ حج حج۲ ع ب = رازِ نہاں را س۳ ع ایضاً پے برد س۱ ۔

رسید از الحکمت عین الکمالے رسد ایں ہر کرا باشد جمالے

نہ ہر پے گفتۂ آخر بر دیم کہ ہرگز دیدہ بے رویت نجویم

مرا چشم از پئے روئے تو باید چو رویت ہست چشم ار نیست شاید

گر آں گفتن ز روئے راستی خاست مرا بر روئے خود داں دیدۂ راست

وگر نا راست بود ہست آں منو دار ندارد عشق با نا راستاں کار

برآرم من ہم از سر چشم خود را ولے یک نکتہ ہست ایں چشم بد را

کہ گر چشم تو ماند از دیدنم وائے تو مردے دل توانی داشت بر جائے

منم زن ند ہدار روئے تو جانم بدیں دل من چگونہ زندہ مانم

ور اندر جان روشن دانی از من ق کہ بہر دیدہ ایں عذرلیست روشن

بگو اے دیدہ و جانِ گزیدہ کہ اوّل جاں کشم آنگاہ دیدہ

چو دل دادت بجان و دیدہ منزل فدا با دات جان و دیدۂ و دل

کشیدنِ اجل شمشیرِ اَلوَقتُ سَیفٌ قَاطِعٌ برسرِ تاجورانِ سریرِ شہادت آں بہشتیان بردستِ زبانئے چند وگزاردنِ تیغ برسرِ ایشاں بحرِ مشہور کہ اَلسَّیفُ مَحَّاءُ الذُّنُوبِ

شرابِ عشقبازاں آبِ تیغ است بہر عاشق چنیں آبے دریغ است

۳ـ رویت ہست س س۲ حج حج۲ ع۱ ب = رویت نیست س۳ ع ۴ـ خود دان س س۲ س۳ ع۲ = خود آں ع حج۲ = خود زاں حج ۸ـ بدیں دل س س۲ حج حج۲ ع۲ = بریں دل س۲ ب ع ۱۲ـ زبانہ چندک = زبانے چند حج۲ ع۲ = زنار دارے چند ع حج د ـ

وراز من شد نگینِ ملک واپس　　نگینِ ملک من لعلِ لبت بس
وگر خاتم بدستِ من ز جم نیست　　از آں خاتم دهانت نیز کم نیست
وگر کیخسروے بوداست وجامے　　ق　　کزاں هر دو بگیتی ماند نامے
من آں کیخسروم در زیر پایت　　که جامم شد رُخِ گیتی نمایت
مدام ایں جامِ جم بر دستِ من باد　　میش در کامِ جانِ مستِ من باد
دلارامی چو بشنید ایں ترانه　　ز سوزِ دل بروں داد ایں زبانه

پاسخ از لبِ معشوق

مباش اندیشه مند اے ناز پرورد　　اگر نازت بدَل شد با غم و درد
کزاں گونه که شادی رفت برباد　　ندارد نامرادی نیز بنیاد
نه دولت راست پیوست استواری　　نه محنت نیز دارد پایداری
جهاں را باهمه جَور ایں روش هست　　که بود شیون و شادیش پیوست
گر آرد محنت و گر کامرانے　　بکم مُدّت بر دهر دو کرانے
برودِ نیل ماند دَورِ افلاک　　که هم گل می برد هم خار و خاشاک
زر و مال ارچه مردم را جمال است　　جوے نه ارزد چو ناپاینده حال است
چو دست از رفته و آینده خالیست　　مُرادِ دل هماں را داں که حالیست
چو حال اینست بنشیں شاد با من　　منال از جور و از بیداد با من

۶- بروں زد ۳　۱۱- ایں هنر س ح حٓ ع ۲ = باهمه چوں ایں هنر ح -

چه شد گر زر گسے کم شد ز باغے — چراغے رفت و آمد شب چراغے
غلط بینی گر از سر رفت گو رَو — که نورِ بے غلط در سینه شد نَو
چو دیدم روشنائی خود همیں بود — که دل نوری شد ار خاکِ زمیں بود
چه بیند بینشی کز کم نمائی — دهد خاکِ سیاهش روشنائی
چرا از چشمِ دل بینا نگردم — که از شبهائے قدرش سرمه کردم
نگر زاں چشمِ من بستد زمانه — که گردم جائے بت در چشم خانه
نشاید کامِ دل راندن ز حد بیش — که ناید ز آسماں ناکامیِ پیش
چو در دنبالِ هر گل خار خاریست — ق پیاپے هر شرابے را خماریست
خوش آنکس کو بسهلے گشتِ خرسند — که بعد از سرکه شیریں تر بود قند
فسوسِ چشم ناید بیش از نیم — که نتوانم که روئے دوست بینم
ولے گردد هم از دل باز معلوم — که از دل بینم ار شد دیده محروم
بیا اے همدل و همدیدهٔ من — رفیقِ روزِ برگردیدهٔ من
گر از من دور شد فرِّ الٰهی — ق که نا بینا نیابد پادشاهی
نشستِ من که با تو هر زمان است — مرا شاهی و سلطانے همان است
چه غم چوں من شدم با تو پری شاد — اگر تختِ سلیماں را برد برباد

٣- که دل کوری شد از خاکِ همین بود حہ ٧- ناکامیِ بیش سہ حہ حہ٢ ب = ناکامیِ خویش ع ع٢
١١- که از دل س س٢ س٣ حہ حہ٢ ع٢ ب = کم از دل ع- ١٣- گر از ما حہ٢
١۵- سلیماں را برد س٣ حہ حہ٢ ع ح ب = سلیماں رفت بر ع-

سلیم القلب فرزندِ جهان شاه	بدل بود از فریبِ عالم آگاه
بخنداں شادماں گشت اندر آں کار	که هر کس را به نوبت دید تیمار
کسے کز چرخ نوبت رنج دارد	برنجد گرچه نوبت پنج دارد
چو باشد نوبتے را نوبتِ کوب	کے از میرِ علم بوقی خورد چوب
علم زینگونه بر عیّوق تا کے	بر ینساں در هزیمت بوق تا کے
اجل بر کاسهٔ سر نوبت آغاز	ملک بر کاسِ نوبت میکند ناز
خضر خاں چوں زغیب انصافِ خود یافت	کرم را جائے شکرِ بعید دیافت
بمسکینے جبیں بر خاک مالید	ز آهِ خصم و سوزِ خود بنالید
برآں بدخواهِ بے تمیز بگریست	برو بگریست بر خود نیز بگریست
چو تنگیِ دلش جاں را ادب کرد	زدل در گوشِ جاں نحنے طرب کرد
وزیں شیریں ترانه با دلِ ریش	حدیثِ دردِ خود میگفت با خویش

غزل از زبان عاشق

سپاسِ پادشاهی میکنم یاد	که چشم بست و بینائیم داد
که بینم زیں نظر نظّارهٔ دهر	بهر بینش ز بینائی برم بهر
نه بیند چشمِ سر رازِ نهاں را	بچشمِ دل تواں دیدن جهاں را

---

۴ - که از میر ۲ ح ۹ - برو بگرست و بر خود ۳
۱۱ - دریں شیریں ۲ ۳ ح ح۲ ع۱ ب = وزیں شیریں ع
۱۵ - نه بیند ۲ ۳ ح ح۲ ب = نه بینم ع -

بلے ہست ایں عمل در دہرِ قلاب — کہ بیداران عالم را دہد خواب
دو قرصی کاندریں بالا وشیب اند — چو نانِ کیسہ بُر مردم فریب اند
فریبِ آسماں خوردن نشاید — بخور گرت از سر و گردن نباید
ببیں دولت کہ دارد پاسِ جانت — چو وقت آید گُشد ہم پاسبانت
ہمیں دستور کز پاسِ نمک ماند — نمک خوارے دو سہ در پاسِ خود خواند
چو او بگذاشت از حقِ نمک پاس — نمک خواراں خورانیدندش الماس
چو از تیغ و نمک سوگند بودش — نمک شمشیر شد سر در ربودش
چو او بر دیدۂ منعم جفا کرد — سپہر از دیدۂ جانش سزا کرد
بچشمِ کس چو کس خارِ ستم داد — بباید چشمِ خود با سر بہم داد
غرض القصّہ آں کافورِ بے نور — بتنبولِ اجل چوں گشت کافور
یکے از نیک خواہاں قاصدے جُست — بدیں مژدہ گل و تنبول بر دست
نہانی رفت سوئے خانِ والا — حکایت کرد شکرِ حق تعالےٰ
کہ خصم ارچشم زخمی را سبب گشت — سرش را تیغِ کیں چوبِ ادب گشت
چناں کردندش از شمشیر مقسوم — کہ در جمعِ سہ عالم چار مرسوم

۴- بخور گرت حہ حہ۲ ب = بخور ارت س۳ = بخور کت ح = بخورگر ع ک **ایضاً** گردن نشاید س۳ عا
۸- دیدۂ جانش سہا۲ حہ ک ی = دیدہ جانش ا۱ س۳ ب حہ۲ = دیدۂ حالش ع ۱۰- خورد کافور س۳
۱۲- خانِ والا سا۲ س۳ حہ حہ۲ ب ک = خضرِ والا ع ۱۴- سہ عالم چار مرسوم حہ ک ع ی = سہ عالم چار (یا) جار مرسوم س۲ حہ۲ ب = سہ عالم پارم از شوم سا-

وزیں سوخضرِ یوسف روئے چوں دید — کہ چشم آزارِ یعقوبیش بخشید
بسے میخواست دادِ خود زدادار — بدر دِ چشم کردہ دردِ دل یار
رُخ از خونابۂ دل ریش می کرد — بزرگاں را شفیعِ خویش می کرد
اگرچہ کُند بودش تیغِ شاہی — ز فقرِ ش بود شمشیرِ الٰہی
دگرچش بود پا لغزِ نہانی — چنانکہ افتد ز مستی و جوانی
ولے ہم داد نیروئے تمامش — بذیلِ دولتِ پیرا اعتصامش
زہی نیرو کہ در پنجاہ فرسنگ — سرِ بدخواہ زد شمشیرش از چنگ
فلک زانجا کہ در پاداشِ سرہاست — دعائے دردمنداں را اثرہاست
زمانہ ساخت تیغے ز آہِ مظلوم — سرِ شومش فگند از گردنِ شوم
چو گفتم سر بسر بکشایم ایں نطع — کہ خونریزِ سرش چوں بود با لقطع
چو دانست آں طلبگارِ بلندی — کہ ہر سو چیرہ گشت از زورمندی ق
اگرچہ خاطرش بیدار ہم بود — کِش از ہر خار خارے خواب کم بود
ولے چوں وقت کاں تیغیست قاطع — رسید و داد بیروں نورِ ساطع
نہانی دادش افیونے زمانہ — کز و ہوش و خرد شد برکرانہ

۶- ولے ہم بود سا[۲] سا[۳] (ع[۲] میں اس مقام سے ۲۹ شعر غائب ہیں۔ غالباً جس نسخہ کی یہ نقل ہے اُس میں سے ایک ورق گم ہو گیا ہوگا) ۱۲- اگرچش خاطرے سا[۳] = اگرچش خاطر حہ حہ[۲] = اگرچہ خاطرش سا سا[۲] ب۔ ۱۳- رسید آورد سا = رسیدن داد ب ۱۴- دادش افیونے سا سا[۳] = افیونِ ک = افسونِ سا[۲] حہ حہ[۲] ع = داشت افسونے ب۔

جہانے خستہ شد کز بس خرابی | شد آں با دامِ عنابی و آبی
رقم کاں بود بر چشمش قلم را | بچشمِ خویشتن خواند آں رقم را
وگر پرسی سوادش کز قدر بود | اِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ عَمِیَ الْبَصَرُ بود
چو سنبل کرد زانساں خار خارے | خزانے در فگند اندر بہارے
زبس خجلت شدہ در خویشتن گم | در آں نامردمی ترساں زمردم
شتاباں سوئے حضرت راہ برداشت | زفعلِ خود بہر گام آہ برداشت
چو در حضرت رسید آں کار کردہ | ق زکفراں سنتِ کفار کردہ
ولے بے زور و جانِ سست مایہ | ہراساں از در و دیوار و سایہ
تنک پوست باصد روئے زردی | بکافوری کہ کرد ایں جملہ سردی
نوازش کردش آں بے مہرِ بدعہد | کہ بودش در بلاہائے دگر جہد
چو گل کردش میانِ سیم و زر غرق | کہ سنبل را نماند از سرخ گل فرق
بشغلِ خود نیابت دار کردش | بباغِ ملک امیرِ بار کردش
چو بر حجاب میری داشت از بخت | دراں میری نیابت دادش از تخت
بہارِ فتنہ خلق از دور میدید | کہ بارِ سنبل و کافور میدید

۲- خواندآں رقم را: س حم حم۲ ع۱ ب د = دیداں رقم را س۳ ك = خواند ایں رقم را ع ۴- خزانے درفگند اندر: س س۲ س۳ ع۲ حم۲ = خزانے را فگند اندر حم ب د = خزاں افگند اندر نو کا = خزاں را درفگند ابر ع ۶- سنتِ کفار: س س۲ س۳ حم حم۲ ع۱ ب = منتِ کفار ع ۱۰- بناہائے دگر: س س۲ س۳ حم حم۲ ع۱ ب = بلاہائے دگر ع ۱۴- از دور دیدند- کافور دیدند: س س۲ س۳ حم حم۲ ع۱ ح ب د = از دور میدید- کافور میدید ع۔

مرنج از من کہ از من نیست ایں زور — کہ چوں خود خواہد اختر جملہ را کور
چو بود اندر حیاتِ شاہ دستور — ق بچشمش چوں بچشمِ مُردہ کافور
ہمی خواہد ز رائے سُست تمیز — کہ کافوری کند چشم ترا نیز
چو خاں دانست کامد تیر تقدیر — شد از دیدہ باستقبالِ آں تیر
برغبت داشت نرگس پیشِ سنبل — کہ خواہی خارم افگن خواہیم گُل
چو دید آں حال سنبل چارہ ناچار — عنیفاں را زہر سو کرد برکار
کہ بفگنند سروِ راستیں را — بیازردند چشمِ نازنیں را
کسے کز بہر زخمِ چشم زد نیل — رسیدش چشم زخمے ناگہ از میل
چناں چشمے کہ از سرمہ شدی ریش — چگونہ تابِ میل آرد بیندیش
چو پرخوں شد خمارے نرگسِ وے — خمارے گوئیا قے میکند مے
خمارے داشت چشمش دائے صد وائے — کہ شد چشم و خمارش ماند برجائے
بدیدہ ہر کس اندر درد میکرد — وے از دیدہ می افشاں شد زہے درد
اگر بود از فلک زینگونہ بیداد — فلک کور است یارب کور تر باد
ستارہ بر شہابی تافت چوں میل — کہ انجم را کشد میلے بہ تعجیل

۲-چہ بود سا[۱] سا[۲] حم ع[۲] ۳- رائے سُست و تمیز حم[۲] ب ۸- بہر چشم زخم حم[۲] ع[۱] ب ایضاً رسیدش چشم زخمے سا[۱] سا[۳] حم حم[۲] ب = رسیدش چشم زخم سا[۲] ع[۱] = رسیدہ زخم چشمش ع ۱۰- خمارے گوئیا خوں میکند قے سا[۳] ۱۴- ستادہ ہر شہابی تافت حم = ستاں ہم شہابی تافت سا[۲] = ستارہ ہر شہابی تافت ع ع[۲] = ستارہ ہر شہابی یافت حم[۲] = ستارہ ہر شبی می تافت د -

شتاباں رفت سنبل تُند چوں باد غبار آلوده سوئے سروِ آزاد
خضر خاں را خبر شد کامد آں خار گزاں با دامِ چشمش یابد آزار
به تسلیمِ قضا بنشست خنداں نرفت از جائے چوں ناهوشمنداں
چنیں تا آں غبار آلوده از راه بر آمد بر فرازِ قلعه ناگاه
بداں جانِ گرامی باتنے چند رسید آهیخته برگل سوسنے چند
چو آں دیده برآں خصمان نظر کرد هماں چشمے که خواهد رفت تر کرد
بگریه گفت ما ناشه فرو خفت کز ینساں فتنهٔ خفته برآشفت
چه حالست ایں و ایں جوش از پئے چیست بریں زندانی ایں بخشایش از کیست
ور اُمیدِ خلاص آں خود بنا شد ق که دشمن لایقِ مسند نباشد
وگر بر دیده و رجانست فرماں منم فرماں پذیر از دیدهٔ دجاں
جوابش داد سنبل کاے گلِ بخت چه باشد سُنبلے با صدمهٔ سخت
بجکلے کاں بسختے تند بادیست گیاهی را نه جائے ایستادیست
منم سنبل ترا یک بنده داغی نه آں سُنبل که شد آبی و باغی
بشارت میدهم باری نخُستت که حکمے نیست بر جانِ درستت
ولیکن در چنیں فرخ جمالے همی خواهد فلک عین الکمالے

---

۳ ۔ نرفت از هوش س۱ س۲ س۳ ع۲ ۵ ۔ رسید آهیخته برگل س۱ ح۲ ع۲ = آهیخت برگل س۳ ح = آهیخته از گل س۲ = آمیخت باتن ع ۱۲ ۔ بادِ است ۔ ایستاد است س۱ س۲ س۳ ح۲ ع۲ ب ء ایضاً چه جائے س۱ س۲ س۳ = نه جائے ح ح۲ ع۲ ب ء ع ۔

نشاید بر سرِ چرغی کُلہ داشت   کہ گیر دصید و نتواند نگہ داشت
غرض گشت ایں حکایت درجہاں عام   کہ شد پیمانہ پُرجُسم راز نہ جام
زمیں درلرزہ گشت ازنقلِ یکذات   بَدَاالزِّلزَالُ اِذْفَادَتْ عَلامَات
عَلا ازتخت رفت و رفعت از تاج   شِہابے جائے ماہی کرد معراج
فلک زاں جا کہ دارد رسم و پیشہ   ق کہ کوشد درجفا کاری ہمیشہ
دگرہ بازیِ دیگر برانگیخت   کہ نتواند دو صد بازیگر انگیخت
بگیتی داد ھر سُو فتنہ را زور   جہانے بے نمک را کرد پرشور
کشیدند از بروں گردنکشاں ریش   دروں ارکانِ ملک آمد بتشویش
بزرگانرا ہزارا ہز گردشیدا   ضعیفاں را خزا خز گشت پیدا
چنیں باشد شہاں را گردشِ بخت   کہ ایں زر یابد و آں گم کند رخت
غرض چوں رفت ماہِ ملک در میغ   بجنبیدن درآمد فتنہ را تیغ
ہنوز آں ماہ را نابردہ در مہد   کہ گشت آں دشمنِ مہدی کُش از عہد
فلک نامہربانی را رواں کرد   کہ بے مہری کند تا میتواں کرد
نشاید میل میل آنسو بہ تعجیل   کہ نورِ دیدہ شہ را کشد میل

۳- درلرزہ شد سا (مصراع ثانی عربی تھا کاتبوں نے اُس کو خوب مسخ کیا ہے۔ ہمارے مصحح سابق جناب مولٰنا شوکت صاحب نے نہایت قابلیت کے ساتھ عربی حروف میں محض خفیف سا تصرف کرکے اُس کو فارسی بنا دیا ہے: بدیں زلزال اُفتاد انقلابات اور نسخہ لٹ میں بجائے عربی مصرعے کے ایک فارسی مصراع تصنیف کرکے چسپاں کر دیا گیا ہے:

چنیں باشد شہاں را گردش آفات) ۶- دو صد بازیگر سا ۳حہ حہ۲ع ۲ب = دو بازیگر برع -

نگر تا چند زیبناں شیر پر بیم   شکارِ گور شد زیں آہوئے سیم
عجب ناوک زنی کو گاہِ نخچیر   شگافد مور و اژدرہا بیک تیر
چو بوسیدے برآرد لطمۂ خویش   چہ سلطاں زیرِ آں لطمہ چہ درویش
دریں ایواں کہ بینی لُعبتے چند   بزلف و جَعدِ شاں دل را مکن بند
کہ لُعبت باز ایں ہر ہفت پردہ   ق   کہ لُعبت میکشد ہر ہفت کردہ
ہر آں لُعبت کت امروز آورد پیش   چہ خواہد کردنش فردا بیندیش
ببیں لُعبت کہ بر روئے زمین است   کہ زیرِ خاک لُعبت بیش ازین است
گر از دیبائے چیں خواہی نمونہ   زمیں را کرد باید باژگونہ
چرا بر تختِ عاج آنکس نہد تاج   کہ زیرِ تختۂ گِل خواست شد عاج
خرد بیند چو گرد استخواں سنج   کہ شاہِ راستیں شد شاہِ شطرنج
ببیں کامروز ماندش استخواں چیز   کہ فردا خاک گردد استخواں نیز
چو اوّل خاک و آخر نیز خاکیم   چہ چندیں بہر خاکے سینہ چاکیم
چو ہر کہ از خاک زاید باز خاک است   خوش آنکس کز غمِ بیہودہ پاک است
چرا باید گرفت آں کشور و شہر   کزاں ندہندیش از چار گز بہر
اسیر خورشید را نیز ایں سزا کرد   کہ گیتی روز بستد شب رہا کرد

۲- گور و اژدرها ب ک ۳- پیش آں لطمہ ک ۴- بجعد و زلف ک ۵- لُعبت میکند س ع[2] ک ۶- گردنش حم حم[2] ع[2] ب ک ۷ = گردنت ع ۱۲- خاک است - چاک است س[3] ۱۴- باید گرفتن س ۱۵- چوں ایں سزا عا -

چو خسرو شو گدائی خوش سرانجام — گزو باقی نخواهد ماند جز نام
دریں نامہ کہ نامش باد باقی — چنیں خواندم نمطہائے فراقی
کہ چوں شہ را بحکمِ لایزالی — ق — شد از روئے خضر خاں دیدہ خالی
درونش را دراں غمہائے جانی — تواں رفت و فزوں شد ناتوانی
دلش خوں میشد و بیروں نمیداد — جگر را غوطہ جز در خوں نمیداد
فرو میریخت خونِ ناب خوردہ — چو دیوارِ گلِ خام آب خوردہ
یکے رنجش گرفتہ در جگر گاہ — دگر قطعِ جگر گوشہ جگر کاہ
وزیں ہر دو بتر خوئی جفا ساز — کہ گر میرم نیارم رفتہ را باز
ستیزی سخت کیں رسمِ جہالت — کہ ہر چہ آں من کنم گشتن محالست
جفا بر دشمن بیروں تواں کرد — چو در سینہ است دشمن چوں تواں کرد
سہ دشمن در دروں گشتہ بلا سنج — غم فرزند و خوئے ناخوش و رنج
گرفت ایں ہر سہ خصمش در جگر جائے — بریں ہر سہ اجل شد کار فرمائے
زشوال آمدہ ہفتم پیا پے — سنہ ہفصد سہ پنجے بر سرِ وے
کزیں دیرِ سپنج آں شاہِ آفاق — بروں از ہفت گنبد بر دشش طاق
برو کرد آنچناں شیرِ فلک زور — کہ شد زانگونہ شیرے طعمۂ گور

---

۴ — یہ شعر سوائے نسخہائے س۳ ح۲ ء کے اور کسی نسخہ میں نہیں پایا گیا۔ گ ر ء میں اسکو ۱۵ کے بعد لکھا ہے۔
۶ — فرو می ریخت ح۲ = فرو می خورد ع ۸ — کہ گر مردم س ۹ — رسمِ جہالت ح۲ ک = رسم جہالت ح ح۱ ع ء الیضاً من کنم س۲ ح۱ ک = می کنم ح ح۱ ب ء ۱۳ — نیز بر وے س۳ ۱۵ — طعمۂ مور گ —

نسیمی کاں وزد ہر صبحگاہی　　نگر تا بر چہ گلہا داشت راہی
خیالے را کہ نقشے بر زلال است　　امیدِ دیر پایستن محال است
دریں بیرانہ عقل آنرا پسندد　　کہ در وے رخت بندد دل نہ بندد
بدانائی خورد ہر چہ آیدش پیش　　کہ چشمہ بیش زاید چوں کشی بیش
جہاں را خوش خور اے کت کامِ دل ہست　　کہ نبود کامِ دل پیوستہ بر دست
چہ بندی در گرہ نقدِ رواں را　　گرہ بندار توانی نقدِ جاں را
چو نتواں نقدِ جاں بر جا نگہ داشت　　چرا نقدِ دگر باید نگہ داشت
چہ سود از گنجِ افریدوں و ضحاک　　کہ خوردِ خاک گشت و خوردشاں خاک
اگر خود قرصِ زرداری جہانے　　پس از مردن شوی محتاجِ نانے
سیہ نانے کہ مفلس را دہی خور　　سیہ چتر لیست در گرمائے محشر
درافزوں بخششی افزونست مرزدت　　تو دہ تا خاک ماند بہرِ دزدت
اگر خواہی ذخیرہ چیزے از پس　　ذخیرہ نامِ نیکت در جہاں بس
بخور مگذار وجہِ یک قناعت　　کہ افسوسے نمی ارزد متاعت
مشو چوں خسروانِ سست بنیاد　　کہ باقی ماند از یشاں گنجِ شداد

۲- دیر پایستن حم حم۲ ع۲ ءھا = دیر پا بستن ع ۶- چہ بندی حم حم۲ ع۲ ب ھا = چو بندی ع ۸- چہ سود از گنج سا۳ حم حم۲ ع۲ ء ب = چہ شد ایں گنج ك = چہ شد از گنج ع ۹- قرص خور سا ع۲ ك ایضاً بوئے محتاج سا سا۳ ح۲ ۱۱- تو دہ سا سا۲ سا۳ حم حم۲ ع۲ ب = بدہ ع ۱۳- نمی ارزد متاعت سا سا۳ ح حم حم۲ ع۲ ب = نمی ارزد قناعت سا ع۲ -

گرفت اخترِ چو خورشید زمینت گرفتِ اختراں باد اہمینت

عزمِ سلطانِ عالم سوئے عالمِ دیگر و سلب کردنِ کافورِ مجبوب رجولیتِ فحولِ ملک و بروشنائی درچشمِ ملوک نشستن و دیدہ قُرّة العین علائی را کافورِ وام گردانیدن و دراں قصاص دیدہ و سر بہم باد دادن

گرت در سینہ چشمے ہست روشن بعبرت بیں دریں فیروزہ گلشن
ازیں گلہا کہ بینی گلشن آباد برنگ و بوئے چوں طفلاں مشوشاد
کہ بادِ تندِ ایں خاکِ خطرناک چنیں گلہا بسے کرداست خاشاک
نگرتا چند گلبن تازہ بشگفت کہ از یک صدمۂ دے برزمیں خفت
نگرتا چند سرو آزاد برخاست کہ شد پست ارخزانرا باد برخاست
نگہ کن تا کیانرا ز آفرینش دریں نُزہتگہ آمد چشمِ بینش
نگرتا چند رخشِ کیقبادی خرامید اندریں صحرا بشادی
مہ و مہرے کزیں سبز آشیاں تافت نگہ کن تا ببالائے کیاں تافت

۱- باد اہمینت س۱ س۲ حج۲ ب = باشد ہمینت ع حج (س۳ اور ع۲ میں کاتبوں نے اس شعر کو بالکل غلط کردیا ہی)

۸- زیں خاک س۱ س۲ س۳ حج ع۲ = ایں خاک حج۲ = ز خاک ع ۱۱- نگہ کن تا کیاں را س۳ حج حج۲ ع ب = نگرتا کیاں را س۱ س۲ (اس صورت میں شعر موزوں نہیں رہتا) = نگر گر خاکیاں را ع۲

۱۴- سبز اشیاں ع۲ ک ا = سبز آسماں حج حج۲ ع ک (یہ شعر دیوان نہایت الکمال میں بھی موجود ہی)

جهانے غرق شد کاختر بزشتی — بروئے دِجلہ ز آہن راند کشتی
ایا ماہی کہ در راس آمدت پائے — بیا راں پا کہ بر راسش کنم جائے
مرنج ار گشت پایت اژدہا سنج — کہ جائے کم بود بے اژدہا گنج
ورت زنجیر آہن بست تقدیر — نباشد چاں شیراں راز زنجیر
ازاں آہن کہ گشتت زیورِ ساق — چو آہن سوختہ است ایں جانِ مشتاق
دل خود را بسے کوبم دریں درد — روا نبود چہ کوبم آہنِ سرد
زبندت من بر آنم آرزومند — کہ بکشاید زمانہ بندم از بند
وُلے ترسم کہ بینم زیں غمِ خویش — چو دلبندِ توام بندِ دلت بیش
بغیرت ہم زبندت میکنم جوش — کہ پایت را چرا گیرد در آغوش
بپات ار از گرانی نبودم بیم — نہم من ہم زبا زو حلقۂ سیم
چو من ایں سیم نپسندم در آنجائے — ز آہن بار چوں بینم براں پائے
گرفتی کامدت زا یزدِ مخور غم — کاسیرِ ایں گرفتند اختراں ہم
نگیرد چرخ جز پر مایگاں را — کہ ندہند ایں محل بے پایگاں را
مہ و خورشید را گیرند پیوست — بکوکب کم زند گیرندۂ دست

۲- راس سا س۳ حم حم۲ ع۲ ب = راست ع **ایضاً** برراسش کنم حم۲ = بر راہش ع حم ع۲

۵- چو آہن سوختہ است حم حم۲ ع۲ ب = چو آہن کوفتت ع ۹- آگوش سا س۲ س۳ حم حم۲ ع ب۱ = ہم آغوش ع ۱۳- بے پایگاں را حم۲ = بیگانگاں را حم = بے مایگاں را م ع۲ (اس آخری صورت میں قافیہ باقی نہیں رہتا)

کنوں کاں دَور شد چوں مے چہ جوشم — چو دَور خونست ایں خوں نیز نوشم
بگفتم شکرِ شادی چوں دراں دم — بگویم بارے اکنوں شکر ایں غم
گزشت آنکہ از نشاط و عشرت خوش — ہوسہا پختے ایں جانِ پُر آتش
ہوس کامید بنود ہمنشینش — مس جانم است لعلِ آتشینش
تو گوئی خواب بود است آنکہ ہر بار — بدولت بودمے چوں بخت بیدار
چو بختم را درآمد خفتنے سخت — مگر در خواب بینم زیں پس آں بخت
ولے چوں با دلِ رانی ست خوابم — یقیں کاں بخت و دولت باز یابم
چو کرد ایں سوز رُوشن نیرِ شرق — مہ از ابرِ حیا بیروں زد ایں برق

پاسخ از زبان معشوق

زمانہ بیں چہ بے رحمت شد امسال — کہ برکند ارجمنداں را پر و بال
بطالع خضر را بود آں گرانے — کہ شوید دست زآبِ زندگانے
ولے برقے کزاں دار ابر اُفتاد — گزشت از خضر و بر اسکندر اُفتاد
خضر را ہم ریاضِ عیش شد تنگ — کہ ماند اندر ریاضت خانۂ سنگ
ہنوز از وے ندیدہ روز و شب بہر — کہ دریا بستہ گشت از سردیٔ دہر

۱- چہ جوشم ح حہ حہ۲ = بجوشم ع الیضاً کہ دور خوں سہ۲ سہ۳ ع۲ ب الیضاً ایں مے نیز سہ۳ حاشیہ
۲- بگفتم شکر سہ سہ۲ الیضاً بگویم نیز سہ۳ ۴- ہوسہا پختے سہ سہ۲ حہ حہ۲ ع۲ ح ب = ہوسہا ریختے ع
۵- آنکہ ہشیار ب = آنکہ یکبار حہ ۶- خفتنے سخت سہ سہ۲ سہ۳ حہ حہ۲ ع۲ ح ب = خفتنِ سخت ع
۷- کاں بخت سہ سہ۲ حہ حہ۲ ع۲ ب = تخت ع ۱۴- بستہ شد ب -

پریوش ہم جوابے کردی آغاز　　بسحرِ ہندوی گشتی فسوں ساز

خضر خانے کہ بُد جاں در و بالش　　شبے بااین غزل خوش بود حالش

غزل از زبان عاشق

دمے بامن نشیں اے یارِ دلبند　　کہ بر رویِ تو بکشایم دمے چند

اگر بندی نہاد ایّام بر من　　خوشم کز زلفِ تست ایں دام بر من

بر ینگونہ کہ بندم بست تقدیر　　اگر بندم کشاید چیست تدبیر

بروں آید چو ماہِ بختم از میغ　　ہمیں آہن شود بر دستِ من تیغ

بسے بودم بہ بستاں ہا طرب جوئے　　کنوں لختے بزنداں ہم کنم خوئے

نہ من از یوسف اندر حسن بیشم　　کہ تنگ آید دل از زندانِ خویشم

چو می آید ز تقدیر ایں ہمہ چیز　　خضر بودم کنوں یوسف شوم نیز

بہ بندِ یوسفم غم گرچہ کم نیست　　زلیخایم چو با من ہست غم نیست

عروساں را ز زر و زیور تواں کرد　　بود خلخالِ آہن زیورِ مرد

ازیں خلخالِ ہمچوں اژدہا یم　　بکامِ اژدہا بیں ماندہ پایم

ہنوز از پائے او خلخال در دل　　ز رویش ہم خل و ہم خال در دل

شرابِ عیش چنداں داد ساقی　　کہ کم ماند آرزو در سینہ باقی

۱- بشعرے ہندوی سا۳　۲- پرد بالش سا۲ ء　۹- تنگ آمد سا ب　۱۲- زر و زیور سا۱ سا۲
سا۳ حج حج۲ ع۲ ک = زززیور ع ب　۱۴- ہم خل و ہم خال سا حج ع۲ ع = ہم خلہ ہم خال حج۲
= ہم خد و ہم خال سا۱ سا۳ ء = ہم خل ہم خال ب ـ

ز دو رخ شعلۂ غم گرچہ کم نیست — چو غم را غمگساری ہست غم نیست
اگر کوہیست اندوہِ دلِ ریش — تنک باشد بروئے دلبرِ خویش
وگر آبست و آتش بر رُخِ یار — تواں خوردن بسانِ آبی و نار
بغم مونس طلب کارام جانیست — غمِ بے مونساں یکجو جہانیست
رُخ ارچہ از سرکہ خوردن پُرزچین است — چو زیریش انگبیں سرکہ انگبین است
اگرچہ زہر خوردن عینِ جہل است — فسوں خواں چوں بہ نزدیکست سہل است
مے ارچہ رہنماید سوئے آتش — نمک چوں چاشنی دادش بود خوش
ہلیلہ کو بزُفتی خونِ دل رُفت — شود خرمائے تر چوں با عسل جفت
دو یکدل ہمچو جوزا روئے در روئے — بُدندی یکدگر دلدار و دلجوئے
گہے او پیش ایں صد ناز کردی — گہے ایں بر لبِ او گاز کردی
گہ او بازو کشادی ایں خزیدی — گہ ایں گیسو سپردی او کشیدی
گہ او کردی ترنّم ایں ہمہ ہوش — گہ ایں گفتی فسانہ او ہمہ گوش
گہ او سر در کنار ایں نہادی — گہ ایں در زیر پائے او فتادی
دراں زنداں بر آں دلہائے پُرسوز — بدیں حیلہ بسر میشد شب و روز
بحسبِ حال گہ گہ خانِ غم کش — دلِ خود را بنظمے داشتی خوش

۶- بہ پیشِ تست سا ع۲ = بنزدیکست سا۱ سا۲ ح = بہ نزدِ تست ع ب ۹- روئے در روئے سا۳ حر حر۲ ع۱ = روئے برروئے سا۲ سا۳ ع ۱۴- براں دلہا حر حر۲ ع۲ = بداں ع ب
۱۵- خانِ غم کش حر حر۲ ع۲ ب ی = جانِ غم کش ع —

تواں کردن ز تیغِ تیز پرہیز — کہ بیروں از نیام آید بخو نریز
نیام است آنکہ دارد برق در میغ — بروں سو نرم و رنگین و درون تیغ
بسانِ پستہ و بادام شو نغز — کہ بیروں چوبِ خشک و اندروں مغز
نہ چوں حنظلِ منافق باش در دہر — نباتی پیکرے پر شربتِ زہر
بسرعت میشد آں دستورِ گمراہ — بہانہ بست بر دستوریِ شاہ
گرفتارِ ذنب خورشیدِ تاباں — چو مہ منزل بمنزل شد شتاباں
دو روزے راہ زاں خورشید تف یافت — کہ برجِ گوالیر از وے شرف یافت
چو گو ہر جا زناں راگشت تسلیم — بسے در ہر تعہّد رفت تعلیم
بسنگیں قلعہ در بیغولۂ تنگ — نہاں بنشست چوں یاقوت در سنگ
دراں تنگی ز غم دل تنگ مے بود — دراں کوہِ گراں بے سنگ مے بود
ز بے سنگی شدی چشمش چو دُر پاش — دولرانی دلش دادی کہ خوش باش
چکاں ہردم ز چشمش لعلِ رخشاں — غمے بر سینہ چوں کوہِ بدخشاں
ز غم جانش ارچہ در بیدادے بود — ولے بر روئے جاناں شاد مے بود
ہم او یار و ہم او مونس ہم او دوست — ہم او جان و ہم او مغز و ہم او پوست
شب و روز آں مہ و زہرہ بمسرقد — ہمے بودند باہم و چوں دو فرقد

۱- بروں سو ہیزم رنگیں دروں تیغ ب ۳- خشک است اندروں مغز ب ۷- دو روزے راہ ازاں س[۱] ح ح[۲] ع ع[۱] = دو روزے راہ آں س[۳] ب ۱۲- در سینہ ب ۱۳- در روئے جاناں ب
۱۵ ہمے بودند باہم س[۲] س[۳] ح ح[۲] ع[۱] ب = ہمے بودند ہر دو ع —

جگر گوشه ز دیده میشدش دور بدیده خونِ دل میداشت مستور
همی رفت و نمیشد طاق قتش گم ز چشمش دیده وز دیده مردم
درونش پاره پاره میشد از درد برون آن درد پاره پاره میخورد
جدائی هر دو را چون کرد تقسیم تو پنداری که یک جان شد بدو نیم
روان شد نیم جان با جانِ پر غم شهنشه ماند و نیمے جان درهم
سرِ سوزن نه سر رشته پدیدار که بتوان دوخت آن دو نیمه یکبار
چو آن دیده ز چشمش برکران شد ز گریه مردمِ چشمش روان شد
خضر میرفت و عقلش کرده ره گم ز خضرائے فلک در نالش انجم
بدوله در نشست آن در کرم نشر چو خیرِ مومناں در پلۂ حشر
در آن میزان روان کردند پویان یکے خورشید و چندے ماه رویاں
بهراهی و زیرِ سخت کینه نبا تش در لب و زهرش بسینه
فریب ردبهاں بر شیر میراند زبان میداد و آن شمشیر میراند
دمش میداد و آن دورِ جفا بود دلش میداد و آن نقلِ بلا بود
اگر پیداست دشمن دوست خویست بدهت آن دشمنے کو دوست رویست

۲- ز چشمش س[۳] ۳- بزور آن درد س س[۳] حم ع[۲] ب = برون آن درد ع حم[۲] ۵- با جان برهم س[۳] ۶- آن دو نیمه یکبار س[۲] حم ح ع[۲] ب = دو نیمه بیکبار ع = آن دو نیمه یکتار حم[۲] س ۱۰- خورشید و چندے س س[۳] ع[۲] = خورشید و چندیں حم[۲] = خورشید و دیگر س[۲] ب ۵ حم ۱۳- دو رِ جفا = دو دغا س س[۳] حم حم[۲] ع[۲] ب ایضاً دلش میداد س[۳] ع[۲] حم حم[۲] ب = زبان میداد ع-

چو آگاہی ز خوئے بد ستیزم　　ببر با رہ سلامت زاب خیزم

ہم اکنوں باز تِ آر دبخت ِ والا　　بر افسر سازدت لولوئے لالا

چو گفت ایں با ہزاراں بیقراری　　قراری داد ازاں پس با ہزاری

نخستش داد سوگندِ خداوند　　گزاں برتر نباشد ہیچ سوگند

بقرآن و رسول و شرع وایماں　　کہ نقض ِآں نگنجد در کریماں

بشمشیر و نمک سوگند دیگر　　کہ ہست ایں شورتن واں آفت ِسر

کہ اندر دیدۂ وجان ِخضر خاں　　نیندیشد گزند از دیدۂ وجاں

چو آئین ِوثیقت محکمے یافت　　دو دل با عالم ِغم ہمدمے یافت

اشارت کرد شاہِ محکم آئیں　　بداں دشمن کہ محکم داشت تمکیں

چراغ ِملک را بر دن شبانگاہ　　بحصن گوالیر از منظرِ شاہ

تعالیٰ اللہ ندانم کاں چہ دل بود　　کہ نزدش گوہرے زانگونہ گل بود

چکیدہ قطرۂ دریاوش ازوے　　فگند از روئے خود چوں قطرۂ خوئے

سکونت را عجب برپائے می داشت　　کہ جاں میرفت دل برجائے میداشت

جگر میکند ہجرانش بصد زور　　کہ در کندن نبودش ذرۂ شور

۶- شورِ دل ساع[2] = سوزِ تن حو[2] ۷- دیدۂ خانِ خضر خاں ساع[2] **ایضاً** گزندِ دیدۂ وجاں سا حو[2] ع[2] ۸- وثیقت سا سا[3] حو حو[2] ع[2] ب د = وصیت سا[2] ع ۹- محکم داشتہ کیں سا[2] سا[3] ۱۰- گوالیر ع حو[2] ب = گالیر سا[2] = گالور سا[3] = کالیور حو = والپور ساع[2] **ایضاً** منزلِ شاہ ب ۱۲- چکیدہ گوہرے حو[2] ۱۳- جان میرفت و دل برجائے سا سا[2] سا[3] حو حو[2] ع[2] ح ب ی = جان میرفت دل برپائے ع ۱۴- ہر آنش ساع[2]-

یکے بر خود گزارد خنجرِ تیز — یکے گردد ز خونِ خویش خونریز
یکے دِشنہ زند فرق زندِ خود را — یکے دل بر درد دلبندِ خود را
ولیک این جملہ را مفگن بتقدیر — کہ مردم نیز دارد عقل و تدبیر
چو شہ سایہ بیند از دبر آں سوئے — نہادم سر بہر چہ آید بریں روئے
خضر خاں چوں بروں داد ایں دمِ درد — بلرزیدند خاصاں زاں دمِ سرد
بسے بگریست شہ چوں ابرِ نوروز — پس از دل برزد ایں برقِ جگر سوز
کہ ایں شعلہ کِت از من یادگاریست — ترا از دود زخم گوئی شراریست
چہ پنداری مرا جانیست در تن — بجانِ تو کہ مردہ بہتر از من
چگونہ ماند اندر چشمِ من نور — کہ چوں تو مردم از چشمم شود دُور
ولے چوں ز آفرینش دارم ایں ننگ — کہ باشد حکمِ من چوں نقش بر سنگ
اگر در جنبش آید کوہ را پائے — نہ جنبد حکمِ سنگیں من از جائے
وگر چوں یخ گداز د جانِ سنگیں — خطِ سنگ است اگر نقشِ یخ است ایں
زِ خلقت چوں مرا ز ینگونہ حالست — بدل در خلقتِ مردم محالست

۱۔ یکے بر خود گزارد س۲ س۳ ح۲ ع۲ = یکے را بر گزارد ع ح ۲۔ یکے دل بر درد س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ب ی = یکے دل میدہد ع ۳۔ مردم نیز دارد س۲ س۳ ح ح۲ = مردم نیز داند س ع۲ = مردم نیز آرد ع ۴۔ سایہ بیند از د س۲ س۳ ح۲ ب = نہ انداز د ع۲ = بر انداز د ع ایضاً آید از آں رد س۴ = بدیں روئے ع۲ ۵۔ بروں داد ح ح۲ ع۲ ب ی = بروں زد ع ایضاً ایں دم از درد س۳
۶۔ برقِ جہاں سوز ب ۹۔ مردمِ چشم ب ۱۰۔ نقش در سنگ س۲
۱۲۔ ہماں نقشِ نخستیں س۲ = اگر نقشِ نخستیں ع ط۔

نگارند آنچه فرماں باشد از غیب — نهند آنرا که فرمان است در جیب
چو بر ما نیز تقدیر ایں رقم بست — کجا زیں سلسله بیروں تواں جست
چناں روشن شد از حکم خدائی — که چندیت از پدر باشد جدائی
چو دیگرگوں نخواهد گشتن ایں حرف — بمنزل کرده باید توشه را صرف
مے بنشیں ببرجی کاتفاق است — مے دیگر ہمیں برجت وثاق ہست
اگرچه زیں غم تابیست در جاں — ولیک از مصلحت روتافت نتواں
چو بشنید ایں سخن فرزندِ دلریش — نماند از دردمندی طاقتش بیش
زناله نفخِ صور اندر دهن دید — قیامت را بچشمِ خویشتن دید
قیامت بیش ازیں نبود بعالم — که فرزند و پدر بگریزد از هم
زبیهوشی فرو غلطید بر روئے — چو سرو سیل خورده بر لبِ جوئے
چو شه دید آنچناں بیهوشی و تابش — درآں صفرا ز دیدهٔ ریخت آبش
چو باز آمد بخود میکرد زاری — که شه را بر خود است ایں زخم کاری
چه بُرّد دشمن از مردم سرو پائے — تو کارِ دشمناں خود میکنی وائے
بلے چوں در رسد حکمِ خداوند — کند خود مردم از خود قطعِ پیوند

۴- توشه داں خ۱ ح د ب ۵ - مے دیگرہیں برجت س س۲ ب د ع۱ ح۲ ح = مہ دیگرہیں برجے س۳ = مے دیگرہیں برجت ع ۱۰ - سیل خورده س س۲ س۳ ح ح۲ ع۱ ب د ی = بیل خورده ع
۱۳- چو بُرّد س۲ س۳ ح۱ ب ع = چه برد س ح ع۲ ۱۴- بلے چوں در رسد ح ح۲ ع۱ ب = ولے چوں در رسد س۲ س۳ = ولے چوں میرسد ع -

رهی گفت آنچه کرد اندر خور راه　　صلاحِ ملک به داند دگر شاه
بدانش داشت شه این نکته را پاس　　که دشمن راست در لوزینه الماس
بدل گفت اژدها عمرم جهاندار　　توانم خواست لابد عذرِ این کار
ورم ندهد جزای این عمل دست　　عملها را جزا بخشِ دگر هست
پس از روی خرد شد مصلحت جوی　　برون داد آنچه داد از مصلحت روی
نخستش گفت کاں شوریده فرزند　　چو پیوند است نتوان قطعِ پیوند
قوی بازو بری باشد ز جان سیر　　که بُرّد بازوی خود را بشمشیر
ولیک آن به که دور از قصرِ جمشید　　ببرجی دارمش ماهی چو خورشید
بدین تدبیر خان را جُست در پیش　　برون افگند خونابِ دلِ خویش
بگریه گفت کای خونابهٔ من　　خیالِ روی تو همخوابهٔ من
تو در اندیشه نادانی چنانی　　ق　که این مقدار در خاطر ندانی
که چون با کس مخالف گردد ایّام　　مخالف گردد او را خون در اندام
نیندیشند نقّاشانِ تقدیر　　که این منشورِ سلطان است یا میر

۲- داشت شاه آن حہ حہ۲ ک ب = داشت شاه این س۲ د = داشت شه این س س۲ ع۱ = داشته آن ع ۴- جزا بخشِ س س۲ س۳ حہ حہ۱ ع۲ د = جهان بخشِ ع ۵- داد از س۲ س۳ حہ حہ۲ د = بو داز س ع۱ = دید از ب = داد آن ع ۶- کاین شوریده س۲ ب = کاں شوریده س۳ ع = کای شوریده س حہ حہ۲ ع۲ د ۱۱- نے نادان چنانے س۲ س۳ حہ حہ۲ ب ک د = نادانِ جهانے ع۲ = نادانے چنانے ع

۱۳- سلطان است س س حہ حہ۲ ع۲ د ب ه = سلطانیست ع —

چو بید و سرو خفت از باد بر خاک   ز هر سو سر بر آرد خار و خاشاک
چو روا اندر غروب آورد خورشید   زند تیان لافِ ملکِ جاوید
چو شب در ابر شد سیاره نایاب   چراغِ دشت گردد کرمِ شب تاب
چو شمع ماه را کم شد زبانه   بخورشیدی نشیند شمعِ خانه
چو دانست آں مخالف در سرِ خویش ق   کہ میل کانست سوئے گوہرِ خویش
بزور و زرق مجلس کرد خالی   پس ایں دیباچہ پیش افگند حالی
کہ شہ بر بستر و شہزادہ بیدار   ہم از شہ خستہ و ہم در پئے کار
زبس کاحسان و بخشش پیش کردہ   جہانے نیک خواہِ خویش کردہ
زچندیں جیشِ حاضر تختگہ را   یکے من پاسبانم تختِ شہ را
چو در ہفتہ مخالف بفشرد پائے   نخست از پاسباں خالی کند جائے
تواں باید ز بہرِ کامرانے   نگیرد با تواناں ناتوانے
زچشم ار خستہ شد ذاتِ سلیمت   کنوں از قرۃ العین است بمیت
گر او آرد دریں بے زوریت زور   نمک را نشمرد کس چوں شود شور
صواب آں شد کہ آں دُرِّ خطرناک   بدر جی ماند از دستِ کساں پاک
نہد چوں تاجِ صحت شاہ در بُرج   تواں بیروں کشیدن گوہر از دُرج

۲- قرب جاوید ب ۴- سیارہ شد در ابر س ۹- جیشِ حاضر س۲ س۳ ح۳ ح۲ ع۲ د ب ی
= جنسِ حاضر ع د ۱۱- با توانا ح ک = با توانان ع ع۲ ح۲ ل ۱۲- زچشم ار س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ی = از چشم ار ب
= زخشمت ک = زجسم ار ع -

چو هست از بهرِ خضر آں چشمه را جوش | سکندر کے تواند کردنش نوش
اگر ممکن شدی در گیتی آرام | ق بعمرِ عاریت یا مهلتِ وام
وفا پیدا شدی هر بوالهوس را | که چوں دادی کس ایں سرمایه کس را
غرض چوں دیده بود آں ناوک انداز | که رجعت نیست تیرِ رفته را باز
دلش میخواست تا در گوشِ فرزند | درآویزد ز دانش گوهرے چند
رقمهائے که کار آید بشاهی | دهد یادش ز منشورِ الٰهی
چو حاضر بود پیش آں خصم کیں خواه | که پرورده بخونِ خویشتن شاه
الیخاں را قلم در سر کشیده | بخونِ خضر خاں خنجر کشیده
درونش کرد ز انساں رهنمونے | که بیروں ندهد از رازِ درونے
نصیحت دوست را در پیش دشمن | بود رفتن بکجا باغ و گلخن
سِلاحِ مخلصاں دادن ببد خواه | ببد خواهیِّ جانِ خود بر دراه
زکافورے که بود اوّل سقنقور | درآخر خورد گوئی شاه کافور
بسا رستم که چوں زالاں بزاری | هزاراں ریش گشتند از هزاری
خلیفه بے تواں از ناتوانے | مخالف در خلافِ کاردانے

۱- از آبِ خضر خاں چشمه را نوش س ع[۲] ۴- کجا دادی س[۳] ۹- آں رازِ درونے ح ح ح[۲] د ب = از رازِ درونے ع = اسرارِ درونے س س[۳] ع[۲] = اثارِ درونے س[۲] ۱۱- سلیح مخلصاں س = صلاحِ مخلصاں ک د = سلیحِ دوستاں ع[۲] = سلاحِ مخلصاں ع ح[۲] ایضاً بود راه ب ک ۱۳- هزاراں ریش س[۲] ع[۲] ب ع = هزاری ریش ح ح[۲] د = هزاری ریس س[۳]-

بسرعت سوئے حضرت شد شتابان　　چو مه در چرخ و باد اندر بیابان
شبا روزی به تیزی کرد ره قطع　　رسید و پیشِ شه زد بوسه بر نطع
چو در سیّارهٔ خود دید خورشید　　بشامِ غم دمیدش صبحِ اُمید
بسوزِ دل گرفت اندر کنارش　　فشاند از دیده گردِ سه نثارش
برمزش گفت کاے تلخی کشیده　　ق　　ز آزارِ پدر تلخی چشیده
اگرچه این تلخیت خوشتر ز قند است　　که چون دارو رےتلخت سودمند است
ولے شیرین نشد کز تلخ خوئے　　کنم با جانِ شیرین تلخ روئے
نه از من ریخته است این زهر بر تو　　که این بوده است بهر از دهر بر تو
وگرنه کس تواند در زمانه　　که چشم خود کند بیرون ز خانه
چو بارد ز آسمان بارانِ تیمار　　زمینے را بود زو بهره ناچار
کسے کز آسمان باید امانش　　نباید بود زیرِ آسمانش
بسے زینگونه بودش در نهانے　　بر آن صبحِ سعادت مهربانے
که روشن داشت رائے صبح تابش　　که نزدیکِ غروبست آفتابش
سلامش میرسد از عالمِ پاک　　نویدش میفرستد ما درِ خاک
بحسرت در خضر نظّاره میکرد　　ز بهرِ آبِ حیوان چاره میکرد

۱- چو مه در برج س۳　۶- اگرچه این تلخیت خوشتر ح ع۲ د ک = اگرچه این تلخیت شیرین س۳
= اگرچه این تلخیش خوشتر ح۲ = اگر تلخ است این خوشتر ع
۱۲- مهربانی اور مصرعه دوم کا قافیه درنهانی س۳ -

بامرو ہہ درون غمناک بنشست | چو گل با سینۂ صد چاک بنشست
دو سہ روزی درآن تیمارِ جان کاہ | نداد اندوہِ دل را سوئے خود راہ
بخلوت شد ز دیدہ موجِ خون راند | غزل خوان و نوازن را درون خواند
نوازش جُست زابریشم خراشان | سماعِ نغمہ میکرد اشک پاشان
ز دلتنگی ببانگِ چنگ میسوخت | شگافِ دل بتارِ چنگ میدوخت
بہر پردہ کہ مطرب ساز میزد | غزلخوان بر ہمہ آواز میزد
سرود و شعر گرچہ غم زدایست | ولے در سختیِ غم غم فزایست
کند شادار گہ شادی نیوشند | وگر در جوشِ غم باشد بجوشند
نہ بینی مویہ گر در مویۂ بزم | بنائے دف کند ہنگامہ را گرم
در اندیشید زان پس با دلِ خویش | کہ نتوان داشت بے مرہم دلِ ریش
گرفتم شہ چو دریا سہمناک است | نہ آخر گوہرِ اویم چہ باک است
گناہِ خود نمے بینم دریں ہیچ | کہ خشمِ شاہ گوشم را دہد پیچ
درآرد گوشمالِ او بجوشم | شفیعے ہست مروارید گوشم
وگر زو نشنود عذرِ گناہم | بمروارید دیدہ عذر خواہم
بدیں اندیشہ یکدم شاد بنشست | پس انگاہ ہِ چو گل بر باد بنشست

۳- جوئے خون س۳ س۴ - زابریشم س۳ حر حر۲ ع۲ د ب = از ریشم ع ایضًا سماعِ نغمہ س۲ س۳ حر حر۲ ع۲ د ب = سماع و نغمہ ع ۶- میکرد ب ۷- سرود و شعر س ع د ۱۳- شفیعم س۲ حر۲ = شفیعے س حر ع۲ ع ب
۱۵- آنگاہی چو گل س۳ حر حر۲ ع۲ د ب = انگاہ چوں گلے ع –

بجاں ایمن بنا شد خاص جمشید — عُطارِد را بسوزد قُربِ خورشید

خضرخاں حربۂ شہ خوردہ در دل — زدیدہ خونِ دل میریخت در گل

چو سترِ راز را کم دید چارہ — بزد دست و گریباں کرد پارہ

کساں کاں حال را نظّارہ کردند — نہ جامہ بلکہ جاں را پارہ کردند

نفیری خاست تا فیروزہ گوں کاخ — کہ دلہائے کواکب گشت سُوراخ

چراغِ ملک زاں آتش فشانے — دخانے دل شد و بگزاشت خانے

علامتہائے شاہی دادہ شاہ — حُسام الدین ملک را کرد ہمراہ

کہ پیل و دورباش و چترِ شاہی — زشمش آورد بر ظلّ الٰہی

وزانسو خود بفرماں با دل تنگ — سوئے امروہہ کرد از میرٹہ آہنگ

رواں شد چہرہ از خوں رنگ کردہ — دو چشم از گریہ جوٗن وگنگ کردہ

گزشت از گنگ با خاصاں تنی چند — کلہ را سایہ بر امروہہ افگند

رسیدہ سایۂ چتر از کلاہش — کلاہ و سائباں چترِ سیاہش

زآب دیدہ ہر سو رخش میتاخت — زدودِ سینہ بر سر چتر میساخت

---

۴ - سترِ راز ۃ حہ ۲ د ۂ = مہر راز ع ۲ = سرِ راز ع حہ کـ ۶ - دُخانے دل حہ۲ ع ۲ د ب کـ = دخان ع حہ ۸ - زپیل ب ایضاً آورد ۃ حہ حہ ۲ د ب = آوردہ ع ۲ = آور ع ۱۰ - جون وگنگ حہ۲ = جوئے گنگ ع = خونِ گنگ ح د ب = ہمچوں گنگ ۃ = چوں گنگ ع ۲ ۱۲ - رسیدہ سایۂ ۃ حہ حہ ۲ ب ۂ ایضاً کلاہ سائباں س ۃ ۲ ۃ حہ حہ ۲ ع ۲ د ۂ = کلاہ و سائباں ب کـ = کہ آہِ سائباں ع ۱۳ - میتافت - میبافت ب -

بعزت نازنینِ ملک بوده — بد و نیک جهاں ناآزموده
نہ زاب سرد پایش رنج دیده — نہ بادِ گرم بر رویش وزیده
چہ داند خوئے چرخِ بیوفا چیست — وزیں گردنده ثابت در جہاں کیست
ہمیرفت از طرب با نغمہ و نوش — ز آفتہائے دَورانش فراموش
چو بگذشت از سوادِ میرٹہ آنسوئے — سواد آورد سُوئے دشمناں روئے
رسید آں خادمے عفریتِ وش تیز — تنِ ناشاد و رُخسارِ غم انگیز
بدرگاہِ خضر خاں شد نہانے — چو ظلمت پیشِ آبِ زندگانے
بُسپردش ماجرائے پیچ در پیچ — درو جز پیچِ غم دیگر ہمہ ہیچ
چو خاں خواند آں تغیّر نامہ شاہ — تغیّر یافت اندر خاطرش راه
یکے آنکو بحضرت نازنیں بود — چراغِ چشمِ شاہِ دوربیں بود
دگر آنکہ از عتابِ تاجداراں — بنود آگہ برسمِ ہوشیاراں
عتابِ پادشاہاں سیلِ خونست — شناسد ایں دم آں کاہل درونست
مبادا خسرواں در خوں ستیزند — کہ خونِ صد جگر گوشہ بریزند
بسا گوہر کہ بُرد از تاجورِ ملک — کہ فرزندی و خویشی نیست در ملک
ہر آں دُرکاں زسلکِ پادشاہ ہست — گہے تاج سر و گہ خاکِ راه ہست

۴-نغمہ و نوش حج حج۲ ع۱ د ب = نعمت و نوش ع ۵-میرت ب ۶ میرٹ د = حیرت ع۲ = سیرت حج = میرتہ ع حج۲ ۸-سپردش سا سا۲ سا۳ حج۲ ع۲ د ب = سروش ع حج ایضاً پیچ پیچ غم دگر ہیچ حج۲ ب = پیچ غم دیگر ہمہ ہیچ ع۱ د حج ۱۱-عتاب شہریاراں سا۳ —

زچترو دورباش و پیل و رایت ق کہ حکمِ ما براں دادت ولایت
امانتہائے تست ایں جملگی ساز امانت چو نتو بازآئی رسد باز
مدار اندیشہ زانچہ اقبالِ ما خواست صلاحِ تست ہرچہ اندیشۂ ماست
چو مضموناتِ فرماں شد بپایاں بُمہر آمد رموزِ پادشاہاں
طلب کردند بدخو خادمے زشت درونش آتش و بیرونش انگشت
ترش روئے بسانِ سرکۂ تند کہ ہم از دیدنش دنداں شود کند
زبانی پیکرو دوزخ زبانہ دہانش ہفت دوزخ را دہانہ
بیک لب آسماں را بوسہ دادہ دگر لب بر زمیں دامن نہادہ
زبانی بیگرہ روئے گرہ سنج ہر یک موئے ابرویش گرہ پنج
بلا را شحنہ آفت را مربّی قِنَا مِنْ وَجْہِ الْمَشْؤُمِ رَبِّیْ
چو شد پیوستہ آں عنبر بکافور پُر از کافور و عنبر یافت منشور
بفرمانِ شہ آں فرمانِ پُر دُود ستد آں دود رنگِ آتش اندود
برآئینِ الاقان یکشب از شہر رسید آنجا کہ بُد شہزادۂ دہر
خضر خلنے فریبِ بخت خوردہ جہانش اُمیدوارِ تخت کردہ
شہ و شہزادۂ خود کامہ و مست زمقصود آنچہ باید بر کفِ دست

۱- کہ حکمِ ما حر۲ ع۲ د ب = زحکمِ ما ع حر ۷- دوزخ رانشانہ ب ۹- روئے ۳ سا حر حر۲ ع۲ د ب = رویش ع ۱۲- فرماں برزود ب حر ع = فرماں برے دود ے = فرمان پر دود حر ع۲ د ۱۳- الاغان سا سا۲ سا۳ حر۲ ع۲ ب ۱۴- خضر خانے حر حر۲ ع۲ = خضر خانِ ع د-

گر از خالی جمالت گشت خالی　　مشو خالی ز حمدِ لایزالی
رُخ از روئے نیایش بر زمیں مال　　که رویت را نیایش بس بود خال
ز دل چترِ سیاهِ ما مکن دور　　کزیں خالست روئے ملک را نور
چو زیں سررشته رمزے بازیابی　　عناں ناخوانده سوئے ما نتابی
دلت دانم که تنگست از پئے خال　　شکاره گشت به باشد دریں حال
ز آبِ گنگ تا دامانِ کهسار　　نه بینی خاسته یک سوزنِ خار
بر آنگو نه است صحراهائے نخچیر　　که ده آهو توان کُشتن بیک تیر
باقطاعِ تو کردیم آں زمیں خاص　　که باشد ره بره خنگِ تو رقّاص
بامروهه نشیں بالشکرِ خویش　　که برکوه آزمائے خنجرِ خویش
چناں کن تیزِ تیغِ خود برآں سنگ　　که بُرّی سنگِ رایانِ گراں سنگ
چناں زن درخشانِ کوهے آتش　　که سوزد درخطا قاآنِ سرکش
بفیروزی دو ماهی باش زانسوے　　که تا فیروزه چرخ آرد بتو روے
چو تسکینِ غبارت بازدانیم　　دریں گلشن چو بادت بازخوانیم
ولیکن تا رسد هنگامِ آں کار　　ق　که دولت بر درِ ما بخشدت بار
رواں کُن سوئے حضرت بے کم و کاست　　علامتهائے سلطانی که آنجاست

۱- جمالت گشت ح حج حج۲ ع۲ = جمالت کرد ع ب د ۲- ثنایش ح ۸ - ره بره خنگ س۲ حج۲ ب د = ره برو خنگ س۳ حج = رهبر خنگ ع ۱۱- خاقان خس کش س۳ حج۲ د = تا آبِ خس کش س۱ س۲ حج ع۲ ب ع ح ۱۴- باز بر در بخشدت د ب-

زحکمش ہیچکس بے آزموں نیست — رضا و خشمش از حکمت بروں نیست
دو مردم را چو خواہد قطعِ پیوند — پدر را دور گرداند ز فرزند
وگر پیوند خواہد بے کم و بیش — کند بیگانگاں را یکد گر خویش
ہر انچہ آید اگر کم ور گران است — چو در بینی صلاحِ ما در آن است
ازآں پس داد با اندک غبارے — بنورِ دیدۂ خود حنارخارے
کہ اے خونِ من و خونابۂ من — زمہرت خوں دل ہمخوابۂ من
ازانجا کاسماں راہست خوئے — ق کہ بستاند چو بخشد آرزوئے
جدائی افگند چوں کرد باہم — پراگندہ کند چوں شد فراہم
نہ پیوندے تواند دید تا دیر — نہ کس را خواہد از کامِ دلے سیر
زند برقی چو آبی ریزد از میغ — بہ پیوند دبخون و بُرّد از تیغ
بدانساں کرد مہر از خونِ ما پاک — کہ خونِ خالت افشاندیم برخاک
الیخانی کہ خالت بود فرخ — ق بہ و بایستہ ہچوں خال بر رُخ
بزخمِ خنجرِ آتش زبانہ — کہ ہست آں فتح و نصرت را نشانہ
خطائے کرد دورانِ جفا بہر — کہ چوں نقشِ خطا حک کردش از دہر

---

۴ - بیگانہ را بایکد گرب ۴ - اگر سود ار زیان ہست سہ[۳] ۵ - اندک عیاری ساح حجع[۲] ۶ - خونِ دل سہ[۲] ب ك حج[۲] = خون من ع حج د ی = خونِ ہم خونابہ من ع[۲] ۹ - پیوندے سہ[۳] حج ح[۲] = پیوندت حجع[۲] دب = پیوندش ع ۱۱ - خونِ ما سہ[۳] حجع[۲] د ب ك = خونِ دل حج[۲] = خوئے من ع -

مخالف کو محل میخو است خالی — چو خالی دید کرد آفت سگالی
چو بود آں پیسہ را در سینہ پیسے — بباریکی شدہ باریک ریسے
نبودست آں ہزاری چوں زمرداں — ہزاری ریس کردش چرخِ گرداں
بفتنہ راست کرد اندیشۂ خویش — بحضرت رفت بے اندیشہ درپیش
بروں داد آنچناں رازِ نہاں را — کہ باور شد دلِ شاہِ جہاں را
الپخاں را گوزنی ساخت با شیر — زد اوّل نیش وانگہ راند شمشیر
چو از کارِ الپخاں سینہ پرداخت — تبک تدبیرِ کارِ خضر خاں ساخت
شد فرمانی از فرماندہِ دہر — چو ماری ہر خطش دیباجۂ زہر

راز نامہ عتاب آمیز ظل اللہ سوئے شمس الحق

سرِ فرماں سپاسِ بادشائے — کہ برتر نیست زو فرمانروائے
گہے نعمت دہد گہ بینوائے — گہ آرد پادشاہی گہ گدائے
ازو بر ہر سرے مہرے نہانی ست — وگر خشم آورد ہم مہربانی است

۲- آں پیسہ را در سینہ پیسی ۳ ر ک = آں پیسہ را در سینہ نیسی د = آں نیشہ را در سینہ نیشی ع = آں بیشہ را در سینہ نیشی حر = ایں بیشہ را در سینہ بیسی ع۲ ایضاً باریک ریسی ۳ ر ع ۲ ک د = باریک ریشی ع حر = تاریک ریسی د ۳- نبودست ۲ ر ۳ ر حر ک عا = نبودش ع ع۲ د ایضاً ہزاری ریس ۳ ر ک د = ہزاری ریش ع حر = ہزاراں ریش ع۲ د ۹- روزنامہ امر ظل اللہ ۲ ر حر ع۲ د = روزنامہ امیر ظل اللہ ۳ ر ب ک = روزنامہ ظل اللہ حر۲ = رازنامہ عتاب آمیز ظل اللہ ع
۱۲- نہان است ایضاً مہربان است ب -

روان شد سوئے ہتنا پور پویان بصد خواہش خیاتِ شاہ جویان
غلط شد با چنان تعظیمِ پاکان یکے رسمش ز رسمِ ہوشناکان
کہ چون عزمِ زیارت کرد چون تیر نشد بہرِ زیارت جانبِ پیر
نرفت آنسو گہِ باز آمدن نیز کہ پوشید آسمانش چشمِ تمیز
چو بر رویش قضا میخواست گردی نبردش در پناہِ نیکمردی
حمایت را کہن دامانِ درویش ز صد سدِّ سکندر قوتش بیش
بگوش اقبال میکردش مُنادی کہ حج بر در نشاید قطعِ وادی
ولے گوشش پر از بانگِ نی و چنگ در و کے راہ یابد دیگر آہنگ
چنان ہم بود کز پرہیزگاری قدم لغزیدہ بودش زِ استواری
بدستش طُرّۂ سیمین عذاران چو سُبحہ در کفِ پرہیزگاران
ترنّمہا کہ رفتہ تا بخورشید شدہ بیت السّعادت بُرجِ ناہید
چو بر عزمِ زیارتگاہ میرفت ہزاران رہزنش ہمراہ میرفت
بدانسان میزدند آن رہزنان راہ کہ ہم زہرہ زرہ میرفت و ہم ماہ
ز نغمہا کہ ہوش از مغز میرفت درخت و دشت و صحرا پائے میکوفت
بدین بازی چو آن عنقاشِکر باز ق ز درگاہِ ہمایون کرد پرواز

۴- کرد تدبیر س۲ ح۲ ایضاً نشد بہرِ زیارت س۳ ح۱ ب = نشد سوئے زیارت ع ع۲ ح۲ د
۱۱- بیت السعادت س س۲ ح ع۲ د ب ک ہ = بیت العبادت س۲ ع
۱۴- انان نغمہ س۲ ۱۵- بہ بین بازی ب —

تغیّر یافت ناگہ اندر مزاجش — نشستند اہلِ دانش در علاجش
بہ تپ لرزہ شدہ خورزاں تپِ نرم — کہ آن خورشید را اندام شد گرم
چنانش در جگر نہ یافت آزار — کز آزارش جگر گوشہ شد افگار
خضر خاں کو نہالے بود زاں باغ — چو لالہ داشت زاں غم بر جگر داغ
برسمِ نذر گفت ار بہ شود شاہ — پیادہ در زیارتہا کُنم راہ
زنندرش لختے از شہ رفت سُستی — پدید آمد نشانِ تندرستی
رواں گشت آں مہینِ سر بلنداں — پیادہ سوئے ہتناپور خنداں
چو او پائے بلوریں سود بر خاک — ستارہ خواست زیر افتد ز افلاک
ملوک از باد بر خاک اوفتادند — بہمراہی دراں رہ رو نہادند
تو پنداری دراں صحرائے سادہ — دمید از خاک گلہائے پیادہ
زہر یک پائے نازک پنج و شش گام — بسے سُرخ آبلہ بر خاست گل وام
سراں چوں آب در صحرا شتابی — کفِ پا بر سوار کہائے آبی
چو شد نزدیک کز بس نرم خوئی — ق کند پائے ہمہ بے پوست روئی
ہمہ گلہا بپائے سرو خفتند — طریقِ مصلحت را باز گفتند
بغلطیدند پیشِ راہوارش — کہ تا کردند بر مرکب سوارش

۲- از تپ شرم س[۳] (اس مصرعے میں نسخے بہت مختلف ہیں اور اکثر بے معنی ہیں) ۷- رواں شد آں مہینِ سر بلنداں س[۳] = رواں گشت آں مہینِ سر بلنداں ع[۲] د = رواں گشت آں مہین سروِ بلنداں حہ[۲] = رواں گرداں مہیں سروِ بلنداں ع حہ ب ایضاً ہتناپور ب ۱۲- کف آوردہ حہ[۲]—

عملهائے جہاں برعکس ہم ہست — کہ برملکے گدائی را دہد دست
چنیں ہم دیدہ ام کافشردہ پائے — بتختِ زر دریدہ پاتشنائے
شترگربہ ہم است اندر بسے چیز — کہ آنجا می نگنجد عقل وتمیز
کبوترباچہ ژندہ پا چو گلنار — رخ ایزارِ رنگیں ساق پُرخار
چو قسمت میرسد زایزد نہ جنگ ست — نہ ہر ماہی شکارِ ہر نہنگ است
کسے کز تیرِ چرخش زخم روزیست — شفا جوید نہ رسمِ دلفروزیست
نتابد روبہ تعظیم از سرِ تیر — ندارد شیر شرم از ریشِ نخچیر
چو باشد سہل قسمے زآسماں یافت — ازیں وآں زیادہ چوں تواں یافت
بریش کوسہ جانت از ناشکیباست — محاسن زآئینہ جستن نہ زیباست
گرت دل راست درعشق احترامے — زبدنامی نکوتر نیست نامے
چو حال اینست شو بادادہ خرسند — مجوے آزار بہرِ خوردۂ چند
میفگن پنجہ باشیراں زمستے — چو گربہ باش از کوتاہ دستے
زتندی موئے شیراں زہرخیز است — گوزن از خوئے خوش تریاک ریز است
چناں کن باہمہ کس زندگانی — کہ مانی زندہ چوں زندہ نمانی
کنوں از سینہ بیروں ریزم ایں جوش — کہ روشن شد ہم از دیدہ ہم از گوش
کہ چوں شہ را بہ شخصِ نازپرورد — رسید از تند بادِ آسماں گرد

---

۱۲ - بمستے ن۲ ح ج۲ د ایضاً چو گربہ باشو ن۳ -

بماں اے عمرِ ناپاینده جاوید — که نوشِ جاں کشم از جامِ اُمید
وگر من نیستم جاوید بنیاد — خضرخاں در زمانه جاوداں باد

خراب گشتنِ مجلسِ خانی از گردشِ دورِ مُدام و خفتنِ بختِ بیدارِ خضرخاں و پریشانیِ ایں دولت در واقعه دیدن و تعبیرِ آں خوابِ پریشاں از دلِ بیدارِ خسرو خستن

بسے دیدم دریں گردنده دولاب — ندیدم ہیچ دَورش بریکے آب
اگر خورشید ایں ساعت بلند است — زمانِ دیگر از پستی نژند است
دگر سیارگاں ہم زیں شمارند — که گه زیر و گہے بالا بکارند
چو ایں گردش ہمه بالا و زیر ہست — گر آید زیر بالائے نه دیر ہست
مکن تکیه بصد رو مسند و تخت — خس ہست ایں جمله چوں بادی وزد سخت
زتاراجِ سپہرِ دوں بیندیش — که صد شه را کند یک لحظه درویش
بچشمِ خویش دیدم کج کلاہاں — برہنه پا و کفشِ کہنه خواہاں
بگوشِ خود شنیدم تاجداراں — زبے نانے بخوشه جو شماراں

ا- بماں اے عمر ک = بیا اے عمر ۲سا ۳سا حج حج۲ ع د ب ایضاً کنیم ۲سا ۳سا حج۲ ب د ک ایضاً جام خورشید ک
۴- درخواب دیدن حج۲ ایضاً از دل بیدار خسرو جستن ۳سا د = از دلِ بیدار خسرو پُرسیدن حج۲ = از دلِ بیدار خسرو
ح حج ع = از دلِ بیدار جستن ع ۶- ہیچ دورش ع حج۲ د ب ک ۶ = ہیچ روزش ع حج ۸- گہے زیر و گہے بالا
سا ۹- زیر و بالائے ۲سا ک ع۲ ۱۲- کج کلاہاں ب-

ازاں خوں ہر گرہ در موئے تر کن — گرہ بر جانِ عاشق سخت تر کن
ہماں بازوست ایں زیرِ سرِ دوست — کش از خوں تر شدی زیرِ سرم پوست
ہماں سینہ است ایں بر سینۂ یار — کہ در ہجرش زناخن بودی افگار
دو سینہ سود چوں باہم نہانی — فراہم شد جراحتہائے جانی
شد آں کاندیشہ صبحم شام کردی — شب از روزم سیاہی وام کردی
کنوں کامد گہِ عاشق نوازی — ز زلفِ خود دہم شب را درازی
گزشت آں کافتابم زرد بودی — مہِ من در زمیں در گرد بودی
کنوں زیں مہ کہ بر خورشید ن کرد — نگر خورشید زرد و ماہ در گرد
زہی خوابِ خوشم با یارِ دمساز — کہ بیدارم کند از بوسہ و گاز
خے زنجیر ایں زلفِ گرہ گیر — کہ بربستم جواں شیری بزنجیر
من و تو زیں پس اے یارِ وفادار — دل و جاں در طرب لبہا در آزار
گر آزاری بخوں لبہائے مارا — سرم را گیر بہرِ خوں بہارا
مرا بود از خیالِ خویش ہم دوش — کہ گہ ہمخوابہ بودت گہ ہم آگوش
چنانم کش کنوں در جاں پیاپے — کہ کم گنجد خیالم نیز در وے
ہماں تا محشر اے روزِ جوانی — کہ خوش گیریم ذوقِ زندگانی

۴۔ نسخۂ ج میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے ۵۔ روزِ سیاہم ب ۷۔ سرِ من در زمیں در گرد ک
۸۔ بر خورشید سا[۳] حج حج[۲] ع[۲] د ب ک ہ = در خورشید ع ۹۔ در بوسہ سا[۳] ب ۱۰۔ آں زلف سا[۳] ع[۲]
۱۵۔ تا محشر اے روزِ جوانی حج حج[۲] ع[۲] د ب ک ہ = تا حشر اے روزِ جوانی سا[۳] = تا روزِ محشر اے جوانی ر[۲] = تا نجش اے روزِ ع

شبے چوں زاغِ تا بانگِ خروسم — کجا سیری کنوں زآگوش و بوسم
چو جاں بود انگہم در سینہ پنہاں — تنش ہم در کشم در سینہ چوں جاں
ہم از در باز گردائے بادِ نوروز — کہ من بوئے گلِ خود دارم امروز
مدہ پیش اے شب از مہ یاد م اکنوں — کہ من با ہوشِ خود شادم اکنوں
گر اوّل مے ربود از گریہ آبم — کنوں خوش مے برد در بادہ خوابم
شبے خواہم چو زلف اندر درازی — کہ با رویش کنم چوں زلف بازی
چو ہستم روز و شب با دوست بر تخت — گر آں ہم دیر تر ماند زہے بخت
ہمے کز بہرِ او شبہائے تاری — ق — ز دیدہ کردمی ستّارہ باری
سعادت بیں کہ داد اختر بکارم — کہ کرد آں ماہ را جا در کنارم
چو من زاں ماہِ خود گشتم خوش و شاد — شبم با ماہتابِ خویش خوش باد
نوازن چوں زد از سوئے شہ ایں ساز — بروں داد از سوئے مہ زہرہ ایں راز

پاسخ از لبِ معشوق

مرا زیور کن اے مشّاطۂ ناز — کہ بختم یار گشت و یار دمساز
بیار اے از عبیرِ تر جمالم — زمشکِ سودہ برمہ کن ہلالم
ز خونِ عاشقِ زارم کہ گشت آب — سرِ زلفِ مرا دہ پیچ و تاب

۱- سیری شود ح۲ = سیری بود س۳ = سیری کنم ح ۲- آں کسم در ح۲ = آں کم اندر د ۳- بوئے نوروز ح۲ ۴- یادم امروز- شادم امروز ب ۶- چو ہستم س۲ س۳ ح ح۲ د = چو بینم ع ب
۱۳- مشّاطۂ راز س ع۲ د حاشیہ ۱۴- برمہ کش س۳ ب —

چناں شربت کہ از موسیٰ برد ہوش — مگر خضرے تواند کردنش نوش
خضر خاں را کہ خضرِ عہد شد پیر — براں سرچشمہ کردش چاشنی گیر
ہم آں سروی کہ جُستی گشت جفتش — ہم از بستانِ دیگر گل شگفتش
چو گلہائے مرادش جملہ بشگفت — زحالش بُلبل این نکتہ فرو گفت

غزل از زبان عاشق

بحمد اللہ کہ جانم کامِ دل یافت — گلِ بختم ہوائے معتدل یافت
غمے کاں بود در دل قفلِ پولاد — کلیدی شد درِ مقصود بکشاد
رسید از ساقیِ دوراں سۓ ناب — کہ آفت مست گشت و فتنہ در خواب
نسیمِ یارم از نو خارِ غم رُفت — بسینہ گلستانِ عیش بشگفت
ز جورِ غم بروں می برد جاں رخت — دراں خورشید دید و عطسہ زد سخت
ولے کز بازیِ غم بود بدحال — ز روئے یار من فرخ شدش فال
بجانم زلف و روئے ساخت آرام — کہ ہم صبحم مبارک گشت و ہم شام
چہ عذرت خواہم اے شامِ طرب زائے — مگر چوں سُرمہ در چشمت کنم جائے
چہ عزت دارمت اے صبحِ فرخ — مگر بر خاک مالم پیشِ تو رُخ

۳- ہماں سروے کہ چشمہ گشت حج۲ ۱۰- عطسہ زد سخت سا سا۲ سا۳ حج د ب ساع۲ لک ح = عطسہ زد بخت ع حج۲ ۱۱- بازیِ غم بود ع حج حج۲ ب لک = باریِ غم سا۳ = یاریِ غم ع۲ = بارِ غم بود است سا۳ ۱۲- ہم صبحم سا سا۲ سا۳ حج حج۲ ع۲ د ب لک = صبحم ہم ع ۱۴- عذرت آورم ساع۲ د ایضاً سایم ساع۲-

نمازی کرد بر سجّادهٔ شوق — که کرّوبی و عرشی گم شد از ذوق
بریں معراج گسترد آنچناں فرش — که از یاریِ دلہا رفت بر عرش
نہ یک عرشش تہِ پاپی سپر شد — کہ پایش بر ہزاراں عرش بر شد
چو ذاتش عشق بود از فرق تا پائے — گرفت اندر دلِ زندہ دلاں جائے
چو عشق اندر مجازش جلوہ گہ داد — مجازش بر پلِ تحقیق رہ داد
چو یوسف حسن و عشقش شد فراہم — بیک تن عاشق و معشوق باہم
چو یعقوبے کہ در یوسف نظر داشت — ولیکن دل بمعنیِّ دگر داشت
چو شد با دیدۂ خود یار چشمش — ز نورِ دیدہ گشت افگار چشمش
چو موجِ عشق شوید نوح را فرق — بطوفاں قرۃ العینش کند غرق
خلیلے را نہد آں دشنہ در پیش — کہ قصّابی کند بر دیدۂ خویش
چو بر احمدؐ زد ایں بادِ خطرناک — دو میوہ ریخت از بستانش در خاک
چہ نور است ایں تعالی اللہ کزیں تاب — بیکدم زہرۂ خارا شود آب
نگر زد پائے بر طور از آں نور — کزاں شد پارہ پارہ سینۂ طور
ز خارا عشق مارا سخت تریافت — کہ موسیٰ زندہ ماند و کوہ بشگافت

٣- بر ہزاراں س۲ حج ع۲ د ب = صد ہزاراں عرش پر س = از ہزاراں س۳ حج۲ = با ہزاراں ع
٥- مجازی حج۲ ع۲ ب = مجاز س۳ حاشیہ ٦- عشقے س س۲ س۳ حج حج۲ ع۲ ک = عشقِ ب = عشقش ع الیضاً یکے شد
عاشقِ حج۲ ٧- بر یوسف س س۳ ع الیضاً ولے دل را بمعنی دگر حج۲ ٨- با دیدۂ خونبار ب ٩- موجِ عشق گوید س ع۲
١٠- با دیدۂ خویش س د ع۲ ١٢- کزاں تاب ع = کہ از تاب س ١٤- نسخہ حج حج میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے۔

ربودا از جم بملک انگشتری را   نگیں شد خاتمِ نیک اختری را
قضا گنجِ سعادت کرد بازش   سعادت شد بہ تقویٰ کارسازش
زعینِ عصمت آبِ زندگی جُست   رواں دست از ہمہ آلودگی شُست
مُصلّائے نماز افگند درپیش   سخن گفت از نیاز سینۂ خویش
برآورد از پئے تحرِیمہ راز   طلبگارِ عنایت را دو کف باز
بہ پشتِ پا دو عالم را پس افگند   بہ پشتِ دست زد ایں قالبے چند
بہ تکبیرے کہ زد دنبالۂ پیر   بزد بر ہر دو عالم چار تکبیر
بحمد آمد ز اخلاصِ نہانی   ز ہفت اندامِ او سبع المثانی
قیامے کرد در طاعت الف وار   کہ گشت از راستی سر حرف اسرار
رکوعے کرد چوں لامِ محقّق   کہ گشتش معنی از تحقیق مشتق
سُجودے کرد ہمچوں دالِ مسجود   کہ سترِ رہنمایش گشت موجود
زد اندر قعدۂ زانوئے اُمید   کہ زانو بوس گشتش ماہ و خورشید
چو در قعدہ تحیّاتِ رضا خواند   ز ملکش بس فرایض کاں قضا ماند

۴- مصلّائے نماز د ح۲ = مصلّائے نیاز ع۱ ح ع ۵- تحریمہ و راز ع۲ ۶- بہ پشتِ دست دو عالم س۳ س۱ ع۲ ك ی = بہ پشت پا دو عالم را س۲ ب د ح۱ ع **ایضاً** بہ پشتِ پائے زد ایں قالبے چند س س۱ = بہ پشتِ پائے زد ایں قالبِ چند ع۲ ی = بہ پشتِ دست زد ایں قالبے چند س۲ د ب = بہ پشتِ دست زد ایں قالبِ چند ع ب = بپائے پائی زد ایں قالبے چند ح۲ ۸- بحمد اللہ ز س۳ د ب ك = بحمد آمد ز ھا = بحمد آمد ز س س۲ ح ح۲ ع ع۲ ۱۰- کہ گشتش س س۲ س۳ ح ح۲ ع ب د ك = کہ گشتے ع ۱۱- دالِ مسجو د س س۲ س۳ ح ب ح = دال معبود ع ح۲ ع۲ ك **ایضاً** کہ ستر س س۲ س۳ ح ح۲ ح د ب ك = کہ پیرِ ع -

کسے کین نعمتش دامن گراں کرد / ببا ید شکر آنش بیکراں کرد
سپاسِ نعمتِ یکدم وصالے / نیارد گفت عاشق هیچ حالے
چو بر شه بود واجب شکرِ ایں حال / طریقِ شاکراں را داشت دنبال
نمودش دولتے کانجم سریر است / که شکر آموزِ تو تلقینِ پیر است
ورت باید دریں ایامِ پیری / که از مهرت کند روشن ضمیری
نگه کن اینکه آں شیخِ یگانه / نظامِ سلکِ اقطابِ زمانه
براں در شوکتِ اقبال تمام است / چو اقبال اندراں در صد غلام است
چو دولت رهنموں گشت اندراں راز / بصد جهد آں هما آمد به پرواز
پرید از اوجِ همت در هوائے / که بر اوجِ هوا ها سود پائے
به تندی برگذشت از چرخ و انجم / میانِ چار طایر تافت پنجم
گرم پرسی که آں طایر کدام است / هما کو دین و ملت را نظام است
بداں تا یابد از وے دانۂ پاک / چو مرغِ دانه چیں زد بوسه بر خاک
ارادت را دراں درگاه شد خاص / گرفت الحمد لله ملکِ اخلاص
یکے خود بود شمعِ پادشاهی / دگر روشن شد از نورِ الٰهی
به همت زد در پرهیزگاری / خدا کردش دراں پرهیزیاری

۶- نگه کن سوئے ب = اینک ء = آنکه عا ع۲ ایضاً نظام الملک ب ء = نظام ملک ء حج۲
۷- دو صد غلام ب ء ۸- گشتش حج۲ ع۲ ب عا ایضاً بصد جهد آسماں ب = بصد جهد آسماں عا ۱۰- یافت حج حج۲ ع۲ ء عا = تافت ع ۱۱- هما کاں ععا-

ازین در دامنِ او گل فشاندن ‏ ‏ ‏ وزو در گل نهالِ تر نشاندن
زگاه شام تا صبحِ شب افروز ‏ ‏ ‏ شدی در خوشدلی شبهای شاں روز
نهاده چوں دو گل روئے بروئے ‏ ‏ ‏ نه محرم درمیاں جز رنگ و بوئے
بهم پیوسته اندامی باندام ‏ ‏ ‏ بآمیزش چو دو مَی در یکے جام
دو مستِ شوق باهم کرده سرخوش ‏ ‏ ‏ نه تشویشے بجز زلفِ مشوش
چه خوش روزی و فرخ روزگاری ‏ ‏ ‏ که یابد کامِ دل یاری زیاری
گہے لب بر لبے چوں قند ساید ‏ ‏ ‏ بدندانِ تمنّا قند خاید
گہے خسپد بشادی دوش بادوش ‏ ‏ ‏ بنفشه در بر و نسرین در آغوش
کند هر دم نگه بر روئے ماهی ‏ ‏ ‏ که یابد جانِ نو در هر نگاهی
بر ویش مردمِ چشم نیازی ‏ ‏ ‏ کند چوں طفل در مهتاب بازی
شبے باید ز روئے دوست مهتاب ‏ ‏ ‏ که در روئے روز نتواں دید در خواب
نخستیں پاس اندر لابه و لوس ‏ ‏ ‏ به بیچاپیچ لاغ و بازی و بوس
دگر پاسے بهم دو یارِ جانی ‏ ‏ ‏ یکے گشته دو جاں زاں پس تو دانی
بپاسِ سیویں خفتن بمقصود ‏ ‏ ‏ که دل خشنود گشت و خاطر آسود
بپاسِ چارمیں غسلے بپا کی ‏ ‏ ‏ بشکرِ غیب کردن روئے خاکی

۲ - دل افروز س۲ س۳ ۵ - بجزِ زلفِ ح۲ ع = جز از زلف س۳ ح د ۷ - ساید - خایند س س۳ ع۲ د ۱۰ - مردم از چشم س۲ س۳ ح ۱۳ - زاں پس تو دانی س س۳ ح ح ح۲ ع۲ د = زانساں که دانی ع ۱۵ - بشکر عیش کردن س۲ = بشکر حق نهادن س۳ ک = بشکر غسل کردن د حاشیه = بشکر غیب کردن ح ح۲ د ع -

بچشمهٔ غنچهٔ نیلوفری تر　　بصد حیله همی برد اندرون سر

دران خستن که خرما بے سکوں بود　　چو خسته در دلِ خرما دروں بود

ازاں خرما و با دخرج و دخلش　　دو پاسِ شب بجنبش بود نخلش

زبس کاں رخش شد از جوش خوں سپت　　ز رخش آب و ز آتش خوں بروں جست

چو کرد آں جوهری در گرم خیری　　بُدرج لعل مروارید ریزی

ازاں معدن که بستر معدنی گشت　　حریر بهر مانی روئی گشت

خضر سیراب گشت اندر سیاهی　　چکید آبِ حیات از کام ماهی

چنیں بزمے که دل سودائے آں داشت　　مگر رشد که معنی جائے آں داشت

چو آسود از دو جانب شعله را تاب　　دراں آسایش آمد هر دو را خواب

ازاں پس شاں نبود از بخت کاری　　بجز عشوه لطف بوسی و کناری

ازیں در پیش بردن بستهٔ تر　　ازو زاں پسته خوردن قند و شکر

ازیں کردن بدزدی سینه تسلیم　　وزو تاراج کردن تودهٔ سیم

ازیں بستن برو زلفِ گره گیر　　وزو گردن در آوردن بزنجیر

ازیں دادن بدو بالاے مائل　　وزو بازو بدو کردن حمائل

ازیں ساعد بدستِ او سپردن　　وزو گلدستهٔ بر دست بردن

۱- بچشمهٔ غنچهٔ آں نیلوفری ۳ س = بچشم غنچهٔ نیلوفری س ۲ ح ۲ ع ۲ د = بچشمهٔ غنچهٔ نیلوفرِ ع ۲- درآں خستن س ۲ ع ۲ د = جستن س ۲ ح = درآں جنبش س ۲ م ۴- ازاں خرما زبادِ س ۳ = ازاں خرما دبالِ ع ۲ د حاشیه ۸- یه شعر صرف ح ۲ اور ی میں پایا گیا ہے، نسخهٔ ی میں بجائے لفظ "بزمے" کے "بیتے" ہے ۱۴- بدو بالائے مائل س ۳ ح ۲ ع ۲ د = برو بالائے مائل س ۲ ع ح۔

ببیں تا چند باشد مهرِ پنهاں — که جاں از تن برد رشک و تن از جاں

دو دیده دوخته عاشق بسویش — دریده جامهٔ جاں پیشِ رویش

چو میدید اندراں محرابِ دیده — حجابِ دیده میشد آبِ دیده

پس از دیری که حیرت رخت بربست — هوائے دل بعیّاری کمر بست

در آمد عاشقِ شوریدهٔ مشتاق — که تنگش در بر آرد چوں بغلطاق

حریرِ آبگوں کرد از برش دور — چو ابر از آفتاب و حُلّه از حور

درو آویخت چوں بازِ شکاری — که آویزد بکبکِ مرغزاری

گرفت اندر کنارِ آں سروِ گلرنگ — بسانِ برگِ گل در غنچهٔ تنگ

رسید اوّل بجانها شکّریں قوت — ز دو انگشترین و چار یاقوت

پس از مهرِ خزانه دور شد پاس — به لولو سفتن آمد نوکِ الماس

نمی شد ریسماں را راه در دُر — که دُر ناسُفته بود و ریسماں پُر

چو در شد در شگوفه شاخِ گلگوں — شگوفه خنده زد با گریهٔ خوں

چناں در قفلِ سیمیں شد کلیدش — که شد تا پرّهٔ دل ناپدیدش

بهم لعل و عقیقے داشته جفت — عقیق از برمهٔ یاقوت می سُفت

۶- تنش س۱ ایضاً حُلّه از نور س۱ س۲ ۹- شکّریں قوت س۱ س۲ حج۱ دك = از شکّرِ قوت ع = شکّرِ قوت حج ع۲ ایضاً انگشتریں س۱ س۲ س۳ حج حج۱ دع۱ ك = انگشتری ع ۱۰- مهرِ خزانه س۱ س۳ حج حج۱ دع۲ = خزینه ك = خزاین ع ایضاً بُدر سفتن در آمد س۳

۱۳- در قفل شد سیمیں س۲ حج ح-

خمار آلوده چشم نیم بازش   جهانے نیم کشتۂ نیم نازش
بکُشتن طُرّه را سر باز کرده   بخنده فتنه را در باز کرده
دو زلفش مشک و خالش مشک دانه   وزاں بو باغِ رضواں گشته خانه
مثالش چشمِ احوال هم ندیده   نظیرش آئینه هم نادریده
جمالے حسن کس نفرزوده بروے   زُلالے دستِ کس نالوده دروے
بلا سرهنگ دیوانِ جمالش   اجل جاندارِ سلطانِ خیالش
ببرجی کاید او در چشم اُمید   نه شب مه تابد و نه روز خورشید
بخنداں زیورے افزوں گهر مند   مگر در گوش و گردوں گوهرے چند
کسے کِش صُنعِ حق شد زیور آرائے   چه حاجت زیورش بستن سراپائے
خرد از دیدنش تسبیح خواناں   گریزد همچو فرتوت از جواناں
ز نادانی ازاں گونه که دانی   همه بے رحمی و نامهربانی
رُخش در دل شعاعِ نور میزد   کرشمه دور باش از دور میزد
بجاں میداد راحت دیدنِ وے   چو شربت در تموز و شعله در دَے
گهِ دیدن تن از جاں رشک می بُرد   ز تن جاں نیز هم در رشک می مُرد

۲- طره را سر فتنه را در س۳ حج۲ ع۲ د ب ك = طره را پر- فتنه را سر ع ۴- چشم احولها ع۲ ایضاً آئینه هم نادریده س۲ س۳ حج۲ ح د ب ك = آئینه نادر ندیده ع = آئینه همتا ندیده ع۲ ۵- جمالے حج حج۲ د = جمالِ س س۲ س۳ ب ع۲ ع عا ایضاً زُلالے س۳ ج ی حج۲ ع۲ د ۸- زیورے س س۲ حج حج۲ د ع = زیور ع = زیورش س۳ ب ۱۳- میداد س س۲ س۳ حج حج۲ ع۲ ك د ب = میداشت ع -

مہے کامل ولے ہر ہفت کردہ   ز نورِ خویشتن در ہفت پردہ
مُصفّا مِقنعہ افگندہ بر فرق   درفشاں فرق چوں زابرِ تنک برق
بنو خیزی چو سروِ نیم رستہ   لبِ خنداں چو دُرجِ نیم بستہ
نہ آں رُخ بلکہ جانرا قوّت وقوت   نہ آں لب بل نمکدانی ز یاقوت
دُر از لعلش بدرج تنگ و تاری   مہ از رویش بشغلِ نیم کاری
لبِ عناب رنگش پُر ز جلاب   زنخ سیبے مُعلّق زیرِ عناب
سخن از بہرِ دل بردن فسونے   فسونش را نہ حاجت آزمونے
گر از گفتارِ شیریں مُرد فرہاد   از وصد جانِ شیریں گشت برباد
ببالا سرو پیشِ قامتش خم   بحرفے از قیامت قامتش کم
بچشمے قلبِ ترکستاں دریدہ   بموئے ملکِ ہندوستاں خریدہ
رُخے اندک بسبزی میل کردہ   بہارے از کفِ خضر آب خوردہ
رواں سرو تر و سبز و جواں ہم   ندیدہ سبزہ و آبِ رواں ہم
تو گوئی رنگِ سبزش گاہِ دیدن   ز سبزی و تری خواہد چکیدن
ہمہ طاؤسِ ہندی سبز دام است   کزاں گونہ بزیبائی تمام است
تدروانِ خراساں نغز سانند   ولے طاؤسِ ہندی را چہ مانند

۱۔ مہے کامل درون ع = بروح حج = ولے ۳ ب = دو پے ع حج ۲ د ہم ۔ قوت و قوت ۳ حج ع ۲ د = قوتِ قوت ع ب
۵۔ بشغلِ نیم کاری ع ۲ ۷۔ نہ حاجت ۲ ک د ع ۲ = چہ حاجت حج ۳ ب ۸۔ گشت حج د ب ع = گشتہ ع ۲ حج ۲
= رفتہ ۳ ۱۰۔ بچشمے ۳ حج حج ع ۲ د ب = بچشم ح ۱۱۔ رخش ۲ ۱۲۔ بدیدہ ۳ ع حج ۲ = ندیدہ ۲ حج ب۔

زدُرجِ دیده گوهرها برو ریخت　　نثار از گریهٔ شادی فرو ریخت
بدان شد تا بدان مهمان شیرین　　شکرریزی کند از جانِ شیرین
ولے چون شکّرش بر جلوه ن داشت　　ز بهرِ شربت آن شکّر نگهد اشت
چنان شاهی و هوش از وے شده پاک　　چو درویشی که دُرّی یابد از خاک
بشادی با نگارِ خویش بنشست　　شده از دستِ زلفِ دوست بر دست
بهارِ وصل بوئے داد دلجوئے　　جراحتها فراهم شد از آن بوئے
دو دل رخصت ہوس زجان درون برد　　جُدائی از میان زحمت برون بُرد
فروخفت از دل آتش هائے اندوه　　فرود آمد زجان غمهائے چون کوه
مقابل دل بدل آئینه شد باز　　زلب جا نهاد درونِ سینه شد باز
پریروے از برون آلودهٔ شرم　　درون سو شعلهائے دوستی گرم
بسوئے شاهِ خود دزدیده میدید　　گهے پیدا گهے پوشیده میدید
برون سوے نمود آئینِ پرهیز　　درون سو دل همی دادش که برخیز
زلب برقِ بلا چون میغ میزد　　زغمزه آشکارا تیغ میزد
بنا میزد نه مردم بلکه جانی　　بلائے شهر و آشوبِ جهانی
بُنا گوشے زمو پیرایهٔ او　　چو ماهی و ذنب همسایهٔ او

۱- برو ریخت - فروریخت سا۱ سا۲ ع۲ د ب = فرو - درو ع = برون - فزون حج۲ ۳- آن شکر سا ع۲ د ب ۱۱- گهے پیدا گهے پوشیده سا۱ سا۲ سا۳ حج حج۲ ع۱ د = گهے پیدا و گه پوشیده ع ب
۱۲- درون سو دل همی سا۱ سا۳ حج۲ ع۱ د = درون سوئے دلے ع -

خضرخاں کز چناں کامی خبر یافت   خضر گوئی دو بارہ چشمہ دریافت
اگرچہ بود موئے گشتہ از غم   نمے گنجید از شادی بعالم
زحیرت در دہانش گم شدہ گفت   نمے گنتش دو لب با یکد گر جفت
لبش پر خندہ چشم از گریہ ترہم   زبس شادی شدہ حیران و درہم
دراں فرحت کہ شد جانِ نوش یار   تنش میشد زجانِ کہنہ بیزار
ہلاکِ شادیست از غم گراں تر   کہ وصل از ہجر باشد جانستاں تر
چراغے گر مثل از دم بمیرد   اگر عیسیٰ زند دم ہم بمیرد
رواں شد چوں خیالِ خویش بیخویش   خیالِ دوست رہبر کردہ در پیش
دروں شد چوں بخلوت گاہِ دلجوے   دو دیدہ چار گشتش روئے در روے
دلش در دام بیخویشی زبوں شد   عنانِ دانش از دستش بروں شد
نہ اندیشہ بعقلش کار میکرد   نہ عقل اندیشہ را بیدار میکرد
نظرہا گرم و جانہا در جگر بود   خرد ہا مست و دلہا بیخبر بود
چو باز آمد شکیبِ ہر دو لختے   عمل پیوند شد بختے بہ بختے
شہِ گم گشتہ ہوش و یافتہ جان   ق   بچندیں حیرتش جانے گروگاں
نہفتہ با درونے خاصۂ چند   نشست و عقد کابیں کرد پیوند

۵- دراں فرحت سا حم ۱ ع ۲ د ب = درآں فرصت سا ۲ سا ۳ حم ع ۷- چراغے گر مثل حم حم ۱ ب د ع = کو مثل ك = کو مثل سا سا ۲ سا ۳ ع ۲ = گر مثل ے ۱۰- بیخویشی سا سا ۲ سا ۳ حم حم ۱ ع ۲ د ب ك = بیہوشی ع لہ ۱۴- حیرتش سا سا ۳ حم ع ۱ ب د ے ك = حیرتش سا ۲ حم ع ۲ ایضاً جانے گروگان سا ع ۲ د = جان شد گروگان حم ك ب -

مکُن چنداں برادرزادہ راقہر   که یکسو تابے از فرزندِ خود چہر
ہنوزش ہست پایاب اردہی دست   بمالی دست چوں در قعر بنشست
ہدف چار است مرداں رابیک تیر   اگر زیں خستہ گردد زن چہ تدبیر
چو مردی چار خاتم راست درخورد   بیک خاتم چرا قانع شود مرد
خصوصًا پادشاہاں را کہ بے گفت   ببا ید ہم نسب افزوں وہم جفت
چو باشد شاہ را صد کاسہ در پیش   بیک لذّت صبوری چوں کند بیش
بخدمت گر قبولے یابد ایں راز   دری از نیک خواہی کردہ ام باز
وگرزیں برتر است اندیشۂ خاص   چہ چارہ نیک خواہاں را ز اخلاص
چو آں خونابہ قطرہ قطرہ در جوش   ق   چو دُرّ و لعل بانو کرد در گوش
دل از یاقوتِ گوشش سفتہ تر گشت   دو چشمش ہمچو گوشش پُر گُہر گشت
نہانی جبت فرمانے ز درگاہ   کہ فرماید قرانِ زہرہ با ماہ
ز قصرِ لعل فرماں داد درحال   کہ آرند آں نگارِ مشتری فال
تُنک فرماں پذیراں در دویدند   ز کانِ لعل گوہر بر کشیدند
رسانیدند با صد عزت و ناز   برضواں گاہِ تخت آں حورِ طنّاز
خبر دادند عاشق را نہانی   کہ کامِ دل رسید اکنوں تو دانی

٢- اردہد دست س۱ ۳ ۴- خستہ گردد زن حج۲ = زیں حج دع = زاں س۳ ب ك = تا س۲ = ایں ع۲
س ۴- خانم (دونوں مصرعوں میں) ك ۵- ہم نسب حج حج۲ ب ع۲ د = ہم نشست ع = ہم نشست
س۲ ۱۴- ایں حورِ طنّاز حج-

که آن آشفتهٔ دلداده دربند   ق   زخورشیدی بماهی گشته خرسند
چو تنگ آمد ز خونابِ درونے   گره زد درد روزنش اشکِ خونے
بگوشِ محرمی کرد این گره باز   که تا در پیش با نو ریزد این راز
هر آن سوزے که در دل داشت مستور   بر آن سوزنده روشن کرد چون نور
بصد دلسوزی آن پروانه زان شمع   روان شد کرده آتشها بدل جمع
شد اندر مجلسِ بانوے آفاق   برون زد شعلهٔ زان دودِ عشاق
بزاری گفت کای در پردهٔ شاه   ز نورِ خود فگنده پرده بر ماه
ز مهرِ شه بلندت باد پایه   ز ظلِّ ایزدت بر فرق سایه
کجا شاید که با این بخت شاهی   بود فرزندت اندر سینه کاهی
تهی دستی بود نے تاجداری   که بر کامے نباشد کامگاری
مکش بهرِ برادرزاده فرزند   که آن رسمے و این جانیست پیوند
اگرچه رنج خویشان رنجِ خویش است   ولیکن نے ز رنجِ خویش بیش است
در انگشتِ برادر گر خلد خار   نه چون انگشتِ خویشت باشد آزار
زدر دارِ چشمِ خواهر ریش باشد   نه همچون دردِ چشمِ خویش باشد
چو نورِ چشم تو کحلِ دگر سود   بخانه توتیاکے داردش سود

۴- ریزد این راز سا۲ ع۱ حج۱ = زیرد آن راز سا۲ حج ب ع = گوید این راز سا۳ ۶- دود عشاق حج حج۱ ح ع۱ د ک ب = دردِ عشاق ع ۷- سایه بر ماه سا ع۱ د حاشیه ۱۱- رسمی ست این سا۳
۱۵- زدر دِ چشم ح حج ایضاً آردش سود ب = سازدش سود سا۳ —

چه خونها خورده باشد دل بصد جوش　　که ناگه نوشدارُوئے کند نوش
اگر سلطان ست در عالم وگر کَے　　دلش باشد بسے سلطان تراز وَے
چناں مطلق عنانے کم تواں یافت　　که بتواند زگفتِ دل عناں تافت
عنانِ مرد چوں در دستِ دل ماند　　زسودائے خودش باید خجل ماند
چو دل برکام نتواں کامراں کرد　　بباید صبر کردن گر تواں کرد
چو هنگامِ رسیدن در رسد تنگ　　بردم خود کند کامِ دل آهنگ
تواند جامِ مقصودی چشیدن　　که ممکن نبودش در خواب دیدن
زریحانی رساند دیده را نور　　که نظّاره مُیسّر نبود از دور
همه چیزے بوقتِ خویش یابند　　مداں کز بیش کوشش بیش یابند
برآید در زمانِ خویش هر کار　　بوقتِ خود دهد هر میوهٔ بار
محالست اینکه یابد از چمن گاه　　بنفشه در تموز و گل بدی ماه
تواں شد برهمه مقصود فیروز　　مگر روزیِ فردا خوردن امروز
اگرچه ایں لحظه ممکن کار شب نیست　　زبختِ مقبلاں اینهم عجب نیست
خضرخانے کش از دیوانِ تقدیر　　ق　　مرادی در زمانے داشت تحریر
چو وقت آمد کزاں کامش بود بهر　　بکام آں شتر بتبش روزی شد از دهر
گهر سنجی کزیں گنجینه در سُفت　　زمرّد با گهر زینساں کند جفت

۱- چو خونها ع۲ ۷- توانے ب ۱۴- خضرخانے ر۲ ر۳ ح ح۲ ع۲ د = خضرخاں را ۱ = خضرخانِ ع ۱۵- رسد بهر ۳

نہم بر دیدہ آں پائے گزیدہ ‏ ‏ ‏ حنا بندم بپایت از خونِ دیدہ
بآبِ دیدہ گویم راز با تو ‏ ‏ ‏ شوم گہ تند و گہ دمساز با تو
دراں گفتن چو باشد در تو رویم ‏ ‏ ‏ ز بیہوشی ندانم تا چہ گویم
بلب گرانگبیں و رسہ کہ دارم ‏ ‏ ‏ بیاری در پذیرا ز من کہ یارم
مرا شوریست اندر سینۂ چاک ‏ ‏ ‏ کزاں چوں چوب بشورستاں شدم خاک
ولیکن زیں خوشم کز جانِ نالاں ‏ ‏ ‏ بود خوش حالتِ شوریدہ حالاں
دلے کش نیست شورے خاک باشد ‏ ‏ ‏ کبابِ بے نمک خاشاک باشد
گرم جاں در فراقت رفت غم نیست ‏ ‏ ‏ ز جاں نقشِ توام در سینہ کم نیست
خیالت را برم جاں سازم آنرا ‏ ‏ ‏ چو او نبود چہ درماں سازم آنرا
ولے با ایں ہمہ جانم ہم او باد ‏ ‏ ‏ مدارِ عمرِ بیرانم ہم او باد

رسیدنِ خضر خاں با دولرانی و با او چوں بختِ خویش با دولت جفت گشتن

چہ خوش باشد کہ یابد تشنہ دیر ‏ ‏ ‏ بگرمائے بیاباں شربتے سیر
حلاوت گیرد از شیرینیش کام ‏ ‏ ‏ جگر آسودگی یابد ز آشام

۵ - چو بہ شورستان سہ[2] سہ[3] حہ[2] د = خوبخورستان ع = جو بشورستان ع د ۹ - آنرا سہ[2] سہ[3] حہ حہ[2] د ب = اورا ع[2] ۱۰ - بیرانم سہ[3] حہ حہ[2] ع[2] د ح = ویرانم سہ[3] ع ب ۱۲ - بگرما در بیاباں ع = بگرمائے بیاباں سہ سہ[3] حہ حہ[2] د ع[2] ک = بگرما و بیاباں ب —

مدار از من دریغ آں مَے که داری   گلابی ده مرا زاں خوے که داری
وگر سرکه فروشی هم دهد دست   که در لبهات هم مَے هم نمک هست
بحقِ آں نمک دور از دهانم   که وقتے کن بداں مَے میهمانم
ز سوزِ شه چو در ساز آمد ایں گفت   شدش زاں جانب ایں سوزِ دگر جفت

پاسخ از لبِ معشوق

نویدِ کام دل گر خود بخواب است   چو تسکیں میدهد دل را صواب است
ولے در دیده اول خواب ناید   که ایں دولت بعاشق رو نماید
دلم صد پاره خوابم کے بود کے   بجز خوابے که نتواں خاست از وے
چه دوزم ایں دلِ صد پاره هر بار   که صد پے پاره خواهد شد دگر بار
رقیبانے که بر من همره با نند   ز مژگاں قطره بر سوزم چکانند
ولے دشوار دارد عقلِ سرکش   بقطره کشتنِ طوفانِ آتش
منم آں چشمه کآبم زندگانی است   ز من کس را نه جائے کامرانی است
بجست وجوئے چوں من چشمهٔ پاک   خضر در چشمها میگشت غمناک
چو در خواب آمدش ایں چشمه در پیش   روانی دست شُست از چشمهٔ خویش
خوش آرزوئے که روزی گرد آنروز   که پشت زیں جگر بیروں دهم سوز

۱- خوئے که داری س س۲ س۳ ح ع ح۲ د ب = خوگزاری ع ۸- نتواں خواست س۲ ب ۱۰- رقیبانیکه ع ب د ح۲ = رفیقانیکه س۲ س۳ ح = عزیزانیکه س ع۲ د حاشیه ۱۴- آں چشمهٔ ۱۵- بیروں دهم س س۲ س۳ ع۲ ب د ح ح۲ = بیروں نهم ع -

لبے کو چاشنی نَدہد بمحتاج　　نمکداں بے نمک چہ بیست یا عاج
چو از جامی ننوشد کس زُلالے　　اگر زرّیں بود باشد سُفالے
وگر باشد سُفالیں جام پُر مے　　چکد صد قطرۂ یاقوت از وے
شبے دارم ز حالِ نابساماں　　بدامانِ قیامت بستہ داماں
ز پیچا پیچِ ایں شب گر دہم شرح　　تواں دادن رُخ و زلفِ ترا طرح
بدیں تسکیں ز صبرم ہست بوئے　　کہ میماند بگیسوئے تو موئے
براں رُخسار تا کے بینم از دور　　رہا کن تا زند پروانہ بر نور
برانم اے زُلالِ روح پرور　　کہ پشت خشک جانے را کنم تر
خوش آں ساعت کہ بر رویت نہم روئے　　رسد بویت بجانِ آرزو جوئے
کشد زانگونہ تنگت در جگر جاں　　کہ گنجے چوں خیالِ خویش در جاں
وگر صد پے کُنی جان و دلم چاک　　کجا بیروں توانے رفت زیں خاک
ببوئے می بری از دوستاں ہوش　　میت بر لب گلابت در بُنا گوش
بدانگونہ یکے شد با تو جانم　　کہ از خود تا بتو فرقے ندانم

۵- رُخ و زلفِ ترا ع۲ = دو رُخ زلف ترا س۱ س۲ حج ب حج۲ د = ز دو رُخ زلفِ را س۲ ۶- بدیں تسکیں ز صبرم س۱ س۲ س۳ ع۲ = بدیں صبرم ز تسکیں حج۲ = بریں گوئی ز صبرم ب = بریں تسکیں ز صبرم حج = براں تسکیں ز صبرم ع ۷- دراں رخسار حج حج۲ ب ع۲ د = براں رخسار ع الضاً پروانہ بر نور س۳ ب حج حج۲ ب د ع۲ = پروانہ را نور ع ۹- بر رویت حج حج۲ ع۲ د = در رویت ع الضاً بویت س۱ س۲ س۳ ب ع۲ حج حج۲ د = بویہ ع
۱۰- در خیالِ خویش چوں جاں س ب ۱۱- کنم ع ۱۲- ببوئے س۱ س۲ س۳ ب حج حج۲ = ببوی س حج د = ببوس ع۲ الضاً در لب س س۲ ع۲ حج۲

گر از دوری فراوان خار خوردی — زشاخِ وصل برخوردار گردی
وگر کامت بهنگامے گرو بود — هم اکنوں یابی آں هنگام را زود
چو بشنید ایں بشارت عاشقِ مست — هم از پا اوفتاد و هم شد از دست
بماند اُفتاده چوں کنجشکِ بے بال — چه از شادی چه از حیرت چه از حال
چو مژده راست بود از هاتفِ غیب — گلِ مقصودِ خود را دید در جیب
نخست از اعتمادِ ایں نمودار — بشکر اندر زمیں مالید رخسار
پس از شادی چو آهنگِ طرب کرد — نوا سازانِ خلوت را طلب کرد
خیالے را که در خاطر نهاں داشت — بتلقیں زخمه زن را بر زباں داشت
بقانونے که در جاناں زند چنگ — بر آورد ایں غزل مرغِ خوش آهنگ

غزل از زبانِ عاشق

مرا شب گفت رازی هاتفِ بخت — کز اں شادی زدم بر آسماں تخت
بیا جاناں که گویم با تو آں راز — دلِ خود را کنم پیشت گره باز
در آں راز از تو چوں هر چیز خواهم — بزاری چند بوسی نیز خواهم
چناں لب بر لبم نه مست کن بیش — که نشناسم لبت را از لبِ خویش
لبم کن ریش زاں بوسی چو شکر — هم از بوسه برو نه مرهمے تر

۱- شاخِ عمر ب ۲- هنگام را سا۳ ع۲ د حج۲ = هنگامه را ع حج ب ۶- آں نمودار سا سا۳ حج ع۲ = ایں نمودار سا۲ ب د حج۲ ۱۱- شب سا سا۳ حج ع۲ د ع = خوش سا۲ = دی حج۲ ۱۳- دهم بوسه بوام و نیز خواهم ع۲ ۱۵- نوشے سا سا۳ = نوشِ حج ع۲ د ۶ = بوسے ب ع = لبم را ریش کن زاں لب چو شکر حج۲ -

بجا نہائے کہ ہست از سوزِشاں فوق ‌ ‌ ‌ ‌ بدلہائے کہ خاکستر شد از شوق
بروہائے کہ رفت از گریہ شاں پوست ‌ ‌ ‌ ‌ بسرہائے کہ شد خاکِ رہِ دوست
بداں عاشق کہ مُرد از وصل محروم ‌ ‌ ‌ ‌ بمشتاقی کہ ہجرش کُشت مظلوم
بفرہادی کہ زیرِ کوہِ غم مُرد ‌ ‌ ‌ ‌ بمجنونے کہ با خود کوہِ غم بُرد
بنفسے کز غم آمد در ہلاکی ‌ ‌ ‌ ‌ بچشمے کو ندید الّا بہ پاکی
بوجدے کاں بدرویشی در آید ‌ ‌ ‌ ‌ بآہے کاں ز نومیدی بر آید
بداں حالے کہ سامانش نباشد ‌ ‌ ‌ ‌ بداں دردے کہ درمانش نباشد
کہ بخشایش کنی بر مستمندے ‌ ‌ ‌ ‌ ز دردے وارہانی دردمندے
زحد بگذشت شبہائے جُدائی ‌ ‌ ‌ ‌ چراغم را تو بخشے رُوشنائی
اگر کامم تہِ دریاست نایاب ‌ ‌ ‌ ‌ بکامِ من رساں چوں شربتِ آب
وگر مقصودِ من بر آسمان است ‌ ‌ ‌ ‌ دلم را دستہ جائے کہ آن ہست
بکامِ دل رساں دل دادہ را ‌ ‌ ‌ ‌ بر آور کارِ کار افتادہ را
دلِ غمناکِ شہ بود اندریں راز ‌ ‌ ‌ ‌ کہ ناگہ ہاتفے در دادش آواز
کہ خوش باش اے ز ہجر آزار دیدہ ‌ ‌ ‌ ‌ خرابیہائے دل بسیار دیدہ
بشارت میرسانم ز آسمانت ‌ ‌ ‌ ‌ کہ گشت ایمن ز ہر اندیشہ جانت

۴- کرد مظلوم س۱ ع۲ د حاشیہ ۶- ز نومیدی س۱ س۲ س۳ حہ حہ۲ ع۲ ب د = بنومیدی ع = بدلریشی س۳ حاشیہ
۷- بداں جانے ع۲ د ۱۱- وگر س۲ ع۳ حہ حہ۲ ۱۵- میرسانم ز آسمانت حہ حہ۲ ع ب = میدہم از آسمانت س۳
= مید ہد بختِ جوانت ع۲ ایضاً ہر اندیشہ س۱ س۲ حہ۳ حہ۲ ع۲ د = ہجر اندیشہ س۲ ب ع-

هرآں مردم کہ در عالم کنی فرد بدرماں شاد باشد عاشق از درد
زدردی کاں شب آں بیدل بجاں داشت درو دیوار فریاد و فغاں داشت
چہ یارب بود کو میکرد یارب کہ بود از یاربش سیّارہ درتب
چناں بردل زکوبش دست می برد کہ میکرد استخوانِ سینہ را خُرد
دلش یکبارگی چوں خرد بشکست دعا را برد سوئے آسماں دست
نہاد از سر غرورِ پادشائی درآمد چوں گدایاں در گدائی
کہ اے دانندۂ رازِ درونم دریں حسرت تو میدانی کہ چونم
چو رویم رہ ندارد سوئے دیدار مرا دم را رہ و روئے پدیدار
بسرِ عارفانِ حضرتِ پاک بدردِ عاشقاں در سینۂ چاک
بخونابِ دو چشمِ مستمنداں بتاپاکِ درونِ دردمنداں
بسودائے کہ از شہوت برون است بعشقے کو بعصمت رہنمون است
بماہے کو بپاکی گشت روشن بمہرے کز حیا شد برقع افگن
بزلفے کش نزد نامحرمی دست بحسنے کش غبارِ فتنہ ننشست
بپرہیزِ جواناں در جوانی بعیشِ کودکاں در پاک جانی

۴-می برد ح ۲ع ۲ب د = میزد ع ح ۷-دریں حسرت س ۲س ۳س ح ح ۲ع ۲د ب = ازیں حسرت ع
۸-رہ ندارد س ۲س ۳س ح ح ۲ع ۲د ب = رو ندارد ع ایضاً سوئے دیدار ح ح ۲ع ۲د = سوئے دلدار
ب = سوئے دیوار ع ۹-بسرِ عارفانِ س ۳ح ح ۲ع ۲ب د = بسوزِ عارفانِ ع ۱۰-بتاپاکِ س ۲س ۳ح ح ۲ع ۲د
ب = بتابانے ع ۱۲-بماہی س ۲س ۳ح ح ۲ع ۲ب = براہی د = بجائے ۱۴-بعشقِ کودکاں س ۳ —

گہے با مہ شکایت ساز میکرد　　گہے با شب عتاب آغاز میکرد
گہ از غم پست می اُفتاد بر در　　گہے میزد ز ہجراں دست بر سر
گہ از اندوہ میغلطید در گِل　　گہے میکرد دامن پارہ چوں دل
گہے بازو ہمی خائید ز افسوس　　گہ از حسرت ہمی نالید چوں کوس
گہ از دیدہ برُو خوناب میریخت　　گہے بر چہرہ خونِ ناب میریخت
گہ از کف کوبشِ رخسارہ میکرد　　گہے سینہ بناخن پارہ میکرد
بہر کُنجی کہ آہِ زار می زد　　بگرمی شعلہ بر دیوار می زد
درآں بود از دلِ بے صبرِ آرام　　کہ ایواں بشکند یا بر در و بام
چو درماندہ شود مرد از دلِ تنگ　　ز دلتنگی کند با بام و در جنگ
چو بُلبل را بود از عشقِ گل داغ　　غضب بر سبزہ ریزد کینہ بر زاغ
مثل خوش زد کبوتر در حقِ باز　　کہ خشمِ ماکیاں بر بط میںداز
کسے کز عاشقی زنجیر بگسست　　ز سا ماں کار ئے ہوش و خرد رست
چو مجنوں راز دانائی فروغست　　از و افسانۂ لیلی دروغست
عجب دُغیست داغِ عشقبازی　　کہ باشد سوزشِ جاں دلنوازی
گرفتاری کہ رنجِ عاشقی بُرد　　ہم از دل زندہ گشت و ہم ز دل مُرد

---

۸ - برآں شد ۳ س ۱۰ - کینہ بر باغ ۳ ر ب ح ۱۲ - ہوش و خرد رست س ۲ ر ح ب ع ۲ د ی = خود رخت بر بست ع ح ۲ ۱۴ - افسانۂ لیلیٰ ۱ س ۲ ر ۳ ح ۲ ع ۲ ب = افسانہ بر لیلیٰ ع ح -

خلاصم ده ز شبهائے جدائی — بنجش از صبحِ بختم روشنائی
کلیدے بخشم از سر رشتهٔ راز — که در ہائے مُرادم را کند باز
چو لختے کرد زینساں دردمندی — ق دعا را داد با یارب بلندی
بگریه خواست تا بر بایدش آب — که در گریه ربودش ناگہاں خواب
خضر را دید کاو در دستش نہانی — یکے ساغر پر آبِ زندگانی
بگفت اے کز خضر خاں دشنه خوردی — بنوش آبِ خضر تا زنده گردی
نویدت میدہم زیں آب دلکش — که خوش باخضر خاں آبی خوری خوش
بتِ بیدار دل زاں خوابِ مقصود — چو بختِ خویشتن بیدار شد زود
بجَست از خوابگہ بے صبر و آرام — چو مُرده کابِ حیواں یابد از جام
پرستاران محرم را طلب کرد — بگفت ایں خواب و دلہا پر طرب کرد
دلش را تازه گشت اُمید واری — زمانی باز رَست از بیقراری
ازاں پس زاں نمایش یادمیداشت — بداں اُمید دل را شادمیداشت
درآں شب کاں صنم را حالت ایں بود — خضر خاں نیز ہمچوں او غمیں بود
گہے در بُرج و گہ در منظرِ خاص — خود اندر ناله بود و گریه رقاص
گہ از دل با کواکب راز میگفت — گہے با خود غمِ دل باز میگفت

۱-صبح وصلم س۳ ۴-ربودش س۱س۲س۳ حج حج۲ ع۲ د = نمودش ع ۵-پرآب س۱س۲س۳ حج حج۲ ع۲ د ب ی = زآبِ ع ۶-کز خضر خاں س۱س۲س۳ حج حج۲ ع۲ د ب ک = خضر خاں ع ۷-که خوش باخضر خاں س۳ حج خ ک = کز خوش باخضر خویش س د ع۲ = که خوش باخضر خود ب = که تا باخضر خاں حج۲ ی —

بدامانِ شفیعاں ورزده چنگ — همی گفت اے انیسِ هر دلِ تنگ
بمشغولانِ وردِ صبح گاهی — بمقبولانِ درگاهِ الٰهی
بروزِ تیرهٔ دلهائے سوزاں — بشبهائے سیاهِ تیره روزاں
بجانِ بیگناهِ خرد سالاں — بشامِ بے چراغِ تنگ حالاں
بپاکانیکه در جلبابِ نورند — بخاصانیکه دایم در حضورند
به تسبیحِ نهانِ بے زباناں — به توفیقِ صلاحِ کاردانان
به پیرانے بعزلت روئے کرده — بزالانے بمحنت خوئے کرده
بمحبوسی که عمرش رفت دربند — بغمناکی که با غم گشت خرسند
به بیماری که بیکس مرد و بد حال — بداں موری که در ره گشت پامال
بداں بیرا نهائے محنت آباد — بداں دلها که از محنت شود شاد
به محتاجی که زد در نیستی چنگ — بدرویشے که از هستی کند ننگ
بنانِ خشک پیشِ بے نوائے — بدلقِ ژنده بر پشتِ گدائے
بعیشِ مفلساں در کسبِ روزی — بذوقِ مدبراں در کهنه دوزی
که رحمت کن بریں جانِ گرفتار — ز زاری دارهاں ایں سینهٔ زار
دریں نومیدیم امید نو کن — امیدم را بکامِ دل گرو کن

۱- ورزده س۳ ح ح۲ ب = برزده ع ع۲ د ۵- خورد سالاں ح ح۲ ع۱ ع۲ د ب = خرد سالاں س۳ ۹- بداں کوری س ع۲ ۱۲- بعشقِ مفلساں درکسب ب = بعیشِ مفلساں درتنگ س۳ —

شترِ کآزرده بود از پویه جانش　　زرنجِ دل لگد زد بر دهانش
بناله گفت پشت و دل گران بار　　چه بیرون میکشی از پائے من خار
بسیری در لب ارندهیم خارے　　همیں خارم بیا بگذار بارے
چه زیں پا جُست وجوئے خار کردن　　مرا بگذار هم در خار خوردن
کسے کو را نواله خار باشد　　تو خار از پا کشی دشوار باشد
تنی را کز پئے رنجی سرشتند　　بخواند لابد آنچه او را بنشتند
تبرزن را که خوش شد بردنِ رنج　　بر نجد گر دمی بنود تبر سنج
سری کش بارِ هیزم شد مبارک　　بیازارد زبارِ گل بتارک
منم وز دوست بر دل کوهِ اندوه　　برنجم گر بفیتد زیں دل آں کوه
صنم در تیره شب نے ینگو نه نالاں　　پرستاران بحسرت دست مالاں
چنیں تازاں نفیرِ درد حاصل　　بجنبید آسماں را همه در دل
شبے کز صبح بودش نا اُمیدی　　ازاں مهر نهاں برزد سپیدی
مهِ شب خیز زاں صبحِ جهانتاب　　زسینه برزد آهے آسماں تاب
چو روشن بود کاں هنگام از انهاست　　که در مشت آید آنچه اُمیدِ جانهاست
بعرض آورد با صدجاں گدازی　　نیاز خود بملکِ بے نیازی

۳- آرندهی تو س۳ ۴- خارِ خوردن س۱ س۲ س۳ ح ب ع۲ ح۲ د = خوار گردن ع ۸- زبارِ گل س۳ ع۲ د = بیارِ گل ح۲ ب = ببارگل ح ع ۱۰- بحسرت س ح ح۲ د ع۲ = بحیرت س۳ ب ع ۱۱- چنیں تازاں س۱ س۲ س۳ ب ح ح۲ ع۲ د = چنیں از آں ع ۱۳- مهرِ جهانتاب ب ۱۵- در دست آید س ع۲ د-

کدیور کش زخرما صد جوالست | کلوخ انداز یک نخلش محالست
صبوری پیشه کن تیمار بگذار | بتقدیر خدا این کار بگذار
چو روز کامرانی در رسد تنگ | هم اندر روزگار آید فراچنگ
پریوش زین نصیحت زار بگریست | بپاسخ گفت چون بسیار بگریست
که من بسیار میخواهم درین درد | که باید صبر جانِ درد پرورد
ولے در سینه ام هجر آتش افروز | صبوری چون توان کردن درین سوز
چو کاس گرم نتوان کرد لب چش | کسے چون درکشد طوفانِ آتش
بغم خوردن چنان خو کرد جانم | کزین خور دار دمے مانم - نمانم
مرا تو زین خورش گر باز خوانی | چه باشد بیش حالِ زندگانی
چو روزی شد مرا کز غم خورم خون | شرابِ شادی چون خورم چون
چو شادی نیست بهرِ من بعالم | مرا بگزار هم در خوردنِ غم
تو کز بهرم غمے داری و سوزے | بدان میماند این سوزت که روزے

حکایت برطریق تمثیل

شتربانی شتر را پاے می شست | نشستن درکفِ پا خار می جست
همے خارید پاش از مهربانے | کزین پا نیست کارم را روانے

ا- کلوخ امرودیک نخلش سا سا۲ سا۳ حج۱ حج۲ ع۲ ك = کلوخ امرود با نخلش ع = کلوخ اندازِ یک نخلش ی ۹- حالِ
سا۲ سا۳ حج۱ حج۲ ع دب ك = جانِ سا۲ ع ۱۳- حکایت برطریق تمثیل حج ح = ۰ سا۲ -

چنیں کاندر سیاہی جہد داری | مگر با صبحِ محشر عہد داری
چو شد خورشید در زیرِ زمیں دوش | تو ماناک از غمش گشتی سیہ پوش
سوادت را نہ از خویش است بوئے | کہ ہست از سینۂ من تیرہ دودے
کنم رخنہ فلک را از آہِ خود زود | کہ تا بیروں رود زاں روزن ایں دود
کسے شبہائے من داند کہ چونست | کہ چوں من ہر شبے در موجِ خونست
بدینساں دردِ دل شب نالہ میکرد | ز دم بر روئے مہ تبخالہ میکرد
چو شد نالیدنش زاندازہ بیروں | ز کُنجِ حجرہ جست آوازہ بیروں
ز نالشہائے آں مرغِ گرفتار | ز عینِ خواب نرگس گشت بیدار
بزاری گفتش اے شمعِ طرازی | چرا زینساں ہمہ شب میگدازی
ازآں مہرے کہ داری اینہمہ سوز | شبش با مہر باناں میشود روز
صبوحش با بتانِ صبح رویست | شبش با لعبتانِ مشک بویست
کسے کش بندہ شد صد سروِ آزاد | زیک پژمردہ سوسن کے کند یاد
منہ دامِ ہوس بہرِ شکارے | کہ پوید ہر دمے در مرغزارے
کسے کش صد مئے نقد است در جام | بنسیہ شربتے کے خوش کند کام

۱۔ سیاہی مہد س۲ ع۲ ایضاً مگر ع (باقی تمام نسخوں میں مگر ہے)
۲۔ تو ماناک از غمش س۱ س۲ ح۳ ح۲ د = تو ماناکز غمش س ک ی ع ع۲
۸۔ گشتہ بیدار س۴ ع۲ ۱۱۔ با بتانِ صبح رو س س۱ ب ح ح۲ د = با بتانِ مہر رو س۳ = ساقیانِ مہر رو ع ۱۴۔ صافِ مے س۱ س۲ س۳۔

مگر بر وے ازاں میں زد بتعجیل — کہ میدادش زبہرِ چشم بد نیل
وگر ناگہ بروں مے آمد از کاخ — بنالہ چرخ را میکرد سوراخ
ز بیخویشے ہمی اُفتاد ہر بار — چو چشمِ مستِ خود بر بام و دیوار
بدل میگفت کای داغِ نہانم — شبست این وہ کہ یا سودائے جانم
مگر گیتی گرفت از روزِ من بہر — کزینساں تیرہ و تاریک شد دہر
مگر خورشید چوں من گشت غمناک — کہ سر بر می نیارد از تہِ خاک
مگر کاورد دود دم بر فلک زور — کہ انجم زیں نمط گشتند شب کور
مگر کرد آبِ چشمم در اُفق راہ — کہ در دریا فرو شد کشتیِ ماہ
مگر دیداندہِ من صبح خنداں — کزینساں باز بست از خندہ دنداں
موذّن را گرفتم زاہدِ پیر — بر آورد اوّلِ شب چار تکبیر
چہ شد حالِ خروسانِ سحر خیز — کز ایشاں ہم نخیزد نالۂ تیز
مگر خوردند می نوبت زناں دوش — کہ ہنگامِ سحر خفتند بیہوش
چہ شد مرغانِ گہ خیزِ چمن را — کہ بستند از نوا زینساں دہن را
شبا بگریز با روئے سیاہت — کہ تا داغِ حبش نہنم زآہت
ولے دانم کہ تو کم جنبی از جائے — کہ ہست از اشکِ من زنجیر در پائے

۸- گرز دکا ایضاً چشمہ ماہ سر۳ ۱۰- گرفتہ سرع ۱۲- مدہوش ب ۱۴- زاہت حج ب د حج۲ ع۲ ح = براہت ع ۱۵- کہ ہستت ز اشکِ من ب ی = کہ ہستی ز اشکِ من سر۳ = کہ ہست از اشکِ من ع ع۲ حج د = کہ ہست از زلفِ من حج۲ –

چو چشمے کش ستان گشتہ تاری | قیامت کردہ در سیارہ باری
چراغے را کہ ہم زد سوزش آموخت | بدم میکشت و باز از آہ میسوخت
رُخ از خونابۂ دل ریش میکرد | زبختِ خود گلہ با خویش میکرد
نہ در دل صبر کارد تاب دوری | نہ در تن دل کہ سازد با صبوری
زتلخیِ غمش گشتہ جہاں تلخ | ز زخمِ ناخنانش غرّہ در سلخ
شفق از دہ ہلالش درد واداد | بکیماہِ دو ہفتہ صدمۂ نو
بہارش از خزانِ ہجر در گرد | شدش نسریں کبود و یاسمیں زرد
ز تری نرگسش بیخواب ماندہ | بنفشہ بر گلش بیتاب ماندہ
دوتا گشتہ زغم سروِ روانش | بدل گشتہ بخیرے ارغوانش
گہے سنبل زگل بر خاک میزد | گہ از گلبرگ گل را چاک میزد
گہ از بیجادہ مرواریدمیرفت | گہ از لولوئے تر یاقوت می سفت
گہے سقف از خدنگِ نالہ میدوخت | گہے مقنع زآہِ سینہ میسوخت
گہے بر چہرہ میکرد از مژہ خوئے | بجائے غازہ خوں میراند بر روئے
گہے میکرد روئے از لطمہا پست | ز خونِ رُخ حنا بر دست می بست

۱- چو چشمے ح ح۲ ع۲ ع د = چو چشمش ی = ز چشمے ک ی۱ = چو شمعے ب **ایضاً** تارے س۱ س۲ ح۲ ب د ح۲
ب د ح۲ ع۲ ی ک ای ک = یارے ع ۲- زدم س۳ **ایضاً** باز از آہش افروخت ح ح ۷- شدہ س۱ س۳
ح ح۲ ع۲ = شدش س۲ ب د ۹- بخیرے س۱ س۲ س۳ ع ح۲ ب = بزردی ع ح ۱۴- خونِ رخ س۱ س۲ س۳ ع۲
ح۲ د ی = خونِ دل ح ب ع **ایضاً** بر دست س۱ س۲ ب ی ع۲ د حاشیہ = در دست س۳ ح۲ = بر دیدہ ح د ع -

فلک دودے ز دوزخ وام کرده — سرشته زآبِ غم شب نام کرده
اگرچه رهبرِ خلقند انجم — درآن ظلماتِ هایل کرده ره گم
سیاهی بسکه بسته ذیلِ جاوید — گریزان شب پرک هم سوئے خورشید
رسیده ابرے از دریاسئے اندوه — شده پیشِ دلِ درماندگان کوه
همه آفاق زانسان تیره و تار — که زیرِ غار پنهان رخنهٔ مار
شده چون پرِّ زاغ این نیلگون باغ — شبیخون برده هر سو بوم بر زاغ
ز بس ظلمت که پروین آمده تنگ — بمردن گشت دندانش سیه رنگ
چنان مانده سپهر از رفتنِ راه — که پیشش گوئیا دریاست یا چاه
بمانده در زمین خورشیدِ انور — بمرگِ خویش کرده خاک بر سر
ز چشمِ انجم افتاده هم از شام — مهِ باریک چون ابرِ سیه وام
چنان صبح از حدِ عالم گذشته — که از روزِ قیامت هم گذشته
همان ابرِ سیه در گردِ آفاق — چکان همچون سوادِ چشمِ عشّاق
شبے زینسان بغمناکے سیه پوش — دولرانی بخاک افتاده بیهوش
فرو مانده بسودا مبتلائے — چو مورے در دهانِ اژدهائے
پرستاران بگردش خفته جمعے — وے اندر سوختن تنها چو شمعے

۲- خلق اند سا۱ سا۲ سا۳ حج حج۲ ع۲ د = خلق آمد ع ۳- ذیل سا۱ سا۲ سا۳ حج حج۲ ب ک ح د = ظل ع ۴- ابرے سا۱ سا۲ سا۳ حج حج۲ ع۲ د ک = ابر ب ع ۵- زینسان سا۳ ۶- هردم سا۲
۱۰- ابر سیه وام حج۵ ب حج۲ ۱۲- برگرد سا۱ سا۳ حج۲ ع۲ = درگرد سا۱ حج ب د ع -

دلِ عاشق ز سوزِ دل زید خوش　　چو آں شمعے که جانش باشد آتش

مرا بگذار کیں آتش فروزم　　وگر سوزم رہا کن تا بسوزم

دریں سوز ارچه جان و دل زیاں بود　　رضائے دوستاں سودی گراں بود

جفاہا دیدم ارچه از عشقبازی　　وفا آموختم از عشق سازی

کنوں گر مهر خواهد یار وگر کیں　　پذیرفتم بجاں خواه آن وخواه ایں

جفا و مهر هرچه از سوئے یار است　　چو من یارم مرا با وچه کار است

من و خونِ دل و ایں نامۂ درد　　نگارم هر دمش بر چهرۂ زرد

دریں نامه چو نامِ خضرخان است　　نه نامه است ایں که خود تعویذِ جان است

چو زاں نامم گریزد صبر و ایس　　همیں نامه فسونِ صبرِ من بس

صفت شب سیاه هجران که خضرخاں را در کوشکِ جهاں نمائے جهانِ غم نمود و دولرانی در قصر لعل غرق خوناب بود و افروخته شدن شمعِ مرادِ آن دو محترق هم از آتشِ دل ایشاں و روشنائی در کار ایشاں پدید گشتن

شبے چوں سینۂ عشاق پر دود　　ز تاریکی چو جانهائے غم اندود

۴- دریں سوز ارچه جان و دل ب ح۱ د ح۲ = دریں سودا اگر بر دل ع ع۱ د حاشیه ۴- از عشق سازی س س۲ س۳ ح ع۲ ب د = در عشق سازی ح ح۱ ع ۶- چوں از سوئے ب ایضاً مرا با نح ح۱ ح ب د = با آں ع س۲ س۳ = با او ع

۸- نه نامه است ح ح۲ ع۱ د س۱ = نه نام است ع ی ۹- چو زیں نامه ب ۱۰- جهاں غم نمود ح ح۲ ع۲ د = غم روئے نمود ث ۱۱- خوناب و خونِ ناب ح ی ۱۲- پدید آمدن س س۲ س۳ ع۲ ح۱ = پدید گشتن ح د ع = پدید شدن ی

دریں دل تا تو باشی یار تا تو   مُزاحم چوں توانم دید با تو

چو پرشد رودِ عاشق زیں ترانہ   جواب از رودِ دیگر شد روانہ

پاسخ از لبِ معشوق

مبارک نامۂ کاید زیارے   کہ بخشد بیقراری را قرارے

کند تازہ وفا ہائے نہانی   دہد یاد از وفادارانِ جانی

رسید امشب بچوں من مبتلائے   زباغِ مہر گلبرگِ وفائے

عقابے راکہ از من کرد پرواز   جوابے بود کامد سوئے من باز

دلم کاں ماجرائے راز میخواند   غمے با غم مقابل باز مے خواند

بہر خط بود دودے آتش انگیز   تہِ ہر حرف پنہاں شعلۂ تیز

بخواندن گرچہ از جاں شعلہ میخاست   ہنوز آں خواندنِ اوجان ہمی خواست

چو آں مرغے کہ باشد آتش آشام   ق   کز آتش خوردنش شیریں شود کام

من وایں دودِ آتش خیز زیں پس   من وایں شعلہ ہائے تیز زیں پس

دلِ بے سوز اگر خود گنجِ معنی است   بروز اہلِ وفا ہر لحظہ طعنی است

چراغ از شعلہ زندہ است ارچہ دانی   کہ ہستش روغن آبِ زندگانی

۱۔ تو باشی یار ما تو ع ۲ د = تو باشی یار تا تو حج = تو لئے یار ما تو د حاشیہ = تو باشی یار با تو ع حج ۲ ایضاً مزاحم ح ب ع ۲ حج ۱ د = تراہم سا ۳ = فراہم ع ۲ ۔ تر شد سا ۳ ۷ ۔ عقابے سا ۲ سا ۳ حج حج ۲ ع ۲ ب د = عتابے ع (ق کو چھیل کر کسی نے ت بنادی ہی) ۹ ۔ تہِ ہر حرف عودے آتش انگیز ع ۲ ۱۰ ۔ انجانم نمی خاست سا ع ۲ د = ازجانم بدہ میخواست حج ۲ د = اوجان ہمی خواست سا ۲ سا ۳ ب ع ۱۱ ۔ شعلہ آشام سا ۳ ۱۲ ۔ گرچہ حج ۲ ب = اگرچہ د = گر خود حج = اگر خود ع ۲ د ایضاً ہر روز حج ۲ ع ۲

بہر نقطہ نشانِ خال دیدم — بسانِ نقطہ در جانش کشیدم
بہر نونے کہ دیدہ برکشادم — چو ابرو برسر و چشمش نہادم
بیا اے نامۂ درد از کجائی — کہ بینم در تو حرفِ آشنائی
ندانم زیں نسیمِ خوش کہ دادی — کہ نافِ مشک یا شاخِ زبادی
غلط گفتم نہ مشکے بلکہ خونے — کہ جستہ از دلِ یارے برونے
زجائے کامدی آں جائے چونست — بگو با چشمِ من کاں پائے چونست
زجانِ کیست ایں رازے کہ در تست — زسوزِ کیست ایں سازی کہ در تست
چہ ناخوش روزگارے بود روزی — کہ رفت از من چناں گیتی فروزی
من اندر دادنِ جاں بودم آں دم — کہ بود آں ہمدمم در پرسشِ غم
دراں جاں دادنم دل آنچناں داد — کہ دل دادن نبود آں بلکہ جاں داد
چو رفت او باز گشتم ہم براں ساں — کہ پنداری دلم داد و ستد جاں
ہماں دل با من است او دراں دل — چو جانی کش دہد جا درمیاں دل
دہم ہر دم درونِ سینہ آواز — کہ اینجا چونی اے سرمایۂ ناز
اگر تنگ آمدی از تنگیِ جائے — اجازت دہ کہ جاں بیروں نہد پائے

۲- برسرِ چشمش س۳ ح۲ ۴- حرفے ز آشنائی ع۲ د = حرف از آشنائی س۳ ۵- یاری برونے ح د ع۲ = یارم برونے س۲ ب (ب میں مصحح نے ی کے نقطے چھیل کر م بنا دیا ہے) = یارِ برونے ح۲ ح = یارِ درونے ع
۸- گیتی س۳ ح۲ ۱۰- نبود آں س س۳ ع ح۲ د ب = نبود ایں ع ح ۱۴- اجازت کن س۳ ح ح۲ ع۲ ب د = اجازت دہ ع-

فتاد از پای و در بر خویش در بست — زد و دِ دل تتق در پیش بر بست
ازاں پس ہمدراں پیغولۂ غم — نشستے سایۂ خود کردہ محرم
بجائے رقعۂ صبر اندراں سوز — نخواندی جز ہماں نامہ شب و روز
درو کردی نگہ بے صبر و تسکین — چو در آئینہ ماہِ خویشتن بیں
وزاں جانب چو شہ نامہ رواں کرد — حریرِ دوست را پیوند جاں کرد
اگر خفتی و گر بیدار بودی — دو چشمش ہمدراں طومار بودی
دو نیمہ کرد جاں را از میانہ — نہادہ در روی آں حرزِ دوجانہ
نوا سازانِ محرم کاندراں راز — زدندی ارغنونِ عشق را ساز
ہمہ ہمدست و ہم آواز و ہم سال — زدند ایں نغمہ را در حسبِ آنحال

غزل از زبان عاشق

چہ فرّخ بود پیکے کآمد امروز — کہ فرّخ شد مرا زو طالعِ روز
بدستم نامۂ کز دلستاں داد — نہ نامہ بلکہ دستبوئے جاں داد
خطش ہر یک کہ از من جان و دل خواست — مگر زاں زلفِ کژ بُد نسخۂ راست
بہر حرفے کزاں کردم نگاہے — بر آں دود دمیدم دودِ آہے

۱- برخویش دربست ب ۲- وزاں پس حج ۳- رُقبۂ صبر سا حج حج۲ = رقعۂ صبر سا دع ع۲ ۴- دراں کردی سا۳ حج۱ (سا اور ب میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے) ۷- آں حرز حج د ب = ایں حرز ع حج۱ ع۲
۸- کاندرآں راز سا۲ حج ب حج۲ ع۲ د = کاندرآں ناز ع ۹- برحسبِ ایں حال سا۳ حج۲ = برحسبِ آں حال د
۱۲- نسخۂ راست ع۲ د حج ب = نسختے راست سا۳ حج۲ = نسخت راست سا۲ -

من آنجایم که تو با تو نهانے ‌ ‌ ‌ ولے اینجا نہ تو تا بدانے
خدا اینجات دارد مسند آرائے ‌ ‌ ‌ که جانم وارهد ز آهنگ آنجائے
چو آمد آں سوادِ خضر خانی ‌ ‌ ‌ نهانے تر ز آبِ زندگانی
به پیچا پیچِ شوق آں نقش خامه ‌ ‌ ‌ صنم میخواند و مے پیچید نامه
بروں بُد حرفِ نامه بر زبانش ‌ ‌ ‌ دروں چوں نامه مے پیچید جانش
رواں جانش در آں خطهائے انبوه ‌ ‌ ‌ لباسِ کاغذیں میکرد ز اندوه
نه از خارش غمِ دامن دریدن ‌ ‌ ‌ نه از تیغش هراسِ سر بُریدن
گهے با عجز و گه با ناز میخواند ‌ ‌ ‌ گهے پست و گهے ز آواز میخواند
سرش می بست و دیگر باز میکرد ‌ ‌ ‌ چو پایاں شد ز سر آغاز میکرد
گهے بر دل گهے بر دیده مے سود ‌ ‌ ‌ گهے بر جانِ محنت دیده مے سود
بدست از ما جرائے راستینش ‌ ‌ ‌ رقیبِ گریه گشته آستینش
بدستش آتش و در آستیں آب ‌ ‌ ‌ بدیں آب ایمنی بودش از آں تاب
فتاں خیزاں نه صبری و نه تابے ‌ ‌ ‌ چو مصروعی که ناگه بیند آبے
نهاد آں نامه را پس بر دلِ خویش ‌ ‌ ‌ که آں کاغذ کشد آزارِ آں ریش

۳- نزدِ آب ب حج۲ ۴- رواں جانش حج ء = دواں جانش س۲ س۳ حج۲ د = دروں جانش ب ع۲ = دل و جانش
۶ ایضاً ازاں خطهاب ع۲ ایضاً خطها ز انبوه حج ح ۱۱- آں ما جرا س س۲ س۳ ء ع۲ حج حج۲ حج۳ = از ما جرا حج ب ع د ایضاً رفیق گریه س ۱۲- آتشے در ب ۱۴- که از کاغذ کشد س۲ س۳ ء = که آں کاغذ کشد س ع۲ حج حج۲ —

دریغے نیست جاں را پوست دادن　　نوالہ در دہانِ دوست دادن
کسے کز عاشقی زینساں نسوزد　　مدہ پروانہ کیں آتش فروزد
بدستِ خود نیم من ورنہ خود را　　بسوزم از پئے نام ابد را
کہ گردد ایں حکایت در جہاں فاش　　وزاں شعلہ رسد داغے باد باش
کہ ناگہ ہندوی آتش برافروخت　　مسلمانی دراں چوں ہندواں سوخت
تو تنہائی بزندانِ غم و درد　　غم اندر کُنجِ تنہائی تواں خورد
اگر دودے برآری از دل و کام　　نسوزد کس بجز دیوار یا بام
من اندر دل خورم از بیم اغیار　　مشبعدِ دار شمشیرِ جگر خوار
کسے کو خنجر آشامد بسینہ　　نگرکش چوں بود با خویش کینہ
بمردن میدہد ہجراں نویدم　　ولیکن پائے میگیرد اُمیدم
شبِ ہجراں اگرچہ تیرہ روز است　　اُمیدِ وصل در وے دلفروز است
چہ بینی مار را کفچہ بلاسنج　　تو آں را بیں کہ دارد مُہرۂ گنج
بسا مفلس کہ پا بر گنج دارد　　چو آگہ نیست قوت از رنج دارد
وگر میدارد ایّام از تو دورم　　توئی در سینۂ من زاں صبورم
درونِ سینۂ می بینم بسویت　　کہ دل تبخانہ شد از آرزویت
مرا از خود نشاید جدا خواند　　کہ جاں نزدیکِ تست ار تن جدا ماند

۷۔ از دلِ خام ب ایضاً ایوان یا بام ح ۱۱۔ بروے ب ۱۲۔ چو بینی ح ۱۶۔ نے باید ۳۔

بکارِ عشق شاهی بر نگیرد بغم صاحب کلاهی بر نگیرد
چو از بلقیس جنبد بادِ بیداد بسے تختِ سُلیماں را برد باد
بتندی مگذر اے سروِ خراماں چو من خاکم مکش زیں خاک داماں
کسے داند که دردِ چوں منے چیست که یکچندے بدردِ بیدلاں زیست
شرابِ دردمنداں خونِ دیده است کسے داند که ایں شربت چشیده است
همه دانند کز نشتر رسد درد نه همچوں آنکسے کو نشترے خورد
نه سوزِ عشقبازی هست یکساں یکے خرمن یکے دامن یکے جاں
چو پروانه کند مهمانیٔ شمع شود خود مرغِ بریاں از پئے جمع
چو سوزد بهرِ هندو خویش را زن زمغزِ خود زند بر شعله روغن
کم از هندوست آنکس و ز زنی هم که در عشق آید از هندو زنی کم

حکایت

شنیدم هندوئے آتش پرستی مگر کز عشقِ آتش گشت مستی
ز خود پرکاله پرکاله پیاپے همے بُرّید و مے افگند در وے
یکے گفتش چه مهر است اینکه جانے دهی بهرِ چنیں نا مهربانے
جوابش داد مردِ غم کشیده ق که اے از سوزِ من دودے ندیده

۲- بسے تختِ س۳ ب ح۲ = نه بس تختِ ع۱ د = زبس تختِ ح ح ع ۷- هست آساں ب ایضاً یکے راتن یکے جاں س د حاشیه ۱۰- و زنش س۳ ۱۴- چه مهر است س۳ ح ب ع۲ ح۲ د = چو مهر است ع ایضاً نا مهربانے س س۳ ح ح۲ د ع۲ = بے مهربانے س۳ ع -

نگه کن تا چه سنگین است جانم — که بے سیمیں برت با سنگ مانم
چه پرسی ماجرائے ناصبوری — که طوفانے برآید از تنوری
بچشمِ من که از دریا فزونست — ز هر یک قطره صد دریائے خونست
بدَت گویم چو خوں گریم دریں راز — پشیماں گردم از گفتارِ خود باز
چه گویم ایں حدیثِ دردمنداں — زباں خواهم فرو بُرّم بدنداں
گرم روزی شود روزے جمالت — فرو ریزم جفا ہائے خیالت
رسید آوازهٔ ماگوش درگوشش — ز روزِ بد نیامد دوش بردوش
اگرچه دولتم را صبح گاه است — ولے بے تو جہاں بر من سیاه است
وگر خود هست گنجے بے شمارم — بہائے نیم جو نازت ندارم
شہم خواندی و در عشق ایں دریغ است — نوازش نیست ایں بل زخمِ تیغ است
چو عاشق را دلے چوں آبگینه است — نوازش چوں عتابش سوزِ سینه است
چو آتش راست خوکز نم بمیرد — آبِ زندگانی هم بمیرد
مزن طعنم بسلطانی و شاہی — که پشتیت بنده ام هر چونکه خواہی

۲-طوفانے برآمد س ح۲ ع۲= طوفانے برآید س۳ ح ب د ۳-صد دریا فزونست س۳ ح۲ **ایضاً** بهر یک قطره س= نه هر یک قطره س۳ ح۲ ع۲= زهر یک قطره ح د= نه آں قطره که ب ۴-چو خوں گریم س۳ ح ح۲ ب دع۲= چه خوں گریم ع ۵-چو گویم ح۲ د= چه گویم ح عع۲ **ایضاً** فرو بندم ب ۶-خیالت-اور قافیه مصراع ثانی جمالت ب ۷-گوش برگوش ع ح۲ **ایضاً** دوش بادوش ع ۱۰-نیست ایں س س۳ ح۲ ع۲ د= نیست آں ع ح ب ۱۱-عتابش س۳ ح۲= عتابِ ع ح ب دع۲ ۱۲-زآب س۳ ح۲-

اگر زنداں است چوں با دوستان است مگو زنداں که باغ و بوستان است
چمن بر سینهٔ کو دردناک است جهنم باشد ار فردوس پاک است
دگر همخوابهٔ دارم در آغوش بجائے صاف دُردی میکنم نوش
نشینم بادی و دل در خیالت بپوشم چشم و بینم در جمالت
عجب بیں خوابگه با وے گزینم ولے خفته ترا در خواب بینم
وگر گوئی که خوابم ناید از غم بسے باشد که خواب آید ز غم هم
بغم گرچه آدمی بیدار باشد ولیکن خوابِ غم دشوار باشد
مگو خوابست خوابِ غم به تمئیز که هست آں مردن از مردن بتر نیز
دو جَور است از جهاں بر روزگارم که بر میگیرم و طاقت ندارم
یکے نادیدنِ روئے که خواهم دگر رو دیدنے کز وے بکاهم
جمالے کاں بدخواهی دلیل است اگر آتش بود باغِ خلیل است
وگر حسنی است کز وے دل نفور است نماید دیو مردم گرچه حور است
خیالت نقشبندی گشت استاد گرفته پیشهٔ شاپور و فرهاد
گهم نقشِ تو پیشِ چشم دارد گهت در جانِ سنگینم نگارد

---

۳ - وگر همخوابهٔ دارم در آغوش س۲ س۳ ح ع ح۲ د = اگر همخوابهٔ دارم هم آغوش ع س ۴ - بندم چشم س۳ ح۲ = بوسم چشم س۲ ح ۸ - نکو خوابست ح۲ ۹ - در روزگارم س۲ ب = هر روزگارم د = و روزگارم ح ایضاً بر میگیرم س س۲ ح ح۲ د ع۲ ب = بر میگیرم ع ایضاً طاقت نیارم ب ۱۱ - جمالے کو ب ۱۳ - پیشهٔ شاپور س س۳ ح ح۲ د ب = تیشهٔ شاپور س۲ ۱۴ - گہے نقشِ تو ع ع۲ ح۲ = گهم ح د ع -

کسے کش نارِ سیمت یاد باشد — زنارنج دگر کے شاد باشد
وگر طعنم زدی کز عیش و شادی — کُنی کیخسروی و کیقبادی
اگر کیخسروم ور کیقبادم — بجانِ تو کہ با یادِ تو شادم
بروئے جفت دارم دیدۂ باز — ولیکن با توام در سینہ ہمراز
نظر اینجا و چشمِ جانم آنجاست — تن اینجا و دلِ بریانم آنجاست
تو گر تنگ آمدی از گوشۂ تنگ — برونِ پردہ نتواں کرد آہنگ
عَروساں را چو مستوری جمال است — جمال آں بہ کہ خود مستور حال است
مرا ایں عرصۂ گشتم جہانے — زدل تنگی بہ تنگی ماندہ جانے
روم بر آہوئے صحرا بہ نخچیر — ولیکن ز آہوئے خانہ خورم تیر
زدل تنگی چہ در صحرا شتابم — کہ صحرا ہم بریں دل تنگ یابم
زجفتِ خویش چوں دور اوفتد گور — بیابانش بود چوں دیدۂ مور
بہر باغے بسے آبی و سیب است — بہرجو آبِ مرغابی فریب است
نہ کس مرغِ چمن را راہ بستہ است — نہ بطِّ خانگی را پر شکستہ است
ولے چوں دل بجائے بستگی یافت — ہوسہائے دگر آہستگی یافت

۲۔ اگر طعنم زنی کز عشق شادی ب ۳۔ کہ با یادِ تو س س۲ س۳ ح ح۲ د ع۲ = کہ با جانِ تو ع
۴۔ ہم سینہ و راز س ح ب = ہم سینۂ راز د ۶۔ برونِ پردہ س س۲ ح ح۲ ب د ع۲ = بروں از پردہ
س۲ ع ۸۔ گشتہ جہانے س۲ س۳ د **ایضاً** ماندہ ح ح۲ د = ماند ب د ع ع۲ = مردہ کا۔

زخونِ دیده دیدم مهرِ آن راز — هم از خونِ دو دیده کردمش باز
چو آن رازِ نهانم برلب آمد — باستقبال جانم برلب آمد
هم از دیدن چنان بیخویش بودم — که بر دل خواستم بر دیده سُودم
همی بوسیدم و دیده جگربار — همی سودم رقم بر دیده هر بار
درآن بوسیدن و سودن همه شب — لب از دیده برشک و دیده از لب
بسانِ هدیهٔ طفلان ازین چهر — سیاه و سُرخ گشت آن نامهٔ مهر
نشست از هر رقم بر سینه داغی — چو بر پهلو و پشتِ مرده زاغی
برآن داغ از مژه گشتم نمک ریز — که تا سوزم بتر زان سوزشِ تیز
رقم کردی که در باغ و بستان — حریفت لُعبتانِ نارپستان
بلی دارم به بستان و چمن جائی — ولیکن گل بچشم و خار در پائی
گلی نورسته ام در دیدهٔ خار است — درختِ نارم اندر سینه نار است
بیادت چون کنم در گل نظاره — کنم چون گل گریبان پاره پاره
مگر لاله چو من شد عشق پیشه — که داغی در جگر دارد همیشه
مگر چون من بنفشه دید مویت — که بشکسته است چون زلفِ دوتویت
اگر صد نار پستانست پیشم — کم از یک نارِ پُستانست پیشم

۳- بیخویش س[2] س[3] ح د ب = بیهوش ع = بیذوق ع[2] ۴- دیده جگربار س[3] = دیدم دگربار س ح ب د ۵- بوسیدن و دیدن ب ۷- دیده داغ س[3] ۸- شوزشم تیز س
۹- حریفِ س[3] ۱۳- گل لاله س ع[2] ۱۴- که خم نشکست س[2] س[3]-

زمژگان مردم چشمش قلم کرد | سیاهی بستد از چشم ورقم کرد

جواب خون آلودهٔ عاشق از سیاهی دیده سوئے معشوق خویش

سر نامه بنام کردگاری | که از حکمش رسد یاری بیاری
نگارد نقش پیران و جوانان | کند پیوند مهر و مهربانان
مبارک روئے هر صاحب جمالے | بیاراید ببدری و هلالے
دلے کز زندگی بخشد نشانش | ز جانانے دهد در سینه جانش
کسے کیش در دل این آتش نیفروخت | بماند خام گر خود جاوداں سوخت
بمقصود او رساند مقبلاں را | هم او بخشد صبوری بیدلاں را
پس از دیده جگر در خوں سرشته | عتاب دوست را پاسخ نوشته
که اے آزرده زیں جان جفاکار | جفاهائے مرا از جاں خریدار
دلم را گرچه از دوری خراشی است | که در دل هر دمے چوں دورباشی است
دلے کردم چو زخم نشترت نوش | جراحتهائے خویشم شد فراموش
فرستادی بمن نقشے پُر از دود | سراسر چوں دل من آتش اندود
بعنواں دیده از خوں پاک کردم | نه عنواں بلکه جاں را چاک کردم

۴- مهر مهرباناں ح۲ ۶- زجاناں می دهد ۳ ۷- گرچه ب ۲ حاشیه
۱۱- خراش است - دورباش است ۲ ح ب ۱۴- چو این نقشے ۲ -

زبادی کو زباید سر زگردن | گله را بیهده است اندیشه کردن
چو از تو دل ندارد ایستادم | بهر چه آید ز تو گردن نهادم
گرت یاد آیم وگر نایمت یاد | همیشه یادِ تو در جانِ من باد
چو آن نامه که منشورِ وفا بود | ق | ز خونِ دیده و دل ماجرا بود
بپایان شد برو مهر است پنهان | که جائے ریسمان بند در رگِ جان
چو رگ پیوسته بُد با یارِ جانی | یکے از رشته‌ها بستش نشانی
سریع السیر ماهی شد با مّید | سپرد آن صبحِ صادق را بخورشید
چو شاه آن ماجرائے جانفشان دید | تو پنداری که جسمِ کشته جان دید
نهاد از عزّتش بر دیده هر پے | که هر دم بوسه وا داز دیده برو ے
چو بگشاد و سوادش را نظر کرد | همه حرفش ز خونِ دیده تر کرد
چو تر کردی ز خونابِ نیازش | ز آهِ گرم کردی خشک بازش
سراسر خواند و دامن کرد صد چاک | ز بیهوشی فرو غلطید بر خاک
دمے کامد دمش در کالبد باز | دمِ پوشیده را شد کالبد ساز
جوابِ حرفِ یار آراستن خواست | خراشی داشت هر حرفے که آراست

۱- زبادی س۱ س۲ س۳ ح ح۲ و ب د ع۲ = زباری ع ۳- از نایمت س۳ **ایضاً** جانِ من ب ۴- این نامه س۳ ۶- رشتها ح ع ا ع = ریسمان س۲ س۳ = ریشها د ح ح۲ ع۲ ب **ایضاً** نشانی س۲ س۳ ح ب ح۲ د ح ع۲ = نهانی س ع ۸- این ماجرائے س۳ ح۲ د **ایضاً** جسم مرده ب ۱۲- برخاک س۳ ح ح۲ ع۲ ب = درخاک ع د ۱۳- دمے پوشیده س۲ ح ح۲ ب = دمِ پوشیده س س۳ ع۲ = دمے بوسیده ع = دمِ بوسیده د -

بسلطانی نشستی بنده بر تخت　　شه افشردی قدم در بندگی سخت
چو شرطِ عشقبازی درمیان بود　　نه این را سود و نے آنرا زیان بوُ
چو مهرِ بنده بر دل شاه گردد　　کمندِ خواجگی کوتاه گردد
چو کردی سبزه را با سرو گستاخ　　بهر آسیب بر مشکن زبُن شاخ
چو میدانی که هر شب در چه روزم　　ز دوری روز و شب زینسان سوزم
ز دلتنگی چنانست این دلِ تنگ　　که نالش هم نمیگنجد درین چنگ
گهے از لطمه کوبم چهرهٔ زرد　　گهے بر چهره ریزم گریهٔ درد
کنم هر دم چنین در بیقراری　　گهے زر کوبی و گه نقره کاری
همه شب کوبشِ سینه است کارم　　بدین چوبک زنی پاسِ تو دارم
دمے صد بار در یادِ تو میرم　　بدین بے طاقتی نامِ تو گیرم
من ار میرم ز بالائے چو تیرت　　پرستارے کمینه مرده گیرت
دگر از آه من رویت کند خوئے　　چو خونم صد بباید ریخت بر روئے
مرا گویند کاین زاری و فریاد　　مکن کز پرده بیروں خواهی اُفتاد
چو جانم سوخت از خامی چه ترسم　　شدم رسوا ز بدنامی چه ترسم
چه اندیشم کنوں از رخنهٔ بام　　که طوفاں بر سر آمد کشتی آشام

۳- بر دل سا۲ سا۳ حج ب د حج۲ ع۲ = در دل ع ۴- ازیں شاخ سا سا۲ سا۳ حج ع حج۲ = زبن شاخ د ع ۵- مسوزم سا۲ سا۳ ع حج۲ = نسوزم ب د = بسوزم ع ۷- اکثر نسخوں میں مصرعوں کی ترتیب یہی ہے۔ صرف ع میں ترتیب معکوس ہے ۱۰- با یادِ توب = بریادِ تو حج ۱۵- چه اندیشم کنوں ب = چه اندیشه کنم حج حج۲ ع ع۲ د-

وگر بے خاک پات این چشمِ نمناک　　　گہے بے آب دیدم ہم بداں خاک
چو بینا بے تو ماند این دیدہ درنہ　　　بکش زیں چشم و منّت ہم برونہ
چو خواہم دور ماند از تو پس زیست　　　بعمدا دور بودن از پئے چیست
زمن گسل چو میدانی کہ جانی　　　کہ بے جاں کرد نتواں زندگانی
من ار چند آستانت را کنیزم　　　بدیں خواری مکش در خاک نیزم
چو گفتی عاشقم گر گفتی ایں راست　　　ز نقدِ سروری بر بایدت جاست
بعشق اندر کہ باشد شرطِ یاری　　　نگنجد سروری و تاجداری
ہراں بندہ کہ دارد پادشا دوست　　　مخواں بندہ کہ بیشک پادشا اوست

حکایت تمثیل

شنیدستم کہ در درگاہِ محمود　　　ایاز خاص را خدمت چناں بود
کہ جز در پیش تخت از صبح تا شام　　　نکردی جائے دیگر یکدم آرام
بخدمت پیشِ شاہِ مسند آرئے　　　ستادہ بندگی کردی بیکپائے
چو عکسِ روزِ روشن بر گزشتی　　　طریقِ بندگی برعکس گشتی
ہر آں طاعت کہ کردی بندہ در روز　　　ملک شب پیش از آں کردی بصد سوز

۱۔ گہے بے آب دیدہ عا ۲۔ چو بینائی تو سا۳ چو بے پا یتو د = چو تنہا بے تو ع۲ ایضاً دیدہ در دہ سا۲ سا۳ حہ = دیدۂ رہ د حہ۲ ع۲ ۴۔ پسِ زیست سا۳ حہ۲ ع۲ = پس از زیست حہ د ب ۶۔ زبندِ بندگی بر بایدت خواست سا۳ ایضاً خاست سا سا۲ حہ حہ۲ ب ع۲ د = خواست سا۳ ع ۹۔ حکایت سلطان محمود غزنوی انار اللہ برہانہٗ حہ۲ ۱۰۔ چنیں بود ب = ہمیں بود ع۲۔

ایا یاری کہ من جاں بو دمت یار — شدی امسال با جانِ دگر یار
دلت چونست و دلدارِ تو چونست — من ار رفتم ز دل یارِ تو چونست
من ار معزول گشتم زاں نظرگاہ — نظرگاہِ تو باد آں روئے چوں ماہ
تو خوش می غلط بر دیبائے گلگوں — کہ من میغلطم اینک بے تو در خوں
ترا گر خوابِ خوش در چشم ناز است — شبت خوش باد ما را شب دراز است
تو گر بگریزی از خونابۂ من — خیالت بس بود ہمخوابۂ من
من و در پشتِ دیوارِ تو ردیم — ترا رو سوئے دیگر پشت سویم
چو جاں ہر لحظہ در پروانہ گردد — صبا بوئے تو آرد باز گردد
بمردن دیر بود زآرزویت — گرم جانبخشی بود ز بویت
نسیمِ گلشنے کز جاں فزونست — تو آں گلشن تصوّر کن کہ چونست
غمت مزدور میگیرد بلا را — کہ کاود سینۂ ایں مبتلا را
چو شد کاویدہ بنسادِ نہانم — رساند مزدِ دستش نقدِ جانم
چو بشکست از غم ایں شخصِ سفالیں — چہ سود م بالشِ دیبا ببالیں
نگرتا چوں بود آں جانِ مہجور — کہ دور از دیدنِ رویت بود دور
گہے بے رویت ار زیں چشمِ بدخوئے — جہاں خواہم کہ بینم ہم بداں روئے

۷- در پشت سا۳ حہ۱ ب دع۲ = بر پشت ع ۱۱- میگیرد سا۲ حہ۱ دع۱ ب ع۲ = میگردد حہ ع = غمت دو داسپہ میگیرد سا۳ ۱۲- ستاند مزد ع۱ ۱۴- ایں جان سا۳ ب -
۱۵- از ایں چشم بدخوئے سا۲ -

ترا صد سرمه کش هر شب در آغوش مرا خود سرمه از نرگس فراموش
تو چوگان برکشے گه سبز و گه زرد نیارم من برابر دو سمه کرد
تو هر جانب کمند انداز بر صید مرا پا از کمندِ خویش در قید
تو در مجلس نشینی شاد و خرّم من اندر کنجِ دیواری خورم غم
تو در بستان گل و گلزار در پیش مرا در بستهٔ دیوار در پیش
تو خوش خوش مے خوری با بختِ مقبل خورم من هم ولے خونابهٔ دل
ببانگِ چنگ و نے تو مجلس آرائے من اندر بزمِ غم نالنده چوں نائے
نثارت لعل و یاقوتِ گزیده نثارم لعل و یاقوتِ دو دیده
تو رانی در بیاباں باد پا تند من آشامم بگوشهٔ خنجرِ کند
تو صید افگن بهر صحرا و هر کوه منِ محبوس در زندانِ اندوه
تو آنجا میزنی پیکاں به نخچیر مرا اینجا بسینه میخلد تیر
دلم صیدِ تو با صد گونه زاری تو در دنبالِ شاهینِ شکاری
ترا هر سو بجولاں ره نوردی بدنبالت دواں جانم چو گردی
چو هر سو سرمه از گردت برد باد چه باشد گر ز چشمِ من کنی یاد
چو گریه شُست چشم را سیاهی کنم لابُد ز گردت سرمه خواهی

۲ - دسمه هم کرد [۳] ۶ - تو مے خوش میخوری [۱] = تو خوش مے میخوری حج ۸ - از دو دیده سا حج[۲]
۱۰ - منم محبوس [۳] = منِ محبوس سر [۲] حج حج[۱] ب دع[۲] ع ۱۲ - دواں حج حج[۲] ب د ع[۲]
= رواں ع ۱۵ - عذر خواهی [۳] = سرمه سائی ب

پس از دیباجهٔ نامِ الٰهی — که آراید سپیدی و سیاهی
ز اندوهِ جدائی قصه رانده — بروئے نامه خونِ دل فشانده
بنوکِ خامه خاریده سرِ ریش — جگرها ریخته بیروں ز حد بیش
که اے یارِ وفادارِ جفاکار — جفا با من وفایت با دگر یار
جفائے کز تویم شد بندِ جاں سست — وفائے عمر میدانم چو از تست
تو با یارِ دگر گشته وفاکوش — خیالت از وفا با من هم آغوش
وفا را گر نمیدانی شمارے — بیاموز از خیالِ خویش بارے
ولے با من تو کے پیوند خواهی — که هم شاهی و هم فرزندِ شاهی
نه زود آید بصحبت سرفرازی — نه در دام اُفتد آساں شاهبازی
من و شبها و فریادِ جگر سوز — شبِ خود را ز آهِ خود کنم روز
نه شامم را چراغِ آشنائی — نه صبحم را امیدِ روشنائی
نه دولت سایه انداز د بریں مور — نه آں بازو که با دولت کنم زور
تو در برجِ شرف من در وبالت — تو در خوابِ خوش و من در خیالت
تو شبها رو نهی بر روئے گل وام — مرا بستر مغیلاں زیرِ اندام
ترا در آئینه رویاں نظر تیز — مرا از آئینه دیدن نیز پرهیز

۲- بروئے نامه سا سا۲ سا۳ حا حا۲ اب دع۲ = بروئے نالع ۴- وفایت پیشِ اغیار حا ۷- نمیدانی سا سا۲ سا۳ حا۲ ب عا عا = نمیداری دع حا ۱۱- چراغے ز آشنائی سا۳ حا۲ دع۲ = چراغ از آشنائی ب حا = چراغِ ز آشنائی ع ۱۳- باخیالت حا د۔

ولیکن از دست با دم آه و صد آه — که نقش بوسه بودے چیده زان راه
خوش آن خشتے که نعل رُوشن نے — زمین را زین عزّت داد هر پے
فلک زین آرزو میمرد کای کاش — هلالم نعل بودی در ته پاش
بہ مینائی پیشِ دل چون ناشکیبی — گہے عذرے نمودی گہ عتیبی
گہ دیگہ ہمیں شعلہ بجاں داشت — زبانہ داشت دل نے زباں داشت
ہمہ روزش دریں گفتن گزشتی — شب از گریہ بہ نہفتن گزشتی
نگنجیدش چو در دل قصۂ درد — سرِ خامہ ز خونِ دل سیہ کرد

عتاب نامہ دولرانی کہ عذرا بود سوئے وامق خویش

بنام آنکہ نقشِ خوبرویاں — نشاند اندر خیالِ ہرزہ جویاں
چناں آراست ہر یک را کمالش — کہ مقناطیسِ دلہا شد جمالش
ز کانِ عشق گوہر زاد دل را — وزاں پیرایہ زیور بست گل را
یکے را شمعِ وصل آرد شب افروز — یکے را ز آتشِ ہجراں دہد سوز
بحکمت گشت حکمش کار رانے — نہ زینش سود و نے زانش زیانے
بس آں بہ کادمی در نیش و در نوش — سپاسِ حق نگرداند فراموش
زہے اقبالِ آں جانِ پر اخلاص — کہ بخشند از سپاسش خلعتِ خاص

---

۱ - ولے از دست ح ۲ - خوش آں خشتی کہ ع ح ۳ - خشتی ج الیضاً - ہب ۵ - زبانہ داشت ب ح ۶ - سر نامہ ح الیضاً خونِ دل سیہ ح ب دح ۷ - دو دل ح ۱۳ - ۸ - سلطنے ح عنِ ح و دیاشیہ = کار ولطنع ح ۱۵ - آں جان ح خواب دح ۲ - زبان ح -

ترا یا د احترام آں شگرد مے — کہ مے نوشی ز لبہایش پیاپے
مرا یا د احسلال اندوہ خوردن — ز غیرت لقمہٴ چوں کوہ خوردن
روا باشد کزیں بختِ رمیدہ — تو ساغر نوشی و من خونِ دیدہ
دراں منگر کہ تو صاحب کلاہی — کہ من ہم دارم اندر حسن شاہی
ترا گر چتر زر بالائے ماہ است — مرا ہم گردِ سر چترِ سیاہ ہست
مرا دل دہ کہ بیدل ہم تو کردی — گرہ بکشا کہ مشکل ہم تو کردی
گر از رویتو رنگی بینم از دور — تماشا را ہمینم بس بود سُور
ور از بویم گریزی ہم بخوشم — کہ تو عطار و من ماہی فروشم
زگل بوئے پیاز آید کسے را — کہ بر کبکے گزیند کرگسے را
برابلہ کش نماید زعفراں خشک — جوئے انگوزہ بہ از خرمنِ مشک
دراں روزی کہ با صد گونہ شادی — شہے را تاجِ زر بر سر نہادی
دراں جولاں کہ ایں گردت آلود — کہ ماہ و زہرہ زاں کاہش نیاسود
فروغت در کہ ایں خاک پیوست — کہ از دریوزہٴ خورشید و مہ رُست
ولے خوں شد دلم از رشکِ آں خاک — ہم از خونِ دلِ خود شویمش پاک
زہی اقبالِ آں خاکِ ن افسوس — کہ نعل توسنت میزد براں بوس

۲- زغیرت لقمہ س۳ ح ح۲ ا ب د ع۲ = زبس غیرت غم و ع ۱۰- زعفران پشک س س۳ ایضاً | از خرمن س۳ ح ح۲ د = یا خرمن ح ع۲ = از خرمن ع ع ۱۲- سالود س س۳ ح = نیالود ع۲ = بیفزود س۳ ا ب = بیالود ح ح۲ = بیاسود ع د
۱۴- خورشید ومہ جست ح۲ ۱۵- برآں بوس س۳ ح ح۲ ا ب = بر دبوس ع د ع۲ -

هنوزم ابروان محکم کمانند　　هنوزم چشمها پیکان فشانند
هنوزم نرگس خونریز مست است　　هنوزم زلف کافر بت پرست است
نیاز دست آفت بر جمالم　　نیابی تهمت فتنه بخالم
لبم هم شیرهٔ تنگ نبات است　　رخم هم چشمهٔ آب حیات است
خریدار من ار با این نکوئے　ق　ندارد رغبتی از مهر جوئے
بعهدش با دصد زیبا رخ عهد　　هم از دامان پاک من مرا عهد
صدش خورشید و ماه از پیش و از پس　　خیال او مه و خورشید من بس
دگر راهش که کردی غیرت افگار　　زدی پیش خیالش نالهٔ زار
که اے زان من و زان کسان هم　　شه من بلکه سلطان کسان هم
چو شمع از رشک جانم میفروزد　　ز شمع کو بیالین تو سوزد
چو دل زو گز تو سوز و سوز جان دید　　کسے کو با تو سازد چون توان دید
ز بیخوابی همه شب چشم من باز　　تو با همخوابهٔ خود خفته در ناز

۱- پیکان فشانند سا سا۲ ح حر۲ ع ۲= پیکان فشانند دع ۳- نیاز داده است آفت را سا۳ ء = نیاز داد است افت را ساحر۲ د = نیاز دست آفت بر ع ایضاً سار وہیں فتنہ است خالم سا۲ = بنا تہمتی فتنہ است خالم سا۱ = نیا ہمنشینی فتنہ خالم = نیابی ہم تہی از فتنہ خالم کا = نیائی ہم تنی فتنہ است خالم حر۲ = نیاید تہمتی فتنہ بخالم د = نیا رہمتی دفتنہ خالم ع۲ = نیابی تہمتِ فتنہ بخالم ع = نیا ہمتی اے فتنہ خالم ح (حر میں یہ شعر نہیں ہے اور ۂ میں یہ مصراع پڑھا نہیں جا سکا یہ تمام اختلافات اگرچہ بظاہر غلط معلوم ہوتے ہیں مگر ان کو اس لئے درج کر دیا ہے کہ شاید ان کو دیکھ کر کسی کا ذہن صحت کی طرف منتقل ہو سکے) ۵- در مہر جوئے حر۲ ۹- سلطانِ خسان ب ۱۱- چو دل کو از تو سوز د سا ء کا = چو دل پیش تو سوزد سا۳ ۱۲- خفتہ در ناز سا سا۲ ح حر حر۲ د ء ع۲ = خفتہ با ناز ع -

تواں در چشمِ خود صد خار دیدن　　که نتواں یار با اغیار دیدن
چرا غنچه ندرّد پیرهن را　　که او گل دوست دارد گل چمن را
غمے بود آں پریوش را دراں سوز　　که شبهایش بد شواری شدی روز
چو شب رایت برآوردی بعیّوق　　ق　　چو روزِ عاشق وگیسوئے معشوق
چراغِ دل همه شب داشته پیش　　نخواندی جز نهانی قصهٔ خویش
نشستی با هزاراں داغِ دوری　　بخونِ دیده تعویذِ صبوری
دلش پیشِ چراغ افسانه گفتی　　گدازِ شمع با پروانه گفتی
حکایتهائے عشق اندودگردی　　شکایتهائے خوں آلودگردی
دلِ خود را فریبی دادی از ناز　　بنوکِ غمزه کردی زلف را باز
که گر غم پرسِ من می پرسدم کم　　چه کم دارم ز خوبی تا خورم غم
هنوز از شاخ سبزم بر نرسته است　　هنوز ایں سبزه را شبنم نه شسته است
هنوزم بر زُمُرّد مُهرِ کانی است　　هنوزم در سرائے پاسبانی است
هنوزم فتنها در مو نهفته است　　هنوزم لاله در رو ناشگفته است
هنوزم طُرّه ها شوریده کارند　　هنوزم غمزه ها خنجر گزارند
هنوزم بوئے مرزنگوش تند است　　هنوز از دیدنِ من دیده کند است

۱- یار با اغیار دیدن س، ح، ح۲، ع۲ = یارِ خود با یار دیدن ن۲، ن۳، ب، د، ع ۳- جگرسوز ح۲ ایضاً شود روز ح۲
۸- عشق اندوده- خون آلوده س، د، ع۲ ۹- کردی زلف را باز ب، ع = گفتی زلف را راز س، د، ع۲
= گفتی زلف را باز ن۳، ح، ح۲ ۱۰- یہ شعر اور اس کے بعد کے ۱۲ شعر ب میں نہیں ہیں۔

وزاں سوئے دگر معشوقِ طنّاز　　　بخوں خوردن درونِ پردۂ راز
شب و روز از ہوائے دیدنِ یار　　　چو چشمِ خود دِژم چوں غمزۂ بیمار
ازاں موئے کہ بودش ہدیۂ دوست　　　نگنجیدی بسانِ موئے در پوست
دراں کلکے رقم بسیار دیدے　　　بجائے سُرمہ در چشمش کشیدے
دراں سودائے دلکش داشتی ہوش　　　چو طفلی کو کند سبقش فراموش
چو آں مو را شکنج و تاب دادی　　　ز مژگاں شانہ کردی آب دادی
ہمہ روز آں شبِ دیجور بر دست　　　چو دیدہ ظلمتے پُر نور بر دست
گہش خونریز و شور انگیز خواندی　　　گہش دلبند و جاں آویز خواندی
نہانی گفتہ بودش محرمِ راز　　　کہ زانِ دیگراں شد یارِ دمساز
بشادی با عَروسِ خویش بنشست　　　عروسانِ دگر بگزاشت از دست
مہِ گوشہ نشیں زاں داغِ جاں کاہ　　　ہمی بود از دروں کاہندہ چوں ماہ
غمِ دوری نہ بس بودش جگر خوار　　　برآں غم گشت غمہائے دگر یار
یک آتش می نشاند از چشمِ خونریز　　　کہ سوئے دیگرش زد آتشِ تیز
تواں خوردن بسینہ دُور باشی　　　کہ نتواں خوردن از غیرت خراشی

۲- چو غمزہ خود دژم چوں چشمِ بیمار حج۲ ۵- داشتہ سا حج حج۲ دع۲ = داشتی سا۲ سا۳ ع ایضاً سبق ساز دسا۳ = سبق کردہ ع۲ = چو طفلے کند در سبقے فراموش حج۲ = چو طفلے کو کند در سبق فرموش ب (امیر خسروؒ نے ہمیشہ سبق کو ساکن الاوسط باندھا ہے۔ سوائے ان اختلافی نسخوں کے یہ لفظ حضرت امیر کے کلام میں متحرک الاوسط میری نظر سے نہیں گذرا مگر ایک جگہ یعنی صفحہ (۱۵۶)

قرابه کردی از لب مے فشانی   وے از دیده فشاندی لعلِ کانی
چو بودی گاه نُقلش با صد افسوس   زدی بر خاتمِ جاناں بسے بوس
گرفته بر کف آں انگشتریں را   بیادِ آں دہن بوسیدی ایں را
گہ آں انگشتریں بر دیده سودی   نگینش را نگینے در فزودی
گہے زاں گوہرِ گم گشته از مشت   گرفتے در دہاں چوں خاتمِ انگشت
بمجلس دیده ہمچوں ساغرِ مے   بخلوتگه چو در آتش دروں نے
نه محرم جز غم و دردی و روئے   نه مونس جز کتابی و سرودے
گہے از لیلی و مجنوں سخن راند   گہے افسانۂ مہر و وفا خواند
صف اندر صف پرستارانِ مہوش   دلش ہم با خیالِ ماہِ خود خوش
عروسِ نازکش گرچه به بر بود   چه بیند چوں دلش جائے دگر بود
کسے کش دل گرفتارِ ہوائیست   مہِ دیگر بچشمش اژدہائیست
اگر صد روئے خوب آید فراپیش   کجا باشد چو روئے دلبرِ خویش
بباغ ار صد چمن در پیش باشد   نه ہمچوں گلعذارِ خویش باشد
چرا گل دامن از بلبل نه چیند   که ہر دم بر گلے دیگر نشیند
دلے کش ہر دم از روئے فروغست   حدیثِ عاشقی از وے دروغست
برایناں عاشق اندر ناصبوری   ہمش دوری و ہم وصلِ ضروری

۴- انگشتریں حو حرع ادب = انگشتری ع ۱۶- بدیناں حو -

اگر تو عاشقی آتش کن آشام　　که در شربت همه کس خوش کند کام
کسے کش روز زیست این سینه سوزی　　فزوں با دو مراهم باد روزی
ببازی چند بیروں ریزم این راز　　بسر حرفِ حدیثِ خود شوم باز
چنیں خواندم درین لوحِ نهانی　　که عشق افزائے بود آں لوحِ جانی
که چوں دورانِ چرخ از بیوفائی　ق　فگند آں هر دو عاشق را جدائی
شه آمد باز ازانجا با دلِ تنگ　　بسنگیں حجره شد چوں لعل در سنگ
از آں پس یکزماں بیغم نبودی　　زدی دمهائے سرد و دم نبودی
گهے شوریده در ایواں نشستے　　زخونِ دل در ایواں نقش بستے
گهے تنها بخلوت خانه بودی　　ز سودائے پری دیوانه بودی
نهاده رو بزانو با دلِ تنگ　　زگریه بستی آں آئینه را زنگ
گهے بیروں شدی بر عزمِ نخچیر　　ز آهِ خود زدی بر آهواں تیر
زدودِ دل بطاں را زاغ کردی　　ز دم بر رانِ گوراں داغ کردی
بمیدانش غبارِ دل بهر سوئے　　گهِ چوگاں زدن سرگشته چوں گوئے
شب و روز انده و تیمارِ یارش　　نه در شهر و نه در صحرا قرارش
وگر وقتے زغم کردی سبے میل　　زخونِ دیده راندی بر زمیں سیل

۲- فزوں بادش ع۲　۷- وزاں پس حہ　۱۰- آئینه را رنگ حہ حہ۲ ب　۱۳- زهر سوئے ب
۱۴- انده تیار یارش حہ حہ۲ ع۲　۱۵- اگر وقتے حہ۲ ب　ایضاً بے کردی زغم میل ب-

دو ہمدم را کزاں مہرے کہ دارند ق   دمے از ہم جدا بودن نیارند
چناں دور افگند کز بعدِ یک چند   بنام و نامہ گردند خرسند
اگر ہر بندِ تن باید جدا کرد   نہ چوں درد جدائی باشد آں درد
دگر در سینہ گردند آتش افروز   نہ ہمچوں سوزِ ہجراں باشد آں سوز
ہمہ کس پیشِ رو باشد خریدار   بدورے دوستی گردد پدیدار
نہ یاری خس کشتی باشد کہ گاہ   ز نزدیکے ربا ید کہربا کاہ
کم از ذرّہ نشاید بود کز خاک   دود سرگشتہ سوئے مہرِ افلاک
بہ نیلوفر نگر کز مہرِ جاوید   فرو میرد چو پنہاں گشت خورشید
وفاداری ز ماہی باید آموخت   کہ گر از آب یکدم شد جدا سوخت
چو سوزِ عشقبازی شد ضروری   چہ با دلدار نزدیکے چہ دوری
چو روغن را چراغ از جاں پذیرد   بسوزد با وی و بے او بمیرد
مرا دو کام رسمے ز آشنائی است   چو عشق آمد حلاوت در جدائی است
بدوری دوستاں را قدر دانند   بسیری انگبیں را سرکہ خوانند
ز بہرِ وصل کردن چارہ سازی   ہوسبازی بود نے عشقبازی
کسے باید کہ نامِ شوق گیرد   کہ درد و نیمہ کردن ذوق گیرد

۱۔ ازاں مہرے س۳ ع۱ ح حر ۴ ۔ گردند س س۲ حر ب ع۱ د = گردد س۲ ع = گردم حر۲ ۶ ۔ نہ یاری خس کشتی باشد د = نہ یاری خس کسے باشد س۱ س۳ حر حر۲ ع۲ ب ع۱ = نہ یارِ خس کسے باشد س ۃ = نہ یاری خسے باشد ع ۔
۱۲۔ رسمِ آشنائی حر حر۲ ب ۱۴۔ جستن حر۲ ایضاً ہوسبازی س حر۲ ع۲ = ہوسناکی س۲ حر ب ع ۔

نگه کن تا چه باشد مشکل ایں کار — تو با او خفته و من بے تو بیدار
مرا دل سوئے بازوئے تو مائل — ترا با دیگرے بازو حمایل
دمے زیں غم ز دردِ سر نه ام فرد — که زیر آں سرت بازو کند درد
سرے کورا ازاں بازو خم آید — چه باشد گر دریں بازو هم آید
وگر آں سر ازیں بازو دریغ است — کم از موئے نه آخر مو دریغ است
گریزانست جانِ مستمندم — ز هر بفرست موئے تا به بندم
ز مشکیں موئے تو با بوئے سازم — چو گشتم موئے هم با موئے سازم
تو بهر نام اگر ناری بیادم — من اندر دل هم از نام تو شادم
چو با هم صحبتاں رانی مرادے — فرامش گشتگاں را کم زیادے
چو بخشے آشنا را بوئے عودے — به بیگانه هم آخر کم ز دودے
دل از هجوابهٔ نوشاد بادت — طفیلِ او ز من هم یاد بادت

صفتِ داغهائے جدائی که دود از نهادِ آں دو آتش زدهٔ فراق برآورد

مباد آسماں را خانه معمور — که یاراں را زیکدیگر کند دور
گشاید عقدهائے مهربانی — بُرد پیوندِ صحبت هائے جانی

٣- ایں سرت ح ٢ ب ٥- سرے کورا درآں بازو ح ٨- یہ شعر صرف ح ٢ سے لیا گیا ہے- باقی نسخوں میں نہیں ہے ٩- هم زیادے تھا-

بلے آنکہ از بتے دارد بدل داغ — زغمنا کے کند میلِ گل و باغ
ولے داند ضمیرِ کاردانان — کہ نبود روئے گل چوں روئے جاناں
سمن با عارضِ سیمیں چہ ماند — شکر با بوسۂ شیریں چہ ماند
ہماں گلبرگِ من در جَیبِ من باد — کہ از گلہائے دیگر نایدم یاد
چو گفتند از زبانِ عاشق ایں حال — زجاں ایں حال بیروں ریخت قوّال

پاسخ از لبِ معشوق

الا اے آرزوئے جانِ مشتاق — کہ جُفتِ دیگرانی وز من طاق
مبارک باد بر تو دلبرِ نو — حریر اندامِ نو بر بسترِ نو
مرا ہم باد زاقبالت مبارک — ولیک از غیرت آشامِ پلارک
تو خوش میکن لبِ جاناں بدنداں — کہ من ہم میکنم از دولتت جاں
ترا خوش باد شب با یارِ دلکش — کہ من ہم شب خوشم لیکن بر آتش
تو با او خسپ بر دیباطربناک — کہ من دور از تو خواہم خفت برخاک
مرا کز سایۂ خود رشک بودی — ق مگس پہلوئے تو عنقا نمودی
کنوں خورشید جائے سایہ دیدم — نہ گنجیدے مگس عنقا شنیدم
چو کردی سِر یکے با دلبرِ خویش — سِرِ من ہم مکن دور از درِ خویش

۱۔ زغم تا کے کند سا دع۲ ۴۔ جیبِ من سا سا۲ سا۳ حج حج۲ دع ب = جیب او ع ۵۔ زیار ع
۱۰۔ خوش میگز حج۲ ۱۳۔ سایۂ خور سا۲ ۱۵۔ چو کردی دل سا ع۲ د حاشیہ۔

برفتن رو بخوزستان نهادم — غلط شدن بہ ترکستان فتادم
چنین است آسماں را سیرت و کیش — کہ حلوا خواہی و سِکبا نہد پیش
طرب ار در دل بسینا رساند — زمرد گوید و مینا رساند
اگر ماہ است جفتِ من دگر حور — چہ کار آید چو تن جفت است و دل دور
بسا تن کاں بہم در عطر سائیست — درونِ دل بصد منزل جدائیست
اگر خود صورتِ باغ بہشت است — چو میلِ دل بسویش نیست زشت است
دلم را چوں ز سروِ خود بہار است — مرا با سدرہ و طوبیٰ چہ کار است
چہ سود م زہرہ و پرویں در آغوش — چو دور است از برم ماہِ قصب پوش
بہ حلوائی کہ نبود میل چنداں — گلو نپذیرد آں نخشش ز دنداں
دگر گرمست با نارِ ترش تاب — ہم از یاد وے آید در دہاں آب
بقدرِ آرزو زیبا بود خورد — بنا بایست رغبت چوں تواں کرد
چو در شد دوستی در مغز و در پوست — دگر در مغز چوں او کی شود دوست
نہ یکدل در دو دلبر کند گم — نہ در یک دیدہ درگنجد دو مردم
مرا یارے کہ در پیش است رویش — بیا در دیگرے بینم بسویش

۳- طرب کت ب حہ۲ = طرب را س۲ **ایضاً** زمرد گوئی حہ ۷- خود کنار س ۹- آں نخشش ز دنداں س۱ س۲ س۳ حہ حہ۲ ح دع۲ ع۱ک = ار نخشی بدنداں ع = گلو بند دہد نخشش بدنداں ب
۱۰- دگر گرم است س۳ ء
۱۲- شود دوست س س۲ س۳ حہ حہ۲ ح دع۲ ب = بود دوست ع

چو گشت آسوده آں گلہائے سیراب — دراں آسودگی رفتند در خواب
صنم در خواب روئے خضر خاں دید — خضر خاں ہرچہ در دل داشت آں دید
بجست از خوابِ خوش و از خوابگہ نیز — ز خورشیدش گرفته دل زمہ نیز
ہماں ماہِ خودش در دل نشسته — ہماں مہرش در آب و گِل نشسته
چو تنگ آمد از آں فردوسِ پر حور — از آں حور و از آں فردوس شد دور
بمجلس رفت و مطرب را طلب کرد — ز دل سوزِ دلش آہنگ لب کرد
بر ویک شعلۂ خود کرد روشن — کزاں پُر دود شد ایں سبز گلشن
نوازن زاں دم افغانی بروں زد — کہ رودِ خشکِ بربط موجِ خوں زد
تو گوئی بود زخمہ نشترِ تیز — کہ از رگہائے بربط گشتہ خونریز
چناں گشت ایں غزل زاں زخمہ در ساز — کہ ہر جانب رواں شد خوں ز آواز

غزل از زبان عاشق

فراواں دیدم اندر دورِ ایّام — نہ آسانست دل را یافتن کام
جہاں جز حیلہ پردازی نداند — زمانہ جز دغا بازی نداند
فلک بیں چوں منی را چوں دغا داد — کہ ریحانم نمود و گندنا داد
بآماجی فگندم تیر و تقدیر — بآماجے دگر بُردش چہ تدبیر

۲۔ آنچہ در دل ح ۷۔ گشت س ح ح۲ ع۲ د = شد س۱ س۲ ع ایضاً ایں س۳ ح۲ ع۲ د
= آں ح ع ۱۰۔ زخم ح ح ایضاً چکاں س۳ حاشیہ۔
۱۵۔ و تقدیر س۳ s = تقدیر ح ب ح۲ ع۲ د۔

بماهِ آسمان میداد تابے   درونِ چاہ در شب آفتابے
نُختش دل بگر دِ پستہ در گشت   ز پستہ چاشنی گیر شکر گشت
پس آندر برکشید آں نازنیں را   بتنگی چون قطرہ انگبیں را
چو خازن دست بر دُرجِ نہاں داشت   صدف مہرِ خدائی بر دہاں داشت
رسیدہ چشمہ را ماہی خریدار   ولے چشمہ زماہی ناپدیدار
برآں ساں تند گشت آں ماہیِ تیز   کہ شد زاں چشمۂ آب آتش انگیز
مبارز گشت در جولاں نمائی   بہ نیزہ بازی و حلقہ ربائی
ہم اندامش بجنبش برق گشتہ   ہم انگشتش بگوہر غرق گشتہ
ازآں در خیز گشتہ خیز رانے   شدہ در کامرانہا کامرانے
چو میلِ مِس شد اندر سرمہ داں صرف   زمس زنگار زاید زاد شنگرف
دراتش بوتہ می برد از مسِ ناب   شگافی داشت بوتہ ریخت سیماب
چناں تر گشت شاخِ بُسُّدیں سر   کہ زاد از شاخِ بُسُّد لولوئے تر
زخوے ہر مو بروں افگندہ جوئے   شدہ سلکِ گہر ہر تارِ موئے
چو آمد آب و آتش را فرو کُشت   ز ژندآزاد شد محرابِ زرتُشت
دو تن کز سودِ پنہاں سودگی یافت   آزاں سودن دمے آسودگی یافت

---

۳ - چوں قمطرہ س۲ س۳ ی = قطرۂ چوں حج د = ہمچو موری عا = چوں صراحی حج۲ = قمطرہ چوں س ع۲
۸ - بگوہر س۲ س۳ حج حج۲ د = بجوہر س = بحلوا عا س۳ حاشیہ
۱۴ - و آتش س۳ حج ایضاً زردشت س حج۲

بلند آئینهٔ مهرِ سمایش — بجلوه بود در خوردِ نمایش
ولیک آں آئینه چوں در حمل بود — جمالِ خضرخاں نعم البدل بود
همه شاد از خضرخانِ غم اندیش — خضرخاں هم ولیکن با غمِ خویش
نه از خویش و نه از خویشاں خبر داشت — که تن آنجا و دل جائے دگر داشت
بروں گل بر عروسِ خویش میزد — درونش خارِ هجراں نیش میزد
دو چشمش ماه را نظّاره می کرد — مهِ دیگر دلش را پاره میکرد
بلب نامِ عروسِ خانه میگفت — بجاں پیشِ خیال افسانه میگفت
پس از جلوه چو بر شد بر سرِ تخت — قِراں کردند با هم دولت و بخت
گهرهائے دگر بیروں شد از دُرج — مه و خورشید با هم ماند در بُرج
ز بهرِ مصلحت را چاره ناچار — بکارِ مصلحت شد صاحبِ کار
نکرد از چیز خود کم نقطهٔ نیز — که خلق آں حمل کردی برد گر چیز
در آمد تند شیرِ اژدها زور — چو شیر و اژدها کاید سوئے گور
به نیروئے زد اندر صیدِ خود چنگ — کزاں نیرو جهاں بر صید شد تنگ
چو بیروں کرد پوشش گوهریں یافت — تنش چوں گوهرِ خورشید میتافت

١- درخوردِ نمایش سا سا۲ سا۳ ع۲ د کا = درخوررونمایش حم حم۲ ی ع الیضاً سمائی - اندر رونمائی ب
٢- وحل ی ۲۳ - ولیکن سا سا۲ سا۳ حم ب ی ی کا حم۲ د ع۲ = ولی شاد ع الیضاً باغمِ خویش سا۳ حم ع۲ حم۲ ب د = ازغمِ خویش ع ۱۴ - گوهریں یافت سا سا۲ حم حم۲ ح ع۲ د = گوهری یافت سا۳ ع -

بران دیباجهٔ صنعِ لایزالی | نوشته آیتِ فرخنده فالی
برخ هنگامهٔ بُتاں شکسته | بلب بازارِ خوزستاں شکسته
دو زلفش مشکِ چیں راخون و پیوند | دو لعلش توأماں ہمشیرهٔ قند
دو چشمِ شوخ نے خفته نه بیدار | غلط کردم که نے مست و نه ہشیار
مبارک صبحے از رویش دمیده | کزاں چوں صبح مه دامن دریده
نمک دانی به تنگے چوں دلِ مور | نمک چنداں که در عالم فتد شور
ازو بفگنده طاؤسِ بہشتی | هزار آئینهٔ خود را بزشتی
سہی سروے جمال افروزِ بستاں | چراغِ خانه و شمعِ شبستاں
دو صد فتنه وزارت دارِ رویش | هزار آفت نیابت دارِ مویش
زخوے ناید براں رخسار دیدن | توگوئی خواست آب از وے چکیدن
بنازار مشتری آں شکل دیدی | فلک بفروختی نازش خریدی
نہاں در شرم چوں لولو بدریا | بگوہر غرق چوں مه در ثریا
همه گوهر سزائے تاجِ جمشید | چراغ افروخته از شمعِ خورشید
شده اندر جلوه چوں خورشیدِ افلاک | عروسِ پاک تن در حجلهٔ پاک

۱- آیتے ع۲ د = آیهٔ حج ع ۳- خون و پیوند س۱ ح حج۲ ب = خون پیوند س۲ س۳ ع۲ د ع ۹- وزارت رآنِ حج۲ = وزارت زار ع۲ ۱۰- گه خوئے باید س۲ حج۲ = زخوئے ناید بر س۱ حج ع۲ د = زخوبی ناید س۳ ع ع
۱۲- چوں گوہر بدریا ب -

ببرجِ ثور ہم نیک اختری را | عُطارِد جفت گشته مشتری را
ذَنَب در جَدی و کیواں ہمدراں برج | ز برجِ ماه راس آراسته دُرج
ز شب یک پاس ساعت زہره را بود | مه و زہره شرف پیوندِ مسعود
که شاه آمد بمُشکوئے معنبر | وز و چوں نافه شد مشکو معطر
سریرے سر باوجِ ماه برده | مہش خورشید را از راه برده
نهاده کرسیِ بر گوہریں فرش | که بود آں ہمسر و ہمپایهٔ عرش
برآں کُرسی نشست از رسمِ شاہاں | چو بر چرخ آفتابِ صبحگاہاں
چناں در بارشِ آمد گوہر و دُر | که گردوں خواست تا دامن کند پر
ز گوہر نازنیناں را تهِ پائے | شد اندر آبله پائے گہرسائے
گہرہائے که ہر یک را ز اُمید | ق بصد خونِ جگر پرورده خورشید
فتاده ہر طرف بے قیمت و خوار | چو آبِ چشمِ عاشق بر درِ یار
ہمی بارید سیّاراتِ پر نور | که ابر از پیشِ مه شد ناگہاں دور
مَشاطه پرده را از پیش برداشت | ستاں ز آفتابِ خویش برداشت
پدید آمد مہے کاندر نظاره | دلِ مه پاره شد زاں ماه پاره
نمود از جلوه چوں برجیس در قوس | ہمیں دیباچهٔ حورانِ فردوس

٢- ببرجِ ماه حج٢ ٥ - سریرش سا٣ ٦ - ہمسر و ساع٢ حج٢ = از شرف سا٢ = در شرف سا٣ = ہم شرف جب حج = ہمسر و ہم دع -

بروئے باغ بارانِ بہاری | بُدر پاشی و مروارید باری
بہار از لالہ و سوری بگلشن | حنابستہ بپائے سرو و سوسن
ز رنگ سبز و تر شاخِ نگوں سر | چو ابروئے بتاں در وسمہ تر
بصد گلگونہ باغ آراستہ رُوئے | بمشکِ سودہ سنبل بافتہ موئے
خراماں در چمن خوبانِ سَقلاب | کشادہ چشمہائے بستہ را آب
ز عشقِ پائے خوباں نرگسِ مست | نہادہ چشمِ خود را بر زمیں پست
بتی کو سوئے بستاں رائے کردہ | میانِ چشمِ نرگس جائے کردہ
ز غنچہ لب کہ بکشادہ دَمِ مُشک | شدہ از بوئے تر چوں نافہ خشک
بنغمہ بلبل و قمری خروشاں | سرافگن گشتہ ہر سو سبز پوشاں
ز مُرغانے کہ گشتہ اَرغَنوں زائے | نمی آمد صبا را بر زمیں پائے
دریں ایّام کردند اختیارے | کہ بنشیند گلی با نوبہارے
چو یکشنبہ کہ ہست آنروزِ خورشید | فلک را داد برکف جامِ جمشید
مہ ذی القعدہ در ذی الحجہ زد دست | چو ماہی در کشید از نیمہ شست
شبِ غُرّہ دوشنبہ بامدادش | ہماں سالے کہ اوّل رفتہ یادش
سعادت بردہ مہ را در شرف گاہ | قِرانِ سعد کردہ زہرہ با ماہ
بسر تاجِ شرف خورشید را ہم | شدہ مِریخ در خرچنگ پُر کم

---

۴ - نافتہ موئے حج ۱۳ - برکشید سر

چه اُفتاد از فلک بر آدمی زاد   که نهاد اندر آں گردن چو اُفتاد
اگر سنگے فتد بر پشتِ مورے   ازاں ته کے جهد چوں نیست زورے
چو بادی پشه را بر باید از جائے   ستادن را کجا ثابت بود پائے
به تندی میگریزد بختم از پیش   عنانِ بخت چوں پیچم سوئے خویش
نه دولت سایه اندازد بریں مور   نه بختِ آنکه با دولت کنم زور
نیارد دولتت چوں یاد ازیں خس   تو دولت راں که ما را یادِ تو بس

صفتِ نگار بستنِ مشّاطهٔ نوروز دستهائے نازکِ گل را و نمایش کردن نوبراں اوصاف از پردهائے حریری در جلوه گاهِ شاهنشاه مشرق و مستورة العصر سترِ فی استار النور خالدةً

چو گل در جلوهٔ ناز آمد از شاخ   کشاد از گوشه نرگس چشمِ گستاخ
هوائے شد چو آغازِ جوانی   سزاوارِ نشاط و کامرانی
نسیمِ صبح چوں مشّاطه پُرکار   بزیور بستنِ خوبانِ گلزار
بسرخ و سبز نوروزِ طرب زائے   عروسانِ چمن را پیکر آرائے

۱- نهاد س۲ حر دع۲ = نهند س۳ حر۱ = بنهاد دع ۳- یه شعر همارے نسخه میں اسی طرح لکها هوا هی ۴- را چوں پیچم از خویش س۳ ۵- بخت آنکه س۳ ب حر حر۲ دع۱ = بخته آنکه س س۲ ع ۹- شمهٔ مشرق حر۲ = شمس مشرق ع شهنشاه شرق ع۲ ۱۱- نشاط و کامرانی حر ب
۱۲- پُرکار س۱ س۳ حر ب حر۲ دع = برکار س ع۱-

پاسخ از لبِ معشوق

گذر کن اے صبا سوئے کہ دانی ‌ ‌ ‌ بگو از من بران روئے کہ دانی
کہ اے ببریدہ از دیرینہ پیوند ‌ ‌ ‌ بنا زو نعمتِ نو گشتہ خرسند
ترا خوش باد باہمدم نشستن ‌ ‌ ‌ مرا از دولتت در غم نشستن
چو با ہمدم نشینی شاد و خرم ‌ ‌ ‌ دمے یاد آری از در ماندہ ہم
چو آن سروِ بلند آری در آغوش ‌ ‌ ‌ مکن زین کاہ برگِ خود فراموش
بشادی خسپ تو با ہمدمِ خویش ‌ ‌ ‌ حوالت کن بجانِ من غمِ خویش
تو شبہا باش با یار آرمیدہ ‌ ‌ ‌ کہ من پاسِ تو میدارم ز دیدہ
من و ہر شب ز دیدہ خونفشانے ‌ ‌ ‌ بس است این از تو مزدِ پاسبانے
اگر من دور ماندم از جمالت ‌ ‌ ‌ خوشم نیز از کرمہائے خیالت
تو ہرگز نام اگر ناری بیادم ‌ ‌ ‌ من اندر دل ہم از نامِ تو شادم
وگر صد رخنہ از جورت بجان است ‌ ‌ ‌ بجانِ تو کہ مہرِ دل ہمان است
ندارم گر ز من تنگ آمدی ننگ ‌ ‌ ‌ کہ تنگ آید ہمہ کس از دلِ تنگ
ور از من دل گرفتت نیست مشکل ‌ ‌ ‌ زغمنا کان بگیرد جملہ را دل
جفاہائے کہ می آید ز تقدیر ‌ ‌ ‌ چو من شائستہ آنم چہ تدبیر

۸- بدیدہ ب ۹- دُرفشانے س ا حہ[۲] ۱۱- ہرگز نام ب ۱۲- ندارم س ا س[۲] س[۳] ب ع[۱] د حہ[۲] = ندانم گر ز من تنگ آمدی تنگ ع ۱۳- دل گرفتہ س[۳] حہ[۲] ۱۵- ادیم س[۳] -

اگر خوانم غلامے را سوئے خویش | رسد سجدہ کُناں اقبالم از پیش
چو گردم چاکری را کار فرمائے | دو دستِ فتح از سرِ خود ساختہ پائے
ز دولت ہرچہ گنجد در صفت چیز | مُہیّا گشتہ بیروں از صفت نیز
چہ سود ایں جملہ چوں یارِ آں من نیست | دلِ دیوانہ در فرمانِ من نیست
خیال از خونِ من پروردہ گشتہ | دلم آوازہ و جاں بُردہ گشتہ
ز دلبندی کہ دارم کار مشکل | بدلبندی دگر نکشایدم دل
نہ ہمدردی کہ با او راز گویم | نہ ہمرازی کہ رازش باز جویم
ستادہ در نظر صد ماہ پاں | یکے در دل نمیگنجد چہ چاں
ہزارم بندہ با زلفے چو زنجیر | یکے دلبندِ من بنود چہ تدبیر
ہزاراں شربت اندر کامِ جانم | جز آں شربت کہ من زاں زندہ مانم
ہمہ شب بر تنم خار است ہر مو | مُغیلانست قاقُم زیرِ پہلو
چو من نے از خورم آگہ نہ از خواب | چہ خارم در تہِ پہلو چہ سنجاب
دلِ ہر کس بجا من بیدل و بس | ہمہ کس با من و من ماندہ بیکس
ہمہ دلجوئی من گشتہ دریں غم | دلِ گم گشتہ را جویندہ من ہم
ندانم تا کجا انجامد ایں کار | خدا یا صبر و آرمی پدید آر
چو زینساں دردِ یار از دل بروں راند | از وہم بیں خویش ایں غم فرو خواند

---

٥ - پروردہ گشتہ ع۲ الیضاً جان پُر درد گشتہ ع۲ ۱۲ - خورم ح۲ = خودم ح ع، د ع ء

بمقدارے کہ ملکے را بود نقد — بہم بست آفتاب و ماہ زعقد
نثار افگن رسیدند اہلِ درگاہ — ز خرمنہائے گوہر تنگ شد راہ
بہر کس ہدیہ وادند از خزائن — خراجِ مصر و محصولِ مدائن
چو رسمِ کارِ خیرِ پادشاہاں — بسر شد بر مرادِ نیک خواہاں
بہ آئینے کہ رفت آں نوسرافراز — بدولت گاہِ خود شد ہمبراں ساز
نشستہ بود بیروں سوئے خنداں — دروں با درد و داغِ دردمنداں
بروں زربفتِ شاہاں گشتہ سازش — دروں چوں زر بر آتش در گدازش
چو در صدرِ بزرگاں مجمرِ عود — دروں پر آتش و بیروں زر اندود
چو تنگ آمد ز اندوہِ دروںے — بخلوت خانہ شد با اشکِ خونے
خیالِ یارِ خود را داشتہ پیش — دریں سوز ایں غزل میساخت با خویش

غزل از زبانِ عاشق

فراغِ عیش و برگِ شادمانے — متاعِ خوشدلی و کامرانے
نشاطِ خرّمی را یکیک اسباب — کہ جوینده نیارد دید در خواب
کشادہ آسماں درہائے روزی — چراغِ بخت در عالم فروزی
بزرگاں شغل جوئے پاسبانم — سلاطیں خاکروبِ آستانم
ہمہ سر بر زمیں سوئے کہ بینم — ہمہ رو ہا بخاک آنجا کہ شینم

۷- باتش سا حہ٢ ۱۰- غزل میگفت سا ۱۳- نشاط و خرمی سا ٣ حہ٢ -

چناں شد بانگ بسم اللہ سوئے ماہ — کہ گفتند اختراں الحمد للہ
زحل چوں ہندوا زرہ خاک میرفت — فلک بروے ہداک اللہ میگفت
دوان پیش براقش خسرواں شاد — چو گلہائے پیادہ در رہ باد
بخندہ تیغہا چوں برق در میغ — بعطسہ آفتاب از خندۂ تیغ
عماریہائے زرّیں گوہر آمود — لمع چرخ را کردہ زر اندود
بگردش تیغ و خنجر رستہ رستہ — رہ چشم بد از پولاد بستہ
تو گوئی گردش از تیغ کشیدہ — بگرد لالہ سوسنہا دمیدہ
طبقہائے زر و یاقوت گلگوں — چو روئے عاشقاں در گریۂ خوں
زمیں در زیر لولوئے خطرناک — تو گوئی ژالہ باریدست برخاک
بدینساں کایزدش یاری گر آمد — بایوان الپخانی در آمد
برآب سدرہ و طوبیٰ نہالش — نشست اندر میان چار بالش
فلک حیراں ز زیبائیش ماندہ — گہش سیّارہ گہ ثابت فشاندہ
بدور حلقہائے آسمانی — ملک درخواندن سبع المثانی
بترتیب آنچناں کاقبال میخواست — نشستند اہل اقبال از چپ و راست
جہاں صدر آں شریح آسماں قدر — جہان دُرّ معنی ریخت از صدر

۳- بر سر باد ب ۶- دستہ دستہ س۱ س۲ س۳ ب ۱۰- کایزدش س۲ ح۲ ب = ایزدش ح ح د ع۲ ۱۱- برآب بذرہ ع عا ح۲ ع۱ = براب سدرہ ع د ۱۲- گہش س۱ س۲ س۳ ح د ح۲ ب ع۲ = گہے ع ۱۳- فلک س ح د ح۲ ع۲ ۱۴- اہل دولت س۳ د ح۲ ۱۵- جہانے از معانی ب -

میانِ ذوقِ بے پایانِ دل شہر　　شمارِ سال دادہ از طرب بہر
کشادہ گویم این تاریخِ ابجد　　بسالِ یازدہ از بعدِ ہفصد
بروزِ چارشنبہ مہ سہ و بیست　　زروزہ خلق اندر بہترین زیست
قمر در قوس جا درخواست کردہ　　کمانِ خدمتی را راست کردہ
عُطارِد با زحل در جَدی ہمدست　　چو ہندو بر سرِ بُز تیر در شست
ذَنَب کو ہم پے ایشاں گرفتہ　　دُمِ بُز ہمچو دَرویشاں گرفتہ
کند تا سبزہائے خاک را تر　　بدلو افگندہ گردوں چشمۂ خور
بماہی زہرہ کاندر زیر گشتہ　　بروَدِ خشک ماہی گیر گشتہ
گرفتہ برّہ را برجیس در پیش　　کہ بر سلطاں بَرَد قربان درویش
بثور انداختہ مِریخ بارے　　مہیّا کردہ از پرویں نثارے
سعادت راس را بخشیدہ مایہ　　نشاندہ بر سریرِ پنج پایہ
تہی ماندہ بسے بُرجِ دگر زاوج　　کہ پُرگوہر کند سلطاں بیک موج
چو زینساں شد شمارِ آسمانے　　ق　　بفرخ تر زمانِ کامرانے
شہ و شہزادہ شمس الحق کہ جاوید　　جہاں را باد چوں تابندہ خورشید
برآمد برکُمیت تند و پرجوش　　چناں کز دَورِ او شد چرخ بیہوش

۳- خلقے ب حج ۵ - بر سر پرو نیزہ در دست س ع۲ = بر سر پرو تیر در شست س۳ = بر سرِ بُز تیر در شست ب حج۲ = بر سرِ بُز نیزہ در شست د ۹ - فرمانِ درویش س س۲ د ع۲ حج۲ -

بهر جا منجنیقے سر فگنده — گروہے بر گروہے زر فگنده
ز زخم هر گروہے بیست در بیست — یکے کشته شده واں دیگرے زیست
تهِ هر قبّه حشری زعامه — پرنده تُنگه چوں در حشر نامه
ز بس سینه که بر سینه نشسته — بدشواری نفس از سینه جَسته
فراواں قبه ها از اهلِ پرهیز — شده آواز قرآں آسماں خیز
بجا نها لحنِ داؤدی نشانده — کتابِ مصطفیٰ بے لحن خوانده
بنالشهائے شیرینِ شکر بار — فرشته چوں مگس گشته گرفتار
سه سال آں سازِ شادی ساز کردند — که گنجِ هفت گردوں باز کردند
چو شد عالم همه در زیور و زیب — کلاهِ قبه ها با مه زد آسیب
اشارت شد ز درگه کاهلِ تقویم — شمارند اختیارے را به تنجیم
فلک سنجاں که شانزا دَورِ افلاک — ق — بود صِفری برُوئے تخته خاک
نه از رسمِ اختیارے پیش بردند — که بسته اختراں با خویش بُردند
بدیں طالع که خواهم گفتنش باز — شد اقبال ایں طرب را کار پرداز
مه روزه دُر از دُرجِ بروں داد — چو روزا ز مطلعِ دولت شد آباد

۱- گروهه بر گروهه ۲ ۳ = گروہے بر گروه از زر فگنده ع ۲ د = گزو بر هر گروه آز زرفگنده حج ۲ ۲- هر گروهه ۳ حج ب د = هر گروہے ع ۲ د ع = بر گردهِ حج ۲ ۵- قبه ها را ز اهل پرہیز د ع ۲ = قبه هائے اهلِ پرہیز حج ۲ ۹- بر مه ب ع ۲ ۱۴- اس شعر میں اور نیز اگلے شعر میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے ب حج ۲ عصا۔

زخالِ چوں کشبہ بر دُرجِ مرجاں — بیک گنجد نہادہ نرخِ صد جاں
زابروہا کہ قرباں گشتہ جانہا — دوگاں افگندہ در قرباں کمانہا
زابروہا کمانکش گشتہ زیں سو — برآں جانب کمند افگن زگیسو
دو گیسو گردِ ہر یک پیچ کردہ — چو ماری گردِ صندل پیچ خوردہ
خیالِ زلف شاں در جانِ یاراں — چو شام اندر خیالِ روزہ داراں
کژی در چشم شاں شورِ ظریفاں — چو کعبِ کژ نشیں چنگِ حریفاں
ربودہ خوابِ بیداراں بیکبار — زچشمِ نیم خواب و نیم بیدار
حجابت دادہ ابرو را بہ پیغام — اجازت کردہ لبہا را بدشنام
دہن ہائے چو غنچہ گاہ گفتن — گہے در بستن و گہ در شگفتن
زنخہائے چو سیبِ لعل گونہ — نہ چوں سیبِ دو رنگ ابرص نمونہ
ززلف افگندہ تا پا دامِ عشّاق — برآں پا دام بستہ ماہیِ ساق
عرق کز روئے ہر طنّاز میریخت — کرشمہ میچکید و ناز میریخت
بہ نیمے فرقِ سرپوشِ شفق وام — شفق را نیم روزی کردہ باشام
ازینسو دادہ دل زآں سُو ربودہ — ازینسو کشتہ جاں زانسو دُرودہ
بجز نظّارۂ خوبانِ مہ روئے — دگر نظّارہا نیز از ہمہ سُوئے

۲- قرباں دادہ حج د = گشت ۳ء ایضاً دو ترک افگندہ در بازو ب ۴- بگیسو ب ۴- کو بصندل حج۲ ۶- کعبے ء = کعبہ حج۲ = لعب حج د ۸- حکایت دادہ د حاشیہ ۱۱- سر زلفش کہ باشد ب ایضاً بداں پا ۳ حج۲ ب ء ۱۳- نیم دوزی حج۲ ۱۴ء ۱۵- خوبانِ دلجوئے ۳ ایضاً دگر سُوئے حج۲-

پریرویانِ ہندی جادوی ساز   زلب کرده دَرِ دیوانگی باز
لباسِ دیوگیری شان تنک دام   پری را سایه بگرفته در اندام
بریشم پوش بعضے پرنیاں روئے   با بریشم درون در رفته چوں موئے
گرفته چوں پیاله تال در دست   نه از می کز سرودِ خویشتن مست
سرودِ دلکش از لبہائے خوباں   شتاباں سوئے گردوں پائے کوباں
برقص وجَست خوبانِ ہوا باز   نہاده پائے بر بالائے آواز
پرنده ہمچو طاؤسانِ والا   مُعلّق زَن کبوترساں ببالا
بجَستن فرقِ شاں گشته فلک سائے   بگاهِ رقص بیزار از زمیں پائے
ہمه سنگیں دلان وسیم سینه   دو رُخ در مہر و دو نرگس بکینه
بخونریزِ حریفاں زخمه در چنگ   لب اندر آشتی و غمزه در جنگ
بسے در ہستی افگنده زیانہا   بسے تاراج داده خانمانہا
گہِ رفتن بصد ناز آمده پیش   بہر گامی ہزاراں اشکنه بیش
بمژگاں سنے یکے صد سینه سفته   چه غم دار د مراد ز دیده گفته
نوازش زیرِ لب تا دست گیر د   کرشمه در رہا کن تا بمیر د
بہر خشمک زدن گشته جوانے   بہر خنده زدن بربوده جانے

۱- جادوئے ساز سا[۲] سا[۳] حو حو[۲] ب ع ا = پارسی ساز سا ع[۱] = ہندوی ساز ع ۲- تنگ شان دام ع[۲]
۴- بردست ب ۷- پریده حو[۲] ۹- دلانِ سیم حو ع ا ۱۱ مستی حو[۲] ع[۲] ۱۲- بصد چشم حو[۲] ۱۴- بژگانِ یکے
سا[۳] = بژگانے یکے حو[۲] ایضاً ز دیده رفته سا[۲] ۱۵- جوانے سا حو[۲] ع[۲] = جہانے سا[۲] سا[۳] د

زخالِ چون شبه بر دُرجِ مرجان　　بیک گنجد نهاده نرخِ صد جان
زابروها که قربان گشته جانها　　دوگان افگنده در قربان کمانها
زابروها کمانکش گشته زین سو　　بر آن جانب کمند افگن زگیسو
دوگیسو گردِ هر یک پیچ کرده　　چو ماری گردِ صندل پیچ خورده
خیالِ زلف شان در جانِ یاران　　چو شام اندر خیالِ روزه داران
کژی در چشم شان شورِ ظریفان　　چو کعبِ کژ نشین چنگِ حریفان
ربوده خوابِ بیداران بیکبار　　زچشم نیم خواب و نیم بیدار
حجابت داده ابرو را به پیغام　　اجازت کرده لبها را بدشنام
دهن هائے چو غنچه گاه گفتن　　گهے در بستن و گه در شگفتن
زنخهائے چو سیبِ لعل گونه　　نه چون سیبِ دو رنگ ابرص نمونه
ززلف افگنده تا پا دامِ عشّاق　　بر آن پا دام بسته ماهیِ ساق
عرق کز روئے هر طنّاز میریخت　　کرشمه میچکید و ناز میریخت
به نیمے فرق سر پوشِ شفق وام　　شفق را نیم روزی کرده با شام
ازینسو داده دل زآن سو ربوده　　ازینسو کشته جان زانسو دروده
بجز نظّارهٔ خوبانِ مه روئے　　دگر نظّارها نیز از همه سوئے

٢- قربان داده حج د ــ گشت ر ــ ٣ ء الیضاً دو ترک افگنده در بازو ب ٣- بگیسو ب ۴- کو بصندل حج٢
٦- کعبے ء = کعبه حج٢ = لعب حج د ٨- حکایت داده د حاشیه ١١- سر زلفش که باشد ب الیضاً بدان پا
ر٣ حج٢ ب ء ١٣- نیم دوزی حج٢ عا ١٥- خوبانِ دلجوئے ر٢ الیضاً دگر سوئے حج٢-

پریویانِ ہندی جادوی ساز — زلب کردہ دَرِ دیوانگی باز
لباسِ دیو گیری شاں تنگ دام — پری را سایہ بگرفتہ در آندام
بریشم پوش بعضے پرنیاں روئے — بابریشم دروں دررفتہ چوں موئے
گرفتہ چوں پیالہ تال در دست — نازمی کز سرودِ خویشتن مست
سرودِ دلکش از لبہائے خوباں — شتاباں سوئے گردوں پائے کوباں
برقص وجُست خوبانِ ہوا باز — نہادہ پائے بر بالائے آواز
پرندہ ہمچو طاؤسانِ والا — معُلّق زَن کبوترساں ببالا
بجُستن فرقِ شاں گشتہ فلک سائے — بگاہِ رقص بیزار از زمیں پائے
ہمہ سنگیں دلان وسیم سینہ — دو رُخ در مہر و دو نرگس بکینہ
بخونریزِ حریفاں زخمہ در چنگ — لب اندر آشتی وغمزہ در جنگ
بسے در مستی افگندہ زیانہا — بسے تاراج دادہ خانمانہا
گہِ رفتن بصد ناز آمدہ پیش — بہر گامی ہزاراں اشکنہ بیش
بمژگاں نے یکے صد سینہ سفتہ — چہ غم دارد مرا دزدیدہ گفتہ
نوازش زیرِ لب تا دست گیرد — کرشمہ در رہا کن تا بمیرد
بہر چشمک زدن کُشتہ جوانے — بہر خندہ زدن بربودہ جانے

۱- جادوئے ساز سا۲ سا۳ حج حج۲ ب عا = پارسی ساز سا ع۲ = ہندوی ساز ع ۲- تنگ شاں دام ع۲
۴- بردست ب ۷- پریدہ حج۲ ۹- دلانِ سیم حج عا ۱۱ مستی حج ع۲ ۱۲- بصد چشم حج۲ ۱۳- بژگانِ یکے
سا۳ = بژگانے یکے حج۲ ایضاً دزدیدہ رفتہ سا۲ ۱۵- جوانے سا حج۲ ع۲ = جلنے سا۲ سا۳ د

نواگر کاسۂ طنبور حالی — بغایت کاسۂ پُر لیک خالی
گراں سر از کدوئے خویش طنبور — فرو غلطیدہ نے مست و نہ مخمور
یکے تخمِ کدو سازندہ بر دست — کدو خالی و خلقی زاں کدو مست
برسمِ ہند گوناگوں مزامیر — بجاہا بستہ اشکال از بم و زیر
الاون را رگ از اندام بیروں — کدو بر پشت و رگہا گشتہ بے خوں
عجب بیں کو کدو بر خود نہادہ — ولیک از چشمِ خلقی خوں کشادہ
دگر سازِ بربجیں نام آں تال — برانگشتِ پری رویانِ قتّال
دو رویں تن کہ رو با رُوئے در حرب — چو دُف در پارسی میزان ہر ضرب
شنیدہ تبنکے ہندی فغانے — شدہ تبنک زنش چوں ترجمانے
خمیرِ خام کش بر رُو زدہ پست — نمودہ صد دقیقہ پختہ ہر دست
عجب رود از کمیں دنداں نمودہ — لبش نی و دہن خنداں نمودہ
ز زہرہ بردہ لحن ہندوی ہوش — شدہ مرّیخ را ترکی فراموش

۱- نواگر کاسہ ع = صدا گر کاسہ ب = صلا گر کاسہ سا[۳] حو دح = صلا گو سا[۲] ء ع[۲] = صلا گو کا نسہ حو[۲]- حالی ع سا[۲] سا[۳] حو ء = خالی ب حو[۲] ع[۲] **ایضاً** بغایت ع سا[۳] حو حو[۲] ء نوائب دع[۲] سا = نبات سا[۲] = نواگر ب (افسوس ہی کہ اس شعر میں ہمارے تمام نسخے تو بر تو غلطیوں میں مبتلا ہیں۔ اس کی تصحیح میرے امکان سے باہر ہی۔ تمام اختلافات درج کر دیئے۔ رشید احمد) ۳- تخم از کدو حو[۲] (سا[۳] حو دع[۲] میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہی) ۴- اشکالِ بم ع[۲] ۵- اولادن سا[۲] = الاوان حو د ۷- نام آں حو ب ع[۲] د حو[۲] ح = نام او سا[۳] ع ۹- مندل سا[۳] ب، حو[۲] = دنبل سا سا[۲] دع[۲] حو ح (علیٰ ہذا القیاس مصراع دوم)؛ ۱۰- خام را ب **ایضاً** بر دست سا[۲] ء حو[۲]
۱۲- ہندواں سا حو ع[۲] حو[۲] د ء ھا = ہندوی ب ع

زدهٔ آموخته گوئی دورنگی — که گه رومی نماید گاه زنگی
بهر لحن آدمی هم زیست و هم مُرد — که در هر نغمه هم جان داد و هم بُرد
ترنُّم زهره را آواز میداد — نوا جان می ربود و باز میداد
بریشم بر هوا بُرده نوا را — کمند افگنده مرغان هوا را
چو شاهِ سازها چنگست زآهنگ — بزه بربسته دهجا تیر را چنگ
زیک ساقش شده موتا زمین پست — دگر ساقیش بی موچون کفِ دست
رگ و مو سر بهم بسته دو شویش — تو گوئی گز سر رگ رسته مویش
همه تن نای گشته حلق و حلقوم — چو زنگی کارغنونی ساز دا از روم
سیاه و زرد شاخی طرفه سانی — که رُسته ز آبنوسی خیزرانی
دف از دیوارِ خود حصنِ حصین است — حصارِ چوب و صحنِ کاغذین است
میانِ دستها پیوسته گردان — عجب باشد حصاری دست گردان
چو برکف کرد دف زن آن سبق را — بناخن کرده حک روی ورق را
زابریشم نوا باریک زاده — پدر چون خود خلف باریک داده
نگر در چنگ و بربط فرقِ روشن — که هست آن سر بزرگ و این فروتن
چو رود بربط آوا داده بیرون — بطِ می کرده هردم گریهٔ خون

۵- بره بربسته ب = بزه بربسته حج[۲] ع[۲] ع[۱] - زهٔ راحج = نیزه را س ع[۲] د ب = تیر را س[۱] س[۲] ک ع[۳] ع[۱]
۶- بازمین ب = برزمین س[۳] ۱۰ - بست - بست س[۱] حج ب = ش - ش حج[۲] ۱۴ - این سر بزرگ وان حج ب = این سر بزرگ وا و حج[۲] = آن سر بزرگ وا د ع[۲] ۱۵ - رود و بربط س[۱] حج

بخنجرہائے چوں پرّ ِ مگس صاف　　مگس پرّاں دو نیمہ کردہ بے لاف
برآوازِ دُہل مردِ سلح کار　　معلّق زن بنوبت نوبتے دار
ہرآں بازی کہ بودہ آسماں را　　بروں افگندہ دھر از پردہ آں را
سپہر بوالعجب از ہفت پردہ　　جہاں را دار بازی راست کردہ
بگردِش دار بازاں بر سرِ دار　　شدہ سرگشتہ زیشاں چرخِ دوّار
نظر در ہر یک از دورِ رواں دید　　کہ گر نقطہ نہی حلقہ تواں دید
رسن بازاں ببالائے رسنہا　　چو دلہا گیسواں را درشکنہا
نہ باآں حبلِ پیچاں کردہ بازی　　کہ خود با رشتۂ جاں کردہ بازی
زدست بوالعجب گوی آسماں گیر　　بسانِ گردہرہ توسنِ پیر
زبس کاں گوئی برچرخ اشتلم کرد　　سپہر از بیم دنداں خندہ گم کرد
فرو بردہ مشعبد تیغ چوں آب　　چو مستسقے کہ نوشد شربتِ ناب
بہ بینی تیز گزلک را فرو خورد　　چو آبی گز زرہِ بینی خورد مرد
زلعبِ مرکباں طفلانِ غازی　　بہ پشتِ باد چوں گل کردہ بازی
جہاں از خُرد چنبر ہر گراں تن　　چو پیل از روزن واشتر ز سوزن
نمودہ چہرہ بازاں گونہ گوں ریو　　گہے خود را پری کردہ گہے دیو

---

۴ - داد بازی حج ع[۲] عکاب = دادہ بازی حج[۲] (اس شعر میں غالب تعداد ہمارے نسخوں کی غلطی پر متفق ہوگئی ہی صحیح لفظ "دار باز" ہی جس کے معنی نٹ ہیں - فرہنگ جہانگیری میں یہی شعر سنداً پیش کیا گیا ہی - رشید احمد)

۵ - زانساں ب ۶ - از دور ٭ حج[۲] ع = این دور ساع[۲] = آں دور د حج ع ۱۲ - نہ بینی حج[۲] -

رسیده صورت قبهٔ بانجم / درون چشمِ انجم گشته مردم
فرس گوئی که در خواهد دویدن / پری گوئی که بر خواهد پریدن
بهر جانب که مردم بر زمیں رفت / همه بر فرشِ دیباهائے چیں رفت
زبس شارع که خفت اندر خزِ ناب / زمیں را کس نه دید الّا که در خواب
نشسته کوس و افغاں برده برماه / ز سرتا پا همه اشکم همه تهیگاه
فتادن خواسته شیرِ فلک زیر / چو چرمِ گاو کرده نعرهٔ شیر
همان نعره که شد تا چرخِ گرداں / بهیجا ارغنونِ شیرمرداں
چو آں نعره شود در نیلگوں سطح / دو دلبتک گویاں نصرت و فتح
دمامه ته مس پخته ز بر خام / زباں چوبین و او گویائ بے کام
نر و ماده بهم چوں دوست با دوست / بسے مرموز چُرتک گفته در پوست
ز هر سو خاسته غلغل بر آں ساں / که گشته شهرِ سلطاں شهرِ یزداں
دُهل در بانگ و رخشاں پیشِ او تیغ / چو بانگِ رعد و رخشِ برق در میغ
جوانمردیست کاسِ لا اُبالی / بلند آوازهٔ اندرخانه خالی
ببازیِ سلیح اصحابِ شمشیر / زنجبه بر زده شمشیر چوں شیر
شده در تیغ رانی تیغ راناں / دو کرده مو دو موئے چوں جواناں

۲- در خواهد پریدن س ب ۱۱- ز هر جا س۳ ۱۲- رخشاں برق در میغ س۳ ب ۱۳- کاسه س۳ = کانه ح۲ = کوسِ ب ۱۴- سلاح س۳ د ح۲ ک ۱۵- دو مویاں ع ک ل = دو موئے س ر۲ س۳ ح د ح۲ ع۲ ع = دو کرده موئے بزرقِ جواناں ب -

زہی بستانِ آں شہ را جمالے　　کہ باشد چوں خضر خانش نہالے
چو الہامِ الٰہی شاہ را گفت　　کہ آں دُرِّ سعادت را کند جفت
اشارت کرد تا در گردشِ دہر　　بیارایند یکسر کشور و شہر
کمر بربست در کارش زمانہ　　بخرج آمد خزانہ در خزانہ
چناں در نغمہ و شادی شد آفاق　　کہ در رقص آمد ایں نہ سقف و شش طاق
بگِرداگردِ قصرِ پادشاہی　　برآمد قبّہ از مہ تا بماہی
جہاں از قبّہ ہائے کارداراں　　شدہ چوں روئے دریا روزِ باراں
بچرخِ قبّہ حیراں قبّہ چرخ　　برابر ہر دو چوں بغداد با کرخ
در اطلس چرخ قبّہ پیش تا پس　　چو دیگر قبّہ ہا در چرخِ اطلس
مرصّع پردہا چوں چرخ ز انجم　　شدہ انجم دراں دُرّ و گہر گم
بہر زر دوزیٔ ہر زرانگیز　　نظر با صد تعجّب دوختہ تیز
ہر آں کِلّہ کہ برکردند آں را　　شد اختر ابرہائے آسماں را
کشیدہ تا بگردوں سایہ بانہا　　فرو پوشیدہ عیبِ آسمانہا
مہ و خورشید ہمچوں پرّی و حور　　بشادُروانِ عصمت ماندہ مستور
بہر دیوار نقشے کردہ پرکار　　فلک حیراں درو چوں نقشِ دیوار

---

۳ - تا از گردش س ع[۲] ۴ - برخزانہ س س[۲] حج[۲] ع[۲] ۵ - ایں نہ حقہ حج = ایں نہ شقہ عکا حج[۲] ۷ - رود باراں ب ۸ - تا کرخ ب ۹ - یا پس حج[۲] ۱۰ - چرخ ز انجم س[۳] ب حج[۲] د = چرخ و انجم ع = چرخ انجم حج ع[۲]
۱۲ - ہر آں خرگہ عکا ۱۳ - سایہ بانے - آسمانے ب ۱۵ - نقشے ماندہ س[۳] ایضاً حیراں شدہ س

صفتِ آرایشِ شهر و کشور چون عروس از برائے تزویجِ شاه و شاهزادهٔ بے جفت خضر خاں زَادَتْ خُضْرَةُ دَأْسِهٖ وَشَاهَتْ وُجُوْهُ الْعُدُوِّ بِبَأْسِهٖ

سعادت هاست اندر پردهٔ غیب — نگه کن تا کرا ریزند در جیب
سری کو خواست شد تاجِ جهانے — تولّد یابد از صاحب قرانے
دُرے کز رُوشنی گردد جهانگیر — شود پیدا ز ابرِ آسماں گیر
زبرجد زادهٔ کوهِ بلند است — کز انساں در بلندی ارجمند است
شعاعِ مهر گیرا تر ز مهر است — کہ ایں آفاق گیر آں در سپهر است
بسے هست ارچہ زادِ خسرواں نیز — کہ در نرخِ شرف نرزد بکشنیز
ولے من گوهرے رهیکنم یاد — کہ از وے گنجِ شاهی گردد آباد
سزائے تخت گر فرزند شاهی است — هم از عهدِ ازل گیتی پناهی است
دو دولت دارد آں گیتی خداوند — ق کہ یزدانش دهد شائستہ فرزند
یکے آں کوست خود ظلِّ الٰهی — دگر دارد خلف درخورِ شاهی

ا۔ "چوں" سوائے ع کے اور کسی نسخہ میں نہیں۔ ۲عائیہ عربی فقرے کو مختلف نسخوں سے الفاظ لیکر صحیح کیا گیا ہے اور بالکل قابل اطمینان ہو گیا ہے ۵۔ قرانے یا بدک ۸۔ گیران ترب ایضاً او در سپهر سا سا۲ سا۳ حج ک حج۲ ع۲ ۹۔ هست ارچہ زادِ سا سا۲ حج ع۲ دع = هست ارچہ دُرّ ب حج۲ د = خرمهره زاد از سا۳ ایضاً نه ارزد ع۲ = نارزد حج۲ د ۱۱۔ شاه است۔ پناه است ب د ۱۲۔ آں سا۲ سا۳ ک حج۲ = ایں ع۲ د حج ع ۱۳۔ آنکہ اوست حج ع۲

دران کنجی که شب بگریزم از جمع　　　مرا سوزنده نبود مگر شمع
کسی چون شمع با سوزم نسازد　　　که هم میسوزد و هم میگدازد
گهی سوزم چو شمع از دودِ داغی　　　گهی افسانه گویم با چراغی
ز سوزِ دل چو خونم بر زند جوش　　　ترا خواهم کنم عمداً فراموش
ولیکن چون توئی پیوسته با خون　　　بآسان چون روی از سینه بیرون
ز تو خون گریم و بر خویش نالم　　　شکایت از تو و از خویش نالم
چو تنگ آیم ز شبهائی سیه روز　　　برآرم از جگر آهی جهان سوز
ندانم از تو این رنجِ ابد را　　　دعائی بد کنم شب را و خود را
زغم بر حالِ خود خندم نه بر تو　　　گنه بر بختِ خود بندم نه بر تو
دعاها کز پیت جان کرده تلقین　　　همه شب گویم و دل گوید آمین
ز چشمِ خویش سحر آموزم آنگاه　　　فسونِ صبر خوانم گاه و بیگاه
نیازِ خویش بینم چون ز حد بیش　　　دعا سویت دمم افسون سوئی خویش
گر آمد آفتابِ من بزردی　　　چه چان با سپهرِ لاجوردی
مرا بر زندگی گر گم شد اُمید　　　ترا خواهم بدولت عمرِ جاوید
مرا گر دودنِ سبزار داد بر باد　　　خضرخان را بسر سبزی بقا باد

۱- بجز شمع س۳　۲- با سوزت حہ　۶- از خویش ب د حہ = بر خویش ع۲ -
۱۰- دعائی کز لبت ع۱ حہ۲ = دعاها کز لبت س -
۱۴- بر زندگی س س۲ س۳ ب ع۱ حہ۲ د = در زندگی حہ = با زندگی ع -

بگوای باد کت آتش بنعل است — رہت گہ گہ برآں گلہائے لعل ست
بقصر لعل آں دلخواہ چونست — شفق چونست و در روے ماہ چونست
کجائی اے چراغِ دیدۂ من — رُخ خوبِ تو باغِ دیدۂ من
بقصرے کز تو فرّخ شد در و بام — دل و جانم ہمانجا ساخت آرام
چو گل چینی بہشتِ رائگاں را — کم از بوئے گلے بیمائگاں را
بہارِ عیش من گر شد خزانے — ترا ہر روز باد انوجوانے
عُطارِد از زبانِ شمسِ انور — ق چو بنمود ایں فروغِ مہر گستر
بپاسخ زہرہ نیز از پردۂ خویش — کشاد ایں زیرِ خوں پروردۂ خویش

پاسخ از لبِ معشوق

بیا اے نوشدا روئے دلِ من — ز تو صد تلخیِ غم حاصلِ من
ہر آنچہ از مہرِ تو آمد بر ویم — نیارد تاب اگر بر کوہ گویم
من و شبہائے ہمچوں کوہ در پیش — فراقے با ہزار اندوہ در پیش
پسِ دیوارِ غم غمخوار ماندہ — تنے چوں صورتِ دیوار ماندہ
خیالت نقش بندی گشتہ استاد — گرفتہ پیشۂ شاپور و فرہاد
گہے نقشت ز خونِ دل برآرد — گہت در جانِ سنگینم نگارد

۵ - گلے بیمائگاں را س ۲ س ۳ حج ب ء ع ۲ د حج ۲ = گل بہمائگاں راع ۶ - باد از ندگانی ع ۲ ۱۰ - تلخیِ جاں ع ۲ حج ۲ ۱۱ - آید س ۳ ع ۲ ۱۳ - تنی حج ۲ ع ۲ ۱۴ - گشت س ۲ حج ب الیضاً پیشۂ شاوُر س ء ع ۲ د حج ۲ ع = تیشۂ شاوُر حج = پیشۂ شاپور ب س ۳ ۱۵ - گہت س ۲ حج ب ء د = گہے س ۳ ع ۲ حج ۲ ع -

ز دلتنگی نواسازان طلب کرد — نواهای دلش آهنگِ لب کرد
غمِ دل زین غزل با نالشِ زار — بمطرب داد تا آرد بگفتار

غزل از زبان عاشق

جمالِ صحبتِ یارانِ دلجوی — غنیمت داشت باید از همه روی
که گردون گرچه چشم آمد سراپای — دو مردم دید نتواند بیک جای
ز شمشیری که بر بالا کشید است — بسا پیوندها کز هم بُرید است
کجا دو غنچه با هم کرد روی — که هر یک را خزان نفگند سوی
چه بینی رُسته دو گل بر یکی شاخ — که هر یک جانبی رنگین کند کاخ
بیک رشته شود صد دُر فراهم — ولی در رشته کی مانند باهم
نمیدانم که دَورانِ دغاباز — چرا پیوند دو بُرّد ز هم باز
جُدائی گرچه آمد جان گدازی — شود دشوارتر در عشقبازی
مرا کز مهر خون آمیخت با خون — جدا دارند آخر چون نیم چون
ز من تا رفت سروِ راستینم — ز خون یکدم نشد خشک آستینم
درآن برجی که آن مه شد حصاری — سپردم دودِ دل را پرده داری
ز دم موجی ز چشمِ خون چکیده — که قصرش لعل گشت از خون دیده

۲- این غزل ح۲ ۸- چه بینی س۱ س۳ ح دع = نه بینی ب = چو بینی س ع۲ ح۲
۱۲- کز مهر س س۲ ب ح ع۱ د ح۲ = گر مهر ع
۱۴ ۱- در پرده داری س ع۱ ح۲ = را پرده داری س۲ ح ب د ع

که عالم بے تو گر خلدِ برین ہست　　مرا چوں حلقهٔ انگشترین ہست

دگر زاں دادمت زینساں خیالے　　که دارد از دہانِ من مثالے

نگہدارد گہِ بوسِ نہانم　　ہمیں انگشتریں جائے دہانم

بوسی گہ که ایں انگشتریں را　　ق　بدل داری ز لعلم ایں نگیں را

اگرچه سنگ چوں مرجاں نباشد　　مثالِ کالبد چوں جاں نباشد

کجا چوں ایں دہاں انگشتریں ہست　　که آنجا موم و اینجا انگبین ہست

ولیکن چوں بجوئی نسبتے ہست　　ق　میانِ انگبین و موم پیوست

بدیں امید جانم میشود شاد　　کزاں موم آیدت ایں انگبیں یاد

چو هر دو یادگارِ مهربانے　　ق　رسانیدند یکدیگر نہانے

وداعِ یکدگر کردند گریاں　　بطوفاں هردو غرق و هردو بریاں

شتاباں گشت زانسو ماه رهد　　وزیں سو بازگشت آں مهدیِ عهد

پری چوں بر پرید و رفت چوں باد　　سلیماں زاده را دیوانگی زاد

توانی داشت آں فرزندِ جمشید　　که بازآرد سلیماں وار خورشید

ولیکن چوں سلیماں بود برجائے　　بتعظیمِ سلیماں گشت زاں رائے

بمنزل گاهِ خود شد با دلِ تنگ　　رخے چوں گل ز خونِ دیده گلرنگ

۳- نگه دارد گهِ بوسِ ب ع ۲ د ح ۲ = نگه دارد بوس اندر سا = نگه داری گه بوسِ نهانم ح = نگه داری که در بوسے ع ۸- بدیں سا ۲ ح ب ع ۲ د ح ۲ = ازاں س ۳ = بایں ع ۱۵- با دلِ تنگ س ۱ ح ب ع ۲ د ح ۲ = زاں دلِ تنگ ع ـ

چو خاتم برکشید آں مایۂ ناز ‌‌‌‌‌‌‌‌ بماند از حیرت آں خاتم دہن باز
چو آں خاتم بدستِ شاہ بنشست ‌‌‌‌ بماند اندر دہانش انگشت زاں دست
بزاری گفت چوں میداد خاتم ‌‌‌‌ کہ اے دستت سزائے خاتم جم
براو رنگِ زرت جا باد درخور ‌‌‌‌ چو تمکینِ نگیں بر خاتمِ زر
بدست از چرخ فیروزہ نگینت ‌‌‌‌ جہاں در دست چوں انگشترینت
نگینِ دولتت رخشاں چو خورشید ‌‌‌‌ قضا بروے نوشتہ ملکِ جاوید
دلم کاں موستد خاتم گرو داد ‌‌‌‌ شبِ معراج بستد ماہِ نو داد
بود ہر چند جائے طعنِ جاوید ‌‌‌‌ ق ‌‌‌‌ مۂ نو تحفہ بردن پیشِ خورشید
نگیر از ناقصے لافِ کمالے ‌‌‌‌ سُہا گر شمس را بخشد ہلالے
بہدیہ گر رضا باشد دریت ‌‌‌‌ دہم انگشت با انگشترینت
ولیک انگشتریں نحتے بپاید ‌‌‌‌ ز انگشتم وفاداری نیاید
پس اندر دست چو نو آشنائی ‌‌‌‌ وفاداری نہم نے بیوفائی
دگر گویم کہ ایں دو شکلِ تدویر ‌‌‌‌ ق ‌‌‌‌ دو عالم داں کہ بختت را بتاثیر
بشارت میدہند از عالمِ حق ‌‌‌‌ کہ یابی بر دو عالم دستِ مطلق
ولیک ایں زیر دست اندر نہانی ‌‌‌‌ ق ‌‌‌‌ ازاں انگشتریں دادت کہ دانی

۱- برکشید س۳ حج ب ع۱ د حج۲ = درکشید ع ۵- نگین است- انگشترین است حج ح حج۲ د ۹- سُہا کو س۳ ط = سہار اشمس اگر س ع۲ ۱۰- یا انگشترینت س س۲ ۱۲- وفاداری کنم س ۱۳- تباثیر س س۲ س۳ ع۲ حج۲ ب = تباثیر حج ع د ۱۵- دادم حج = دادہ س۳

زُبانش ہمچو موئے ماند خاموش | سرِ موئے نماند اندر تنش ہوش
پس از دیری کہ موئے ہوش را یافت | ز بہرِ ہوش ہم زاں مو رسن تافت
براں مو کرد لختے گریۂ زار | چو بارانی کہ بارد در شبِ تار
بشاہ آں موئے برکف کردہ میگفت ق | کہ اے با تارِ مویت جانِ من جفت
ز تو ہر موئے دلبندِ جہانے | کمندِ عقل و دست آویزِ جانے
چنیں موئے بُریدن چوں دلت داد | کہ بر یک موئے تو صد سر فدا باد
روا باشد کہ مسکینے چو من را | چہ افگندی و ببریدی رسن را
مرا باید دو صد جانِ وفا جوئے | کہ ہر جانی ببندم در یکے موئے
بہا صد جانست چوں ہر تارِ مو را | یکے جاں چند جا آویزم او را
ولے جانم چناں دیوانۂ تست | کہ با صد سلسلہ بندش بود سست
اگرچہ مویت آں بندِ ہلاک است | کہ زنجیرِ ہزاراں جانِ پاک است
ولیکن جانِ چوں من مستمندی | چہ داند دولتِ زینگونہ بندی
جہانے غم نہی گر تو بریں تن | جہاں نہم بتارِ موئے تو من
چو زینساں عذر خواہی کرد بسیار | شدش لابد جوابِ ہدیۂ یار
بصد عذر از دو دستِ نازنینش | کشید و داد دو انگشترینش

٢- وا یافت سٰا ب د = را یافت حج ع حج٢ ایضاً ہم زاں مو رسن تافت سٰا ب د = خود ہم زاں رسن بافت
حج = خود زاں مو رسن تافت سا سٰا ع ٦- صد سر سا سٰا حج ب ع ا ح ع١ د حج٢ = صد جان ع
٨- بر یکے حج ١٣- بریں تن سا سٰا حج ب ح حج١ د ع١ = بدیں تن ع ایضاً جہاں ندہم حج ب -

بروئے خود زگوھر خوشہ می بست
زرویش بہرِ ہجراں توشہ می بست

شدہ محمل کشاں لرزندہ زاں عَور
کہ ہم دَوراں مخالف بود وہم دَور

شتاباں چشمۂ خورشید با ماہ
نہ از دَوری نہ از دَورانی آگاہ

چو تابِ آں نماندش در تنِ خویش ق
کہ موئے گسلد زاں مویساں بیش

بسے پیچہ برید از جَعد چوں قیر
کہ آری می بُرد دیوانہ زنجیر

نبُد جائے بریدن چوں سر موئے
ہمی بُرّید موئے خویش ازیں روئے

کسے کاویخت در موئے دلِ وے
بمو دادن خلاصش کی بود کے

کسے کو را سرِ یارِ عزیز است
سخن در سر رود مو خود چہ چیز است

پس آں مو داد بر دستش کہ بارے
زمن بہر یر زمیناں یادگارے

زبہرِ خاطرِ شوریدہ جانے
کنی انگشت پیچش ہر زمانے

بسازی از شبہ انگشترینے
دلم برتست زاں سازی نگینے

وگر خواہد دلت زاں پیچہ چند
نگس رانی کنی بر لعلِ چوں قند

ازاں مو دادمت کم موئے شد تن
چو آنرا بنگری یاد آری از من

پری پیکر چو کرد آں موئے بر دست
ازاں مویش سخن در لب گرہ بست

۲-عَور ۲ ۳ حج ۱ = غور سے حج ب ی ع ۱ ع ۳-نہ از دوری حج ب ی ع ۱ د حج ۲ ۴-بر تن ۳

۵-بسے پیچہ حج ۱ = بسے پنجہ ۱ ۲ ۳ حج ب ح ی ع ع ۱ د = بسر پنجہ ع ۶-یک سر موئے حج ایضاً روئے خویش حج ع ۲

۹-در دستش ۳ حاشیہ ۱۰-انگشت پیچی حج ۱۲-پیچہ چند حج ۲ ی = پنجہ چند حج د ع ۱ ع ۱۴-بردست ۳ حج ب

ع ۲ د حج ۱ = در دست ع ۳ حاشیہ = را دست ایضاً برلب

دراں میداں کہ باصد یارِ دلجوی — بہ پشتِ خنگ چوگانی زدی گوی
دو پایش گشت چوگاں در دویدن — کہ ممکن گشت برگویش رسیدن
رسید و سر بہ تنگاآہن دروں کرد — بگریہ پائے جاناں غرقِ خوں کرد
نگارِ خویش را زاں چشم خوں زائے — حنامی بست گوئی برکفِ پائے
پری چوں دید در پا فرقِ جمشید — چو نیلوفر بصفرا شد ز خورشید
بروں شد دانش و ہوش از سرش پاک — ز تنگاآہن فتادن خواست برخاک
گرفتش دامن از غیرت کہ شہ داشت — ز لوثِ چشمِ اغیارش نگہداشت
ہم از چشمِ ترِ خود زد گلابش — کہ باز آمد ز صفرا ماہتابش
نہادہ ماند پس چشمِ ترِ خویش — بزیر پائے آں سیمیں برِ خویش
ز غیرت بسکہ پایش پاک می جست — ہمیزد بوسہ و از گریہ می شست
برآں پا بیں چہ غایت اشک میکرد — کہ از لبہائے خود ہم رشک میخورد
ہمہ تن گشتہ آب آں چشمۂ مہر — برآں پا میزد آب از دیدہ و چہر
زہے مہ کاسمانش آں پایہ جوید — کہ پا از چشمۂ خورشید شوید
صنم ہم رو بروئے شہ نہادہ — کشادی ز آبِ چشمش روئے دادہ

۴ - درکفِ پائے سا۱ سا۲ سا۳ حو د حو۲ = برکفِ پائے ع ب ۵ - درپا سا حو ب ع۲ د حو۱ = برپا ع = پا بر۳ ایضاً بصفرا شد چو نیلوفر سا۳ ۷ - از غیرت سا ب ع۲ د حو۲ = آں غیرت سا۲ حو ۱۱ - رشک میخورد سا سا۳ ع۲ حو۲ = رشک میکرد سا۲ حو ب د ۱۲ - آب گشت سا۳ حو۲ ع۲ د = گشتہ آب سا۲ حو ع = آب گشتہ سا ۱۴ - کشادی ز آب سا سا۲ سا۳ حو ب = کشادِ آب ع۲ د ی = کشادی آب حو۲ ع

اشارت کرد کاناں کاہلِ کارند   زمُرّد را بدُرجِ لعل دارند
بفرمانِ مہِ پوشیدہ تمثال   رواں شد زہرہ و پرویں بدنبال
رواں سیّارہ پرّان تراز طیر   بسوئے شمس والا شد سُبک سیر
فگند آن گلستاں را خار خارے   کہ سروت راند سوئے لالہ زارے
شہ آندم بود حاضر پیشِ اُستاد   کتابِ عاشقی را شرح میداد
سخن در قصّہٗ یوسف کہ ناگاہ   خبرگوئی زلیخاش آید از راہ
مژہ چوں دیدہٗ یعقوب تر کرد   زحالِ بیتِ احزانش خبر کرد
چو بشنید آں خبر جانِ عزیزش   نماند از جاں خبر وز ہیچ چیزش
جمالِ یوسفی را سود بر خاک   زد از مہرِ زلیخا پیرہن چاک
چو گرگِ بیگناہ اُفتاد بیروں   ہمش پیراہن و ہم چہرہ پرخوں
کتاب و سبق و خط بر جائے بگزاشت   قلم از دست و کفش از پائے بگزاشت
برہنہ پا و سر از جا بروں جَست   زمکتب بے سر و بے پا بروں جست
ہمی شد چوں الف زاں حرفِ معلوم   بجاناں قایم و از خویش معدُوم
چو بود از راہِ میداں رفتہ راہش   ہماں جانب فتاد آہنگِ راہش
دو میداں وار تگ میزد بدُنبال   شدہ سرگشتہ ہمچوں گوئی بے حال

---

۲ - بفرمانِ مہِ پوشیدہ س۱ س۲ س۳ ب ع۱ ء د حر۲ = بفرمانِ شہ آں پوشیدہ ع حر ۵ - کتابِ عاشقاں ع د ع۲ = عاشقی حر۲ ۷ - احزانش س۳ حر ب حر۲ = الاحزانش د ع ۸ - آں خبر س۱ س۲ ب ع۱ لحر۲ = ایں خبر س۳ حر د ع ۹ - بہر زلیخا س۳ -

نشاید شد پیاز و سیر بر خواں   که از غمازئے ایشاں رمد جاں
کسے کش خو بود پرده دریدن   زباں با سر ہم باید بُریدن
بباید سوختن ز آتش خسے را   کز و خارے خلد در دل کسے را
زبانی کو کند آتش فشانے   زبانه گوی آنرا یا زبانے
بگوشِ مہتراں گفتارِ ناخوش   بود مانندِ دم دادن در آتش
نکوگوئیست بس شائستہ کاری   چنیں شو گر شوی گوینده باری
خموشی بہتر از گفتارِ زشت است   زباں چوں خس درو شد داسِ کشت است
لبے کز انگبیں باشد درو بہر   نہ دانائیست از وے ریختن زہر
مگس کز شہد خیزد زو بپرہیز   که دارد نوش و نشتر میزند تیز
بر آں بلبل بخندد غنچهٔ باغ   که در بستاں بر آرد نالهٔ زاغ
دہانے کو نکوگوئیست پیوست   بگفتن باد یارب ہر کرا ہست
نکوگوئی که بود آگاه زیں گفت   سخن را با سخن زینساں کند جفت
که پیشِ مسندِ بانوئے آفاق   ق   زحالِ درہم آں ہر دو مشتاق
چو اصحابِ غرض گفتند ہر چیز   فراواں بخیت بانو آں غرض نیز
صواب آں شد کزاں فردوسِ پُرنُور   بقصرِ لعل سازد جائے آں حُور
نشاند اندر شُکاسن آں پری را   چو گردوں در ترازو مشتری را

۱- یا زبانی س، ع، د، ح۲ = نے زبانی س۲ ب ح ع ۱۳- درہمی آں دو مشتاق س ح ع۲ ح۲
۱۴- فراواں بُخت ح -۱۶- سکاسن ب

همیں بس نیست آخر باغ جانم — که دایم هست دردل خضرخانم
بود تا آسمانِ سبز برپائے — سرش باد ا بسبزی آسماں سائے

جدائی افگندنِ تیغِ زبانِ بدگویان میانِ عاشق و معشوق و روان شدنِ دولرانی از خانهٔ دولت سوئے کوشک لعل و در فراق خضرخان از دودِ آه کوشک لعل را سیاه گردانیدن

گرامی گوهرے شد آدمی زاد — زهی گوهر که نه دریا ازو زاد
نه این منظر بسازی برکشیدند — که در وی هر دو گیتی درکشیدند
هزار افسوس گر نقشے چنیں خوب — بناخوبی شود در دهر منسوب
چو در هر نیک و بد نظّاره کردم — بگفتِ خوب دیدم قدرِ مردم
کسے کو میتواند لعل و دُر سُفت — چرا ریزد برون خرمهره درگفت
چو سوسن هست زآزادی نشانش — زبوئے خوش سخن گوید زبانش
نباتِ زهر را کم بو کند کس — که از کُشتن حکایت گوید و بس
چو مشک و گل شوار غمّاز باشی — که با جانها بو همراز باشی

۱- دردے ح۴- افگندن س۱ س۲ س۳ ح ع۲ د ح۲ ب ح= اُفتادن از ع ۴- از خانهٔ دولت رانی س ب ی ۷- بسازی برکشیدند س س۲ ح ب ی ع۲ د ح۲= درکشیدند ع ۱۱- زآزادی س س۲ ح ع۲ د ح۲ ب= آزادی ع-

دلم را خود خراشی هست کارے — تو دیگر ریشم از پیکاں چه خارے
چو تو در بوستاں نالے بدانسوز — نگر ما را بزنداں چوں رود روز
دلت گرچه ز تنگی شاخ شاخ است — براقِ عیش را میداں فراخ است
اگر باغے روی یا لاله زارے — نیا دیزد بدامانِ تو خارے
توانی گفت با هر دل غمِ خویش — توانی ریخت در هر گل نمِ خویش
نهٔ چوں من بکُنجی مانده مهجور — ز رویت دور بلکه از خویش هم دور
نهاں چوں سایه در پیغولهٔ تنگ — ندانم آفتاب و ماه را رنگ
کسے مونس نه با من جز خیالت — به تنها عشق بازم با جمالت
دلم را روزنی هم نیست در پیش — کزاں بیروں دهم دودِ دلِ خویش
شده صد روزن ایں جانِ پراندوه — ز زخمِ غم کز و روزن شود کوه
دراین روزن دو صد گردم برظن — که دودِ من بروں آید ز روزن
برم هر دم هزار آهِ نهاں زیر — کنم چوں بوالعجب آشامِ شمشیر
چنانم با غمت شاداں دریں کاخ — که یادم نیست هیچ از سبزیِ شاخ
چو من در گوشه خو دادم هوس را — چمن زنداں بود مرغِ قفس را
چو عادت گیر شد طاؤس خانه — بود کنجش بهشتِ جاودانه

۶- نهٔ همچوں من س ع حَ۲ ۸- با من نه مونس ح ۱۲- آهے نهاں ع۱ حَ۲ -

۱۴- خو دادم ح د حَ۲ ب = خود دادم ع۱ ع۲ -

نه دل بکشایدم با هیچ شاخے | نه جاں آسایدم در هیچ کاخے
بروئے دوستاں گلشن بود خوش | بگلها چشمهٔ روشن بود خوش
چه کار آید چمن بے خوبروئے | فریبِ ابلهاں شد رنگ و بوئے
ازاں گلشن که مارا هست جائے | بصد فردوس نفروشم گیائے
اگرچه نے گلے زاں باغ چیدم | نه هرگز میوهٔ از وے چشیدم
زهے بے بهره مرغ نا سرانجام | که درماند بری ناخورده در دام
اگر در عاشقی چشمم گنه کرد | چرا خونِ دلم در دیده ره کرد
مثل خوش زد بنفشه بر سرِ رود | که هر کو کاشت نرگس لاله ندرود
اگر شد شاخِ نسرینم خسک پاش | چه چاره با قضا گو همچنیں باش
چو برزد فاخته ایں خوش نوا را | ق فراهم کرد ریشِ بے دوا را
بپاسخ مادهٔ از قمریاں طاق | غزل را جفت کرد از راهِ عشاق

پاسخ از لبِ معشوق

که مینالد چنیں در گوشهٔ باغ | که مارا تازه کرد اندر جگر داغ
مگر او نیز چوں ما دردمند است | کزینساں نالهٔ دردش بلند است
بگو اے باد آں مهمانِ ما را | که آخر چند سوزی جانِ ما را
مرا خود صد جراحت هست پنهاں | چه شد ور می‌زنی دیگر تو در جاں

۲- زگلها س ع ح۲-

بگوئی ازمنِ نادیده کامے　　　بصد خونِ دل آلوده سلامے

وگر بپذیرد آن جانِ جهانم　　　بخوانی این غزل نیز از زبانم

برآرای فاختہ با آهِ جهاں سوز　　　ز سوزِ سینہ این دو دِ جهاں سوز

غزل از زبان عاشق

ندانم از کجا می آید این گل　　　کہ غارت می شود زو وقتِ بلبل

نسیمش از کدامیں بوستان هست　　　کہ تاراجِ نهالِ دوستان هست

گر آنسو بگزری اے بادِ شبگیر　　　میاویزی در آں زلفے چو زنجیر

مجنبانی ازاں مرغول موئے　　　مغلطانی خمِ مویش بسوئے

بہ گستاخی مبوسی خاکِ کویش　　　برعنائی نگردی گردِ رویش

دمِ سردِ مرا از من ببر وام　　　بدیں روب آں غبارِ زلفِ شب وام

زآبِ چشمِ من ابری برانگیز　　　بدیں ابر آں طرف باراں فرو ریز

بگردا گردِ آں نسرین و شمشاد　　　نخواهم جز همیں ابر و همیں باد

دلم شد شاخ شاخ از ناصبوری　　　ندارم زیں فزوں تر برگِ دوری

ز خارِ غم چہ بیروں بیروں آزار　　　کہ هست از گل خراشِ من نہ از خار

چو غنچہ چند دل بندم بهر شاخ　　　چو بادی چند جویم بهر کاخ

۱- سلامی س۳ ه = پیامی ح ب ع۲ ح۲ ع ۳- این ور د س۳ ۱۰- شب۱ ام س۳ ب ح ع۱ ح۲ ح = شب فام ع د ۱۲- آن نسرین ح ب ع۲ د ح۱ = این نسرین ع ۱۴- چه بیرون ریزم س۳ ح ب ع۱ د ح۲ ح = چه ریزم بیرون ع

زتیغِ بید وشش لرزنده چوں بید   زجانِ خود همه بریده اُمید
بزاری گریه کردند از دلِ تنگ   زدند آبی برآں رُخسارِ گلرنگ
که تا بعد از زمانی دیر نے زود   نسیمِ جاں رگِ جانش فرسود
چو بوئے جاں دماغش راخبر کرد   دگر رو هم بداں گلهائے تر کرد
بزاری گفت کای گل کاشکے من   گیاهی بودمے چوں تو به گلشن
که تو آنجا گزر داری و من نے   گل آنجا محرم است و نارون نے
ازاں گل کوست در صد پرده مستور   منِ مسکیں بوئے قانع از دُور
چه بختست ایں که تو از بخششِ غیب   خزی گه در گریباں گاه درجیب
چو آنجا هارسی صُبحے و شامے   توانی گفتن ار گویم پیامے
جوابش را دهانِ گر نه بشگفت   که آخر گرنه ام هم بشنوم گفت
بدو گویم همه آں رازی که گوئی   بجویم زو همه آں حاجت که جوئی
پس آنگه گفت شه با صد خرابی   ق   که هر باری که آنجا بار یابی

۴- بفرسود ع[۲] ب حر[۲] ایضاً دل و جانش بفرسود ع[۲] حر[۲] ۴- دگر رو هم براں گلهائے تر کرد س ا ب ع[۲] حر[۱] = دگر رو هم دراں گلهائے تر کرد د = دگر ره هم دراں گلها نظر کرد س[۳] = دگر رو هم بداں گلها نظر کرد حر = دگر رو هم دراں گلها نظر کرد ع ی (کلام کے سیاق و سباق پر کافی غور کرکے میں نے اپنی ذوق شعر فہمی کے مطابق پہلی اور دوسری صورت کو ترجیح دی ہے اور کثرت روایت بھی اُسی کی موید ہے- لیکن چونکہ "رو کردن" کے لئے "بر" کا صلہ اب تک میری نظر سے نہیں گزرا اور "در" کا صلہ اگرچہ مستعمل ہے مگر وہ مجھکو یہاں اچھا نہ معلوم ہوا اس لئے لفظ "بداں" میں نے نسخہ حر سے لیکر اپنی دانست میں مصرعے کی بہترین صورت قایم کردی ہے) رشید احمد ۸- که از بس بخشش س ا س[۲] حر[۲] ع[۲]
۹- صبحی و شامے س[۳] حر حر[۱] ا ب ع[۲] د = هر صبح و شامے ع ایضاً توانی گفت اگر س ا ع[۲] حر[۲]
۱۲- بار یابی س ا س[۲] س[۳] حر حر[۱] ا ب ع[۲] د = راه یابی ع

دہانِ غنچہ ہا از خندہ میماند　　بنفشہ سر فرو افگندہ می ماند
چنیں تا دید ناگاہ اندراں گشت　　ق　بد انگونہ کہ مست و سر گراں گشت
گلِ کرنہ شگفتہ بر درختاں　　ببوئے خوش چو خُلقِ نیک بختاں
ازاں مشکیں نسیمِ روح پرور　　دِماغِ عُلویاں گشتہ معطر
چو در رفت آں نسیم اندر دماغش　　بسینہ تازہ شد دیرینہ داغش
گزشتش در دل آں گلہائے خوشبوے　　کہ آنرا داشت با خود یارِ گلروے
چو زاں گلہائے کرنہ یادش آمد　　دل و جاں ہر دو در فریادش آمد
بنو دش بسکہ تابِ نیم موئے　　فرو غلطید ہم زآسیبِ بوئے
تو پنداری کزاں صفرائے جانی　　بہ پرواز آمدش مرغِ نہانی
ازاں بوئے کہ عاشق بیخبر بود　　نہ بوئے گل کہ آں بوئے دگر بود
چہ ماند بوئے گل با بوئے جاناں　　کہ ہست ایں روحِ تن واں قوّتِ جاں
دراں صفرا کہ گشت آں سُرخ گل زرد　　کنیزاں را برخ زردی اثر کرد
ازیں سو ماند نرگس دیدہ پر آب　　گرفتہ زاں خمارش آخریں خواب
زخویش آں سوئے کرنہ را خبر نہ　　کناں ہم روئے ہم گلہائے کرنہ
زعزت دور ہمچوں عزّت از خوار　　بہارِ زندگی گشتہ بیک بار

۱- سر فرو دافگندہ ح[۲] ب ۴- دماغِ قدسیاں س[۲] ۶- کہ با خود داشتی آں یار گلروئے ح ب = یار دلجوئے س[۳] ۱۱- واں آفت جاں س س[۲] س[۳] ح ب ع[۲] د ح ح[۱] = واں قوّتِ جاں ع
۱۳- ازیں سو س[۳] ح ب ع[۲] د ح[۲] = ازاں سو ع ۱۴- روئی خود ع

خدایا تا گیاہا سبز رویست خضر در باغ و سبزہ چشمہ جویست
خضر خاں با دو، دیولدیؓ رانی بہم چوں خضر و آبِ زندگانی
سخن رابیں کہ با گل داشت پیوند چساں زد باد و سوئے سبزہ افگند
کنوں زیں سبزہ با صد عذر خواہی روم سوئے سپیدی و سیاہی
دراں باغ کہ بالا گفتہ ام باز مدام آں مرغِ دولت داشت پرواز
ز دلتنگی چو دیدے کار مشکل شدی زانسو مگر بکشایدش دل
نبودی گرچہ آنجا ہم شکیبش نمودی خار و خس آبی و سیبش
شدی از طرۂ سنبل مشوش گرفتی در دلش از لالہ آتش
ولے پنداشتی حالے کہ بارے نگاہی میکنم در سیب و نارے
خضر خانے کہ نورستہ درختش ق بہ آبِ زندگی پروردہ بختش
گلش بے آب از تابِ درونے جگر باراں ز نرگسہائے خونے
دراں خرّم بہارِ خاطر افروز بگردِ آں چمن میگشت یک روز
خیالِ غمزۂ خونخوار در دل گلش در پیشِ چشم و خار در دل
چو مرغاں نالہائے زار میکرد دلِ مرغانِ باغ افگار میکرد
زآہے کز دلِ غمناک میزد ہمہ گلہا گریباں چاک میزد

۱۔ گیاہاں حج = گیاہِ سا ب **ایضاً** چشمہ سبزہ سا سا۲ حج ب = چشمہ سبز ع۲ دحج۲ عکا = سبزہ چشمہ ع ۔
۲۔ بادولدی کوست سا حج۲ ب = با دو دیولدیو سا۳ حج = با دول کوہست سا۲ ۷۔ خار و خاک سا ع۲ حج۲ ۱۰۔ خضر خانے سا۲ سا۳ حج ب ع۲ د حج۲ = خضر خاں را ع ۱۱۔ بے آب واز حج۔

سہ گونہ رنگِ ہندستاں زمین است — سیاہ و سبز و گندم گوں ہمین است
بگندم گونست میلِ آدمی زاد — کہ این فتنہ ز آدم یافت بُنیاد
یکے گندم بکام اندر نمک دہ — ز صد قُرصِ سپیدِ بے نمک بہ
سیہ را خود بدیدہ جائگاہ است — کہ اندر دیدہ ہم مردم سیاہ است
زبہرِ دیدہ باید سرمہ را سود — سپیدہ عارضی رنگی است بے سُود
ازین ہر دو نکوتر رنگِ سبز است — کہ زیبِ اختراں زاد رنگِ سبز است
برنگِ سبز رحمت ہا سرشت است — کہ رنگِ سبز پوشانِ بہشت است
چو رحمت بار گرد د ابرِ افلاک — نتیجہ سبز زاید اوّل از خاک
مددہائے کہ آید ز آسمانہا — نشانہ سبز بیند از نشانہا
دل اندر سبزہ ہاے گل شکیبا ست — گلے بے سبزہ در بستان نہ زیبا ست
بہارست ارچہ صد گونہ در آیام — بہارِ سبز دارد در جہاں نام
بسبزی نقش بستندش زن و مرد — نگوید کس بہارِ سرخ یا زرد
کساں کز فالِ فرخ خیر جویند — بسر سبزی دعائے خیر گویند
برنگِ سبز زیں بہتر چہ مقدار — کہ از نامِ خضر خاں دارد آثار

---

۴ - سپید بے نمک س۱ س۳ ب ح۱ ع۲ د ح۲ = سپید و بے نمک ع = سپیدی بے نمک س۲ ی ۷ - را اختیار س۲ ع ح۲ ۸ - ابر از افلاک س۳ ح د ب ی ایضاً سبزہ روید س = سبزہ زاید ب = سبز روید ع ح۱ - ۹ - بجز ع کے تمام نسخوں میں بجائے نشان کے نشانہ ہے۔ نشانہ بیند از سبزی نشانہا ی ۱۰ - سبزہ ہائے گل س۱ س۲ ب ع۲ ۱۱ - صد رنگ اندر ب = صد نوع اندر س۳ -

کدامی گل چنیں باشد که سالے　　　دهد بو دو رمانده ازنهالے
بتانِ هند را نسبت همین است　　　بهر یک موئے شاں صد ملک چین است
چه گیری نام از یغما و خلّخ　　　که غالب تیز چشم اند و ترُش رخ
چه یاد آری سپید و سُرخ را روئے　　　چو گلهائے خراساں رنگ بے بوئے
وگر پرسی خبر از روم و از روس　　　از ایشاں نیز ناید لابه و لوس
سپید و سرد همچوں کُندهٔ یخ　　　کز ایشاں رم خورد کانونِ دوزخ
خطائے تنگ چشم و پست بینی　　　مغل را چشم و بینی خود نه بینی
لبِ تاتار خود خنداں نباشد　　　خُتن را خود نمک چنداں نباشد
سمرقندی و آنچه از قندهار ند　　　بجز نامی ز شیرینی ندارند
بمصر و روم هم سیمیں خد انند　　　ولے چُستی و چالاکی ندانند
اگرچه بیشتر هندوستاں زاد　　ق　　بسبزی میزند چوں سرو آزاد
ولے بسیار باشد سبزهٔ تر　　　بلطف از لاله و نسریں نکوتر
بسے زیبا کنیزِ سبز فام است　　　که صد چوں سرو آزادش غلام است
نه سبزی بے نمک چوں برگِ کشنیز　　　نمکدانی و بر روی ترّهٔ نیز
نه چوں طاؤسِ بے دنبال زشت اند　　　که در خوبی چو طاؤسِ بهشت اند

۴- نام یغمائی حج[3] سا ء ب ع[2] د حج[2] = نام از یغما ع ۴- رنگ و بے بوے س[3] حج ۵- لابه دلوس
س ع[2] د حج[2] = لابه و بوس ع حج ۶- رم خورد س س[2] ب ع[2] حج[2] = نم خورد س[3] حج ء د ع-
۱۳- کنیزک س[2] = کنیزی د-

چکد هرجا که یک قطره خوَی ازوے — گلابی خونِ خود ریزد براں خوَے
دگر دَونه که آں ریحانِ هند است — ز تِرّی بوش در خورِ دلپسند هست
سپرغم رنگ و برگش اسپرِغم — غلام او شده شاهِ سپرغم
دگر کرنه که چوں ز و جَبت بوئے — معطر گردد ازیک خانه کوئے
بسوده مشک و بویش نام کرده — ز بو از بهرِ دلها دام کرده
چو پیکانِ هیله سیوتی خُرد — که جاں ها بهرِ آں پیکاں هوس برد
زعشقِ بوئے او جاں داده زنبور — نگشته بعدِ مردن نیز ازو دُور
همه خوبانش عاشق وار جویاں — که معشوقیست نَزدِ خوبرویاں
قرنفُل هم ز هندستانست وردی — که از نامِ عرب شد شهرگردی
چه بینی ارغوان و لاله خنداں — که رنگی هست و بوئے نیست چنداں
گلِ ما را بهندی نام زشت است — وگرنه هرگلی باغِ بهشت است
گر ایں گل خاستی در روم یا شام — ق — که بودی پارسی یا تازیش نام
شدی معلوم تا مرغانِ آں بوم — چساں غلغل زدندی در رَی و روم

۱- چکد هرجا خوی یک قطره ح ۲- ز تِرّی سا[۳] حج ب د = به تِرّی ع[۲] حج[۲] = ز تیزی ع ۳- برگش اسپرِغم سا سا[۲] سا[۳] حج حج[۲] ع[۲] = برگش را سپرغم ب د = بویش اسپرِغم ع ۴- کز و چوں جَبت ب ۵- ز بوئے او بدلها سا[۳] ۶- به پیکانِ ع[۲] حج[۲] ایضاً سیوتی خرد سا[۳] = سیوتی خورد سا سا[۲] ب د ع[۲] حج[۲] = سرولی خورد ع حج ۸- معشوقی است سا حج حج[۲] ب ع[۲] د = معشوقست ع ۹- شهره گردی ب حج ۱۰- نامی هست ب حج - بوی نیست حج ب ع[۲] د حج[۲] = بویش نیست ع ۱۲- و تیزیش نام ح

دگر آں رائے چینہ شاہِ گلہا — کہ بویش مشکبار آمد چو گلہا
چو معشوقِ سمنبر ناز پرورد — ولے رنگش چو روئے عاشقاں زرد
چو پیکانِ زرو بدریدہ آساں — بہ پیکاں صفّ گلہائے خُراساں
بروغن پرورندش بہر سرہا — کہ سر از مشکِ ترگیرد اثرہا
دگر مادل سرے کش طُرفہ نامے — برنگِ طُرفہ مروارید فامے
زباد طیبِ خود در خویشتن گم — بطیبت نامِ صندل کردہ ہُنرم
بہیئت چست دبرگش خُرد و باریک — بہر جیب و بدلہا نیک نزدیک
برندش شہر شہر ارچہ بود خشک — چنیں گل کم تگیرد از نافۂ مشک
بسویش بسکہ دلہا گشتہ مایل — شدہ در گردنِ خوباں حمایل
دگر آں سیوتی برگے شکر رنگ — قوی گل شکّری بہرِ دلِ تنگ
نصیب بوستاں در خوب طیبی — نصیب افزائے گل زابِ نصیبی

۱- مست کار آمد س ب ی د حہ[۲] ع = مست کار آید ع[۲] = مست می آید س[۳] = مستکار آمد س[۲] = مشک را آمد (مشک زا آمد) حہ س[۲] کی روایت سے مجھے خیال ہوتا تھا کہ غالباً یہ لفظ مشکبار ہی جس کی صورت کاتب نے بگاڑ دی ہے اس قیاس کو میں نے مسودہ کے حاشیہ پر بھی درج کر دیا تھا۔ لیکن متن یا اختلافات میں اس کو شامل کرنے کی جرأت مجھکو نہیں ہوئی۔ نقشۂ اختلافات مرتب ہو چکنے کے بعد یہ شعر مجھکو فرہنگ جہانگیری میں اتفاقاً مل گیا۔ جہاں ”رای چینا“ کے تحت میں سنداً پیش کیا گیا ہی۔ اسی روایت کو میں ترجیح دے کر متن میں شامل کرتا ہوں (دیکھو فرہنگ جہانگیری مطبوعہ لکھنؤ صفحہ ۱۵۷) رشید احمد ۳- پیکانِ زرو س ع[۲] ی د حہ[۲] = پیکانہ زرو حہ = پیکانے زرہ س[۳] = پیکان زری ع ۷- بدلہا س[۲] س[۳] حہ ب ع[۲] د حہ[۲] = بداماں ع ۹- گشتہ س س[۳] حہ ع[۲] حہ[۲] = گشت ع د ۱۰- برگے س س[۲] س[۳] حہ حہ ب ا د = برگِ ع[۲] حہ[۲] = برگش ع ۱۱- دوستاں س[۳] حاشیہ (دوسرے مصرعے میں تمام نسخے متفق ہیں)

گلِ صد برگ را خوبی ز حد بیش	نموده صد ورق دیباچهٔ خویش
بسانِ دفترِ شیرازه بسته	زهر برگش سرشکِ شیر جسته
اگرچه پارسی نامند اینها	ولے در هند زادند از زمینها
گر این گل در دیارِ پارسی زاد	چرا زو نیست در گفتارِ شاں یاد
هم این لشکر درین صحرا برآمد	هم ایشاں را علَم اینجا برآمد
بسے گلهائے دیگر هندوے نام	کز ایشاں بو برد مشکِ خطا وام
ازیں سو بیل پیشانی کشاده	بیک گل هفت گل برهم نهاده
وزاں سو دلربائے عاشقاں جائے	همه تن بهرِ دلها را شده جائے
بخوبی کیوره جا در لحافش	سِنانِ نقره در مینا غلافش
صبا هر گل که کرده هم عنانش	سپر افگنده از نوکِ سنانش
ازو نرگس شده بیمار و بیتاب	سناں در خواب خورده جسته از خواب
ز بویش حلّهٔ خوبان معطر	دو ساله خشک و بویش همچناں تر
هر آں جامه که از وے بو گرفته	دریده جامه و بویش نرفته

۲- زهر برگے حر۲ ۴- گر این گل سا سا۲ سا۳ حر ب د ع۱ حر۲ = گر اینها ع -

۵- همیں لشکر ع حر۲ ۷- هفت تو ب ۹- از نقره سا۳ ع

۱۱- بے آب سا۳ حر ع۲ د حر۲ ح = بیتاب ع ۱۲- حُلّهٔ خوباں ع۲ د ب = جامهٔ خوباں حر۲
= حلقهٔ خوباں ع حر -

اگر بشنیدی از مرغے نوائے   برآوردی بدرد از سینه وائے
بهر سوئے که ابرے سر کشیدے   چو ابر از دیده بارانش چکیدے
تمام ار بازرانم شرحِ ایں حال   نگویم حالِ یک شب تا بیک سال
ولیکن الغرض زیں داغِ دوری   فرو ریزم نمطهائے ضروری
بفردوسِ حرم باغیست دلکش   که فردوسِ اِرَمْ نبود چناں خوش
بکشور هر کجا نادر نهالے   درو نوشیده از کوثر زُلالے
زگلهائے خراساں گونه گونه   نموده هر یکے دیگر نمونه
نیاورده ز نرمی تابِ مهتاب   زلاله خوں چکیده وازسمن آب
هواشسته جمالِ اَرغَواں پاک   شده گوگردِ سُرخ از رنگِ گُل خاک
بنفشه بهر چشمِ بد به تعجیل   کشیده در بُنا گوشِ چمن نیل
دمیده برگِ نازکِ یاسمیں را   لباسِ پرنیاں داده زمیں را
برآبِ نسترن نسریں شکر خند   چو دو همشیرهٔ نزدیک مانند
زگلهائے ترِ هندوستاں هم   شده سرگشته با دو بوستاں هم
گلِ کُوُن که دورِ چرخِ گرداں   ق   پدید از خاکِ پاکِ هند کرد آں
بتَرّی آب را درکوزه کرده   لطافت آب از دریوزه کرده

۱- وائی ۲ح ح۲ ع۲ دح = آہے ع ۶- نوشنده ح ب ۹- رنگِ ادب ۱۳- با دو بوستاں ۲ع
ح ع۱ ب دح ح۲ = باغ و بوستاں ع ۲۱ د حاشیه -

حیاتِ مهر و مه پیوند ذاتش　　بدولت باد و لرانی حیاتش

صفت بهار و گلگشت شجرهٔ بلند بالش مملکت والا خضر خان طوبی له در باغ بهشت آسا و بسوی گلهای کرنه گزشتن و بوئی دوست بازیافتن و هوش بباد دادن

صبا چون باغ را پیرایه نو کرد　　دلِ بلبل بروئی گل گرو کرد
بباریدن درآمد ابرِ دُر بار　　چو چشمِ عاشقان در حسرتِ یار
فتادند اهلِ دل در جان گدازی　　ز سر نو شد هوائی عشقبازی
بسانِ بیدلان و ناشکیبان　　درید از بانگِ بلبل گل گریبان
پریشان گشت زلفِ سنبلِ از باد　　بنفشه بوسه زد بر پائی شمشاد
برآمد سبزه گل را در بنا گوش　　گرفتاران دل را کرده بیهوش
درین موسم که از دلهائی پرسوز　　بشسته گردِ غم بارانِ نوروز
دلِ شاه از جدائی ریش مانده　　گرفتارِ هوائی خویش مانده
زبهرِ جان خود را دست بر دل　　زبهرِ سروِ خود را پائی در گل

۶- حسرتِ یار س س۲ س۳ ح ح۲ ب ع ع۲ = حیرتِ یار ح = گریهٔ زار ع۲ ۱۰- کرده مدهوش ح
۱۳- مصرعوں کی موجوده ترتیب ہم نے س۳ ح۲ کے مطابق رکھی ہے ورنہ قریباً باقی تمام نسخوں میں ترتیب اس کے برعکس ہے۔

چو خود بودم یکے طاؤسِ طنّار   به نزہت جائے خود در جلوۂ ناز
ہمائے بر سرِ من کرد سایہ   کہ قدرم را بگردوں برد پایہ
سحرگہ در شبستاں خفتہ بودم   کہ بختِ نیک خوابی خوش نمودم
کہ پیدا شد چراغم روشن از دور   شبم را شمع داد و شمع را نور
بسے پروانہ جستم از برِ او   کہ چوں پروانہ گردم بر سرِ او
چو دیدم خود چراغم بود خورشید   کہ ہر دم زود مد صد صبحِ امید
کجا پروانۂ را باشد آں تاب   کہ گردد گردِ خورشیدِ جہاں تاب
بسا شبہا کہ در ہجراں نخفتم   حکایت با مہ و ستّیارہ گفتم
مگر روشن شود وقتے خیالے   بہ پیشِ آفتابی از ہلالے
کہ ناگہ آں دمِ صبحم اثر کرد   سعادت زآسماں در من نظر کرد
ہماں مہری کہ بود اندر دلِ من   زطالع کرد روشن منزلِ من
بسانِ کافتابی کاید از گشت   بکنجی پرتوے افگند و بگزشت
مرا با آنچناں فرخندہ فالی   قِرانی شد ولے بے اتصالی
نظر میدارم از دورانِ گردوں   فراواں اتصالاتِ ہمایوں
خدایا زاتصالاتِ سمائی   ہمیشہ شمسِ ما را روشنائی

۴- روز را نور حم ۶- چراغم سا سا۲ سا۳ ب حم حم۲ ع۲ د = چراغ ع ۸- از ہجراں س۳
۱۱- زطالع سا۲ سا۳ حم حم۲ ع۲ ب = بطالع ع

حریفِ می شناسد لذّتِ مے　　صراحی کے شناسد لذّتِ وے

بجائے کرد دولت میہمانم　　کہ بیگانہ نمود آں جائے جانم

کشادہ قندِ پروائے مگس نے　　ستادہ شمع و پروائے نفس نے

اگر ننشاندم آں شمعِ رواں را　　ق　　بہ برہم لیک عذرے دارم آنرا

کسے کاید ز بامِ دیدہ عارش　　نشاندن حیف باشد درکنارش

ہمیشہ دیدۂ من جائے او باد　　سوادِ دیدہ نطعِ پائے او باد

چو مطرب از لبِ خانِ زمانہ　　فرو گفت ایں غزل را عاشقانہ

بپاسخ مطربہ از پردۂ راز　　شد ایں سوزِ نہانی را نوا ساز

پاسخ از لبِ معشوق

بنامیزد چہ دولت داشتم دوش　　کہ بود آں بختِ بیدارم در آغوش

مرا تاجے ز دولت بر سر آمد　　کزاں دولت سرم تا مہ بر آمد

یگانہ آہوئے بودم رمیدہ　　گیا در روضۂ دولت چریدہ

بنخچیر اندر آمد شہسوارے　　ولے نفگند تیرے بر شکارے

مرا بے زخمِ تیر آں مردِ چالاک　　فگند و بست در دنبالِ فتراک

۱۔ ئے۔ وے ۲ ۳ ب کا = وے۔ وے ع = وے۔ ئے ح حر حر ۲ د ۳۔ پرواز مگس حر ۲ = غوغائے مگس ۳ ایضاً سودائے نفس ساع ۲ د ۴۔ لیک س ۳ ب ع ۲ د = لنگ ع حر حر ۲ = نیک ۲ ۵۔ سے ۳ ایضاً حیف س ۲ ۳ حر حر ۲ ب د حر ۲ = عیب ع ۱۲۔ بودم رمیدہ حر ۲ ۳ حاشیہ ایضاً روضۂ دولت ۳ ب حر ۲ ع ۲ د = روضۂ رضواں حر = روزۂ دولت ع

خرامش سوئے بستانِ که کردم　　　تماشا در گلستانِ که کردم
بصحنِ گلشنے گلگشتم اُفتاد　　　که نبود زَهره کانجا بگذرد باد
نه بے فرماں در و جنبد هوائے　　　نه بے دهشت زند مرغی نوائے
درآں رضواں سرائے بادشائی　　　نسیمِ دولت اندر عطر سائی
هزاراں سرو بالا دست بنداں　　　هزاراں غنچهٔ اقبال خنداں
گلی دیدم که با او نیست خارے　　　خزاں نادیده خرّم نوبهارے
بداں گونه شدم از بوئے گل مست　　　که از مستی نبردم سوئے گُل دست
چو در چشمه نبود است آبخوردم　　　رسیدم بر لب و لب تر نکردم
بآبِ زندگانی راه جستم　　　کفے ناخورده از وے دست شستم
بکامِ دل شد آں شربت چشیده　　　ولے نے از دهن از راهِ دیده
نبوداں مردمِ چشم ارچه در تفت　　　دلم دُزدیده و اندر دیده در رفت
دو جاں با یکدگر دلداریِ داشت　　　متاعِ کالبد بیکاریِ داشت
بمعنی روحِ صافی شربت آشام　　　جسد را کام از شربت بنا کام
غذائے روح مردم را بود خورد　　　غذائے تن بجوانست در خورد

۳- از دهشت ب ۴- سرائے سا۱ سا۲ سا۳ ب حج حج۲ د ع۲ = قبائے ع ۵- سرو والا سا۱ سا۳ حج۲ د
۶- که یا او نیست سا ع۲ = نه با او نیش سا۲ سا۳ ب حج حج۲ ع ۱۱- بنو داں سا۱ سا۳ ب حج۲ = نمو داں سا۲
= بنو داز حج ع۲ د- کفت سا۱ سا۳ ۱۳- خشک از شربتِ کام ع = خوش از شربتِ کام ب ۱۴- مردم
را بود سا۱ سا۳ حج ب ع۱ د حج۲ ح = مردم راست ع

گر اوّل بود شان بحیان گدازی — یکے صد شد گدازِ عشقبازی
بلطف ہر گرچہ یکدیگر بریدند — درونِ دل بیکدیگر رسیدند
بقطع اندر میانِ آن دو دلبند — بخونِ گرم شد پیوستہ پیوند
بسا اندک جدائی کاں بامید — رساند مژدۂ پیوندِ جاوید
ازاں زرمی بُرد استادِ زرساز — کہ باگفشیر پیوندد بہم باز
شکایت کردن از دوری نہ زیست — کہ قدرِ آب بے پہلوئے جوئیست
کسے را صحبتِ جاناں دہد ذوق — کہ یکچندے بسوزد جانش از شوق
کسے کو دمبدم حلوا پزد دیر — ہم اندر دیدنِ حلوا شود سیر
بدوری قدر باشد یاوراں را — قِراں از بعدِ بُعد است اختراں را
دراں دردِ جدائی خانِ مشتاق — نہانی میزد افغانہائے عُشاق
رواں چشمش ز دلتنگی چو رودی — کسے مونس نہ جز رود و سرودی
چو گشتی ز آتشِ دل در تف و تاب — زدی بر آتشِ خود زیں غزل آب
بیا مطرب فرو گو ایں غزل زود — بزن آبی بجانِ آتش اندود

غزل از زبان عاشق

فرو گو اے خیالِ یارِ دمساز — کہ من شب با کہ بودم یار و ہمراز

۳۔ پیوستہ چندب ۴۔ بامیدب ح۲ ۵۔ استایٔ زرساز س۱ ایضاً باکسیر ب ۶۔ نے پہلوے س۲ س۳ ب ۷ ح۲ = بل پہلوئے ح ۸۔ بردزیر س۳ ح۲ ۱۰۔ خان س۳ د = جان ع ع۱ ح ح۲ س س۳
۱۲۔ آتشِ خود س۲ س۳ ح ح۲ د = آتشِ دل ب ع ع۲

ولے چوں شو بسو آواز می کرد — برونِ پردہ کشفِ راز می کرد
ببازی گفت عاشق نازنیں را — چہ کردی خاص غمّازی چنیں را
ہمہ جا پردہ سترِ راز باشد — نشاید پردہ کاں غمّاز باشد
بتولہ کاں سخن گوید لب لب — برائے جانِ من پوشیدی امشب
کہ گر گفتارِ اورا بشنود کس — حکایت چوں تواں پوشید ازاں پس
عبارت کردہ ام زینگونہ غمزی — بروں نفگند عاشق جز بہ رمزی
درآندم کاں دو بیخود رو برو بود — زبانہا را چہ جائے گفت وگو بود
بسوزِ سینہ دو یارِ وفادار — وداعِ یکدگر کردند ناچار
زدل بر چہرہ خوں انداز گشتند — پس از ہم دیدہ پُر خوں باز گشتند
جگر پر خوں و جانہا پر ہوس بود — قدم میرفت و روہا باز پس بود
خضر گوئی کہ اسکندر ہوس گشت — کہ تشنہ زآب حیواں باز پس گشت
چو روزی را نباشد روزِ ہنگام — رسیدہ باز گردد لقمہ از کام
کسے کش چرخ فردا بہرہ کرد — کجا بش امروز باشد بہرہ خورد
دو کوکب را چو رجعت شد بمنزل — زچشمِ ہر دو پرویں ریز شد دل
سراسر دردہائے کہنہ نو شد — دل و جانِ گرد از سر گرد شد
بروں زد سیلِ درد از چشمہا سخت — صبوری را بطوفاں غرق شد رخت

۱- برونِ پردہ ۲ر ۳ر ح و ب ح ۲ و = بروں از پردہ ر ع ۲ د ع ۶- کردم ایں زینگونہ ر ب ۃ ع ۲ د نحو ۱۳- زھرہ خورد ۳ر حاشیہ ۱۵- دلِ جاناں ب

پرستاران چو چشم آنسو فگندند | بناخن روئے و ز سر موئے کندند
زهول اندر پریشانی فتادند | زچشم اشک پشیمانی کشادند
پرید از باد هیبت جان ایشان | به بست از بیخودی دندان ایشان
نمودند اندر آن حالت شتابی | زدند آن سبزه و گل را گلابی
چه نالش ها که کردند اندران سخت | که تا بیدار گشت این دولت و بخت
چو زان صفرا دمی هشیار گشتند | همان غم را دگر غمخوار گشتند
شده هر دو بحال خویشتن گم | که چون گردد ازیشان حال مردم
کنیزان را هم آمد جان به تن باز | که بد هر یک زبان بسته دهن باز
بدینسان تا گذشت از شب دو پاسے | نبود از کام دل جان را سپاسے
پس اهل راز کردند اندران جهد | که مهدی باز گردد جانب مهد
پریوش جامهٔ ابریشمین داشت | کبوتر دام عنقا در کمین داشت
ازان سر پردهٔ ابریشمین ساز | بگوش خان چنان می آمد آواز
که جان از بهر شادی جائے میرفت | دل از بس شادمانی پائے میکوفت
چنان بود آن پتوله گرچه دلبند ق | که جان پاره بتوان کرد پیوند

۶- ہشیار سر۳ حج ع۱ ب د حج۱ = بیدار ع ۷- بکار سر۲ سر۳ حج ع۱ ب د حج۲ = بحال ع ۹- دو طاسے حج ۱۲- ازین جامه ب ایضاً خان چنان حج۲ ء = جان خان کا = جان چنان حج ع۲ د ع ۱۴- جان پاره بتوان سر۳ ع۱ ب ء کا = با جان پاره بتوان سر۱ حج حج۲ د = با جان پاره نتوان ع

چو عزّت دید کارِ هُرمُز دشوار … بدل گفت این نشاید داشتن خوار
اگر در قُرَّة العینِ شهنشاه … معاذالله که یابد چشمِ بد راه … ق
اگر صد جان ما گردد سپندش … کجا باشد ازان پس سُو دمندش
بدین اندیشه دستِ عاشق زار … گرفت و بُرد و بنشاندش بریار
هنوز آن حجّره را کم بود ساماں … که یازد دست در کبکِ خراماں
کمالِ دوستی باشد به بنیاد … که از شهوت نیاید مرد را یاد
چو نبود دامنِ عصمت نمازی … هوس بازیست آن نے عشق بازی
به بزمِ خسرو از شیریں سخن پرس … خراشِ کوهکن از کوهکن پرس
نشسته هر دو دلدارِ وفا جوئے … چو دو آئینه باهم روئے در روئے
خیالِ این در و گشته پدیدار … جمالِ او دریں بنموده دیدار
دلِ شیرژِیاں تا قوّتے داشت … عنانِ شیرے از سرپنجه نگذاشت
چو طاقت طاق شد در سینهٔ چاک … به بیهوشی فرو غلطید در خاک
چو اُفتاد آں نهالِ تازه و تر … صنم خود بود شاخِ سبزِ بے بر
سر اندر پائے خضرِ نازنیں سُود … ز سودائے خضر صفرائش بر بود

۲- کرگر س۳ ۴- کجا باشد س۱ س۲ س۳ حج ب ع۲ د = گردد ع حج۲ ۶- کمال آن دوستی س۱ ع۲ د = کمالِ دوستی ع س۲ س۳ ب حج حج۲ ایضاً نباشد ب ۷- بازی بود نے ع۱ = بازیست نے آن ب ۱۱- طاقتے س۳ ۱۲- برخاک س۱ س۳ حج۲ ۱۳- شاخے س۱ حج۲ د- سبز و بے بر س۱ حج د ۱۴- بر بود س۱ س۲ س۳ حج۲ ع۲ = افزود ع حج ب د

کماں دارانِ رغبت تیر در شست نہ امکانِ زدن بر آہوئے مست
ہوائے دل ہمیکرد از دروں جوش تحیّر بانگ بر میزد کہ خاموش
جواں شیری ز کارِ خویش خنداں کہ صیدش پیش و او بر بستہ دنداں
ہوس دل را بجاں مشغول کردہ غرض را از عمل معزول کردہ
ازیں سو ایستادہ عاشقِ زار درون رفتہ بوہم اندر دلِ یار
بمعنی گرچہ بود اندر دل دوست بصورت می ندید از دوست جز پوست
درآں بیہوشیِ کش زار می کُشت رمیدہ خونش از رو آبش از پشت
تنش را با چناں زور و دلیرے گُسستہ عشق بازوہائے شیرے
بلے نازِ غزالانِ قصب پوش دہد شیر افگناں را خوابِ خرگوش
چو مرغی بست دل در سبزیِ شاخ پریدن پیش ممکن نیست گستاخ
چو چشمے سُرخ شد در لالہ سنگے عجب نبود گر آید پا بسنگے
وز آنسو نازنیں با جانِ پُر جوش ز حیرت ناز را کردہ فراموش
نہ زُلفش را کمندِ فتنہ در پیچ نہ تُندی در کمانِ ابروش ہیچ
شدہ مسکیں وجود تند خیزش ولے میداد ہر دم مشک ریزش
کسے کو بیدلست و مبتلا ہم بدل دادن کجا گردد فراہم

۱- آہوئے مست سا سا۳ حو ب ع۲ د حو۲ = آہواں مست ع ۴- را دل بجاں سا۳ = دل را بجاں سا۲ حو ب د حو۲ = داری بجاں سا ع۲ د حاشیہ ۹- یکے ناز حو د حو۲ ب ۱۰- سبزۂ شاخ ب ۱۴- سُست خیزش ب

چو زنبوران گل زان بوی شد مست — بدان نزدیک کافتد چون گل از دست
چو در نخچیرگه در شد جوان شیر — ق — که بر نخچیرِ شیرافگن شود چیر
ستونی بود شد تکیه بر آنش — برو زد تکیه جانِ دلستانش
نه اسبابِ صبوری مانده جان را — نه یارای سخن گفتن زبان را
ستاده هر دو چون دو سروِ نوخیز — بیکدیگر نظرها داشته تیز
دو دیده چار گشته گاهِ دیدار — بدیدن زیر منت مانده هر چار
دو مردم در دو چشمِ یکدگر نور — چو دو دیده بیکجا وز هم دور
دو سیاره قِران کرده بیک برج — ز هم بی بهره چون دو دُر بیک دُرج
دو طاؤسِ جوان باهم رسیده — ولی طاؤس هر دو پر بریده
دو گلبن در یکی گلشن شکرخند — بوی یکدگر از دور خرسند
دو شمعِ شکّرافشانِ شب افروز — ز سوزِ یکدگر افتاده در سوز
دو بیدل رو برو آورده مشتاق — نظرها جفت و دلها جفت و تن طاق
بتاراجِ طبیعت حیرت و شرم — کجا بازارِ رعنائی شود گرم
قوی گشته ز حیرت عشق را حال — قوی دستانِ شهوت گشته پامال
عجب حالی زلال از چشمه جسته — جگرها تشنه لبها مهر بسته

۱- بدان س ا س ب ح ۲- بران ح ج ع ۲ د ہ - مانده جان را ح ۶ - منت گشته ب
۱۱- وشب افروز خ ۲ د = در شب و روز س ب ا ع ۲ ۱۴ ۱- بحیرت ب

چو خاں کرد ایں وصیّت پاسباں را بپاسِ کارِ خود خوش کرد جاں را
دراں ظلمات شد عزمِ نہانی خضر را سوئے آبِ زندگانی
نبود اندر سیاہی راہ پیدا نہ روشن کوکب و نے ماہ پیدا
نہ از پا اندریں رہ بلکہ از فرق رواں شد سوختہ در پرتوِ برق
بُد آں نزدیک برقِ گیتی افروز کہ از پردہ بروں اُفتد زبس سوز
نہ بُد چوں برق را پروائے دیگر فتاد اما نہ آنجا جائے دیگر
ہمیکرد ابر ہم گریہ بزاری براں درماندگی و بیقراری
چو گرید ابر بود از خلق خالی کہ ہست آں عارضی و بلکہ خالی
ولے آنکو گرفتار است جائے شناسد کابر ہم دارد ہوائے
چو عاشق در رسید آنجا کہ دل خواست بخلوت وعدہ بادلخواہ شد راست
از آں سو در رسید آں دلستاں نیز بہارِ تازہ و سروِ جواں نیز
گلِ کرنہ نبز دستش بود چندے دہانِ ہر گلے در نیم خندے
گل و باری نباشد سرو را یار عجب سروے کہ بود آوردہ گل بار
نہ تنہا بوئے گل بود آں زگلزار کہ با آں بود بوئے یار ہم یار
چو آں بو در دماغِ خاں دروں رفت نسیمِ جاں بمغزِ جاں دروں رفت

۳- کوکبے [۳] ح ۵- بصد سوز ب ۱۱- از انجا س ع [۲] ۱۲- گلے کرنہ ح ع [۲] د ایضاً ہر یکے س [۳] ح ع ۱۳- ناری س [۳] د ع [۲] ایضاً بود آوردہ گل بار س [۲] ح ب ع [۲] د = آوردہ گلی بار ع = بار آرد گل و نار [۳] = بر آوردہ گلنار ک

قبول اُفتاد در حضرت نیازش — بکامِ دل شد اختر کارسازش
برآمد تیره ابری ناگہ از غیب — همه گلہائے انجم کرده در جیب
گرفت از پیش گردوں پرده داری — نہاں شد ماه در شبگوں عماری
چناں میجست برق از بامِ افلاک — که بودش بیم اُفتادن سوئے خاک
چناں گیتی در ابر و باد شد گم — که چوں خس مے پرید از باد مردم
قیامت بود گیتی جمله تاریک — قرانِ آفتاب و ماه نزدیک
که دمه گرچه بود آں شب ہراساں — همی بالیست خاں را ہم بدانساں
بجائے خویش بالش را به بستر — نمونه کرد و پوشیدش بچادر
سزائے چار بالش مسند آرائے — یکے بالش نگر چوں داردش جائے
بجائے سرو چوں جا کرد بالش — ز بالش خاست سروِ نونہالش
کنیزے پاسباں را کرد بر راه — ق — که گر آید کسے از بانوئے شاه
بگوئی کاینک است آں بختِ بیدار — بخوابِ خوش چو بیداراں خبردار
خود آری اہل دولت را ز ہر باب — بمعنی عینِ بیداری بود خواب
نه بینی تیغِ سلطاں خفته در ناز — ازو درہائے امن و ایمنے باز
بخسپد گرچه غافل شیر در دشت — نیارد دام و دد پیرامنش گشت

۱- اختر س1 س2 س3 حر ع1 د = آخر ع حر2 ۵- چناں گیتی س3 حر2 = جہاں گفتی حر ع2 ع د ایضاً می پرد حر ع2 ع د ۷- گرچه س1 س3 حر ب ع1 د حر2 = ہرچه ع ۹- نگر س3 کا = نگه ب ۶ حر ع2 د ۱۳- خود آری اہلِ س3 حر2 = چو داری بخت د حر د ع ایضاً اصل بیداری حر س2 ب = اہل بیداری ع2 د

چناں میخواست رفتن جانبِ ماه — کزاں عقرب وشے کم گردد آگاه
چو دختِ الپ خاں بُد جفتِ ایں طاق — برادرزادهٔ بانوئے آفاق
که گرد در حضرتِ بانوئے معصوم ق — شود رمزی ازاں دیباجه معلوم
کند عونِ برادرزادهٔ خویش — شود آزرده از فرزندِ دل ریش
دهد دوری فزوں تر همدماں را — بود بیمِ سیاست محرماں را
وزآنسو چشم درِ مانده دلبند — که یارب کے بچشم آید خداوند
بخود میگفت گشت ایں ماهتابم — که شب رفت و نیامد آفتابم
پرستاراں او نیز اندریں غم — چو مرغِ کنده پر افتاده پر کم
نشسته نرگسِ پژمرده بیمار — به مخموری و صفرا زرد رُخسار
ستاده مشک ریز از دیده خونریز — جگر در دل چو مشکِ قلب آمیز
دراں مهتاب روشن خان بےصبر — همی جُست آسماں را پارهٔ ابر
بدردِ دل تمنّائے همی پُخت — بسوزِ سینه سودائے همی پُخت
نیازی از دل شوریده میکرد — دعا میخواند و آبِ دیده میکرد
ازاں جا کآهِ عاشق فتحِ درهاست — نیازِ دردمنداں را اثرهاست
یکے عاشق دگر صاحب سعادت — دُعایش در رود بالا بعادت

---

۲ - آں طاق س[۳] ۶ - دراں سو س[۳] حج ۷ - گُشت س[۳] حج ب د = گشت ع ۹ - نرگسش س ع[۲] د ایضاً وصفرا س[۱] س[۳] حج ع د حج[۲] = صفرا س[۲] ع ۱۰ - قلبه آمیز ب ع[۲] د = عنبر امیز س[۳] ۱۱ - خان بےصبر ب ء د = جان بےصبر ع
۱۳ - آب دیده میکرد س[۲] س[۳] ع لحج = آب از دیده میکرد حج[۲] د ع = آبِ دیده میخورد ب

نشانِ روز در شبهائے دیجور | چو در دریائے ظلمت چشمهٔ نور
دراں شب کز فروغِ سبز گلشن ق | زمانه بود چوں دریائے روشن
نهانی وعده محکم گشت خاں را | که باهم یک تنی باشد دو جاں را
هماں شب زاتفاقِ بخت ناگاه | طلب شد شاه بانو را بدرگاه
شد آں مستورِ عصمت بر آنسوئے | بمسند کرده بهرِ بندگی روئے
ازیں سو یافت فرصت عاشقِ مست | خضر خاں کآبِ خضر آرد فرادست
به بے صبری شده زاں شمع سرکش | چو پروانه که پا کوبد بر آتش
نه دل برجا که غم را پائے دارد | نه صبرِ آنکه دل برجائے دارد
پرستارانِ محرم نیز زیں درد | دمیده در چراغِ جاں دمِ سرد
ز انده بسکه عزت زار گشته | بتن جانِ عزیزش خوار گشته
کبودی یافته رخِ یاسمیں را | ز حسرت بر زمیں سوده جبیں را
دمِ کرنا گره بربسته در نائے | بزاری دمبدم نالاں چو کرنائے
بسوزِ دل در آں تابنده مهتاب | ز دوری تافته شمسِ جهاں تاب
همه تن مهر بود آں شمسِ پر نور | اگر شد تافته هم بود معذور
نزدم دزد در مهتاب چوں شیر | چو خود مهتاب رهزن شد چه تدبیر
اگرچه کاهشِ مه روشنش بود | ولے مهتابِ روشن رهزنش بود

۵- بر آنسوئے ۳ج ۹- خان ب د ۱۲- دگر کرنا س ۲ ح د ع ۲ ۱۳- یافته س ب د
۱۶- مه برتنش ۲

فلک نوری که گرد آورده از مهر ‌‌ ازاں گلگونه کرده ماه را چهر
نموده آفتابِ آسماں قدر ‌‌ جمالِ خویشں در آئینهٔ بدر
مهے خورشید وام از نورِ جاوید ‌‌ دو چنداں باز داده وامِ خورشید
تنانِ زیر نورِ آسماں پوش ‌‌ بیانِ نوعروساں پرنیاں پوش
رُخِ هفت اختر اندر هفت پرده ‌‌ بحسن آرایشِ هر هفت کرده
وبالِ اختراں نابود گشته ‌‌ زُحل چوں مشتری مسعود گشته
فگنده تیغِ کیں مریخِ خونریز ‌‌ عُطاردِ کرده در شعری قلم تیز
ذنب را چرخ میموں کرده تسدیس ‌‌ زحسنِ زهره حال آورده برجیس
فلک دل بسته در بیدل نوازی ‌‌ کواکب یکدگر در عشق بازی
بخوابِ خوش جهانے آرمیده ‌‌ ازیں خوشتر جهاں خوابی ندیده
زمستان و هوائے آنکه مشتاق ‌‌ نباشد یک نفس از جفتِ خود طاق
قصب پوشی که بر یاری رسیده ‌‌ ببر چوں شکر اندر نی خزیده
بر آتش دستها در کوے و منزل ‌‌ چو مشتاقی که دارد دست بر دل
بزرگاں قاقم و سنجاب بر دوش ‌‌ فرو دستاں چو روبه پوستیں پوش
چو گل زردار در خز کرده در خز ‌‌ برهنه مفلساں چوں درخزاں رز

۲- نموده سا[۲] سا[۳] حو حو[۲] ا ب ء د = نمودی ع[۲] = نهفته ع ۳- مه خورشید نور از دام جاوید ب
۴- زیر نور سا[۲] حو ب ء د حو[۲] = زیور نور ع[۲] ایضاً لعبتاں سا[۲] سا[۳] ب ء حو ع[۲] د حو[۲] = نهو وساں ع
۹- بیدل نوازی سا حو ع[۲] د ک حو[۲] = پے دلنوازی ع[۲] ایضاً باهم اندر سا[۳] حاشیه

بیارید از فلک گلگونهٔ نور | بخواهید از بهشتم زیورِ حور
که مارا روئے میتابد زیاری | که با او جان و دل را هست کاری
اگر بُد تیره شبهائے جدائی | رسید اینک زمانِ روشنائی
بیا اے چشمِ دولت روشن از تو | که گردد حجرهٔ من گلشن از تو
چو هست ایں دیده بهر خاکِ آں پائے | بدیں منصب ندادم سُرمه را جائے
کنوں شد وقتِ آں کائے خراماں | نوازی دیده را زاں گردِ داماں
زجاں خواهم باستقبالت آیم | ولے در قیدِ مستوریست پایم
مرا دامانِ عصمت دور از انبوه | بسے سنگیں تر است از دامنِ کوه
کسے کش دامنِ کوهست برپائے | زجا گر کوه جنبد-جنبد از جائے
ولے جاں میفرستم پائے کوباں | باستقبال پایت خاک روباں
همیں جاں را بساطِ راهِ خود کن | براں پا نه گذر بر ماهِ خود کن
اگر جاں گردد م پامالِ غم چیست | تو باقی ماں که من خواهم بتو زیست
بقائے خواهمت کز هیچ سانی | نباشی بے دو لرانی زمانی

صفتِ ماهتابی که پیشِ او مهرِ روشن پردهٔ ابرِ حیا بر رو کشیده

شبے داده جهاں را زیورِ روز | مهے چوں آفتابِ عالم افروز

۱- بجوئید از بهشتم حـ ۲- می باید سا حـ۲ -
۵- بدیں س۳ حـ حـ۱ = بریں ع ع۲ د ب سا س۲ -

ولے تا چند دل در خوں تواں داشت — کہ بوئے مشک و گل نتواں نہاں داشت
چہ آرم یادگارِ خدمتِ خاص — نمیدانم متاعی بہ ز اخلاص
بہیں تحفہ غمت شد نزدِ من بس — بیاراں تحفۂ غم چوں بَرَد کس
ولیکن چو نتوام نزلے کشی پیش — میاری یادگارے جز غمِ خویش
چو بربط زن زد ایں خوش نغمہ در رود — زچوبِ خشک داد آبی وامرود
نوا سازِ دگر رودے دگر ساخت — بپاسخ زایں نوائے نغز بنواخت

پاسخ از لبِ معشوق

بشارت میدہد بختِ بلندم — کہ من امروز بر روئے سپندم
زمانہ دولتم را کارساز است — نشانِ رفعتم را سرفراز است
جہاں می بندم پیرایۂ ناز — وفا می بیزدم در پردۂ راز
سعادت میکشد شانہ بمویم — سپہر آئینہ میدارد بروئیم
دو زلفم فتنہا را میدہد خیز — دو چشمِ غمزہا را میکند تیز
بشادی میخورد جانم غم امروز — ہم از شادیست چشمِ رانم امروز
مبارک می پرد چشمِ سیاہم — مگر خواہد نمودن روئے شاہم

۲- یارم ب سہ - چو نتوام نزلے کشی س۲ ح ب د = گر توام نزلے کشی س۳ ء ح = چو نتوئے نزلے کشی س ع۲ = گر توام منزل کش ع ۵- ابی وامرود س س۲ س۳ ء کا ح د ح۲ = ابی وافزود ع ۸- برروئیت س۲ س۳ د ۱۰- جہاں س س۲ س۳ ب ح ع۲ د ح۲ = چناں ع ایضاً می بیزدم س س۲ ح ع۱ د ح۱ = می داردم س۲ س۳ حاشیہ = می بیندم ب = می پرورم ع ۱۱- میکند س س۲ س۳ ح ح۲ ب ء ع۱ د = میکشد کا ع

غلط کردم نویدِ من زجائیست　　که جاں آنجا زمیں روبِ سرائیست
بمیر اے آفتاب امشب تہِ چاہ　　کہ من شب زندہ خواہم داشت با ماہ
نفس گر خود ز عیسیٰ وام بردی　　گر امشب دم زدی اے صبح مردی
شب و روز از تو ناخوش بودم اے غم　　چو تو رفتی شبے خوش روز من ہم
من و آں شربتِ امیدم امشب　　من و آں چشمۂ خورشیدم امشب
گہے میرم زنیشِ چشم غمّاز　　گہے از نوشِ لب زندہ شوم باز
گہے در سیبِ سیمیں دست یازم　　گہے با زلفِ مشکیں عشق بازم
ق　چو ہست اندر دلِ تنگ آں دل آرای　　اگر تنگ آید از بس تنگی جائے
دہم در چشم خویشش جائے آرام　　چو مغزے کو بود در عینِ بادام
ہمہ شب ز نشاط و ناز خواہم　　دہم بوسہ بوام و باز خواہم
بگو اے باد آں سروِ رواں را　　کہ استقبال کن بختِ جواں را
نباید از خیالِ خویش کم بود　　کہ دور از من بہ یارو نیم دم بود
ولیک از تو نخواہم آمدن پیش　　کہ گل مستور بہ در غنچۂ خویش
چو بوییت با صبا صحرا خرام است　　ہماں بوییت کہ پیش آید تمام است
اگرچہ از بو تو ہم دل بداغ است　　کہ راہش با صبا در ہر دماغ است

۴- ناخوش بودم س[۲] ر ب ح ع[۲] د = ناخوشنودم س[۳] = ناخشنودم ح[۲] = ناخوش بود ع ۷- یازیم س[۳] = تازم ع[۲] د
۱۱- کن سرو جوانرا س[۳] ء کا ۱۵- اگرچہ از بوئے تو ہم دل بداغ ح = اگرچہ از بوئے تو دل ہم بداغ س[۲] س[۳] ب د
= اگرچہ از بوئے تو دل ما چراغ ع[۲] = اگر از بوئے تو ہم دل بداغ ع

دگر ممکن بود در حال چوں باد — زجا بجهد فتد بر روزِ میعاد
چه کوهِ غم نهاد اندر دلِ تنگ — که خود را چند روزی داشت بانگ
کجا دیوانهٔ را سنگ باشد — گر زو تا صبر صد فرسنگ باشد
چو آب از تشنه باشد تیر پرتاب — بیا شاید زمیں را تشنه چوں آب
چو بازرگاں که با سودِ مهیّا — نماید شربتِ آبیش دریا
چو در پیچید مهلت را زمانه — دگر عذرے نماند اندر میانه
دگر بار بحکمِ عهد و پیماں — سوئے بلقیس شد مرغ سلیماں
صنم خود بود مانده چشم در راه — که تا در چشم او کی ره کند شاه
فرستاده ز دولت زندگی سخت — نویدِ میهمانی برد بر تخت
سبب نو شد طربهائے نهاں را — بهانه جمله باقی شد جهاں را
شرابِ خوشدلی در داد ساقی — نماند از شادمانی هیچ باقی
بدیں شادی بیا اے چنگیِ خاص — بچنگِ خویشتن کن زخمهٔ قاص
چناں گو ایں غزل از جانبِ شاه — که پا کوباں خرامد جانبِ ماه

غزل از زبان عاشق

من امشب میهمانِ جانِ خویشم — چو هست او جانِ من مهمانِ خویشم

۱- در روز س۲ س۳ ح کا ع۱ د = بر روز س۳ ا ب ء ح۲ ۲- چو کوه ب ء ح۲ ایضاً پا سنگ س۲ ح ب ع۱ د
۳- دیوانهٔ را سنگ س۱ س۲ س۳ ح ب ء کا ع۱ د ح۲ = دیوانه را آں سنگ ع ۵- با سود ج ح ع۱ د ح۲
= از سود ب ع ۱۰- باقی شد س۲ س۳ ح ب ء کا ع۱ د ح = شد باقی ع

خود او آں عیشِ جاں افروز میخواست　　بخواہش ہر شبے آں روز میخواست
لبش در خندہ شد زاں لذّتِ کام　　بدل صبرش نماند و در تن آرام
براں شد کز پے مہمان خود را　　بہ آوردن فرستد جانِ خود را
بپاسخ گفت محرم را کہ رو باز　　برفتن جانِ من با خود کن انباز
دراں خدمت ببوس از من زمیں را　　نشاں بر دیدہ آں مسندنشیں را
ز راہِ مردمی سوئے من آرش　　نشاندہ بر دو چشمِ روشن آرش
وگر دارد ز چشمِ چوں توئی عار　　ببر ایں دیدہ زیرِ پائے او دار
وگر از دیدۂ من ہم کند ننگ　　ق　　بہ پشتِ پا بروں انداز آں سنگ
ازیں بہتر ندارم فرش راہش　　چو پا در رہ نہد عذرے بخواہش
دلم آنجاست کو آں مہر جو را　　کہ در ہر گام بوسد پائے او را
پس آں وعدہ طلب را شد رضا کوش　　زعینِ وعدہ کردش حلقہ در گوش
کہ چوں بیزد فلاں شب عنبرِ ناب　　درآید شہ بکُنجِ ما چو مہتاب
فرستادہ بدیں میعادِ دلکش　　بطاعت گاہِ فرماں باز شد خوش
طرب زاں گونہ بر شاہ استلم کرد　　کہ پا افزار جُست و پائے گم کرد
بداں دل شد ز جانِ ناشکیبا　　کہ بپیچد نطعِ مہلت را چو دیبا

۱- خود او آں س۱ س۲ س۳ ح ع۱ د = خود آں مع ۴- با خود کن س۳ ح د ع۲ د ح۲ = کن با خود ع
۸- ایں سنگ س۳ ع۱ د ح۲ = آں سنگ ح ب ع ۱۱- آں وعدہ س۳ ح ب ع۱ د ح۲ = از وعدہ ع
۱۴- پا افزار ب ح ح۲ = پا افزار ع۱ د ۱۵- ز جاناں س۲-

بگوش از من که ای شمعِ دلِ من　　ز تو سوز و گدازی حاصلِ من
تو گر نادانی و عالم ندیده　　گلی از باغِ عالم برنچیده
ز من بشنو که خوی آسمان چیست　　بکاری کاسمان میگردد آن چیست
ز بهرِ آنست این گردنده پرکار　　که یاری را جدا گرداند از یار
کجا باهم دو تن را داد پیوند　　که از هم بازشان دوری نیفگند
چو حال اینست آن به کادمی زاد　　دمی باشد بروی دوستان شاد
دهد از روی یاران دیده را نور　　زمانی بود از هم صحبتان دور
چو خواهد عاقبت بودن جدائی　　غنیمت داشت باید آشنائی
بیا ای بی تو روزِ من شب تار　ق　که چون شبهای دوری رفت بسیار
بروز آریم بر روی تو یک شب　　نخستت پای بوسیم آنگهی لب
بحلوائی لبت انگشت یازیم　　مگس گردیم گرچه شاه بازیم
سر و پا گم شده سویت شتابیم　　شویمت ذرّه هرچند آفتابیم
بگردِ شکّرت در شور گردیم　　سلیمانیم و پیشت مور گردیم
جوابی ده کامیدش یار باشد　　امیدم را کلیدِ کار باشد
چو گلرخ را رسید این مژدهٔ دوست　　نگنجید از طرب چون غنچه در پوست

۱- بگوش س۱ س۲ س۳ حج ع۱ د حج۲ = بگو ع ۲- وانچیده ح حج س ع۲ د ۸- دیدن جدائی ب ۹- رفته بسیار س حج۲ ی ۱۱- یازیم حج ی = تازیم ع۱ د = بازیم ع حج = سازیم ح ۱۵- آن مژده س۱ س۲ س۳ حج ع۱ د = این مژده ع ب حج۲

بداں نمود میلے خانِ اعظم / کزاں جامہ تُنک دل تر بُد از غم
بتن پوشید کتّانی چو مہتاب / تُنک بر برگ گل شد قطرۂ آب
چو شہ تشریفِ رسوائے بدل کرد / بدلہا داغ آں کسوت عمل کرد
زبس کاں ہر ہمہ دلہائے غمناک / شد از غم چاک چوں آں جامہ چاک
ازآں ساں کسوتِ رفتہ زساماں ق / کہ بود از مہر صبحی چاک داماں
ہمہ کردند پارہ پارہ تقسیم / چو نانِ نیک مرداں بہر تعظیم
نہ آں پارہ بجائے بند کردند / کہ جانِ پارہ را پیوند کردند
چو از جاں پارہ بود آں پارہ چند / ز جانی ہم بجانی یافت پیوند
ازاں پس آگہی دادند شہ را / کہ در منزل ثباتے ہست مہ را
دَولرانی کہ میشد در دِگر قصر / توقف داشت آنرا با نوئے عصر
خضر گو غم مخور کاشوب جاں نیست / ہنوز آں چشمۂ حیواں رواں نیست
گرفتارِ دل ارآم از دروں یافت / چو جاں ساکن شدش دل ہم سکوں یافت
چو باز آمد ز رفتن سروِ آزاد / نہالِ ملک را در سر شد آں باد
کہ گل چیند بہارِ خویشتن را / ببوسد غنچۂ کوچک دہن را
نہانی بلبلے را داد پیغام / کہ رَو چوں باد سوئے آں گل اندام

۱- تنک دل تر بد سا۲ حہ ب ع۲ د حہ۲ = تنک تر بود سا۳ = تنک تر دل بُد ع
۴- زغم شد حہ ۵- بساماں حہ کاب ۸- پارہ بدب ۱۱- جاں ہست - رواں ہست حہ
۱۳- درجان شد ب حہ۲ ع۲ د = برسر شد سا۳ ۱۴- ببرسد ب

چرا غفلت کنی زینگونه درخویش — که زینسان چشم زخمی آیدت پیش
چه گوئی اے فدا دَوران دَورت — حَمَل قرباں کنم باجَدْی وثورت
چه گردانم براۓ عُمرِ جاوید — بفرقت مشتری با ماه وخورشید
برایشاں من خود ایں گردش چه سنجم — که میگردند خود برفرقت انجم
سرِی کِت بدینساں کار کرد است — زخوابت گوئیا بیدار گرد است
که توشاهی چناں مگذر خراماں — که گستاخی کند خارت بداماں
چناں کن ایں دم از نے نیزه پرهیز — که فردا رَدْ کنی صد نیزهٔ تیز
نصیحت گوئی زینساں درسخن بود — ولے عاشق بکارِ خویشتن بود
چو جانش بے خبر بود اندراں گشت — حدیثے چند از و بشنید بگذشت
چو زانجا چند گامے پیشتر شد — بشکوی نشاطِ خویش درشد
پرستاراں بخدمت دردویدند — لباسِ پاره از وے برکشیدند
بلبهاۓ تُنک بردند درپیش — که درناید بوصف از صفوتِ خویش
چو روۓ ناخنش یکجا سرو بن — که گنجد صد گز اندر درزِ ناخن
چو پوشندش نمی باشد براندام — غلط کردم زبادی بافته دام

۲- دوران و دورت حج۲ ۳- یا ماه س۲ حج ب ع۲ د ۴- برایشاں س۳ حج ب ع۲ د = پریشان حج۲ = بدیساں س۲ ی = برانسان کا = برانیان ع ۷- ولے س۲ س۳ حج ی ع حج۲ = دل س ب دع۲ ۱۱- برکشیدند س۲ س۳ ب ع۲ د حج۲ = درکشیدند ع حج ۱۲- یکسان س۲ س۳ حج ی = یکجا س ب دع۲ حج۲ ۱۴- تاری بافته س ع۲ د حج۲

زبس کز شرم بے پایاں خجل بود — سخن را قلب زد زانچش بدل بود
بپاسخ گفت من از بانِ قصر — شتاباں میشدم سوئے شهِ عصر
نبود اندر شتابم جائے پرہیز — زد اندر پیرہن نے نیزهٔ تیز
دریں زخمی تو ہم خود منصفم باش — که با چوبی چه یارم کرد پاداش
نیوشنده که کرد ایں نکته در گوش — سخن را جان دید و ماند خاموش
اگرچه ایں لمعه زاول صبحدم داشت — ازاں خورشیدِ دوّم صدق پنداشت
وزاں پس بر طریقِ مہربانی — بسے گفتش دعائے زندگانی
پس آنگاہیش گفت اے دیدهٔ شاه — زر دیت چشمِ بد را دیده کوتاه
رسد گر چشم زخمی در جہالت — جہانی کور گردد در خیالت
اگر چشم تو کاے آتش براں نے — ق — شدی خسته عیاذاً بالله از وے
فلک گر آں دو چشم افگار کردی — چساں با ما دو دیده چار کردی
فلک را گر شدیدندی ہمه چشم — چناں بودی که پاداشِ گہر چشم
جہاں کس را ازیں بے دیده بودن — چگونه رو توانستی نمودن
اگرچه کوریٔ دارد زمانه — بماندی کور تر زیں جاودانه

۱-قلبه زد حر ع۱ د ۲- کازهٔ ء حر۲ ۴- دریں زحمت سر۳ = دریں زخمی سا ع۲ د = دریں زخمه حر ب حر۲ ح- منصفم باش سا سر۲ سر۳ ب حر ع۱ د حر۲ = منصفی باش ع ۶- زاول ع سر۳ = اول سا سر۲ حر ب ع۱ د حر۲ ایضاً صبح بنداشت سر۳ حاشیه ۱۱- ان دو چشم افگار سر۲ ء ع ب = با دو چشمت خار سا ع۱ د = با دو چشمت کار سر۳ ایضاً دو چشمش چار سر۳ ۱۳- جہاں سا سر۲ سر۳ حر ب د حر۲ = چناں ع ع۲ ۱۴- بماندی سا سر۲ حر ب ع۱ د = نماندی ع

پریده جاں زتن دیو و پری را — نمانده تاب ماه و مشتری را
شه و شهزاده با چندیں رقیباں — دریده جامه دامن تا گریباں
گلش پژمرده و نرگس گهربار — چو شاخِ زعفرانش برگِ گلنار
هراں کاں تختهٔ حیرت فرو خواند — چو نقشِ تخته در حیرت فرو ماند
کسے آں حال پرسیدن نیارست — چه پرسیدن که خود دیدن نیارست
یکے از خاصگاں کش بود یارا — بپرسید از سرِ رفق و مدارا
که اے چشمِ جہاں را نورِ دیده — چو تو چشمِ جہاں نوری ندیده
چه حالست ایں و آں غم بر تنت چیست — شگافِ فتنه در پیراهنت چیست
کدامی خار دامانت گرفته است — کدامی غم گریبانت گرفته است
زگردِ کیست ایں بر دامنت خاک — ز دستِ کیست ایں پیراهنت چاک
که تیزت دیده تا چشمش بر آریم — که خارت خست تا تیغش گزاریم
ورت دل رفت جائے غیر مقدور — در آغوشت دهیم ار خود بود حور
شهِ دل خسته از بیمِ دو افسر — که باشندش بدولت هر دو بر سر
بصدق ایں ماجرا خواندن نیارست — غمِ دل بر زباں راندن نیارست

۲- رقیباں س۱ س۲ س۳ ب ء کا ع۱ د حر۲ = رفیقاں ع حر الیضاً تا دامن گریباں س۲
۴- هر آں کاں س۱ س۲ حر = هر آنکه اں ع۱ د حر۱ = هرانکو ع س۳ ب
۸- چه حالست و ایں غم ب الیضاً شگافِ سینه حر کا ۱۱- خسته حر ب د ۱۴- بودندش د کا
= بادندش س۲ س۳ ب ء ع۱ حر۱ = باشندش ع

فسون دل که در جانش عمل کرد　　عزیمت زاں پری پیکر بدل کرد
بمنزل استقامت داد مه را　　نگرد از زهرهٔ صفر آں جا نگه را
ولے در عزمِ اوّل نیک خواہاں　　خبر بردند بر خورشیدِ شاہاں
که شه بانو براں عزم ست کامروز　　ق دہد پروانه کاں شمعِ شب افروز
زبرج خاص برگیرد دلِ خویش　　بقصرِ لعل سازد منزلِ خویش
بدانساں زاں خبر شه بے خبر گشت　　که در گشت و خرام از پائے در گشت
چو باز آمد بخویشں آہی برآورد　　که دود از زهرهٔ نکو خواہی برآورد
بدانساں نیست شد صبرش درآں درد　　که شد نزدیک کز ہستی شود فرد
چو در جَیبِ خرد کم دید چاں　　بزد دست و گریباں کرد پاں
بچاکِ جامه عاشق را مکن عیب　　که اوّل جاں شدش چاک انگہی جَیب
بدوری کے بود دل را صبوری　　که دشمن را مباد از دوست دُوری
مثل گر چوب و گر سنگ است و پولاد　　شود گاه جُدا کردن بفریاد
نه مردم سخت تر زانہاست در پوست　　که رنجی نبودش در دوری دوست
برآنساں شه دریده جامه چوں گل　　خراب از خونِ دل نه از خوردنِ مل
پریشاں حال و آب از دیده ریزاں　　چو مستاں میگذشت اُفتاں و خیزاں
ملایک زاں غم اندر بال کندن　　فلک زیں فتنه در زیور فگندن

۲-که کرد ب حج ع۲ د حج۲ = نگرد ع ۸ - صبرش سا، س۲ حج ع۲ د = خیرش ع ۱۲ - جُدا کردن ح حج ع۲ د حج۲ = جدا بودن ع ۱۴ - نز خوردنِ ح حج۲ = نه از حج ع۲ د = برخوردن ع

کسے کیں تلخیش شیریں گوارست — مبرزاں صحبتِ شیریں کہ یارست
درآسایش بسے باشند یاراں — بغم کن آزمونِ دوستداراں

حکایت

بمہمانِ بُزی شد کہنہ میشے — بہ پہلو خارشی بر پشت ریشے
گرفت از سبزہ زارِ بُز چناں نوش — کہ کرد از فربہی سختی فراموش
بہ بُز گفتی کہ پیشِ گرگ و قصّاب — رَوم من بہرِ تو در آتش و آب
لبِ بُز کَند تا گہ سگ بدنداں — بُز آمد باز سوئے میش خنداں
ازاں خندیدن اندر گریہ شد میش — کہ با او ہم کند سگ گرگیِ خویش
بہانہ کرد تا بگریزد از وے — کہ بر یاراں ازینساں خندہ تا کے
بسے میش است بُز را یارِ جانی — ولے در سبزہ نے در کارِ جانی
غرض القصّہ چوں بانوئے آفاق — بپردہ بخیت رازِ آں دو مشتاق
اشارت کرد تا خاصانِ درگاہ — برند آں ماہ را زآنجا شبانگاہ
بقصرِ لعل دارندش نہانے — چنانکہ اندر خزینہ لعلِ کانے
چو عزمِ کار گشت آں حلقہ را جزم — کمر بستند چوں حلقہ دراں عزم
در اندیشید بانو باز در دل — صواب اندیش شد زاں راز در دل
کہ چوں پرّد تدرِ و مرغزارے — بتاپاک اوفتد بازِ شکارے

۳- حکایت بطریق تمثیل س۲ ح ح۱ = . س۳ ۴- بہمانے س۳ ۵- سبزہ زارش آں چناں ب ایضاً محنت س۳ ۱۲- زیں جا س۲ ۱۶- بطاپاک س۳

دوم آں مشک ریزی کز سرِ ہوش   خزیدہ ہمچو زلفش در بُنا گوش
سیوم لادِی گرفتہ بر سر ایں بار   کہ در ہندیست لادِی بار بردار
چہارم خواجہ کافورِ سرائے   کہ بُد چشم وفا را رُوشنائے
چو صِفر امین زعقد مختلف بود   کہ سر حرفِ امانت چوں الف بود
گہ از گاہ او ہسم اندر رازِ مستور   بگنجیدی چو در لَوزینہ کافور
غرض آں محرماں در شام و شبگیر   شدہ جاسوس چشمِ فتنہ چوں تیر
دروں سو رازِ جانہا داشتندی   بروں پاسِ زبانہا داشتندی
بغمہا مونسِ دو یارِ جانی   کہ بے مونس مبادا زندگانی
چہ خوش گفت ایں مثل یاری بیاری   کہ ہر غم را بباید غمگساری
غم ارچہ بے عدد باشد چو باراں   تواں خوردن بروئے غمگساراں
شود یک ذرّہ ریگے غرقِ دریا   برد کوہی چو کشتی شد مُہیّا
چو یک سر باشد از باری ہراساں   دو سر یکجا شود برگیرد آساں
چو باشد بے ستونے بر سرِ بام   ستوں گر ہست زیرش گیرد آرام
غمِ کس ہر کسے را در نگیرد   کہ مہماں زَلّۂ غم بر نگیرد
نہ نقلِ غم چناں زیباست درخورد   کہ از ہم صحبتاں تنہا تواں خورد

---

۴ - سر حرف س۱ س۲ س۳ حج ب ی د کا = بر حرف ع ۵ - گہ از گہ او ع۱ حج د = گہ دگاہ او س۳ س۲ = گہ بگیہ ب = کہ از کار او ع ۷ - راز جانہا س۱ س۲ س۳ ب ع۱ د حج۲ = سوز جانہا ع ۹ - آں مثل ب ع۱ ع د = ایں مثل س۳ حج۲ = گفتا مثل حج

چهارم سوئے بیروں بندۂ خاص ‌‌ ‌ ز رحمت آیتے بر لوحِ اخلاص
بحُسنِ خلق آئینی تمامش ‌‌ ‌ حسَن خُلقی و احمد خواجہ نامش
شگرفی زیرکی و کاردانی ‌‌ ‌ بر بزم اندر دلی در بزم جانی
سواری چابکی کوگاہِ نخچیر ‌‌ ‌ دو آہو کُشتی از یک چوبۂ تیر
فراواں خدمتِ شہزاد کردہ ‌‌ ‌ گہے چوگاں زدہ گہ زخم خوردہ
گہ و بیگاہ ازاں خورشیدِ پُرنور ‌‌ ‌ نبودہ ہمچو سایہ یکزماں دُور
چو خاں را در نہاں ہمدم ہمو بود ‌‌ ‌ دریں سودائے دل محرم ہمو بود
چو شہ رفتی ز خلوت خانہ بیروں ‌‌ ‌ برویش دادی ایں افسانہ بیروں
بروئے او تہی کردی دِل پُر ‌‌ ‌ بگریہ غرق ہمچوں رشتہ دُر
فشاندی جملہ غمہائے جگر خائے ‌‌ ‌ کہ باشد بہر غمہائے دگر جائے
اگرچہ آں چشمہ در بیروں کشیدن ‌‌ ‌ فزوں تر گشتی از افزوں کشیدن
چو آں چشمہ کہ در زادن در آید ‌‌ ‌ چو آب افزوں کشی افزوں تر آید
صنم ہم داشت پنہاں محرمے چار ‌‌ ‌ طریق محرمیّت را سزاوار
یکے نرگس کہ گر خارسے برہ دید ‌‌ ‌ زمیشِ نازنیں از دیدہ برچید

۲- بحسن وخلق س۲ ح د ایضاً بحُسن خلق واحمد س۳ = حسن خلقی محمد ع۲ ۵- گوی خورده کا س۳ حاشیه ۷- درنهانی همدم او س۳ د = درجهاں همدم همو ب ۹- همچوں رشتهٔ دُر س۲ س۳ ح ب = همچوں رشته دَر دُر س ع۱ ح۱ د = خون چوں رشته در دُر ع ۱۱- چشمه س س۲ س۳ ح ح د ع۲ = آب ع = چشم ح۲ ۱۲- خود آں چشمه س س۳ ع۲ ح ب ح۱ د = خوش آں چشمه س۱ = چو آں چشمه ع ایضاً افزوں تر آید س۱ س۲ ع۱ د ح۲ = بر آید ع ۱۳- محرم چار ع ح۱ ع۲ ۱۴- برچید س س۲ س۳ ح ب ع۱ ح۱ د = می چید ع

گرفتارِ شکم را ناں عزیز است　　پرستارِ جسد را جاں عزیز است
کسے کو عزّتِ معشوق داند　　کجا از نان و جانش یاد ماند
اسیرِ عاشقی را جاں چہ باشد　　چو جاں گم شد حدیثِ ناں چہ باشد
در آں سینہ کہ گشت از جانِ خود سیر　　بود برگ و ترہ پیکان و شمشیر
دو غمخوار از خورش بے نوش ماندہ　　رُخ از خونِ جگر پر جوش ماندہ
خوری کاشام و خوردش نام کردند　　جگر خوردند و خوں آشام کردند
گہے رفتی بسیرے لُقمہ شاں زیر　　کہ دیدندی جمالِ یکدگر سیر
غِذائے روح چوں برداشتی دل　　شدی تن ہم بخوردِ خویش مائل
وگرنہ ہر خورش کاں پیش بودے　　اگر حلوا بُدی حنظل نمودے
میانِ آں دو سروِ پائے در گِل　　پَرَستاراں بسے بودند یک دِل
چہار از سوئے شہ پوشندۂ راز　　چو راز سینہ با جاں گشتہ دمساز
ستادہ راست ہر چار اندریں فن　　بسانِ چار عُنصر عُمدۂ تن
سہ بودند از کنیزانِ درونے　　دریں رہ کردہ شہ را رہنمونے
یکے عزّت کہ او زاں راز داری　　مشرّف شد بعزِّ استواری
دوم کرنا کہ از نیکش خبر بود　　زبد چوں نیم نامِ خویش کر بود
سہ دیگر یاسمن خوشخو تر از آب　　چو گُل کو گنجد اندر بسترِ خواب

۴-برگ ترہ سا۲سا۳ حج ب د ع۲= برگ و ترہ ع = برگ ترب حج۲ ۱۴- از راز داری د ۱۶- سہ دیگر
یاسمن خوشخو تر سا۲سا۳ حج حج۲ ع لب د = سوم بُد یاسمینِ خوشتر ع

سمنبر خدمتِ دیگر گرفتی | گل افگندی بخاک و بر گرفتی
جسد ها دور و جانها یکدگر یار | زبانها گنگ و ابروها بگفتار
بپرسش هر نظر زین سو بیانی | بپاسخ هر مژه زانسو زبانی
کرشمه تیغ میزد در چپ و راست | ولیکن آبِ دیده عذر میخواست
جگر بی صبر و تنها در قناعت | مژه در خشم و لبها در شفاعت
بهر این در درونِ او جگروش | بناز او از درونِ این جگرکش
درونِ یکدگر در رفته پنهان | نه قالب در میان گنجیدنی جان
دو آیینه گر از رسمِ خیالی | رود در یکدگر نبود محالی
دو شمع ارچه بوند از یکدگر دور | ولی پیوند یابد نور با نور
چو رفتندی دگر در خلوت آباد | شدندی با خیالِ یکدگر شاد
چو گشتند اندران دوری خیالی | ق | زگریه چون خیالی در زلالی
خیالِ یکدگر در بر گرفتند | ز مهرِ سینه ترکِ خور گرفتند
غم از تن خورد را رغبت برون برد | شکم را شعله از خونابِ دل مرد
کسی کش سوزِ معده در فروغ است | ز سوزِ دل سخن گوید دروغ است
چو داغی نیست چند از گفتِ ابتر | زبان دیگر زبانه هست دیگر

---

۵ - قناعت ع س۳ ب د = صناعت س س۲ حح ح۲ ع۲ - کا د حاشیه ۶ - در درونِ س س۲ س۳ ب
- حح ح۲ د = درون ع ع۲ ۹ - با نور س۳ ب ح۲ = در نور ع ع۲ ح د ۱۲ - ترک خور ح ع۲
= ترکِ سر ع ح۲ ب

زیادِ او شود آسوده جانش نیاساید ز نامِ او زبانش
دو فرقد را فتد سوگندِ باین دومه را بعد ممکن نیست کاین
بُرند از هم دو پیکر آشنائی میسّر نیست ایشاں را جُدائی
صواب آں شد که دو لولوئے هم دُرج شود هر یک چراغے در دگر بُرج
خوش آمد ایں سخن با نوئے شه را دو منزل شد معیّن هر دو مه را
بجائے شه شد و جائے دگر دوست دو جاں یکجا و فارغ پوست از پوست
همیں شد رسمِ دورانِ ستم ساز که نتواند دو کس را دید دمساز
کجا بُرج از دو کوکب کرد معمور که باز از یکد گر نفگند شاں دور
کجا دو مرغ را خانه بهم ساخت که باز اندر میاں سنگی نینداخت
فلک کو بندها می بُرّد از بند چه شک گر بگسلاند هر دو پیوند
غرض هر یک بخلوت جائے خود رفت بپائے دیگراں نه از پائے خود رفت
پس از یک هفته آں ماهِ دو هفته بخدمت آمدی از تاب رفته
خضر خاں کردی از دورش نگاهے برآوردی ز دل دُزدیده آهے
دو لرانی هم از دنباله چشم بدیدی و فگندی شعله در چشم
خضر خاں رخصت کردی موں از پیش چنیں کردی سلام دلبرِ خویش

۱- نیاساید ح ب ح۲ ۲- پیوند باین ح۱ ایضاً نیست ممکن بعد ر۲ ۴- ایں دو لولوئے درج ر۳ ء

۷- همیں شد رسم ر ر۳ ح ح۳ ع۱ د ء ا = همی رسمست ر۱ = همی شد رسم ع ۱۰- بندها ح ح۲ د = بندها ع ع۲

ایضاً چه شد ر۳ حاشیه ۱۵- از پیش ر ر۲ ر۳ ب ء ح ع۱ د ح۲ = در پیش ع

مهیّا کرد با صد زینت و زین — ز بهر چشمِ ملک آں قرة العین
شدند اہلِ حرم زیں نکتہ آگاہ — دروں رفتند پیشِ بانوئے شاہ
برسمِ بندگی و نیک خواہی — نمودند اندراں درگاہ شاہی
کہ دُختِ الپخاں چوں شد مقرّر — کہ گردد ہمنشیں با خانِ کشور
نہ او بیگانہ شد از دور پیوند — کہ او ہم شاہ با نور است فرزند
خضر خاں کز بہارِ زندگانی — بہر سُو میزند شاخِ جوانی
نباید کاں گلی کش بار گردد — ز خارِ غیرتش افگار گردد
ازیں مہر یکہ گیتی زوست گلشن — نمو داری کہ ما راہست رُوشن
بر ایں آتش اگر خاشاک پوشیم — چو روشن تر شود نا کہ بجوشیم
ہمانا خان برخوردارِ نوخیز — بباغ حُسن دارد رغبتی تیز
چو غنچہ دل بشاخِ سبز بستہ است — ز گلرویانِ دیگر باز رستہ است
بہر بادی درد صد جامہ چوں گل — نہ ریحاں دامنش گیرد نہ سنبل
از آں گاہ کہ دختِ کرن گجرات — حوالت کرد شاہنشہ بداں ذات
بگوشِ او کہ ایں گفتار در شد — تو گوئی در تنش جانِ دگر شد

۴- مقدر ۴ ۵- بیگانہ شد دور ۳ ب کا = بیگانہ شد از دور ۳ حج ع ۲ د ۷- یار گردد ۳ ۲
۲ ب ع کا = بار دار د ۳ حج ع ۲ د حج ۲ ۸- مہر و کہ حج ۲ ۱۰- ہمانا خاں برخوردار نوخیز ۳ ۲ ۳
ب حج حج ۲ ع کد = ہماں خاں برخوردا از شاخ نوخیز ع ۱۲- صد جامہ چوں گل ۳ ۲ ۳ د حج ۲ ع ۲
= صد چاک چوں گل حج ب = چوں جامہ صد گل ع

زلیخا نعمتِ دیدار در پیش   نو دی سیرش از یوسفِ خویش
چنیں تا ہشت سالہ دختر رائے   نہاد از دَورِ گردوں بر نہم پائے
خضر ہم شد براں حالت کہ گو شد   کزاں چشمہ زلالِ خضر نوشد
بسلطاں میر سید از ہر جریدہ   نسیم آں بہارِ نو رسیدہ
کہ بادش در پئے غنچہ شگافیست   ولے ابرِ حیا در پردہ بافیست
مہین بانواں را جُست یک روز   نہانی گفتش اے شمع شب افروز
خضر خاں چوں بسر سبزی چناں گشت   کہ خواہد عالمے را سائباں گشت
بباید کرد نخلے ہمنشینش   کہ بر خوردار گردد میوہ چینش
پس آنگہ عزم شد سلطانِ دیں را   ہم آں معصومۂ پردہ نشیں را
کہ چوں خالِ خضر خاں الپخان است   کہ زیب چہرۂ دولت بدان است
بُرجِ عصمتش دُرّیست مستور   کہ چوں خورشید نتواں دیدش از نور
کنندش با ہزاراں ارجمندی   بعقدِ آں زمُرّد عقد بندی
چو ایں اندیشہ محکم گشت شہ را   نویدِ خواستگاری داد مہ را
بسوئے الپخاں فرماں فرستاد   ازاں اندیشۂ خیرش خبر داد
الپخاں کاں بلندی یافت از بخت   پذیرفت آں مبارک مژدہ از تخت

۴- تمام نسخوں میں بہار ہی سوائے ع کے۔ مگر اُس میں بھی بہار کو چھیل کر نہال بنا یا گیا ہی ۵- ابرِ حیا ر۲ = بردی حیا ر۲ ح ۵ د = روئے حیا ع۲ ۶- مہین بانوان ر ۳ ح ب د ع۲ = مہیں بانوے خود ع
۸- تانِ نخلے ر۳ ۱۱- از نور ر۳ د ح = از دور ح ع۲

بباز ی بو د شاں عشق کہ یک د م　　　　بنو د ند ے جدا د ر باز ی از ہم
نبُد چوں عشق د ر باز ی مجاز ی　　　　شد آں باز ی ز آخر عشق باز ی
چو طفلا نے کہ با ہم لَعَب ساز ند　　　　بہم گہ طاق و گا ہے جفت باز ند
نہا نی باختند ی آں د و مشتا ق　　　　ز طاقِ ابرواں ہم جُفت و ہم طاق
بہر باز ی گہے چوں خور د سالاں　　　　د و ید ی خور د شیر ی با غزا لاں
بریں آئیں کہ تا بگزشت سا لے　　　　سری بر ز د ز باغش ہر نہا لے
شنا سا شد د ولرا نی ہم از بخت　　　　کہ بختِ اوست ایں فرماند ہِ تخت
بطالع ہست د ر بہتر ز ما نے　　　　قِرانش با چناں صاحب قِرا نے
فلک چوں سرور ی بخشد سری را　　　　کند پیوند ا و نیک اختر ی را
کند چوں زُہرہ با بر جیس د ید ار　　　　سعا د ت ہا بد ہر آید پَد ید ا ر
شد ی ہر سو کہ آں خورشید پا یہ　　　　صنم رفتی بد نبا لش چو سا یہ
بنو د ی ز و جد ا د ر گاہ و بیگا ہ　　　　چو نور از آفتاب و پرتو از ما ہ
د و ید ی شمس والا ہم پس و پیش　　　　ز تابِ مہر سوئے سایۂ خویش
بیکجا خور دِ شاں بو د ی جدا خواب　　　　نخور د ند ی د مے بے یکد گر آب

۱- ہردم ب ایضاً از بازی حج ۴- آں دومشتاق س ر۲ ر۳ حج ب ع۲ د = ہر دو مشتاق ع
۶- بدیں ر۳ حج ایضاً ز باغش ر۳ ع۲ حج ب د = بباغش ع - ہر نہالے س س ر۳ حج ب ع۱ د ح =
نونہالے ع ۷- زان اوست ر۲ = جفتِ اوست ب د ۱۰- چوں زہرہ س ر۲ ر۳ حج ع۲ د =
زہرہ چو ع ۱۳- کہ ماند مہر ر۳

شده است از بهرِ تزویجت مُهیّا | که گردد خانه زاں ماهت ثُریّا
چو خاں را آمد ایں دیباجه در گوش | ز شرمِ شاه بانو ماند خاموش
در آں شرمندگی زایواں بروں رفت | ولیکن مهرش اندر جاں دروں رفت
در آندم بود خاں ده ساله راست | که ایں هنگامه شادیش برخاست
دَوَلرانی بقدرِ هشت ساله | دو هفته ماه را بسته کُلاله
همه دندانش مست شیر بُدراست | ازاں مستی همی اُفتاد میخاست
برادر داشت در هر وصف شایاں | چراغ افروزِ گوهرهائے رایاں
بصورت اندکی با خانِ کشور | مشابه بود همچوں روئے با زر
ز هجرِ آن برادر در نهانش | غمے میزاد هردم توامانش
چو دیدی روئے خاں چیزے از آنساں | ازاں روئے نقش خانش بود درجاں
چناں بے سلخ ماهی را تهِ پوست | بمهرِ آں برادر داشتی دوست
نمیدانست چوں او نیک و بد را | گماں بردی برادر جفتِ خود را
ولیکن بود خانِ اعظم آگاه | که از نه طاق جفتِ اوست آں ماه
بدیں خوش بود آں بازِ شکاری | که زانِ اوست کبکِ مرغزاری
بریناں مهرِ آں هردو دل افروز | چو ماهِ نو همی افزود هر روز

---

۴ - ایں هنگامه ع ا د = آن نه گانه ع[۲] ۶ - مست از شیر س[۳] ۸ - شابه گونه س[۳] - رویش برابر ع = رویش بازر ح ح س[۲] س[۳] ب = همچوں روئے بازر عکا ج[۲] د ۱۰ - بدانساں س[۲] ۱۱ - در تهِ پوست س[۳] ح
۱۴ - صیداوست س[۳] حاشیه

بخونریزی کرشمه تیر در شست　　نهاده دل شده جان بر کفِ دست
درون جان خیالِ زلف و بالا　　چو دزدِ خانگی جاسوسِ کالا
هوائے دل بکنج سینه پنهان　　چو طرّاران با فسون بردنِ جان
جفائے کاید از جانان پیاپے　　بعزّت در پزیرد عاشق از وے
مے تلخست جورِ گلعذاران　　که هر چندش خوری باشد گواران
هر آتش کان بیفروزد بتِ سیم　　خلیلان را بود باغِ براهیم
دگر شد هر دو دل زین شعله معمور　　بنا میزد زهے نورٌ علیٰ نور
خضر خان و دولرانی درین کار　　دو دل بودند یکدیگر گرفتار
کنون حرفی که من خواندم درین لوح　　چنین بخشد بدلها راحت و روح
که چون آمد دولرانی بدرگاه　　بشارت یافت از بختِ نکوخواه
برسمِ بندگی بر پائے مے بود　　بفرقش خاص جبهت سائ مے بود
بفرخ روزی اندر خلوتِ قصر　　خضر خان را بخواند اسکندرِ عصر
اشارت کرد بانوئے جهان را　　که بیرون افگند رازِ نهان را
خلف را از خلیفه گوید این راز　　که گشتت بخت و دولت کارپرداز
دولرانی خجسته دخترِ کرن　　کنار در چرخ چون آن مه بصد درن

۲- زلف و بالا ب ع حج ععا = زلفِ بالا ع ۳- با فسون ۳ = درافسون ب د ع ۲ = درافیون س حج ۴- بعشرت کا ۶- بتِ سیم ۳ ۷- نورٌ علیٰ نور ۳ د ۸- بودند یکدیگر ۲ ۳ ب ع ۲ حج د = بودن بیکدیگر ع ۱۵- چون او مه ۳ حج ب ع ۲

گرم شدن چشم دولرانی در روی شمس الحق والدین خضر خاں و از تابِ مهر آب در چشمش گشتن و مهرباں گشتنِ آں چشمهٔ مهر بر آں نیلوفرِ هندی و چوں شعاعِ خورشید از صفرا بر زمیں افتادن

چه خوش باشد در آغازِ جوانی ‏ ‏ دو بیدل را بهم سودائے جانی
گه از ابرو بیانِ راز کردن ‏ ‏ گه از مژگاں عتاب آغاز کردن
گهے از گوشهائے چشم خواندن ‏ ‏ گهے از دُور باشِ غمزه راندن
ازیں جاں دادن و از وے ربودن ‏ ‏ وزیں گفتن جفا و ز وے شنودن
ازیں با خویش خوں در گریه خوردن ‏ ‏ ازو در لب بدُزدی خنده کردن
ازیں کندن بحسرت سینهٔ ریش ‏ ‏ ازو دیدن ندادن ره سوئے خویش
ازیں در پیش محرم غم کشادن ‏ ‏ ازو پائے رقیباں بوسه دادن
ازو شوخی و زیں در غم نشستن ‏ ‏ ازیں زاری و زور و بر شکستن
ازیں چوں دشمنانِ سخت بازو ‏ ‏ خدنگِ دوستی کردن ترازو
ازو ناوک درونِ جاں گرفتن ‏ ‏ بصد جاں لذتِ پیکاں گرفتن
فشرده عشق در جا ہنا قدم سخت ‏ ‏ خرد برده بصحرائے عدم رخت
وکیلانِ بلا در فتنه مشغول ‏ ‏ عملداران غم را کرده معزول

---

۱ شمس الحق خضر خاں ر۳ ۴ ۔ از صفرا ر۳ = بصفرا س۲ ر۲ ح ۷ ۔ ازو گفتن ر۲ ر۲ ع۲ ۔ زیں شنودن ر۳ ع۲ ۹ ۔ سینهٔ ریش ر۲ ر۳ ع۲ = سینهٔ خویش ر ح ۱۰ ۔ رقیباں ر۳ = رقیبش ح ع۲ ۱۱ ۔ وزو رو بر شکستن ر۳ = وازوی بر شکستن ح ح ع۲ = وازدی بر گسستن ع

گواهی میدهد خاطر بر آنم — که باقی عمر جز دولت نرانم
شود پیوند من با مهربانی — که بندم در وفاش از مهر جانی
سر خود در رهِ او خاک سازم — ز بهر بودنش جان چاک سازم
براهم طائرِ میمون زد این فال — کت از فرّخ رُخی فرخ شود حال
بر آن فرخنده فال اُمیدوارم — که گردد اخترِ فرخنده یارم
مرا خود هست در طالع شماری — که دُر گردم بتاجِ تاجداری
گر اختر صادقست این پایه یابم — ز دُرّهای فلک پیرایه یابم
دگر قلب اند گوهرهای افلاک — بقلبی نیز خوش باشد هوسناک
عروسی کش هوس بیش است یا کم — زمُرّد سازد از مینا بخاتم
ز هندستان غزالی شیر مستم — که از یک غمزه ترکستان شکستم
رسیدم تا زِ چشمِ آهوانه — دوانم هر طرف تیرِ روانه
دلی رائم غزارِ خویش سازم — جوان شیری شکارِ خویش سازم
درین ناوک زنی و کینه توزی — شکارِ جان شکارم باد روزی
شکارِ جان شکارم خضر خان باد — که چون خضرش حیاتِ جاودان باد

۴- براهم طائرِ میمون س۱ س۲ س۳ حج ع۲ = برایم طالعِ میمون ع ۸- بقلبی س۱ س۲ س۳ حج ع۲ = بقلب ع ۱۰- غزالی س۲ س۳ حج ع۲ = غزال ع س۱ ۱۱- تیر دوانه حج = تیر روانه س۱ س۲ س۳ ع۲

زهی اقبالِ آن خاکِ رہ افسوس — کہ نعلِ توسنت میزد بر و بوس
ولیک از دست بادم آہ و صد آہ — کہ نقشِ بوسہ بر می چیدزان راہ
فلک زین آرزو می مُرد کای کاش — ہلالم نعل بودی در تہ پاس
گذشتہ است آنکہ چون افسردہ چند — دلم بودی بخورد و خواب خرسند
کنون دل را زمانِ بت پرستی است — حریفِ عشق را آغازِ مستی است
شراب دوستی دہ تا ہنا نی — بروئے دوست نوشم دوستگانی
نوازندہ چو زین دستاں بہ پرداخت — دگر سازندہ دستانِ دگر ساخت
بپاسخ از زبانِ دلبرِ نو — رواں کرد این غزل در مزمرِ نو

پاسخ از لبِ معشوق

زمانہ بین چہ ساں شد کارسازم — چہ درہائے سعادت کرد بازم
بہ بے مہری نخستم کرد تاراج — زمہرم داد زاں پس مژدۂ تاج
نگہ کن تا چہ میمونست بختم — کہ سر بر ماہ زد میموں درختم
نسیمے خوش وزید از سبز گلشن — کہ از وے تازہ گشت این جانِ روشن
مرا چوں گل زشاخِ تازہ برکند — بدولت خانۂ اُمید افگند
کنونم اعتمادِ بخت خود ہست — کہ گلبوئے شود از بوئے من مست

---

۳ - فلک زین آرزو می مرد س۱ ر۲ ع۲ = فلک این آرزو می برد ر۳ ۴ - بخورد و خواب س۱ ر۲ ر۳ ع۱ = بخواب خورد خورسند ع
۵ - حریفِ عشق س۱ ر۲ ر۳ ع۲ = حریفِ عیش ع ۹ - پاسخ از لب معشوق س۱ ر۳ ح ع۱ = پاسخ از زبان معشوق بہ عاشق ر۱ = پاسخ از زبان معشوق گوید ع ۱۴ - شاخِ ناز س ح ع۲ = شاخِ تازہ ر۱ ر۲ ۱۵ - اعتمادِ بخت س۱ ر۲ ر۳ ح ع۱ = اعتقادِ بخت ع

بداں تان کند در سینہ بنجو است   رواں کن ایں غزل در پردۂ راست

غزل از زبان عاشق

چہ رویست اینکہ چشم کرد روشن   چہ بویست اینکہ مجلس کرد گلشن
نہ ماہِ آسماں را باشد ایں روئے   نہ فردوسِ بریں دارد چنیں بوئے
رُخے دیدم کہ جاں را زندگی داد   ولے دل را نویدِ بندگی داد
ازاں روعیش فرخ زاد در من   چناں روئے مبارک باد بر من
بیا اے زندگانی بخشِ جانم   کسے کز تو زید نہ از جان من آنم
نہم بر دیدہ پائے جانفزایت   ولیکن نیست آں تعظیمِ پایت
ستانم دیدہ از خورشید وامے   کہ تو خوش خوش براں بالا خرامے
براہی کامدے ہمرہ کہ بودت   دل افروزِ کہ وبیگہ کہ بودت
خوش آں بادی کہ از صحرا و از دشت   بگرد اگرد رویت داشت گلگشت
کدامی گرد در زلفِ تو ن کرد   کز آبِ دیدۂ خود شویم آں گرد
کدامی مرغ بر سر کرد پرواز   کہ سازم در زمانش طعمۂ باز
فروغت در کدامی خاک پیوست   کہ از دریوزہ خورشید دمہ رست
ولے خوں شد دلم از رشکِ آں خاک   ہم از خونِ دلِ خود شویمش پاک

ا۔ بروں کن حج ۲۔ عاشق گوید ع حج = عاشق گوید معشوق بندہ نواز سا۲ یہ غزل تمام وکمال نسخہ حج میں متروک ہوگئی ہی ۷۔ نزجان س ع۲ = اے جان سا۲ سا۳ = بیجان ع ۱۰۔ دل افروزِ سا۳ ع۱ = دل افروزے ع
۱۴۔ دریوزہ سا۱ سا۲ سا۳ ع۲ = درویزہ ع۔ خورشید دمہ سا۲ سا۳ ع۲ = خورشید مہ س ع

چو کرن از تابِ تیغش برق ساں جست — جرمها زو چو ابر از باد بگسست

دراں جنبش دو لرانی که بختش — بری میخواست چیدن از درختش

دواں می شد به پشتِ باد پائے — چو گُل کِش باد برگیرد ز جائے

به پیکاں گوش او کز اوج واز پست — بسانِ تیر میشد شَست در شست

غرض ناگه رسید از غیب تیرے — که تیرِ چرخ زاں برزد نفیرے

بماند آں رخش آتش پائے سرکش — گرفتِ ماه شد در برجِ آتش

سپه کش پنجمیں نزدیک تر بود — رسید و در عنانش پنجه زد زود

ازاں گُل برگ وزنِ لاله بازو — ق — گراں شد پنجمیں را چوں ترازو

امینِ شاه بود آں گرگِ خونریز — ندید از بیم سوئے آں بره تیز

بعصمت هم بداں ساں بهرماں پوش — الغخاں را رسانید از سرِ هوش

الغخاں در حرم میداشت مستور — چو فرزندِ خودش در پردهٔ نور

چو فرماں شد که آں ریحانِ فردوس — بشهر آرند چوں برجیس در قوس

رسانیدند در ایوانِ جمشید — بجلبابِ حیا پوشیده خورشید

کنوں بیں کاخترِ هر هفت کرده — چها بیروں دهد از هفت پرده

بیا مطرب بساز ابریشمی چنگ — بریں شادی که آمد دست در چنگ

۴ـ به پیکاگوش اوج ع۲ ح = به پیکان گوش خود ع ۷ـ به پنجمی س۲ ۱۰ـ بدانسان بهرمان س۳ = برانسان بهرمان ع ع۲ = بدانسان پرنیان ح ۱۴ـ کاخترے س ایضاً جهاں ع۲ ح ـ

طمع در بست شکہن تا بصد جہد — برد در برج خویش آں ماہ را مہد
برادر را کہ بھیلم بود نامش — بخواند و کرد حمالِ پیامش
بر آنسو رفت بھیلم دیو چوں باد — بمہاں را زِ مہمانے بروں داد
چو کرن آزردۂ بختِ پریشاں — حمایت جوئے بود از سوئے ایشاں
نیارست اندر آں پیغام نہ کرد — ضرورت باز حل پوندِ مہ کرد
نشانیہا کہ باشد شرطِ ایں کار — بمقداری کہ رایاں راست مقدار
ہمہ یک یک بہ یکدیگر سپردند — بہ صد دریا یکے گوہر سپردند
دو جانب چوں فراہم گشت تدبیر — رواں شد چاشنی بر چاشنی گیر
فرستادند بر بومے ہمائے — مہِ روشن بکامِ اژدہائے
چو یک فرسنگ ماند اندر تگاپوئے — کہ اندر دیو گیر آرد پری روئے
سپاہِ شہ کہ بود اندر پئے کرن — کہ کردی در زمانے کارِ یک قرن
چو بادِ تند زد ناگہ برایشاں — ہمہ جمعیتِ خس شد پریشاں
بکوہ و دشت سر زد کرنِ سرکش — سپاہی در عقب چوں کوہِ آتش
چناں بگرفت زاندیشہ سرِ خویش — کہ چوں اندیشہ ناپیدا شد از پیش
دلاور پنجمیں کو مرد گو بود — بفرمانِ الغخاں پیشرو بود

۱- طمع بربست ۳ر حر ۲- برادر رای بھیلم دیو حر = برادر راکہ بھیلم دیو ع ۲ ر۱ = برادر راکہ بھیلم بود ر۳ ع
۱۰ ۱- آرد ر۳ = آید س س ع ۲ ع = آمد حر لہ ۱- ناپیدا شد از پیش ح ع ۲ حر = ناپیدا از سر پیش ع
۱۵ ۱- دلاور پنجمی ر۳ ایضاً الف خاں س ر۲ ر۳ حر

برآنسو نام زد گشتند در دم   الغخانِ معظم پنچمیں ہم
امیرانِ دگر با جیش و انبوہ   کہ از پامالِ اسپاں سرمہ شد کوہ
چو در گجرات رفت آں لشکرِ سخت   بخاک افگند رائے کاردان رخت
ہمیدانست کو را انبود ایں زور   کہ پیشِ قلبِ جم بند دصفِ مور
چو آں جانی صلاحِ جان و تن دید   ہزیمت را سِلاحِ خویشتن دید
جَنیبت راند و بیروں شد شتاباں   چو بادِ تند در کوہ و بیاباں
نبُرد از ہمدمان و خون و پیوند   بجز خاصِ شبستاں لُعبتے چند
نہاں از دیدۂ مردم پری وار   بسوئے دیو گیر افگند رہوار
رسید آنجا و گشت ایمن ز خونریز   عناں را نرم کرد از جنبشِ تیز
چو سنکھن دیو پورِ رای رایاں   بشد آگاہ ز آگاہے سرایاں
کہ کرن از گوجرات آمد بریں سوئے   ز تابِ تیغ ترکاں تافتہ روئے
بہ پردہ دختری دارد نہفتہ   گلی پوشیدہ روئے ناشگفتہ
لطافت مایۂ چوں آبِ باراں   سزائے تختگاہِ تاجداراں

۱- پنچمیں ح ح ع۲= پنچمی ر۳= اینچنیں س ر۲ ۲- جیش و انبوہ ر۳= جیش انبوہ س ر۲ ح ع۲ ۵- چو آنجا نے صلاح س ر۳ ح ع= چو آنجانی سلاح ع۲= جو آنجا بے سلاح ر۲ ایضاً صلاح خویشتن ع ح= سلاح خویشتن ع۲ ۷- ہمدمانِ ر۳ ع۲= ہمدمان و س ر۲ ح ع- خون و پیوند ر۲= خویش و پیوند س ح= خویش پیوند ع۲ ۹- نرم کرد س ر۲ ر۳= گرد کرد س ع۲= سُست کرد ح= گرم کرد ع ۱۰- بسنکھن دیو س ر۲ ح= بہ سنکھن دیو ر۳= چو سنکھس ع= سنکیں دیو ع۲ ایضاً شد آگاہی س ر۲ ر۳ ح ع۲= بشد آگاہ ع ۱۱- بدیں سوئے ر۳ ح= بریں سوئے ع ع۲

موافق باز خواندش در دل آں گفت　　ستاں خواست تا مہ را کند جفت

برائے کارداں فرماں فرستاد　　کہ ما را بخت آگاہی چناں داد

کہ داری در سرائے دولت خویش　　مبارک روئے دُختے دولت اندیش

چو بر طغرائے فرماں دیدہ سائی　　زدد دیدہ فرست آں رُوشنائی

کہ گردد بیت ایں خورشید معمور　　شود روشن شبستانش بداں نور

سریر آرائے ملکِ ہنداں کرن　　کہ بد صاحبقراں رائے دراں قرن

ازیں شادی کہ آمد ناگہانش　　نگنجید اندرونِ پوست جانش

کجا در ذرّہ گنجد ایں کہ خورشید　　دہد نزدِ خودش پیوندِ جاوید

چو با چشمہ کند بحر آشنائے　　شود آں چشمہ ہم بحر از روائے

براں شد کاں طرب را کارساز د　　علم بر پشت پیلاں برفراز د

متاعِ قیمتی صد پیل بالا　　ق　ز دیبا دختر و لولوئے لالا

دگر کالائے گوناگوں نہ چنداں　　کہ گنجد در خیالِ ہوشمنداں

پس آنگہ با ہزار اُمیدواری　　نشاند نازنیں را در عماری

فرستد سوئے دولتخانۂ تخت　　کہ آں دولت رسد در خانۂ بخت

دریں اثنا چناں شد شاہ را رائے　　کہ بستاند ازاں رائ کرن جائے

۱- بازگفتش ر۲ ع۲ = باز خواندش ع ر۲ ر۳ حج ۲- نامہ فرستاد ع = فرماں فرستاد ر ر۲ ر۳ حج ع۲ ایضاً چناں داد ر۳ ع۲ = چنیں داد ر۲ ع حج ۳- مبارک روئے دختر ر۲ ۱۱- قیمتی ر ر۲ ر۳ حج ع۲ = قیمتِ ع ۱۳- نشاند نازنیں را ر۳ = نشاند آں نازنیں را ر۲ حج

همیکرد آنچناں خدمت بدرگاه — که حاصل میشدش خوشنودیِ شاه
شبے خوش دید دارائے زمن را — بعرض آورد رازِ خویشتن را
نخُست اندر دعا لب را زباں داد — زبانرا در دعا گوئی عناں داد
که شاها تا ابد مسند نشیں باش — بشاهی خسرِوِ روئے زمیں باش
همیشه بر سریرِ ملک جایت — سرانِ ملک را سر زیرِ پایت
بیادت هرکه نبود بر زمیں شاد — اگر خود آسماں باشد زمیں باد
پس آنگه با دلِ پُر بیم و امید — بشرحِ حال شد لرزنده چوں بید
که از شاخِ جوانی بر درختم — دو غنچه ناشگفته داشت بختم
چو زینجا بادِ اقبال آنطرف تاخت — مرا زانجا ربود ایں جانب انداخت
شدم من خوش ز بختِ روشنِ خویش — ولے ماند آں دو گل در گلشنِ خویش
یکے زاں دو سپرد اندر جوانی — پرستارانِ شه را زندگانی
دوم مانده است و چوں پیوندِ خون ست — دلِ من بهرِ آں خوں بے سکون ست
دمی گر مهرِ شه بر بنده تابد — بگرمی خون بخوں پیوند یابد
ازیں پیوندِ فرزندی بما در — نیاید پائے شه فردا بر آدر
چو شه را در شد ایں دیباچه در گوش — نمودار ی دگر رو دادش از هوش
بدل میگشت جستن هر زمانش — پرستاری ز بهرِ خضر خانش

۴- مسندنشیں باش- زمیں باش س۳ ع۲ = مسندنشین باد زمیں باد ۲ ح ۶- درزمیں س۲ ح
۱۲- مانده است آں س۳ = مانده است چوں س۲ ح ع۲ = مانده است و چوں ع

مه اندر برج شد چوں لعل در دُرج — وبالش را شرف رو داد زاں بُرج
چو آمد در شبستانِ شه آں شمع — پریشاں خاطرش گشت اندکی جمع
چناں افسرد بهرِ بندگی پائے — که کرد اندر دلِ شاهِ جهاں جائے
کسے کش بخت و دولت پائے گیرد — بچشمِ بختیاراں جائے گیرد
هرآں فعلے کزو گردد پدیدار — شود منعم بصد جانش خریدار
پرستاری که دولت یار باشد — همه کارش جمالِ کار باشد
چه نیک اختر کسے کز بخت فیروز — شود پیشِ بزرگاں خدمت آموز
چو خاکِ تیره گیرد دامنِ باد — نماند ابر را زو دامن آزاد
چو پیچش با چنار افتد کدو را — چنار از خویشش برتر دارد اُورا
غرض القصه کنولادیؔ رانی — دو دختر داشت گاهِ کامرانی
چو رانی سوئے حضرت شد شکیبائے — بماند آں هر دو گوهر در کفِ رائے
چناں اُفتاد حکمِ ایزدِ پاک — که شد دُرِّ بزرگ اندر دلِ خاک
دویم را عمر شش مه بود رفته — که بود آں شش مهه ماهِ دو هفته
پری روی ز مردم حور زاده — سپهرش نام دیولدی نهاده
همی آراستش مشاطهٔ بخت — همیداوش سعادت مژدهٔ تخت
چو کنوں لادیؔ آں دُر را صدف بود — بخدمت پیشِ شاهِ بحر کف بود

---

۵ - بصد جملش ۳ر۱ حاشیه ۳ر۱ ششش مهه ۳ر۱ ح ر ع ۲ ششش مهه ع ۱۵ - مژده برتخت ر۲

چو تیغ افشاند بر رومی خانِ مغفور   رمید آن تیره دل چون سایه از نور
سپه دنبال کرد آن محترم را   ستد زان کعبهٔ گبران حرم را
حرمهائے مہینِ رائے والا   سراپا غرقه در لولوئے لالا
بدست افتاد با پیل و خزانه   جهانی پر شد از رانی و رانه
بتانی نے بتان دیده نی ماه   نه چشمِ بد در ایشان یافته راه
سرِ آن جمله خوبانِ گل اندام   پری روئی که کنولادی بدش نام
چو دین زار جمندی نازنین خوئے   چو جان پوشیده از بینندگان روئے
نه در توئی خرش موری خزیده   نه بادِ تند بر رویش وزیده
گرامی آفتابے سایه پرورد   ولے خورشیدش از هیبت شده زرد
امانت دار آن خانِ جهانگیر   که از عصمت بر آن آهو نزد تیر
بفیروزی چو باز آمد از آن فتح   به پیشِ تختِ شه زد بوسه بر سطح
بعرضِ بارگاه آورد در پیش   متاع و پیل و اسپ و زر ز حد بیش
بهانی تحفهٔ کان پیشکش کرد   همان نازک تنانِ ماهوش کرد
سرِ آن جمله کنولادیؔ رانے   سزائے خدمتِ تختِ کیانے
چنان ماهی و آن انجم بدنبال   بفرمان در حرم رفتند در حال

---

۲ ـ دنباله کرد س۱ س۲ س۳ ۴ ـ غرقه س۱ ح ع۲ = غرق ع ۵ ـ در ایشان س۱ س۲ س۳ ح ع۲ = بد ایشان ع ۶ ـ شدش س۱ س۲ ح ع۲ = بدش س۳ ع ۸ ـ موئے خزیده س۱ س۲ س۳ ۱۰ ـ امانت دار آن س۳ = امانت داری س۱ س۲ ح ع۲ = امانت داری از ع ۱۳ ـ نازک تنانِ س۱ س۲ = نازک بتان ح ع۲ ۱۴ ـ سزائے خلعت در س

چنیں خواندم دراں دیباچۂ راز   کہ ہر حرفی ازو میکرد صد ناز
کہ چوں شاہنشہِ جمشید مسند   علاء الدین والدنیا محمد
بملکِ دھلی از عونِ الٰہی   برآمد بر سریرِ پادشاہی
سری کز بادِ کیں دیدش خطرناک   بآبِ تیغ کردش طعمۂ خاک
هم اندر ہند رایاں را رہی کرد   هم از تاتار غزنیں راتہی کرد
چو کرد از خونِ گبراں خاک راسیر   بدریا خواست شوید خونِ شمشیر
خود از خونے چنیں زینگونہ محراب   بدریا پاک گردونی بہر آب
مگر میخواست آں خورشیدِ بے میغ   کہ دریا را کند خشک از تفِ تیغ
بفیروزی فرستد قلبِ شاہی   ز برجِ مہ بمنزل گاہِ ماہی
الغخانِ معظم را بفرمود   کہ لشکر جانبِ دریا کشد زود
صنم خانہ کہ بر شد تا ثُریّا   دراندازد نگوں در قعرِ دریا
چو زانسو رفت الغخانِ ظفر یار   برآنساں کرد زآئینِ ظفر کار
کہ داد آں ملک و دولت را بتاراج   ز رای ورانہ بستد رایت و تاج
دراں حد کرن رائی بود با نام   بقدرت کامگار اندر ہمہ کام
از ورایانِ ساحل در تف و تاب   رواں در بحر و بر فرمانش چوں آب

٧- خونے چنیں سر۳ = خونے چناں ع۱ = خونِ چنیں ع سا سر۲ حج - زینگونہ سر۳ = زانگونہ سا سر۲ ع۲ حج ٨- بگرمی خواست سا سر۲ ع۲ ١١- بر شد ح ١٢- چو زانسو رفت ح ع۲ حج = آنسو رفت ع ایضاً بدانساں ح ع۲ حج = برانساں ع

چو نتواں رشتۂ گردوں گسستن — بباید دل درونا چار بستن
بس آفت کاں نویدِ کامرانیست — بسا غم کاں کلیدِ شادمانیست
چه داند طوطیِ کافتاد در دام — که از شکّر دهندش طعمه در کام
چه داند باز چوں بندند پایش — که دستِ شاه خواهد بود جایش
بسا هندو که گردید در اسیری — کند شکرِ اسیری در امیری
همایوں طالعی باشد جواں بخت — که در کارش نگیرد آسماں سخت
بهر کامی که پیش آید نیازش — بصد هنجار گردد کارسازش
بو داری نهد در روے به تدبیر — که خلق از عزتش گردد عناں گیر
شرابی کش بود ز اقبال بوئے — رسد در گوهریں جام از سبوئے
گلی کو خواست والا دستگه یافت — نیارد سوئے دیگر دست ره یافت
دُری کو خواست شد بر افسرِ خاص — رسد در گنج شاه از دست غوّاص
چو روزی مند را بر دند جائے — ق — که از روزی نهد بر گنج پائے
در آں حالت نباشد صاحبِ هوش — که شکرِ منعمش گردد فراموش
خدایا هر کرا نعمت دهی بیش — در آموزش سپاسِ نعمتِ خویش
کنوں زینجا بنامه باز گردم — بگردِ نکته هائے ناز گردم

۱- درو س۲ س۳ ح = بروع ع۲ س ۳- چه داند س س۲ س۳ ح ع۲ = نه بینی ع الیضاً هم از شکر ع- نهندش ح ۱۲- روزی شاه را س ح ع۲ ۱۳- شکر نعمتش س۲ س۳ ح = شکر منعمش س ع۲ ع ۱۵- نکته هائے راز س س۲ ع۲ = نکته هائے ناز س۳ ح

ز دوری تا کیم این دیده بی نور — کم از نظّارهٔ کِلک بینم از دور
چو خواهم شد حرام اندر خیالت — حلالم کن نگاهی در جمالت
چو دست از کام ماند کهتران را — نوازش شرط باشد مهتران را
نه ابر احسان همه بر منعم آرد — بکشتِ خوشه چینان نیز بارد
بَرَد گرچه آفتاب از قصرها زنگ — مدان کز فُرجهٔ موشان کند ننگ
درت معذور دارم نیز شاید — که دریا میهمانِ چشمه ناید
چه جوید پیل ره در خانهٔ مور — که نی از حیله در گنجد نه از زور
گرم بنوازی و گر جوئی آزار — خدایت یار بادا در همه کار

آغاز انشعاب عَشِقهٔ عشق خضر خانی از شاخ سبز و تر دُوَلرانی

همیشه دور چرخِ لاجوردی — نداند پیشهٔ جز نورد ی
ز دَورش هر یکی گردش بکاریست — بزیرِ هر یکی دیگر شماریست
بیار اید یکی را گوهرین مهد — که بنشاند دران مهدش بصد جهد
کند آن دیگری را خانه تاراج — که پوید بر در هر خانه محتاج
چو نی امید پاینده است و نی بیم — خوش آن کس کو نهد گردن به تسلیم

۲ - چو خواهم ۳س ح ع۲ = چه خواهم ع ۳ - دست از کام ۲س ۳س ح ع۱ = دست از کار ع ۹ - انشعاب عشیقه عشق خضرخان ع ح ع۲ = انشعاب عشیقهٔ عشق خضرخانی ح = برآمدن عشقهٔ عشق خضرخانی ۳س ۱۱ - بکاریست اور قافیه مصرعهٔ ثانی شماریست ح ع۱ ح س ۲س ۳س = بکار است و شمار است ع

چو جادو این فسون خواند از لب شاه بروں زد زهرهٔ این سحر از لب ماه

پاسخ از لبِ معشوق

خبر داری که بے تو در دلم چیست ز هجر سینه سوزت حاصلم چیست
درونم خوں شد آخر چند جوشم مے اندر آبگینه چند پوشم
اگر زخمی رسد بر سنگِ خارا برآرد بانگِ فریاد آشکارا
تو سنگم بیں که در جانِ بلاکوش خورم صد ضربتِ هجران و خاموش
بد آں داغ غازی از شمشیر تارک مرا غم در جگر کارد پلارک
تو هم دانی که خود نتواں ربودن بری زیں کاشتن جز جاں درودن
مرا مادر بشیرِ ناز پرورد تو گر نازم بجوئی چوں تواں کرد
فضولست ایں که با ایں بختِ بدساز کنم با چوں تو صاحب دولتی ناز
همیں بس نیست کز یادِ جمالت همه شب عشق بازم با خیالت
شبے و خلوتی و چوں تو یارے ازیں خوشتر نباشد روزگارے
سعادت نامه هرکس ز آسمان چیست مرا بس باشد ایں داغی که از تست
گر از غم آرزوئے نیست بر دست غمت را زندگانی باد کو هست

۱- چو جادو س۱س۳ حج ع۲ = بادو س۲ ۲- غزل از زبان معشوق گوید ع = پاسخ از لب معشوق گوید حج
۴- چند جوشم ح حج ع۲ = چند نوشم ع ۶- جانِ بلاکوش س۱س۲س۳ حج ح ع۱ = جانِ بلانوش ع
۸- خود نتواں س۲س۳ = چوں نتواں حج ع۲ ۱۰- بخت ناساز س۳ = بخت بدساز ع۲ = بختِ دمساز حج
۱۱- همیں بس هست س۱س۳ ۱۴- گر از غم آرزوئی س۱س۲س۳ حج ع۲ = گر از عمر آرزدیم ع

منم شاهی که چون گردم صف آرائے　　نیارد باد سودن بر زمین پائے
زبون شوخ چشمے بین که چونم　　که با چندین سپه کرده زبونم
جفا از دل شکایت از که خوانم　　بلا در سینه خنجر بر که رانم
چو شد گنج دل اندر سینه تاراج　　بفرق من چه سود از گوهرین تاج
چو عشق افگند در چه بیژنی را　　کشد سیمین تنے روئین تنے را
بکار عشق شاهی بر نگیرد　　بغم صاحب کلاهی بر نگیرد
شهان را گرچه آئین است مشهور　　کز ایشان دورباشے کم بود دور
چو خواهد نرگس خوبان خراشے　　نه هر غمزه کم است از دورباشے
مرا گر توسن دل نیست در راه　　کمند زلف او هم نیست کوتاه
گرفتم کنگر تاجم بلند است　　نه آخر حلقه جائے این کمند است
به آب دیده غم پرداخت نتوان　　کزین لولو مفرح ساخت نتوان
سپیدم باد این چشم سیه روئے　　که از روے زرد رو گشتم بهر سوئے
ولے از خون دل صد شکر گویم　　که یکدم می نخواهد زرد رویم
گر آید بر سر این روز جدائی　　ق　که یابد دیده زان رو روشنائی
کشم در دیدهٔ نازک درونش　　به بندم چشم و نگذارم برونش
چو زان مردم شود این دیده آباد　　مرا تا دیده باشد مردم او باد

۲- کرده زبونم نر۲ نر۳ = گیرد زبونم ساحج ۷- دورباشے کم بود س نر۲ نر۳ حج ع۲ = دورباشِ کم بود ع
۸- نه هر غمزه نر۳ خ ح ع۲ = نه از غمزه ع ۱۲- زهر سوے ح حج ع۲ ۱۳- ولیک ح حج ع۲ ۱۴- کے آید بر سر نر۳ حج ع۲

شود روشن که این مه بر زمین کیست   خدایا آفتابِ ملک و دین چیست
ز نورش چشم میدارد زمانه   که گردد شمعِ گردون را زبانه
بدو رمه شود بدر سے هلالش   که ایمن باشد از نقصان کمالش
غلط کردم که گردد آفتابے   که کم بیند زوال و انقلابے
ولے با این وجودِ مقبلِ خویش   گرفتار است در دستِ دلِ خویش
نه روزش خشک گردد زیرِ چشم آب   نه شب پهلو زند بر بسترِ خواب
همه شب با خیالِ غمزه درگفت   مُغیلان زیرِ پهلو چون توان خفت
بجان آید چو از شب زنده داری   ز مطرب این غزل خواهد بزاری

غزل از زبان عاشق

دمی بیدار باش اے بخت با من   مگیر از بهرِ کامی سخت با من
بدان هنجار کن پیوندِ کاری   که یاری را دهی پیوندِ یاری
برافگن پرده زان رخسار چون بدر   که روزم عید گردد شب شبِ قدر
مرا در دل غبارِ نازنین است   که جانم در تهِ پایش زمین است
مرا در دیده سروی سرفراز است   از آنم روز تا شب دیده باز است

۱- خدا این آفتاب ملک و دین کیست س۳ ح ۳- بدرے س۳ ح = بدر ع ۴- که باشد آفتابے س۲ ۵- در دست س۲ س۳ ح ع۲ = از دست ع ۶- زیر چشم آب س س۳ ع۲ = چشم پر آب س۲ = زیر سر آب ح ۹- عاشق گوید ع ح ۱۰- مگیر از بهر کامی سخت ع ح ع۲ س۳ حاشیه = مگیر امروز کامی سخت س۲ حاشیه = مگیر از روزگار سخت س۳ ۱۳- غبار ع = عتاب س ع۲ = غبارے س۳

چناں خورشید کوہست آسماں گیر　　سفر خود میکند زاں شد جہانگیر
بہ از خورشید داں ایں کامراں را　　کہ بے جنبید نی گیرد جہاں را
بدیں گونہ کہ یابد پایہ بالا　　مگر ہم زادۂ او شمسِ والا
خَضِر خانی کز اقبالِ مبینش　　گواہی میدہد نورِ جبینش
چو بختِ خود جوان و پیر تدبیر　　چو نامِ خویش خورشیدِ جہانگیر
ہنوزش تیغِ فتح اندر نہفتہ است　　ہنوزش یک گل از صد ناشگفتہ است
ہنوزش تیغِ نُصرت در نیام است　　ہنوزش نافۂ اُمید خام است
ہنوز اندر طلوع است آفتابش　　ہنوز اندر بر افزونیست آبش
ہنوزش صبح دولت در نقاب است　　ہنوزش دیدۂ بینش بخواب است
ہنوزش بخت در تزیینِ بار است　　ہنوزش دہر در تدبیر کار است
ہنوز اقبالش اندر کار سازیست　　ہنوزش نخل تر در سرفرازیست
ہنوزش میرسد بر گل صباہا　　ہنوزش چرخ میدوزد قباہا
ہنوزش فتح ہائے غیب پیش است　　ہنوزش مژدہا ز اندازہ بیش است
زمانے باش تا بکشاید ایں دُرج　　تُتُق بالا کشد خورشید از برج
جمالِ کار آں بختِ جہانگیر　　بروں آید ز مشاطۂ دوران تقدیر

۱- خورشید ہم ہست ع = خورشید کیں ہست حج ح = خورشید کوہست ر۱ = خورشید گر ہست ع۱ ر ۳- بریں گونہ ع حج ع۲ = بدیں گونہ ر۲ ر۳ ۴- اقبال متینش ر۲ ۵ - جوانے پیر تدبیر ر۲ ر۳ حج ع۲ حج۲ = جوان و پیر تدبیر ع-
۱۰- ترتیب بار ر ۱۴- زمانہ باش ر۳ ع حج = زمانے باش ع ایضاً بالا کند ر۲ ر۳ حج ع۲ = بالا کشد ع

مسلمانان آں لشکر سپاہی — گرفتند ایں طرف جانرا پناہی
سپهدار از نوازش کرد شاں شاد — کرم فرمود و جاں بخشید و دل داد
سپه را زاں پس از فتح خداوند — مسلسل گشت پانصد پیل دربند
پس آہن بر بُتِ زرساز کردند — سرِ تجخانهٔ زر باز کردند
اگرچه آں قبلهٔ بد گبر لعیں را — زمیں بوسید بیتُ المالِ دیں را
زر و گنجِ فزوں از وزنِ بازو — که کوه افتد ز وزنش در ترازو
مهیّا شد ز بهرِ درگهِ شاه — که هر کوہاں برد کوهی بدرگاه
چو کارِ رائے معبر شد بپایاں — برجعت گشت رایاتِ نیک رایاں
سپاه آمد برآں فیروزمندی — گرفت از بخششِ شاه ارجمندی
تعالی الله کرا باشد چنیں بخت — که گیرد عالمے بے جنبش از تخت
بدہلی او کند زابرو اشارت — فتد در معبر و بحرین غارت
غنیمت سنے و در ملکِ سلیماں — همه دیوانِ هندش زیرِ فرماں
سکندر خود سفر کردی در اطراف — بحرفِ تیغ زاں زد قاف تا قاف
نبسته او بجنبش ترکشِ خویش — شده تیرش درونِ عرصهٔ کیش
چناں بودند دیگر خسرواں هم — که بے جنبش نشد ملکی مسلّم

---

۴ ـ سرِ تجخانهٔ زر س[۲] س[۳] ح حج ع[۲] = سر تجخانه را درع ۵ ـ اگرچه آں قبلهٔ بد س[۲] ح حج ع[۲] = اگرچه قبله بد ع ۱۰ ـ بے جنبش از تخت س[۲] ح حج = بے جنبشِ تخت ع ع[۲] ۱۳ ـ بحرف تیغ زد زاں س س[۳] = بحرفِ تیغ ازاں زد ع[۲] حج حج = دودستی تیغ زد زاں حج حاشیه

سوارِ باد چوں برد آنطرف دست — ہم ازبادش سوارِ آب بشکست
لبِ دریا سواحل بر سواحل — بجوشش آمدہ وشہر و مراحل
درآں حد نیز رائے بود والا — بتاجِ ہندواں لولوئے لالا
برآب و خاک فرمانِ تمامش — برہمن بیر پنڈیا کردہ نامش
بسے شہرش بخشکی و تری ہم — پٹن خوش کردہ و مرہت پوری ہم
پتن را ساختہ منزل گہ خویش — بُت و تبخانہ در مرہت پوری بیش
ز زر تبخانہ را برماہ بردہ — زحل را زاں بتاں از راہ بردہ
بتے دروے غریقِ لعل و یاقوت — کہ شہری را بود ہر گوہری قوت
سپہ بسیار و کشتی بیکرانش — مسلماناں چو ہندو چاکرانش
ہزارش پیل مستِ معبری پیش — کمیتِ تند جوشاں خود زحد بیش
چو در حدِّ پتن شد لشکرِ شاہ — زہیبت کردہ گم رہ رائے گمراہ
درونِ بیشہ کانجا کم خزد مور — چو مورے در خزیدہ با چناں زور
رعیت ہر طرف غم خوردہ میگشت — سپاہ و پیل سر گم کردہ میگشت
نگو لشکر چو سر لشکر نباشد — چہ کار آید ز تن چوں سر نباشد

۱- ہم ازباد ع = ہم ازبادش س۲ ع۲ = ہم ازبادی س۳ ح ۵- مرہٹ س۳ = مرہت ح ع۲ = مرہپ س = برمت ع ۶- فتن را ح ع۲ ایضاً درمرہٹ س۲ = درمرہت ح ع۲ = دربرمت ع ۸- از لعل و یاقوت س۲ ایضاً ہر گوہرش س۲ = ہر گوہرے س س۳ ح ع۲ ۹- وہندو س۳ ۱۰- ہزارش س۲ ع۲ ح = ہزاراں ع ایضاً و معبری س۲ ایضاً تندخو شر د س۲ ۱۱- رائی بیراہ س۳ ح ۱۲- چو موری کردہ درخز س۳ ع۲ ح = چو موری درخزیدن س۲ = جو مور درخزیدہ ع ۱۴- چہ کار آید تنے س۲

کند بر دَورِ لشکر دست بر دست — دلیراں را ز خونِ معبری مست
سواحل تا حدِ لنکا بگیرد — بقطرهٔ عرصهٔ دریا بگیرد
همه خاکِ سواحل تا سراندیب — کند از بوئے ایماں عنبریں طیب
سر ابلیس فعلاں را دمادم — به تیغ اندازد اندر پائے آدم
رواں شد لشکری با فتح همراه — که از دریا برآرد گَرد بر ماه
رسید اندر دیارِ رائ رایاں — زمیں گم گشت زیرِ چارپایاں
چو ملکِ دیوگیری رام شه بود — عزیمت شد بدیوانِ دگر زود
چو لشکر پیشتر زاں شد زمیں مال — بحدِ دیوگیر افکند زلزال
بدانجا نیز رائے بود با نام — بلالش نام و نام آور در ایام
بمالش زر و ز پیلش سری هم — زبونش دیوگیری معبری هم
سپاه اول همانجا بُرد غارت — کفایت بود ز انسویش اشارت
ز پیل و مال و اسپ آنچش بکف بود — سپاهِ شاه را وجهِ علف بود
نگشت آں رائے زیرک گردِ جنگی — بروں آمد ز قلعه بے درنگی
چو هم در ره دوید آں فتحِ فرّخ — سپه را هم بکارِ اصل شد رخ
همه سازِ غزا کرده مهیّا — رواں شد کوهِ آهن سوئے دریا
درآمد باد ایں لشکر دراں خاک — که سنگش هم گریزاں شد چو خاشاک

۱- در دَور ۳ ح ع ۲ ۱۰- دیوگیره د ح ۱۶- ز کوه سنگش ع = که سنگش هم ۳ ح ع ۴
= که د سنگش ۳

چو اقبالِ شہ از غایت فزوں دید — بجنگِ دولتش خود را زبوں دید
وثیقت جست و دستِ راست درخواست — بداد آنچہ آں شوریدہ سر خواست
نخست از زر مثالِ خویشتن ساخت — ہم از زر در گلو گاہش رسن ساخت
فرستاد آں بُتِ زریں و صد پیل — خزانہ بیشتر از حدِّ تحصیل
ملک ہرچند آنرا در پذیرفت — ق — سرش بخشید و نرخ سر پذیرفت
ولیکن آز مو نرا راند تندی — کہ بنود بے غرض در تیر کندی
اگر رای آمد ار نہ ماستادیم — بخنجر شد بدَل دستی کہ دادیم
چو بشنید ایں عتاب آں گردنی رائے — براں سر شد کہ از تارک کند پائے
بیامد پیشتر ز آوردن خویش — گرفتہ بارِ سر بر گردن خویش
چو ایں طاعت نمود آں گردن افراز — سرش ایمن شد از تیغِ سر انداز
بگفتندش کہ تا بر جائے باشد — بملکِ خویش ثابت پائے باشد
زمینداریش را کردند محکم — زُحل را برجِ خاکی شد مسلّم
مظفر لشکری با پیل و با مال — ق — سر گردنکشاں را کردہ پامال
بدرگاہ آمد و خاصِ کرم گشت — سواری ہیل میری محترم گشت
ازاں پس نامزد شد بار بک باز — کہ ساز د پیلِ معبر طعمۂ باز

۱- از غایت فزوں ح حج ع[۲] = از غایت بروں ع ۴- حدِ تحصیل س[۲] س[۳] حج ع[۲] = حد و تحصیل ع س
۶- بے ہدف س ع[۲] - در تیر کندی ع = در تیر کندی س س[۲] حج ع[۲] ۸- ایں عتابے ح س[۳] = ایں عتاب ع[۲]
ع حج ۱۱- جائے ماند اور قافیہ مصرعہ ثانی پائی ماند س[۲]

فرستاد آگہی در حضرتِ شاہ — ہماں اقطاع دادندش ز درگاہ
ازاں پس شہ بدولت شد روانہ — برسمِ گشت بر سمتِ سمانہ
بدآنجا بود رائے سخت بازو — گسستہ سنگِ رایاں را ترازو
درشت آہرمنی نامش ستلدیو — ہمش راوت بفرمان وہمش میو
بسے گبرانِ آہن دل بکارش — ز رویین قلعہ سنگیں تر حصارش
برنگ بہرماں خنجر نمودہ — گلیم از بستر رایاں ربودہ
نشستہ لشکرِ شہ پنج وشش سال — نکرده نیم خشتش را نفر و مال
بیک جنبش کہ شاہ آہنگ آں کرد — براں کوہ از سپہ دریا رواں کرد
ستلدیوی کہ پیلے بُد بمقدار — بخوابِ پیل رفت از شاہ بیدار
ازاں پس نامزد شد لشکرِ شاہ — کہ بر سمتِ تلنگی بسپرد راہ
تلنگے صاحبِ صد پیل رائے — جہانِ تلک را فرمانروائے
شغب میحبت با قلبِ جہاں گیر — ولی شد ہیبتِ شاہش عناں گیر
نمودش زہرہ چوں خنجر گذاری — شدانّد رحصن بیدولت حصاری
میانِ دو رلشکر مانْد پر گم — چو دیوی درمیانِ حلقۂ جم

۲- وزاں پس ح = از انجا ر۲ ایضاً سمانہ ر۳ ح = سوانہ ع ر۲ ۴- درشت آہر منے نامش ع = درشت واہرمن نامش ع۲ = درشت اہرمن نامش ح = درشت وسخت نام او ر۳ ۵- ز رویین قلعہ سنگیں تر ر۲ ر۳ ع۲ = ز رویین قلعۂ سنگیں ع ۶- بیشتر رایان ع ح ع۲ = بستر رایان ر۳ ۷- نیم برجش را ر ر۳ ع۲ = نیم خشتش را ع ح ۹- بد پیلے ر۲ ۱۱- جہانِ ملک ر ر۲ ر۳ ح ع۲ = جہانِ ملک را ع ۱۳- زہرہ چوں خنجر گزاری ر۳ ح ع۲ = زہرۂ خنجر گزاری ع ۱۴- لشکر جم ر۳ حاشیہ

سرش بر شہ رسید از یک دو وا دو مداخل شد علم را پرچمِ نو
تنی کش سوئے طاعت رائے نامد بسر آمد اگر از پائے نامد
اسیر و کشتہ شد ہندو با نبوہ بغیر از رائے مہلک دیو بر کوہ
چو شہ میخواست آنسو بے مدارا کہ گردد نورِ اسلام آشکارا
بعینُ الملک اشارت کرد زاپروئے کہ آرد زود سوئے مالوہ روئے
زبینائی کہ عینُ الملک را بود بدیدہ در پزیرفت آنچہ فرمود
روانہ شد سپاہی صف کشیدہ بگردش ہمچو مژگاں گردِ دیدہ
اگرچہ این تیغ زن صاحب قلم بود بخنجر نیز در لشکر علم بود
چو بختِ شاہ عالم را علم کرد قلمزن تیغ رایاں را قلم کرد
بگردِ حصن ماندو چند گاہے ہمیداو اسپ را آب و گیاہے
بخنجر از زمیں ہا خار می کند بہ آہن قلعہ را مسمار می کند
عجب حصنے کہ دَورش چار فرسنگ ز اوجش آسماں را شیشہ بر سنگ
رہی می جُست و کمتر بود راہش ببالا بر شدن تا برج ماہش
چنیں تا فُرجہٗ ناگاہ دریافت بدو فوج از دو سوئے قلعہ بشتافت
بر آمد تا گرفت اندر سرا رائے گرفت و کُشت و رایت کرد بر پائے

۱- برمہ رسید سا ع[۲] ایضاً- تداغل سا[۲] ع[۲] = بداخل سا سا[۳] ع[۲] حہ
۳- منگل دیو ع[۲] ۵- ازاں روئے حہ ۸ - ایں تیغ زن سا سا[۲] سا[۳] حہ ع[۱] = تیغ زن ع
۱۰- حصنِ مندو سا ع = حصن ماندہ حہ ۱۳- تا برج سا سا[۳] حہ ع[۲] ع = تا اَوج سا[۲]
۱۵- اندر سرا رائے ع حہ = سر رائے سا[۳] ع حہ سا سا[۲] ایضاً- کرد بے رائے سا[۲]

گشاد آن قلعه را زانگونه آسان　　که کیوان شد ببرج خود هراسان
بانعامِ خضرخان شاد کردش　　پس آنگه نامِ خضرآباد کردش
بهشتِ هندوان خرّم حصاری　　بهر سو چشمهٔ و سبزه زاری
سرش بر آسمانِ سبز مے سود　　مگر بالاش سبز بها ازاں بود
چو شاهنشه بران سبزه روان گشت　　سکندر گوییا بر خضر بگذشت
خضرخاں را برغمِ چرخِ اخضر　　هماں جا داد چترِ لعل بر سر
ازانجا خضر رهبر کرده در پیش　　چو خضر آمد بفرّخ روضهٔ خویش
خدایا باد جاوید این سکندر　　بفرق خضر والا چتر بر سر
درختِ قامتِ خانِ خضر نام　　چو طوبیٰ در بهشت آسایش عام
سخن کاب از دلِ من خورد گشاخ　　نگر تا بر چه ساں شد شاخ بر شاخ
کنوں ریزم شرابی کاں بجام است　　که شاخ آنجا کشد میوه که کام است
ازاں پس عزم شد شه را بجوبے　　که گیرد ملکِ رایانِ جنوبے
وزیرے بود کو کاں شکر آرائے　　بملکِ مالوه غالب تر از رائے
سوار افزوں ز قدرِ چل هزارش　　پیاده خود نداند کس شمارش
ز حضرت ده هزار آنسو گزر کرد　　همه جمعیتش زیر و زبر کرد

---

۳ - چشمهٔ و سبزه زاری سر۳ ع۲ = چشمه بود و سبزه زاری حج = چشمه ها و سبزه زاری ع
۸ - ان سکندر سر۲ حج ع۲
ایضاً - سایه گستر سر۲ سر۳ ع۲ حج = چتر بر سر سر ع
۹ - خانِ خضر نام سر۲ سر۳ حج ع = جاں خضرخاں نام سر ع۲

بدانساں سنگِ ہیبت ناک میزد   که ہر کنگر کُلہ بر خاک میزد
چو بود از سوئے شاہ آں سنگ چالاک   بخوردن قلعہ میزد بوسہ برخاک
چو شاہ از روئے ہمت دشت بنیاد   بماہی یکد و ہمت بست وبکشاد
دژی کز سنگ تو بر تو نشستہ   رہِ سی سالہ کوشش بود لبتہ
چو سوئے حق نیت را بود راہی   برآمد حاجتِ قرنی بماہی
مثل زد زیرکی کو ہوشمند است   کہ بنیاد نیت قصرِ بلند است
اگر نقدی نداری چوں نیت ہست   دہندت مزدِ آں ناداده بردست
خبر زاں داد دانائے فلک سیر   کہ از خیر است بہتر نیتِ خیر
چو شد ز اقبالِ شاہ ہفت اقلیم   ق   از انساں دار کفری دار اسلیم
الغخاں را سپرد آں قلعہ و قصر   خود اندر دارِ ملک آمد شہ عصر
بدولت کرد زاں پس عزم چیتور   خرابی داد آنرا ہم بیک دَور
درآں ہم بود رائی لشکر آرائے   گراں جنبش وزو رایاں تُنکپائے
بتختِ ہندواں گر باز پُرسے   ببالا بر شدہ از ہفت کُرسے
بد آنجا نیز کمتر شد درنگے   دو ماہی بود ہر سو نیم جنگے
فلک را دست ہمت بود در جیب   ستد ز آنجا کلید نصرت از غیب

۲- بوسہ برخاک س۱ س۲ س۳ ح ع۲ = روئے برخاک ع ۴- رہ سی سالہ کوشش ع س۳ ح = رہ کشش سالہ کوشش ع۲ = رہ سی سالہ گردش س۱ ۸- کہ درخیر است نیت بہتر از خیر س۳ ۹- اقلام اور قافیہ مصرعہ ثانی اسلام ح ع۲ ح
۱۱- خرابی داد س۱ س۲ س۳ ح ع۲ = خرابی ساخت ع ۱۲- از و س۳ ع۲ = و زوح = وزاں ح ۱۳- بالا تر شدہ س۲
۱۴- بیم جنگے س۱ ح ع۲ = بیم و جنگے س۳ = نیم جنگے ع ۱۵- ستد آنجا س۱ -

رواں گشت از پۓ پیل و خزائن		الغخانِ معظم سوئے جہائن
بسوئے حصنِ رنتھنبور شد تیز		گزاں کہ لالہ رویاند بخونریز
بگردش دَورِ لشکر شد مُہیّا		چو گردِ رُبع مَسکوں دَورِ دریا
پیاپے ہم برسم گشت شہ نیز		برآنسو رفت و زد برکوہ دہلیز
خود آں قلعہ بر رفعت جائے آں داشت		بہ نسبت رائے ہم یارائے آں داشت
کہ بُد رائیٔ ہم از نسلِ پھتورا		ولے در کبر از و بردہ گِرو را
فریبی دادہ دہر پُر غرورش		برآوردہ لقب ہمتیر دیوش
بقدرِ دہ ہزارش اسپ تیزی		چو باد تندخیز از تندخیزی
دو ہفتہ رہ ز دہلی برکشیدہ		عماریہا بہ پیلاں درکشیدہ
سپاہ و راوت ورانہ زحد بیش		پیادہ خود چگویم از عدد بیش
حصاری دَورِ دیوارش سہ فرسنگ		ز بہر ژالہ دادہ ابر را سنگ
مدور چنبری گشتہ فراہم		فرو بالا ز خیبر نقطۂ کم
محمد شاہ عالم چوں درآمد		علی ساں گِردِ آں خیبر برآمد
برآمد مغربی از شرق و از غرب		ہمی افگند برجی را بیک ضرب

۱- رواں کرد س۳ = رواں گشت ع ع۲ ح ۳- دَورِ لشکر س۲ س۳ ح ع۲ = آں دولشکر ع ایضاً گردِ ربع مسکوں س۲ س۳ ح ع۲ = گیردِ ربع مسکوں ع ۶- کہ بُد رائی ع ح س۲ = پھتورائے س س۳ ع۲
۷- ہمّیرِ دیوش س۳ ح ع۲ ۹- زِ دہلی سرکشیدہ ح ح ع۲ = ز دہلی برکشیدہ ع ایضاً بہ پیلاں برکشیدہ ح ح ع۲ = بہ پیلاں درکشیدہ ع ۱۲- مدّوّر چنبری ح ح ع۲ = بدورِ چنبری ع ایضاً و بالا ز خیبر س۳ = فرو بالا زخیبر ح ع۲ ۱۴- و از غرب س۲ س۳ ح ح ع۲ = تا غرب ع

بجز یک فتحِ ملکِ دیوگیری   کہ کرد ایں کار شاہاں را امیری
بدولت زاں پس شکیں چرخِ خم پشت   کلیدِ فتحِ دہلی داد در مُشت
چو ملکِ سندھ و کوہستان و دریا   ق   بطاعت گاہِ فرماں شد مہیّا
بقدرت رائے زد بختِ بلندش   کہ رائے گوجرات افتد بہ بندش
ہماں اعظم الغخاں را فرستاد   کہ خاکِ آں زمیں را داد برباد
برائے عزّتِ دینِ ابد را   برائے نیک زد آں رائے بد را
بدریا و سواحل چوں ہزبراں   لبالب داد دَوراز خون گبراں
خلل در سومنات افگند زانساں   کہ شد بتخانۂ گردوں ہراساں
زبس نیرو کہ آں بُنیاد برکند   زمیں را لرزہ چوں دریا در افگند
سعادت بیں چہ ساں زاں نجم مسعود   بہ محمودی برآمد فالِ محمود
چو زانسو چہرہ برمقصودِ خود گشت   زحضرت سوئے دیگر نامزد گشت
چو آں مرحوم بازو بود شہ را   ق   کہ نیرو باشد از وے دستگہ را
مصالح کو زغایت بیش می کرد   بمعنی شہ بدستِ خویش می کرد
برادر ہست بازو گر بود یار   ولے بازو برادر نیست درکار
ز دو بازو و تن تنہا برنج است   دو تن را چار بازو کار سنج است
نیت یاز آنچناں شد پادشا را   کہ راند لشکرِ کشورکشا را

---

۳ - ملک ہند ۱ ح ع ۲ = ملک سند ع ح
۱۴ - ہست بازو ع ۲ ح = سُست ع -

عجب تر ہیں زاقبالِ علائی ق   کہ باد اجاوداں در پادشائی
برانساں تاخت از دوزخ سمومی   کہ آہن را ز آتش ساخت مومی
ہمہ مردند و بوکیٔ کہ جاں بُرد   ز ننگِ جانِ شاں او نیز ہم مُرد
اگرچہ آں خارِ آفت بود بسیار   ہمہ خاکسترِ دوزخ شد آں خار
چناں بنشاند ہر سوفتنہ را جوش   کہ کس بانگِ سگے نشنید در گوش
خدا را گوئی از دینِ محمّد   ہمیں بایست کاں ماند مؤیّد
کہ نیرو ایں محمّد را چناں داد   کہ بست از تیغِ دیں را حصنِ پولاد
زہی در امن و راحت خواب ما را   کہ سلطاں پاسباں باشد گدا را
خداوندا چو او را پاسِ عالم   تو فرمودی تو داری پاسِ او ہم
چناں بیدار دارش در ہمہ باب   کہ تا صبحِ قیامت نایدش خواب

داستان در حک کردن نقشِ کفر بیلارک شاہی از سوادِ ہندوستاں وحرفی چند از دیباچۂ عشقِ خضر خاں کہ خانِ خاناں بود

کنوں از فتحِ ہندستاں دہم شرح   کنم دیباچۂ گرشاسپے طرح
بگویم آنچہ کرد از کاردانے   گہے لشکر کشی گہ پہلوانے
کہ چوں شاہ جہاں شد عار باشد   کہ ذکرِ او بدیں مقدار باشد

۳- وبوکیٔ ہرا = بوکیٔ ع ع حج ۸- آنزا سا ۱۲- خانِ خانانِ جہاں بود سہ حج ع = خانِ خاناں بود ع ۱۳- گرشاسپ اع سہ حج = گرشاسبی ع۲-

یکے تابو دگر اقبال مُدبر | کبک سیوم برزم وکین مُدبّر
سپاه بے عدد چوں ذرّهٔ ریگ | زبهرِ کین ترتاق وعلی بیگ
بدستوری که حضرت راند دستور | معظم بیضهٔ اسلام کافور
بداں تابوئے آں تابوئے مُردار | چناں پوشد که بیروں ندهد آثار
بدافساں عزم آں غزوگراں کرد | که دو شب یک مهره درمیاں کرد
چو بادِ تند ناگه زد برایشاں | همه جمعیتِ خس شد پریشاں
گزشت از تیغ سیلِ خونِ تاتار | دراں دشتِ فراخ از تنگِ رهوار
گریزنده سگانِ کفر بدحال | چو شیراں غازیانِ دین بدنبال
بهم اقبال وتیبوز آتشِ جنگ | بسوئے آبها کردند آهنگ
غنیمت ها که می بردند زیں پیش | غنیمت داشتند آندم سرِ خویش
سپاهِ دیں که چوں دریا درآمد | کبک را موجِ دریا برسر آمد
درآمد جرّه بازی از سپه زود | کبک را همچو کبک از جائے بربود
قلاده بسته آں کلبِ معُلَّم | رواں کردند پیشِ شاهِ عالم
برآمد فتح از عونِ الٰهی | که فارغ شد مغل از کینه خواهی
ازاں پس سیلِ جیحوں راں شد زور | که برباید زهندستاں یکے مور

۱- یکے تابو سۃ = یکے تیهو ع ۲حج ۴- تابوئے مردار سۃ = بابوئے مردار ح ع۲ = بدبوئے مردار ع = تیهوئے مردار حج حاشیه ۵- یک مهره سۃ = یک مه ع ۱۰- درپیش س حج ع۲ ح-

۱۵ ا- پرمور سۃ

سپه دنبال و قتلغ خواجه در پیش   بجائے تیر در افگندنِ کیش
اگرچه حالی از شمشیر جاں برد   ولیک از سهمِ حربه رفتنا مرد
بفیروزی ستاده شاهِ آفاق   چو خورشید اندریں فیروزه گوں طاق
زخوں کهسار گیلے غرقه در سیل   سر گبراں فرو غلطیده چوں کیل
سر آرنده ز هر سو تیغ داراں   کجا کاسه بهم گشته سواراں
نیرزیدار چه دانگ آں کاسهٔ سر   همیداد از کرم شه تنگهٔ زر
چنیں فتحے چو داد اسلام را دست   مغل را بازوئے شمشیر بشکست
ازاں پس لبت در ترغی کمر سخت   فگند او هم بخاک از تیغِ شه رخت
اگرچه سخت چشمیها بسے کرد   هم از کیشِ محمد بیلکے خورد
چو از کفار در دیں خواست آزار   کشانیدش زمانه هم ز کفار
پس اندر دشت خوں آشام شد ریگ   ز لشکرهائے ترتاق و علی بیگ
سپاهِ دیں که چوں دریا در آمد   مغل را موج دریا بر سر آمد
شد از یک بندهٔ هندوئے درگاه   گرفتاراں دو خانِ ترک ناگاه
ز تیغِ شاه کابی بو دبس تیز   فرو رفت آں دخانِ آتش انگیز
ازاں پس سه سپهدارِ دگر تند   ق   که صرصر بود با آهنگ شاں کند
در آمد در سوادِ مولتاں تیز   شدند از آب رادی آتش انگیز

۲- رفت تا مرد س۳ ۴- فرو افتاده س۳ ۵- بهم گفته س س۲ ۸- بر ترغی حج = در ترغی ع ع۲
۹- شوخ چشمیها س۲ ۱۰- خواست ع۲ حج = خاست ع ۱۴- دو خان ع حج۲ ع۲ = دخانِ حج

نخُستُ اندر حد منجور و جارن　　　الغخاں بر مغل زد ہچو قارن
کشتہا کرد و داد از زخم شمشیر　　　شگالاں راکباب از پہلوئے شیر
گلوئے کافر از خنجر گزاراں　　　چو در خندہ لبِ تنبول خواراں
ز زخمِ گرز ہائے تند کینہ　　　سرِ دشمن شدہ مہمانِ سینہ
ز خونِ آں ہمہ تا تار کارے　　　زمیں شد پُر ز ریحانِ تتارے
چہ شک کانجا کہ آں سرِ خاں شدہ پست　　　دمد گر سُرخ مَرد از خاک پیوست
ازاں پس بود قتلغ خواجہ گستاخ　　　ق　　　قوی تر شجرۂ ملعونہ را شاخ
بحدِّ گیلے آمد کافر آں سال　　　شہ آں جرأت مبارک دید در فال
چو سگ در بیشۂ شیراں کند راہ　　　کند بر خود اجل را راہ کوتاہ
چو آید مور در جنگِ سُلیماں　　　کند پیمانہ سم نقضِ پیماں
بہ پیش آہنگ شد شہ تا دو فرسنگ　　　کشید اندر حدِ گیلی صفِ جنگ
دلیری کردہ قتلغ خواجۂ شوم　　　بجنگِ شاہبازی آمدہ بوم
اشارت کرد شہ کارند بجزم　　　الغخان وظفر خاں روئے در رزم
شدند آں ہر دو اژدرہا شتاباں　　　دریدا از زلزلہ کوہ و بیاباں
نبردے کرد الغخانِ جہانگیر　　　کہ دریوز آمد آں یکدشت نخچیر

۱- مسنجو و جارن ع = منجور جارن سر۳ = سنجور چارن ع۱ حر = سنجور جارن سا سر۲ ۵- پر ز ریحانِ سا سر۳ ع۱ حر۲ = پر بریحان ع - تتاری ع سر۲ ع۲ = بہاری سر۳ = نثاری سا ۷- شجرۂ ملعون ح حر-
۹ - دست کوتاہ ع۲ ۱۰- سم ع۲ حر = پرسم سر۳ = نیسم سا = رسم سر۲ = ہسم ع
۱۲- قتلو سر۲ = قتلق حر-

چناں محکم گرفت ایں پایہ بنیاد — کہ زیر خاک شد سرہائے پُر باد
چو سردارانِ حضرت سر نہادند — دلیراں سر تہِ خنجر نہادند
بہر جانب ز بعضے لشکر آرائے — غبار انگیزئی میشد بہر جائے
چو ابر فتح بار آہنگ آں کرد — ق کہ از یک قطرہ شاند آں ہمہ گرد
ولے بختے کہ ثابت خواستش کار — عناں بگرفت و گفتش جا نگہدار
بحکمِ حضرتِ عالم پناہش — علم بر بام ملتاں زد سپاہش
سپہ کش بود الغخانِ معظم — کہ بر ہر فتح فتحی میشدش ضم
شد آں بازوئے شاہنشہ ظفر کوش — لِ فتح از سرِ ملتاں شدش نوش
بدرگاہ آمد و آورد درپیش — سرانِ آں ہمہ سرحد ز حد بیش
کہ آں فیروزیِ بود از الٰہی — ظفر بر گوہرِ فیروز شاہی
چو بادِ تندِ قہرِ شہ دراں خاک — فرو رُفت از زمیں سند خاشاک
ازاں پس عزم شد سلطانِ دیں را — کشیدن از مغل صد سالہ کیں را
تمامی خوردۂ آں تیرہ کیشاں — بروں کردن بزخمِ تیر از ایشاں
زبانِ تیغ شہ کاندر زمانہ — ق چراغ فتح را آمد زبانہ
مغل می آمد و زاں تیغ سرکش — چو پروانہ علف میشد بر آتش

۱- ایں پایہ سر، سر۲ ع۲ ح = ایں مایہ حج ۳- ز بعض سر ع۲ ۴- فتح بار ع۲ ح = فتح بازع ایضاً شاند آں ہمہ گرد ع۲ سر۳ = بشاند ہمہ گرد حج ۵- بختے سر، سر۲ ع۲ ح = بخشش ع ۱۰- کہ آں سر۳ ع۲ = کزاں حج ع ۱۱- زمیں ہند سر = زمیں سند سر۲ سر۳ ع ع۲ ح
۱۴- آمد زبانہ سر، سر۲ سر۳ ع۲ ح = آمد نشانہ ع ۱۵- تلف می شد حج -

بحیله چند باشد پست را اوج — ز دریا بر شود باز او فتد موج
بن جو را ز یک گز نگزرد شاخ — شود گر جو بجو تا ابر گستاخ
چو دولتمند باشد نیک بختی ق — که از دولت شود عالی درختی
بود چون آسمان برگ فراخش — زمین سایه نشین گردد ز شاخش
اگر جوید کلید کار در مشت — کلیدے گردد از دستش هر انگشت
بدو دشمن چو تیر انداز گردد — ز تشویش هم بدشمن باز گردد
اگر خنجر کشد بر روی بداندیش — براو اندازد و بُرّد سر خویش
فروغ دولتش از بخت فیروز — چو ماه نو فزاید روز تا روز
پدید است این نشان در پادشائی — که هست او دین و دنیا را علائی
چو از تلقین غیبی داشت فرهنگ — زمن بشنو که چون بر شد براورنگ
چو روز ماه رایت برد بر ماه — دران سالی که بالا کردم آگاه
شمار ماه ذی الحجه دو و بیست — بران طالع که در دولت توان زیست
شبے کآمد عنایت ز آسمانش — که دولت خواه شد دور زمانش
بدولت خانه دهلی در آمد — بتخت ملک در دولت بر آمد
نهاد از عون غیب و قوت بخت — بفرق سرفرازان پایه تخت

۲- گز جو بجو ع۲ جح ۷- بردن انداز د سرع۲ ۱۱- چو ماه روزه سا۱ -
۱۲- ذی الحجه دو و بیست ع سا۳ = ذی الحجه ده و بیست سا۲ = ذی الحجه دو و دو بیست جح
= ذی الحج در دو و بیست ع۲-

طلوع اکلیل علائی تا اوجِ جبہۂ اسد بر سریرِ سپہر منزلتِ دہلی و در مطلعِ صبحِ دولت لوامعِ آفتابِ شمشیر در شرق و غرب گستردن

کسے کز سیرِ گردوں بہرہ مند است — ز انجم ہمچو انجم سربلند است
سرے کز بہر تاج آرایدش دہر — ز دورانِ فلک باشد فزوں بہر
چو عونِ غیب سوئے مُقبل آید — غرض پیش از تمنّا حاصل آید
ہنوزش آرزو باشد بسینہ — کہ پیش از خواست پیش آید خزینہ
بمشرق گر بود کشتِ مرادش — ز مغرب در رسد باران و بادش
کواکب کز رصدہا در شمارند — شمارِ کارِ عالم پیشہ دارند
بآئینے کہ می آید ز تقدیر — بکارِ خلق می سازند تدبیر
یکے زایشاں شود نخلے رُطب ریز — یکے در خاک و خاشاکے زمیں خیز
ز روزی خواہ در دہ خواہ در شہر — مقامِ ہر کسے پیدا است در دہر
پرندہ بال و پر بہرِ ہوا یافت — خزندہ از زمیں بودن نوا یافت
بحیلہ موش بالا بر نیاید — مگر آں کش غلیوازی رباید
عُقاب از اوج نتواں داشتن پست — مگر در بازوش لنگر تواں بست

۳- زمردم ہمچو انجم س۳ ۷- بمغرب در رسد س س۲ ح = بمشرق در رسد ع۲ ۱۰- خاک خاشا کی س۲ س۳ ع۲ = خار و خاشاکے ع = خاک و خاشاکے س ح ۱۱- شمارِ ہر کسے س۳ = مقامِ ہر کسے ع ع۲ ح۔
۱۲- از زمیں بودن س س۲ س۳ ع۲ ح ح = در زمیں بودن ع ح۲۔

چہ زر بلکہ آہنش ہم بود در مشت / کسے کز زر نمُرد از آہنش کُشت
جو با دہلی بفتح افتاد کارش / گرفت از منجنیقِ زر حصارش
عروسک سلطنت نُصرت از زرافشاں / ظفر عرّادہ شد گوہر افشاں
ازاں عرادہ زر برلب جوں / ہمی شد دوست قاروں خصم فرعوں
زعشقِ زر بدہلی خاصہ و عام / بعبرہ جوں را دربندِ آشام
چو زر از ہر طرف آواز میداد / دواں لبّیک گویاں خلق چوں باد
شتاباں ذرّہ و نوگشتہ خورشید / جہانی کردہ روشن روئے امید
بدہلی نیز در مسند بہ تعظیم / شرف نوکردہ رکن الدین براہیم
ملوک و خاں زاندازہ بروں بود / کہ ہر یک تختِ دہلی را ستوں بود
اگرچہ بود تختش را سکونے / کز انبوہِ ستوں بُد بے ستونے
زبانگِ زر کہ در رقص آورد پائے / برقص آمد ستونہا جملہ از جائے
ستونہا چوں سوئے تختِ دگر راند / ز ارکاں تختِ رکنی بے ستوں ماند
زجا در جنبش آمد رکنِ بے زور / برفت آں رکن و ارکاں گشت پرشور
در آمد تند رایاتِ علائی / بضبطِ دارِ ملکِ پادشائی
ازاں پس بیں کہ چوں کرد آسماں کار / کہ شد سرگشتہ گیتی آسماں دار

۱- بلکہ ع۱ حہ = بلک ع ۵- خاص تا عام سر۳ حہ-
۶- دواں سر۳ = رواں ع ع۱ حہ- خصم چوں باد حہ-
۹- فزوں بود سر ع۱ حہ ۱۵- ازیں پس ع۱ حہ-

زہی در زیرِ رانش خنگِ خوش گام　　کہ کرد از موئے پرچم پیل را دام
زموجِ پیل و گنجِ پیل بالا　　بملکش رہنموں شد بخت والا
زروزہ رفتہ نصفے با ہمیں فال　　زہجرت ششصد و پنج و نود سال
کہ در دولت شد از عونِ الٰہی　　بمانکپور تخت آرائے شاہی
کفِ دستش چناں در موجِ دُر شد　　کہ مانک پُر ز دُرّ و لعل پُر شد
بچتر آسماں سر در نیاورد　　کہ بر خورشید چترِ زر برآورد
بچشمِ آفتاب از اوج گاہش　　سوادِ دیدہ شد چترِ سیاہش
ازاں پس با شکوہِ لشکر و پیل　　رواں شد فتحِ دہلی را بہ تعجیل
خزائن ریز شد منزل بمنزل　　ززر کردہ کلیدِ کارِ مشکل
ملوک از پیش می آمد جریدہ　　ززر میشد غلامِ زرخریدہ
نشد گردن کش از وے کس بعصیاں　　کہ بودش طوقِ زر در گردنِ جاں
بہر منزل بہ پیشِ تخت تا دور　　فشاندہ گنجہا بے منعِ گنجور
زیکمن تا بہ پنجہ مہرِ زر بیش　　بریشاں کرد ثابت سکۂ خویش
جہاں را بود گاہِ آنکہ باراں　　دُر افشاند چو دستِ تاجداراں
ہوا طوفاں فشاں در منزل و راہ　　زمیں در زیرِ طوفانِ زر از شاہ
گدا کز دہلی آمد ژندہ در زیر　　تہی گاہش بیکمن زر نشد سیر

۱- پیل را رام ح ع۲ ۸- شکوہ و لشکر س ر۳ ۹- خزائن ر۳ ع۲ = خزانہ ع ح -
۱۵- طوفاں فشاں ر۲ ر۳ ع۱ ح ک ح۲ د = طوفان نشان ع

نخست از گوهرش گویم که چونست — که دریا ها دراں گوهر درونست
یکے والاهمیں فیروز مرحوم — که از فیروزیش کردیم معلوم
دگر اعظم شهاب الدینِ مسعود — که هم لشکرکش و هم پهلواں بود
دو دُر بود ایں سزائے تاجِ شاهی — زیک باراں و از یک گوش ماهی
ازاں رُوشن شهاب چرخ مقدار — علاء الدین و دنیا شد پدیدار
فلک حیراں بکارش کز شهابی — چگونه گشت پیدا آفتابی
زهے سیّارهٔ مسعودِ سرمد — که زاد از فیض نورش ایں محمّد
علی وار از غزا آفاق گیرے — که او صافش نگنجد در ضمیرے
ز دولت هم بدورانِ امیرے — سلیماں شد بملکِ دیو گیرے
بملک جم چناں شد دیو رامش — که اول رام دیو آمد بدامش
گرفت و مملکت برباد کردش — نخستش بنده پس آزاد کردش
بدستش داد دولت ناگهانی — جهانی گنج بل گنجِ جهانی
فراواں پیل و جوهر نیز چنداں — که صد اشتر زمیں گیرد بدنداں
بعهدش کارهائے یافت بنیاد — که ماند تا به بنیادِ جهاں یاد
کسے در میری و اندک سواری — جز او نه نهاد بر پیلاں عماری

۷- آں محمد ع۲ ۱۱- نخستش ۲ر ۳ر ع ح = نخستیں ع ۱۳- پیل و جوهر ۲ر ۳ر ع۲ = پیلِ جوهر ح -
۱۴- که ماند ۳ر = که ماند ایں ع ح = که ماندان ۳ر ع۲ ۱۵- کسے در شبروی اندر ۳ر حاشیه = کسے در
میری و اندک ۲ر ۳ر ع۲ ح ح۲ -

مغل را از پئے قانون و تدبیر ... هم از آهن هم از زر ساخت زنجیر
بسالے هفت کو شاهِ جهاں بود ... کرم پیدا و بیدادی نهاں بود
چگویم آنچه من دیدم ازاں داد ... کے از کلک و زباں شرحش تواں داد
چو او کشتی به نهٔ دریا رواں کرد ... چو من یک قطره نه دریا زیاں کرد
چنانکه او کرد رحمت بر جهانی ... زغیبش باد رحمت هر زمانی
بجائے تاجِ غفراں افسرش باد ... بجائے چترِ طوبیٰ برسرش باد
غرض چوں دَورِ آں دولت بسر شد ... سریرِ ملک را دَورے دگر شد
فرو پیچید گردوں نَطعِ آں شاه ... جهاں را شاهِ دیگر شد جهاں شاه
چو بکشاد آسماں از رخ نقابے ... پس از ماهی عیاں گشت آفتابے
سعادتها بگیتی روئے بنمود ... برآمد کوکبے از برج مسعود
ز تیرِ چرخ و برجیسِ کماں گیر ... ز سر شد تختِ دهلی آسماں گیر
سریر شاه فیروز از چه ز انجم ... گرفت از چار بالش تختِ پنجم
تو گوئی قالبے بست آں زمانه ... کزاں طاقی برارد جاودانه
چو شد طاقِ علائی آسماں سائے ... ازآں قالب تهی کرد آسماں جائے
خدایا گر برآں فرخ جهاندار ... زحکمت بر سر آمد نوبتِ کار
همیشه باد از مه تا بماهی ... غلغل نوبتِ ایں پادشاهی

۱- قانونِ تدبیر ع[۲] ۳- نه از کلک ر[۳] ۴- زباں کرد ع[۲] ۷- دورِ دگر ع[۲] ۹- عیاں شد ع ۱۲- از چه انجم ع[۲] ۱۴- ابست ایں ر ع[۲] ل[۱] ایضاً برآمد ع = برآید ر[۲] = برارد ر[۳] ع[۲] ح -

بترکستاں چناں ہندی نمودہ　　که از ترکاں بہندی جاں ربودہ

چو زانجا بازایں سُورُخ نہادہ　　بقتلِ گهکهراں بازو کشادہ

بتابِ پنجه بر لبہائے پنجاب　　یطا نرا چاشنی دادہ زسرخاب

ہلالِ رایتش را روز تا روز　　فلک میخواست بدری عالم افروز

چو روا اندر برآمد داشت تابش　　ہمیگرد آسماں حاصل خراجش

ہمی شد چوں کواکب در ثریّا　　ہمه اسبابِ اقبالش مُہیّا

ہراں کارے که میجُست انتظامش　　ز دولت پیش ازاں میشد نظامش

چو شد ہنگام تقدیرِ الٰہی　　سُپرد اندر کفِ او تیغ شاہی

که تا بستد جہاں زاں تیغ چوں برق　　نه چوں بے قوتاں از حیلۀ وزرق

برآمد کرد بر فرق افسر بخت　　بدارالملکِ دہلی بر سر تخت

ز عدل آفاق را پیرایه بست　　که گنج شرع از و سرمایه بست

ز عینِ عدل او شد قاف تا قاف　　نہفته حرف بیدادی ز اطراف

بعزم رزم لشکر ہر کجا راند　　بآبِ تیغ گردِ فتنه بنشاند

بخنجر داد چندیں شیرِ سرکش　　چو خاشاکی که ریزندش بر آتش

بفیروزی دریں زنگارگوں سطح　　بسے قلعه کشاد از بازوے فتح

رعیّت را ز آسایش چناں داشت　　که خلق آسایشِ دارالجناں داشت

۲- کهکراں حج ۳- بآب ع۲ ۷- بیشش ازاں حج حج۲ ع۲ ۱۵- یاری فتح سرع۲-
۱۶- دارالاماں ع سر۳ حج = دارالجنان سر سر۳ ع۲ کج-

سه سالی سکهٔ او نیز در ضرب — روا جی داشت اندر شرق تا غرب
چو او هم رخشِ عشرت را عنان داد — بدو هم چرخ دَورِ همگنان داد
بهر پیمانه پُر مے ریختی دُر — هم آخر خفت چون پیمانه شد پُر
دو ماهی داد پس چون صورتِ خواب — چراغِ کیقبادی شمسِ دین تاب
هنوز آن صبح بود اندر تبا شیر — که شیرش وا گرفت این دایهٔ پیر
چو بود این طفل در کارِ جهان خام — جهان بر پخته کارے یافت آرام
بفیروزی درین فیروزه گون مهد — سرِ فیروزشه شد سرورِ عهد
ز بهرِ خطبهٔ صدق و صوابش — جلال الدین و دنیا شد خطابش
چه یارم گفت من وصفِ چنان شاه — که هست اندیشه را زان دست کوتاه
چو تاجِ خویشتن در سربلندی — چو نامِ خویش در فیروزمندی
هنر بری بود هنگامِ جوانی — نموده بر هنر بران پهلوانی
ز بس خونریز کافر در گذرها — بر آبِ تیغ پل بسته ز سرها
ز ملتان سوئے غزنین کرده آهنگ — زدوده در حدِ چرخ از سنان زنگ
از انجا بر تتاران رانده توسن — بسے لاله دمانیده ز سوسن
بهر جائے که اسپش آب خورده — ز محرابی بسے محراب کرده
به تیغِ چون پرِ طوطی دران بوم — پرانیده بسے سر چون پرِ بوم

۱- سه سالی ع٢ ۵- بر گرفت ع٢ ۹- وصفان جهان شاه ح ۱۳- در حدِ خلج ح ۱۵- بهر جائیکه اسپش ع٣ = بهر جا اسپش آنسو ح = بهر جا رخشش آنسو ع٢ = بهر جا چشمش آنسو ع ۱۶- با پرِ بوم ح ح = چون پرِ بوم ع٣ ع٢ ع-

عجب عهدی همه در کامرانی — بهر خانه نشاط و شادمانی
نه کس دادی کمندِ کینه را تاب — نه کس دیدی خیالِ فتنه در خواب
مسلماں چیره دست و هندواں رام — ندانستی کس از جنسِ مُغل نام
شهے در ذاتش از یزداں شکوهی — هم از سنگ و هم از گوهر چو کوهے
خود او مستغرقِ کارِ الٰهی — بامرش بندگاں در کارِ شاهی
چنیں تا دَورِ او هم بر سر آمد — جهاں را نوبتے دیگر در آمد
الغ خانی کِش آں محمود والا — بخویشی کرده بودش کار بالا
ز بهر عونِ مظلومانِ دل تنگ — غیاث الدّین و دنیا شد براورنگ
شهے بود او که از بخشایش و زور — خرامِ پیل نپسندید بر مُور
درایاش مغل ره یافت ایں سوئے — بتاراجِ بضاعت گشت ره جوئے
بکیں می آمدند افروخته چهر — ز شه میبافتند افروزشِ مهر
گر آں مدخل زیاں بود ست و گر سود — گزشت آں روزگار و بود نے بود
شد آں خورشیدِ روشن نیز مستور — به برجِ خاک شد از بیت معمور
پس از وے پور پوری وی بشادے — بر آمد بر سرِ یرِ کیقبادے
ز سر نو کرد اکلیلِ شهاں را — معزّ الدین و دنیا شد جهاں را

۱۔ نشاطِ زندگانی ر۲ ۷۔ الغ خانی ر۲ ع۲ حج = الف خانِ ر = الف خانے ر۳ ۸۔ غیاث الدین و دنیا ر۲ ر۳ ع۲ حج = غیاثِ دین و دنیا ع ۱۰۔ بتاراجِ بضاعت ع = بتاراج و بغارت حج = بتاراج و بطاعت ع۲ = بتاراج و تطاول ر۳ ۱۲۔ گر سود ر۲ ع لحج ح ۱۵۔ معز الدین و دنیا ر۲ ع۲ حج = معز دین و دنیا ع

ازاں پس چوں پسر کم بود شایاں　　　　به دختر گشت رائے نیکرایاں
رضیهٔ دخترے مرضیهٔ سیرت　　　　سریر آراست از جائے سریرت
مہے چند آفتابش بود در میغ　　　　چو برق از پردہ میزد پرتو تیغ
چو تیغ اندر نیام از کار میماند　　　　فراواں فتنه بے آزار میماند
بریدار صدمهٔ شاہی نقابش　　　　ز پردہ روئے بنمود آفتابش
چناں میراند زور مادہ شیراں　　　　که حال میشد نداز وے دلیراں
سه سالی کش قوی بُد پنجه و مُشت　　　　کسے بر حرف او ننهاد انگشت
چهارم چوں زکار او ورق گشت　　　　برو ہم خامهٔ تقدیر بگذشت
رواں شد زاں پس از حکم الٰہی　　　　نگینِ سکهٔ بہرام شاہی
سه سال او نیز اندر عشرت و جام　　　　نشاطے راند چوں پیشینه بہرام
برو ہم کرد بہرام فلک زور　　　　شد آں بہرام نیز اندر دلِ گور
ازاں پس برفرازِ تختِ مقصود　　　　سعادت داد ہفت اختر به مسعود
دو سه سالے دگر از دولت و بخت　　　　علای داشت از وے مسند و تخت
چو آں گلہائے کم عمر از چمن جست　　　　جواں سروے ببالیں گاہ بنشست
به محمودی شه روئے زمیں گشت　　　　بگیتی ناصرِ دنیا و دیں گشت
بسالِ بیست زاوجِ پایهٔ خویش　　　　جہاں میداشت اندر سایهٔ خویش

۱- وزاں پس حج ۲- دخترے ع لحج = دختر ع ۵- پرید سا ع[۲] ۷- پنجه و مشت ع = تختهٔ پشت سا ع[۲] = بخت را پشت سا سا[۲] = بر تخت بنشست حج ۱۰- سه سالے اوہم سا سا ع[۲] حج = سه سال او نیز ع
۱۲- دو سه سال دگر ع ع[۲]-

ازاں سلطانِ غازی بے مُدارا | بہ ہندستاں شد اسلام آشکارا
سریرِ دہلی ازوے یافت بنیاد | کہ بنیادِ سریرش تا ابد باد
چو بودہ است اعتقادے در نہادش | قوی ماند ایں بنا چوں اعتقادش
چناں کو زآہنِ شمشیرِ شاہی ق | زدود از روئے ہندستاں سیاہی
ز یزداں با ہزاراں دلفروزی | جزائے ایں عمل باداش روزی
ہر آنچہ آں شاہ غازی کرد بنیاد | ز قطب الدین سلطاں گشت آباد
زہی بندہ کہ از یک حکمِ مخدوم | ہمایوں کرد ز اسلام ایں کہن بوم
ز شمشیرے کہ زد بر رائے قنوج | در آبش غوطہ کرد از آتشیں موج
فگند از آبِ گنگش جامہ در نیل | گرفت از وے ہزار و چار صد فیل
چناں قطبے چو در مغرب سر آمد | ز مشرق چترِ شمس الدیں بر آمد
تفِ تیغش چناں گشت آسماں گیر | کہ ہمچوں صبحِ دوم شد جہانگیر
چو ذو القرنین تا یک قرنِ کامل | نتاجِ فتح زاد از تیغِ حامل
ز حدِّ مالوہ تا عرصۂ سند | نمودار غزائے اوست در ہند
چو رفت آں شمسِ روشن در سیاہی | بر آمد اخترِ فیروز شاہی
بہ بخشش خلقِ عالم را رہی کرد | ہمہ گنجینۂ شمسے تہی کرد
چو ششماہی دراں دولت بسر برد | چو طفلِ ہشت ماہہ دولتش مرد

۲- بود ہست ع ا ح = بودش ع ایضاً بر اعتقادش ع ۲ ۴- زآہنیں ع ۲ ح ۶- سلطان گشت ر ۲ = سلطانی شد ر ۳ ح ح ع ۲ ۷- حکم محکوم ر ۲ ۸- غوطہ ر ۳ ح = غوق ع ۱۰- چو در مغرب ع ۲ ح = کہ در مغرب ع ۱۱- چناں ع ع ۲ ۱۲- نتاج فتح ع ۲ ح حاشیہ = نتاج فتح ر ۲ ر ۳ ع -

زغزنیں تا لبِ دریا دریں باب — ہمہ اسلام بینی بر یکے آب
نہ زاں زہ دیدہ زاغانِ گرہ گیر — ہمہ در کیشِ احمدؐ راست چوں تیر
نہ ترسائی کہ از ناترس گاری — نہد بر بندہ داغِ کردگاری
نہ از جنسِ جہوداں جنگ و جوریت — کہ از قرآں کند دعوی بہ توریت
نہ مغ کز طاعتِ آتش شود شاد — وزو با صد زباں آتش بفریاد
مسلمانانِ نعمانی روش خاص — ز دل ہر چار آئیں را باخلاص
نہ کیں با شافعی نے مہر با زید — جماعت را و سنّت را بجاں صید
نہ زاہلِ اعتزالی کز فنِ شوم — ز دیدارِ خدا کردند محروم
نہ رفضی تا رسد زاں مذہبِ بد — جفائے بر وفا دارانِ احمدؐ
نہ آں سگ خارجی کز کینہ سازی — کند با شیرِ حق روباہ بازی
زہی خاکِ مسلماں خیز دیں جوئے — کہ ماہی نیز سنّی خیزد از جوئے
کنوں از باغِ اصلی نو کنم بر — ز شاخِ خشک ریزم میوۂ تر
چنیں گوید خبر دانندۂ حال — کزاں میموں خبر میموں شدش فال
کہ از غزنین چو بیروں کرد صمصام — معزّ الدین محمد گوہرِ سام

ا۔ بریں باب ۳ر؛ ۲۔ نہ آں رہ ۱ر؛ = نہ زاں رہ ع = نہ زاں رہ حجر ع۲؛ = نہ زاں کنہ ۳ر؛ ۳۔ ایضاً گرہ گیر ع حج = غرض گیر ح ع ۲ر ۳ر؛ ۶۔ یوریت ع ۲؛ ۲۔ با ہر چہار آئیں ۳ر = در ہر چہار آئیں ع ۲ حج ۸۔ گردند ع = گشتند ۲ر = کردند ۳ر ع ۲ = گرویدہ حج ۱۲۔ اس شعر کے اوپر صرف نسخہ ۲ر میں یہ عنوان درج ہے "ذکر اسامی بادشاہان دہلی"۔ باقی نسخے اس عنوان سے خالی ہیں۔ میرے نزدیک شہ یہ عنوان امیر خسرو رح کا لکھا ہوا معلوم ہوتا ہے اور نہ اس کی یہاں ضرورت ہے۔ عنوان سابق تمام فصل کے لئے کافی ہے ۱۳۔ کزیں ع ۲ حج۔

زشاهی کوست آن بت را وفا جوی — توانم خواست لابد هدیه روی
خدایا ده فراغ و زندگانی — که بینم این صنم را در جوانی
چو شد پرورده زآب خضر جانش — سپارم در کنار خضر خانش
کز آب لطف آن خضر زمانه — بسرسبزی بماند جاودانه

قلم زدن نخست در شرح تیغ زدن جمهور سلاطین ماضیهٔ دهلی علی الخصوص در بیان آثار ذوالفقار محمد علاء الدین و الدنیا

خوشا هندوستان و رونق دین — شریعت را کمال عز و تمکین
ز علم با عمل دهلی بخارا — ز شاهان گشته اسلام آشکارا
تمامی کشور از تیغ غزاکار — چو خارستان ز آتش گشته بیخار
زمینش سیر خورده آب شمشیر — فرو خفته غبار کفر در زیر
زبردستان هندو گشته پامال — فرودستان همه در دادن مال
بجای کاب جسته کدخدایان — ز مغز خویش روغن داده رایان
بدین عزت شده اسلام منصور — بدان خواری سران کفر مقهور
بذمه گر نبودی رخصت شرع — نماندی نام هندو ز اصل تا فرع
سر هند و چو فرمان را مطیع است — ز آب تیغ خونش را شفیع است

۱- وفا کوش اور مصرعهٔ ثانی هدیه روشن ع حاشیه ۵- دہلی کا لفظ ۳ ع ۲ میں نہیں ہے۔ اور در بیان صرف ۳ میں نہیں ہے۔ اور نسخہ ح ع ۲ میں بجائے علاء الدین و الدنیا کے علاء الدنیا والدین ہے اور نسخہ ع ۲ میں محمد کا لفظ نہیں ہے۔ ۸- عیلے ۳ ۹- کز آتش ۳ ح۔
۱۴- بذمہ ۳ ح = بذمی ع ۲ ۳ حاشیہ = بجزیہ ۲۔

مبارک نقش این حرفِ ورق مال بدو معنی مبارک میکند فال
یکی هست آنکه اندر کامرانی خضرخانا تو دولتها برانی
دگر چون لیلی و مجنون بترتیب دُوَل رانی خضرخان کرد ترکیب
چو بود این نام محتاجِ بیانی بیان کردن نمیدارد زیانی
چو لولو باشد اندر گوشِ ماهی سرش را باز کن گر دید خواهی
اگرچه مغز بادام است بس نغز بباید پوست کندن تا دهد مغز
دو کشتی نقل بخشد پستهٔ خندان چو گردد غرقه در وی دُرِّ دندان
چو عذرِ نام بیرون دادم از کام دگر عذری ندارم از پئی نام
کنون گر در بقا باشد درنگی برین شیشه نبارد چرخ سنگی
ز بخششها که من در سینه دارم بریزم هر چه در گنجینه دارم
بهنجاری نگارم نقش این دَرج که چون آب روان گوهر شود خرج
نه لافم بیش ازین ناکرده ترتیب که گل نارسته نتوان گفتن از طیب
چو آید نقشِ این دیبا بپایان بیاید خود بری کش هست شایان
خدا عمرم به بخشد تا بدان گاه که از گلگونه بیرون آید این ماه
چو هیئت گرد کردم جلوه سازش کم از شهری نباشد نرخ نازش

۱- حرفِ این نقش ع[۲] = نقشِ این حرفِ ع حج ۳- گشت سا[۲] = کرد ع = کرده حج ع[۲] ۴- نمی داند حج ۵- گر دیده خواهی[۲]
۷- غوقه سا سا[۲] سا[۳] ع حج = غرق ع ۸- ندارم ع[۲] حج ع = نیارم سا[۳] ۹- نیارد ع[۱] حج ۱۲- بیش ازین سا[۳] ع[۲] = بیش ازان حج ع ایضاً گفتن سا سا[۳] ع[۲] = گفت ع ۱۴- خدایم عمر بخشد سا[۲] = خدا ار عمر بخشد سا[۲] = خدایا عمر بخشد سا ع[۲] حج = خدایا عمر باشد حج ۱۵- کرده ام در جلوه سا ع[۲]-

بہشتے فرض کن ہندوستاں را — کز انجا نسبت است ایں بوستاں را
وگر نہ آدم وطاؤس ز آنجائے — کجا اینجا شدندی منزل آرائے
اگر دعویٰ کنی بارے چنیں کن — بحجّت موم خود را انگبیں کن
سخن باید کہ چوں گوید خردمند — در روغش نیز باشد راست مانند
زباں باید بہ دُر سفتن چو الماس — نہ آنکہ از بہرِ دُزدُون بود داس
غرض طبعم کہ تند است آبخیزش — بہ ہر سو مید و د سیلابِ تیزش
پریشاں چند موج انداز گردم — کنوں در جوے اصلی باز گردم
دُوَل رانی کہ ہست اندر زمانہ — ز طاؤسانِ ہندستاں یگانہ
برسمِ ہندوی از مام و بابش — دراول بود دیول دی خطابش
بنامِ آں پری چوں دیورہ داشت — فسونِ بندہ از دیوش نگہداشت
چناں رسمِ بَدَل کردم مُراعات — کہ آں ہندی عَلم برزد ز ہندات
یکے علت در و افگندم از کار — کہ دیول را دَوَل کردم بہنجار
دُوَل چوں جمع دولتہاست درسمع — دریں نام است دولتہا بسے جمع
چو رانی بود صاحبِ دولت و کام — دَوَل رانی مرکّب کردمش نام
چو نامِ خاں بنامِ دوست ضم شد — فلک در ظلِّ ایں ہر دو علم شد
خطابِ ایں کتابِ عاشقی بہر — دَوَل رانیِ خضر خاں ماند در دہر

۱۔ کہ آنجا نسبت س ع ح ۲۔ مجلس آرائی ۳ ۵۔ نہ آنکہ از بہر کہ دُردن س ع ح = نہ آنکہ از بہر دُزدُون ع ۳ ۱۱۔ رسم بَدَل ع ۳ = رسمے بدل س ۲ ع ۲۔

زقطره در چشیدن گشت معلوم — که مُرغ وا ولیست از دِجله محروم
کسے کز گنگِ ہندستاں بوددُور — زنیل و دِجله لافد ہست معذور
چو درچیں دید بلبل بوستاں را — چه داند طوطیِ ہندوستاں را
نکو دانند خوبانِ پری کیش — که لطفِ دیوگیری از گتاں بیش
زلطف آں جامه گوئی آفتابے است — و یا خود سایۂ یا ماہتابے است
کسے کام دو د آبی داشت درکام — نخورده موز را سنجد ہند نام
خراسانی که ہندی گیردش گول — خسے باشد به نزدش برگِ تنبول
شناسد آنکه مردِ زندگانی است — که ذوقِ برگ خالی ذوقِ جانی است
دریں شرح و بیاں کابیست درَرد — ق — کسے باور کند گفتارِ خسرو
که دانا باشد و منصف بهر چیز — زمیں ہا یک بیک دیده به تمیز
سخن کز ہند و از روم افتدش پیش — سوئے انصاف گیردنی سوئے خویش
زبے انصاف نتواں یافت ایں کام — که عُمیا بصره را به گوید از شام
دگرکس سوئے خود گرد دجہت گیر — نهد کم نغزکِ ما را ز انجیر
به از من خود نیارد بود وصّاف — که من حجّت سرایم او زند لاف
سیه گو بند ہند و ہمچنیں است — سوادِ اعظمِ عالم ہمیں است

۵- آفتابے است اور مصرعه ثانی ماہتابے است حج ع۲ = آفتاب است و ماہتاب است ع س۳ ایضاً سایۂ یا ع س۳ = سایه یا خود سا ع۲ = سایۂ یا حج ۸- صرف نسخہ ۲ میں مصراع ثانی اس طرح ہے- که ذوقِ برگ ذوقِ برگ جانے است ۹- کابیست خوش رو س۳ ۱۱- کز روم و از ہند س۳ -
۱۴- یافتن کام س۳ ۱۵- عالم اعظم حج -

بجز تازی کہ میرِ ہر زبانست   کہ بر جملہ زبانہا کامرانست
دگر غالب زبانہا دری و روم   کم از ہندیست شد زاندیشہ معلوم
عرب در گفت دارد کارِ دیگر   کہ نامیزد درو گفتارِ دیگر
بنقصانست نفظِ پارس درخورد   کہ بے آچارِ تیزی کم تواں خورد
چو آں صافی وش واین دُردناک است   تو گوئی کیں جسد واں جانِ پاک است
جسد را مایۂ گنجد زہرساں   نگنجد از لطافت ہیچ در جاں
نزیبد جُفت کردن ہمسری را   عقیقِ از یمن دُرِّ دری را
بہیں دولت زگنج خویش صرف است   متاعِ عاریت عاری شگرف است
زبانِ ہند ہم تازی مثال است   کہ آمیزش در آنجا کم مجال است
گر آئینِ عرب نحو است و گر صرف   ازاں آئیں دریں کم نیست یکحرف
کسے کیں ہر سہ دو کاں راست صرّاف   شناسد کیں نہ تخلیط است و نی لاف
دگر پرسی بیانش از معانے   دراں نیز از دگرہا کم ندانے
اگر از صدق و انصافت دہم شرح   حدِ ہندی کُنی گفتار من جرح
ور آرایم لبو گندے زبانے   کہ داند باورم داری و یانے
ولے من کاندریں نقدِ مہیّا   بیک قطرہ شدم مہمانِ دریا

۲- غالب س۲ س۳ ع۲ ح = اغلب ع ۴- اچار تیزی س س۳ ح = اچار حربی س۲ = اچار چیزی ع۲
۷- ہمسری را س۳ = ہم سری را س۱ = ہر سری را س ع۲ ح ۸- حرفِ شگرف س-
۱۳- کند س۳ = کنی س س۲ ع۲ ح-

اگرچه عالم است این دل درین گِل   دو عالم غم کجا گنجد درین دل

چو غم را جا نماند اندر دلِ تنگ   بچهره نقش بستم زاشکِ گلرنگ

زتو خواهم که این افسانهٔ راز   ق   که کرد از رخنهائے سینه در باز

چناں سنجی ز بهرِ این دلِ تنگ   که در میزانِ دلها کم شود سنگ

دلِ مُرده حیات از سر بگیرد   وگر کس زنده دل باشد بمیرد

بود گاهِ غم و اندیشه یارے   مَرا و عالمے را غمگسارے

چناں در دل رود از رخنهٔ گوش   که بگریزد ز دیگر رخنها هوش

چو دید این رنج طبعِ گنج سنجت   کم از گنجی نباشد مزدِ رنجت

بفرمود آنگهے کاں نامهٔ درد   نهانی محرَمے سوئے من آوَرد

چو در چشم آمد آں دودِ جگر تاب   کشاد از دیدهٔ من در زماں آب

سُبک زاں قرة العینِ جهاندار   پذیرفتم بچشم و دیده ایں کار

شدم بس سربلند از خدمتِ پست   نمودم رُجعت آں دیباچه بردست

من از ویں پس طِرازِ این معانی   سوادِ حرف و سودائے نهانی

چو آنرا دیده شد آغاز و انجام   بهندی بود و در روے بیشتر نام

بسے ننمود در اندیشه زیبا   که پیوندم پلاسی را به دیبا

ولیکن چوں ضروری بود پیوند   ضرورت عیب کے گیرد خردمند

غلط کردم گراز دانش زنی دم   نه لفظِ هندلیست از پارسی کم

۶- باری سر ۲ ۱۴- زاغاز ع ۲ = آغاز ع حج ۱۷- که از دانش سر- که لفظ ع ۲-

بدان منعم کز احسانی ز حد بیش　　زشاه افزون نهد تعظیم درویش
که من گرچه آشکارا تاج دارم　　نهان خود را کم از کم می شمارم
ولے ملکے که حکم آسمان داد　　بباید دادِ آن در خورِ آن داد
بزرگی کردن ارچه ناروائی است　　نه کبر است آن که فرِّ پادشائی است
اگر بود بچشم خاصگان ناز　　زگستاخی که وار دعام را باز
کرشمه تُند جان داریست شه را　　که خالی دارد از بیگانه ره را
نگشت از سر بزرگی کس شه و میر　　ولے چوں سر بزرگ آمد چه تدبیر
شکوهِ شیرزاں افزوں زگرگ است　　که در معنی و صورت سر بزرگ است
پلنگ ار کبر بود در دماغش　　نهد میش از لکد بر سینه داغش
چو گفت ایں بس نوازش کرد و فرمود　　ق　　که اے صد گنجِ معنی در تو موجود
زنطقت یک سخن صد لولوی تر　　زکلکت یک شبه صد کان گوهر
مرا در سر زسودائے جوانی　　خیالی هست زانگونه که دانی
دلے دارم اسیر فتنه جائے　　مسلسل گشته در بندِ بلائے
همه روزم چو مجنون مانده در سوز　　شبم در قصهٔ لیلی شود روز
شدم گم در بیابانی بناگاه　　که آنجا خضرِ اول گم کند راه
من آں خضرم که آب خضر دارم　　ولیکن آب خوش خوردن نیارم

۲- که من گرچه آشکارا س، س۲ ع۲ ح = من ارچه اشکارا ع = که من گر آشکارا ح س۳ ۳- ملکم ح ۴- آں که س، س۲ ع۲ ح = ایں که ع
۶- جاندار است ع۲ ۱۱- زلفظت س، س۲ س۳ ع۱ = زنطقت ع -

همان چشمه که دریا بود در موج — بهمراهی شده با من دران اوج
رسیدم تا بدان گلشن که جُستم — چو گل بر چشمهٔ اُمید رُستم
مُعلّا حضرتی دیدم فلک سائے — ملک صف بسته و انجم صف آرائے
فلک بر کرسیِ بخشش نشانده — سعادت آیۃ الکرسیش خوانده
فروغ جبهه نور افگنده تا دور — چنانکه از لوحِ محفوظ آیتِ نور
چو چشم من دران خورشید شد گرم — چو موم روزگارِ سخت شد نرم
بجائے سوده شد رُو بر زمینم — که انجم رشک بردند از جبینم
دران خدمت چو بسم اللہ شنیدم — دعائے سوئے مسند در دمیدم
بروئے سروران چیدهٔ ملک — بابرو در حدیث آں دیدهٔ ملک
دران ابرو دو چشم بنده خسرو — چو چشم عید جویان در مہِ نو
بهر کاں ماهِ نو خم گشت ناگاه — مبارکباد گفتش خواجه و شاه
مرا با آں شکوهِ بادشاهی — بپرسش داد مزدِ نیک خواهی
عزیزم داشت همچوں جسم نگیں را — تواضع کرد چوں گردوں زمیں را
بهم گفتاریم داد احترامے — که دولت گفت بختم را سلامے
نخستم گفت خسرو تا ندانی — که در من رسمِ کبر است ایں معانی
چو سلکِ بندگی یکسانست از غیب — من ار برتر نهم خود را زهی عیب

۴۔ بخبش ر، ر۲، ر۳، ع، ح = بخشش ع ۶۔ بران ع۲ ۸۔ دراں خدمت ع۲، ح، ع = دراں حضرت ر۳ ۱۰۔ بنده خسرو ع = شیر پهلو ح ر، ر۲، ع، ح = میر و پهلو ر۳ ۱۵۔ رسم گیر ع = رسم کبر ح ع۲۔

رسید اقبال پیشانی کشان   گله بالائے پیشانی نہان
دلم را گفت کاحسنت اے جوان بخت   کہ برگردون زدی اندیشہ را تخت
چہ گنج است این کہ دادت خازن غیب   کہ در پشت نگون کرد آسمان جیب
بفردوس ار زلال جاودان است   زبان کلکت آنرا ناودان است
نماند از بس کہ دادندت بسینہ   کواکب رہتاعی در خزینہ
بشارت میدہم کز پردۂ راز   دری کردہ است دولت بہر تو باز
خضر دی مژدۂ دادست جانی   خضرخان را بہ آب زندگانی
نہ آن آبے کز ان اسکندر روم   نہ بُد چون آب خوردش ماند محروم
ازان شربت کہ آمد زاہل گفتار   بعہد دوم اسکندر پدیدار
چنین دانم کہ آن گویندۂ چست   تو ئی وان آب حیوان گفتۂ تست
روان کن چشمۂ خود را بدان سوئے   کہ ہست این چشمہ را آن تشنہ رہ جوئے
زہی بخت ار چنان فرخ نہالے   زجوی خاطرت نوشد زلالے
ہم این چشمہ بہ آب روئے ماند   ہمیشہ آبش اندر جوئے ماند
ہم آن سرو افگند بر اہل اُمید   زشاخ نیکنامی ظل جاوید
مرا کاقبال خواند این مژدہ در گوش   زشادی پائے خود کردم فراموش
زہمت ساختم رخش فلک گام   بیک گنبد رسیدم بر نہم بام

---

۸ - کزو س۲ ۱۰ - داننده چیست ع۲ ایضاً تو ئی و آب حیوان ع ح = تو ئی وان آب حیوان س۳ ع۲
۱۵ - پائے خود س۳ ع ح ع۲ ح = خویش را س۲

درین وادی که مِهرش هست جاں سوز　　کسے جاں بُرد کو شُد حکمت آموز
بیک شعله است آتش شمعِ خانه　　بسوزد خانه چوں بر زد زبانه
زُلالی کوست تا لب شربتِ زلیست　　چو از لب رفت بالاتر نگر چیست
غُلو جائے که در طاعت نشاید　　کسے در لهو و عشرت چوں نماید
بهر فن کت غلو گشته است محکم　　عُلو یابی کنی گر نقطه کم
شه آزاداں که گفت ازجانِ آزاد　　بترکِ بخل و خشم و لهو و بیداد
شهے کِش چار ترکش در کله نیست　　بباید ترکِ او گفتن که شه نیست
سُبک خواهی حسابِ پادشاهی　　گراں کن پله سوئے پارسائی
که در حشر آتشی کِش نیست پایاں　　نیارد سوخت رختِ پارسایاں
نه صوم و سجده مطلق پارسائیست　　بساس کاں ز راندودِ ریائیست
همیگویم بکارے شو هوسناک　　کزاں خوشنود باشد ایزدِ پاک
همیں توفیق باد از غیب یارت　　همیں مقصود از ایزد در کنارت
همیشه بادت از قربِ خدا نور　　غبارِ ظلمتِ دوری ز تو دور

در سبب نظم ایں جواهر که زمرّد وصف خضر خاں و اسطهٔ عقد اوست کتبه الله علیٰ فصوص القلوب

مبارک بامدادی کاخترِ روز　　شد از نورِ مبارک گیتی افروز

۳۔ رفت بالاتر ع۲ ح ع = بگزرد بالا ۳ ۹۔ آتشے ۳ ع۲ ح = آتشِ ۲ ع ۱۰۔ مطلق ۲ ۳ ح ح ع۲ = رختِ ع ۱۴۔ ایں نظمِ جواهر ع۲ ح۔

سماعِ ارگنِ داؤدیست بسیار / بود ملکِ سلیماں را زیاں کار
بدستِ شاه به شهبازِ دلکش / که طفلاں را بود با بلبلاں خوش
همه بازیست ایں در سرفرازی / بود سربازی اندر ملک بازی
سرود ارچه غذائی جانِ پاک است / چو جاں مستغرقِ آں شد هلاک است
شراب ارچه جسد را نوش دارو ست / نه آخر اصلِ سردرد و خمار اوست
بصرفه هرچه برگیرند نغز است / خورش بے صرفه جاں را پائے لغز است
بحکمت باده راحت بهر باشد / به پُرّی آبِ حیواں زهر باشد

سرگزشت

درایامی که ایں نفسِ بدآموز / گرفتارِ مغل شد دور زامروز
بیاباں می بریدم ریگ بر ریگ / زبس گرما سرم جوشید چوں دیگ
من و با من چو من تشنه سواری / رسیدیم از ره اندر جوئباری
من ارچه نفطِ جانم بود در تاب / ندادم نفطِ خود را روغن از آب
لبے تر کردم و تر شد جگر هم / سکونت یافت لختے جانِ درهم
فتاد آں تشنه وزاں تشنه تر رخش / که بخشِ جاں برد زاں آبِ جاں بخش
هم او سیراب شد هم مرکبش سیر / نشد در دادنِ جاں هر دو را دیر

ا۔ ملکِ سلیماں ر، ر۲، ر۳، ع ح = تختِ سلیماں ع ۴۔ آں شد ح ع۲ = آں بیم ع ۵۔ دردِ سر خمار ر۳ ۷۔ بسیری ع۲ ح = به پری ع ۸۔ سرگزشت ع ح = حکایت سرگزشت ر۳ = حکایت ر ع۲ ۱۱۔ رسیدیم ر ح = رسیدم ع ع۲ ۱۲۔ لفظِ جانم ع = نفطِ جانم ر۳ ح ع۲ ایضاً لفظِ خود ع = نفطِ خود ر۳ ح ع۲ ۱۵۔ هر دو تقصیر ع۲۔

نیاز از شاه به کو سرفراز است		گدا خود جمله زاری و نیاز است
زپیرِ خود شنیدم قطبِ آفاق	ق	که ثابت باد چون دو قطب نُه طاق
که هر کو والیِ ملکے شد از دَور		ولی الله بود گر خود کند جَور
وگر عادل بود از ظلم بے لَوث		بود قطبی بعهدِ خویش بل غَوث
کسے کِش بر چنیں مسند بود جائے		روا باشد که از مَی لغزدش پائے
پس آں کو ملک داد انگشترینش		سزد کز لعلِ مَی نبود نگینش
وگر شد رسمِ شاهاں جامِ گلگوں		باندازه نه از اندازه بیروں
چو باشد خانهٔ را پاسباں مست		رساند دُزد خود را باده بر دست
چو نوشد پاسبانِ عالمے مَے		خرابی چوں نگیرد عالم از وے
شبانی را که باشد باده در پیش		رساند نقلِ گرگ از پهلوئے میش
مبیں یک جُرعه در طاسِ شرابی		که طوفان است از بهرِ خرابی
خرابی قصرِ سلطاں را ز آب است		چه یَد آبی کز و سلطاں خراب است
سرود و لهو هم باید بمقدار		که چوں بسیار شد عکس آورد بار
نشاید تا بداں حد نغمهٔ نائے		که پائے تخت هم برخیزد از جائے
نواهائے که در خوردِ سریر است		صریرِ خامهٔ و آوازِ تیر است

۴- بے ظلم و بے لوث ع[۲] حج ۶- کز لعل سر[۲] ع[۱] حج = گر لعل ع ۸- باده بر دست سر سر[۲] ع[۱] حج = بار بر دست سر[۳] ۹- کشور از وے سر ع[۲] = عالم از وے سر[۱] سر[۲] سر[۳] حج - ۱۳- هم باید سر[۳] ع[۱] حج = هم باشد ع -

کسے کو ظلِّ یزداں شد زنہ طاق بگہ خیزی شود خورشیدِ آفاق
پگہ خیز است خورشیدِ سمائی کہ دارِ عالمے زور و شنائی
نہ گہ خیزی کِش اندر دَورِ باقی دمد صبح نشاط از روئے ساقی
ازاں گہ خیزئے کاندر زبردست شوند از ذکرِ وی روحانیاں مست
چو مردم ایں روا دارد کہ ہر کس ق ہمیں پیشش نہد رو بر زمیں بس
روا باشد چنیں کز شکرِ ایں جود جبیں بر خاک نہند پیشِ معبود
چو دادش ایزد آں پیشانیِ بخت کہ بر پیشانیِ شاہاں نہد تخت
اگر بر خاک پیشانی نساید بجز خاکش بہ پیشانی نشاید
کند چوں صد ہزارش سجدہ در پیش از و صد چند باید سجدہ بل بیش
ولے چوں نیست آں در حدِّ مردم بتاویلے ازینجا باز گردم
چو سلطاں بندگی را پیش گیرد خدا آں بندگی زود در پذیرد
چو یک سجدہ نہد بیچارہ وارش دہد بیچارگی مُزدِ ہزارش
پس آں سرہا کہ سودش بر گذرہا بدیں چارہ برد زو وامِ سرہا
وگرنہ کے تواند کو بہر روئے گذارد حقِّ یک سر یک سرِ موئے

۱۔ بگہ خیزی س۲ س۳ = زگہ خیزی ع ع۲ حہ ۴۔ زند دست ع = زبردست س۳ ع۱ حہ ح ۵۔ ہر دم س۲ ع = مردم س۳ ع۲ حہ ۶۔ جبیں بر خاک ع = دو رخ بر خاک س س۲ س۳ حہ ع۲ ۷۔ ایں پیشانی ع ع۲ = آں پیشانی حہ ۱۱۔ زود در پذیرد س۲ س۳ ع۱ = از وے پذیرد ع ۱۲۔ سجدہ کند س س۳ ع۲ حہ ایضاً مُزدِ ہزار س۳ ع۲ حہ = مُژدہ ہزار ع ۱۳۔ بدیں چارہ س۲ ع۲ حہ = بدیں سرہا ع ایضاً برد زو وامِ سرہا س۳ = بدو زد وام سرہا ع۲ حہ۔

کند ابرے کہ دائم سایہ بانی — بہ از باراں کہ باشد ناگہانی
چو پرسد قصۂ مظلوم ناگاہ — ستاند ز آسماں نستاند از شاہ
فرو خواں نامۂ مظلوم زاں پیش — کہ بینی روسیہ زو نامۂ خویش
سپید است ارچہ ایوانِ شہنشاہ — سیہ گردد ز دودِ تیرۂ آہ
چو تیرِ نالہ دوزد بامِ خورشید — چہ باشد پیشِ او دیوارِ جمشید
عنانِ شاہ گر بر آسمان است — دعا را دست بالاتر ازان است
تہِ غار اژدہائے با چناں زور — شود مسکیں چو در چشمش خزد مور
کنہ چوں گیرد اندر پردۂ پیل — نگارد پیل را از سرخی و نیل
توانِ بے تواناں ہست چنداں — کہ پیچد سخت دستِ زورمنداں
بباید شاہ را بینش ز دو عین — ز عینِ عدل و عینِ عفو مابین
شہے کش نیست زیں دو عین بینش — اگر صد مردمی دارد نبینش
ہنر در رہبر دو دالش بر صیانت — کہ سر حرف است بر دین و دیانت
فلک را کیں دو رہبر پیش باشد — رہش سوئے صلاحِ خویش باشد
دگر پیرایۂ شاہاں صلاح است — کہ دولت را خلل در روح و راح است

۲- برشد ع۲ حہ = پُرشد ۳ = پُرسد ۱ ایضاً ستاند ز آسماں ۱ ع۲ = ستاند آسماں ع حہ ۳- نامۂ مظلوم ۱ ع۲ حہ = قصۂ مظلوم ع ر۳ ۶- گر بر آسماں ۳ ر۲ ع۲ حہ = کو بر آسماں ع ۸- کنہ ۱ ع۲ حہ = کند ع -
۹- ناتواناں ع = بے تواناں ر۲ ع۲ حہ = بے توانا ر۳ ایضاً سخت دستِ ۱ ر۲ ع۲ حہ = دستِ سختِ ع ر۳
۱۲- حرف است ۱ ع۲ حہ = حرف اند ع - بر دین ۳ ر۲ حہ = در دین ع ع۲ د حہ۲ -

چه آگه خفته شاه اندر عماری   ازو کافتاده در اشتر سواری
چه داند نازنین بر پشتِ رهوار   ازاں رهرو که بر سر میکشد بار
خر اندر گو چگه جاں داد و جاں بُرد   ولے خر بنده زیرِ بارِ خر مُرد
کسے کز بهر تو صد رنج ورزد   ز تو آخر بیک راحت نیرزد
ز بهرِ آنست ایں درویش وآں شاه   که او تیمار ایں دارد بهر گاه
نه شه را از گِل دیگر سرشتند   نه نعمت زانِ او تنها نوشتند
چو ما هم گوهریم از یک خزانه   چرا گنجد تفاوت درمیانه
بَبِنده نیست او را بر سر ایں تاج   که هست او منعِم و خواهنده محتاج
همیں موجبش نگه کن تا کجا خاست   که دستش ناوُدانِ روزیِ ماست
بشکرِ ایں بباید آرزو داد   که جُست ایں آرزوئے خویش و او داد
نُند شیر ار بخوردن بخلِ گرگے   برو تهمت بود نامِ بزُرگے
وگر دریا نه بخشد لولوئی ناب   چرا غوّاص گردد غرقه در آب
درخت ار سایه نبود برزمینش   چرا خلقے بود سایه نشینش
بزرگی را که خلق از وے فروتر   دهش نیکو است داد از وے نکوتر
بدادِ دست ده تا صد شود شاد   بدستِ داد ماند کشور آباد

۱- بر اشتر ع = در اشتر سا حج ع۲ = از اشتر سا۲ = دور اشتر سا۳ ۶- که نعمت ع۱ ج ۹- با دوانی روزی ع = ناوداں روزی سا۲ سا۳ ع۲ ج ۱۰- او داد ع = ان داد ج ۱۲- به بخشد ع = نه بخشد سا۲ ع۲ ج الیضاً غوق ع = غوقه سا۲ سا۳ ح ح ع۲ ۱۵- بداد و همت وی صدع = بدادِ دست ده تا صد سا۳ ع۲ ج = بدست اوده دهد تا صد سا۲

چو دہقاں پرورد کشتِ جوِ خویش — زجو پُر بیند انبارِ نوِ خویش
چو بُرّد باغباں خرمائے پُر بار — ہماں یکبار بر باید نہ ہر بار
رعیّت مایۂ بنیادِ مال است — زمال اسبابِ ملک آمادہ حال است
رعیت چوں خلل یابد ز بنیاد — کجا ماند بنائی دولت آباد
وگر مال از حَشَمِ نادان ماند — شتر چوں ماند بار افتادن ماند
سپاہ است آلتِ آفاق گیری — کزاں آلت تواں کردن امیری
چو از آلت عمل بسیار باید — بہنگامِ عمل ہنجار باید
چو تیشہ بشکند از راندنِ سخت — نہ کُرسی ساختن بتواں ونے تخت
ارہ بر چوب رانی دو شود چوب — ولے بر سنگ باشد ارّہ را کوب
زمحنت پارہ شد چوں قلبِ لشکر — درستی نیست جز از بدرۂ زر
عطا گرچہ از شہاں سنّت نشستہ است — ولیکن فرض بر قلبِ شکستہ است
بسا روئیں تنانِ آہنیں دل — کہ گشت از بے زری پولادِ شاں گلِ
بسا نقشِ سُفالیں چوں گلِ زرد — کہ شد پولادِ ہندی چوں زری خورد
کرم شرط است بر اجرت ستانی — کہ جانے میفروشد بہر نانی
ملک باید کہ گیرد مایۂ داد — چہ غم گر باد گیرد آسیا باد

---

۳ - پایۂ بنیاد ع[۲] ایضاً آمادہ حال سر[۲] سر[۳] ع حج ح = آباد حال ع[۲] ۵ - بار افتادہ ع حج = رخت افتادہ سر[۳] ع[۲] ۷ - بسیار یابد اور مصرعہ ثانی ہنجار یابد ع = بسیار باید و ہنجار باید سر حج ع[۲] ۱۱ نشستہ اور شکستہ نسخہ سر[۲] سے لیا گیا ہے باقی نسخوں میں نشست اور شکست ہے۔ ان میں غیر ملفوظی حروف کو کتابت میں بھی حذف کر دیا ہے۔ ۱۲ - روئیں تنان و آہنیں دل ع[۲] ۱۳ - زری خورد سر[۲] سر[۳] ح = نبد خورد سر ع[۲] = زر خرد حج ۱۵ - پایۂ داد ع[۲] حج ایضاً آشنا باد سر ع[۲] ل

کسے کو کشوری را کامراں گشت — بنا چارش بباید گردِ آں گشت
بقدرِ خویش باید کار برداشت — بحدِّ زورمندی بار برداشت
اگر موری ملخ را پائے بردار — کجا تختِ سلیماں را کشی بار
بود اسپ از پئے تنہا سواری — شتر ہودج کشد پیلاں عَماری
تنے باید بمقدارِ جہانے — کہ بر یک سر کشد بارِ جہانے
نہ حدِّ بُردن است ایں بارِ شاہی — ز مردم جز بہ نیروئے الٰہی
چو کشتی کو بود چوبی سُبکبار — بود کوہِ گراں در جنبشِ کار
کشد شاہ ارچہ بارِ مرکب و پیل — گراں تر آدمی زیں جملہ بے قیل
کہ پیل و اسپ را جز یک شکم نیست — کمینہ مردم از یک خانہ کم نیست
سراسر بارِ چندیں خانہ و شہر — بود بر یک سر فرماں دِہ دہر
پس آں بہتر کہ بر دارندۂ بار — بود از رخت و بارِ خود خبردار
اگر دَورِ بَرید ایں حال دارد — کہ آں گنجینہ و ایں مال دارد
چہ اُمیّ از یں در خواب ماند است — کہ ایں بے نان و آں بے آب ماند است
نشاید بود خوش با ہر چہ نیکوست — خوش آمد را نشاید داشتن دوست
چو تو ہر دم جہانی را خوری غم — جہانے غم خورد بہرِ تو ہر دم
چو باشد یک جہانے در زیانت — زیانکاریست در ہر دو جہانت

۴۔ پیلے عماری س۳ ۱۲۔ دور برید ایں حال دارد ح ع = دور برید ایں حال باشد ع۲۔
۱۶۔ زیاں کار است ع۲ ح۔

رساند از کفِ خود جمله را بهر گزاں پروردهٔ راحت شود دهر
غمِ عالم چناں باشد بجانش که باشد عالمے غم بهرِ آنش
بسرہا مہرِ شاہ و سایهٔ وے بود چوں تابِ مہر اندر مہِ دے
جہانداری به از عالم ستانی که از خورشید ناید سایبانی
بده گز دَور منگر چترِ شاہاں که ہرگز گیرد از چیں تا سپاہاں
دو فرسنگے کند یک ابر سایه دو کشور یک شهِ خورشید پایه
کسے کز وے دو کشور سایه گیرد تهِ قصرش چرا همسایه میرد
روا باشد که زیرِ قصرِ خود شاہ کند ہمسائیگاں را سایه کوتاہ
کسے کو سایهٔ یزداں است در عصر گدا بے سایه او در سایهٔ قصر
حدیثِ طاقِ نوشرواں نہاں نیست چنیں پاینده طاقی در جہاں نیست
دراں طاق او براوجِ تخت چوں جم ستورِ زال و شیرِ تخت باہم
شہاں را از سریرِ دولتِ خویش چناں باید رعایت سوئے درویش
چنیں کردند شاہاں ملک رانی چنیں بوداست رسمِ مہربانی
چو شه را از رعیت راز پرسند ز درویش و توانگر باز پرسند
کسے کو راست بر یک خانه فرماں بیک تن بایدش یکخانه درباں

۲- عالمِ غم س۳ ع۲ ح ۴- سایه بانے ع۱ ۵- ہرگز س ع۲ = مرکز س۳ ح ۶- دو فرسنگے س س۲ ع۳ ح۲ = دو فرسنگ ا ر ع ۷- ہمسایه گیرد ح س۳ ۹- ز و در سایه س س۲ ع۲ = او در سایه ع ح ۱۰- چنیں س۳ = چناں ع ح ع۴
۱۱- طاق او براوجِ س س۲ ع۴ ح = طاق و برجِ س۳ ۱۳- ملک رانی ع۱ ح ح = زندگانی ع-
۱۵- یکخانه درماں س ح = یکخانه درباں س۳ ع۲ = درخانه درماں س۲-

چو توقیعی که اندر پادشاهی است — خلافت نامهٔ ملکِ خدائی است
شهی کو خواهد آزادی ز آفت — نیندیشد خلاف اندر خلافت
ستونِ ملک نبود پایهٔ تخت — نه چوب چتر باشد عُمدهٔ بخت
ستونِ و عُمدهٔ با اُستواری — سِتادِ شه بود با راست کاری
بود شه بر فرازِ تخت جمشید — چراغِ هفت کشور همچو خورشید
چنیں رُوشن چراغی را بود شوم — که باشد روغنش از مغزِ مظلوم
سزائے گریه باشد تاجِ شاهے — که لعلش هست ز اشکِ دادخواهے
بسے دیدم کمر هائے کریماں — همه دُرِّ یتیمش از یتیماں
جفائے خلق پیشِ شاه گویند — جفا چوں شه کند داد از که جویند
نه هر فرقے سزائے تاجِ شاهی است — نه هر سر لایق صاحب کلاهی است
همه باشند بهرِ تاج محتاج — یکے را ز آنهمه روزی شود تاج
فلک هر لحظه میدوزد کلاهے — کزاں تاجے نهد بر فرقِ شاهے
کسے را ایں کله بر سر بود چست — که او نگزارد آئینِ سری سست
کسے کش تاجِ شاهی بهرِ زیب است — نه تاج آں قُندزِ مردم فریب است
کسے را تاج زر بر سر دهد زیب — که ناید بر ضعیف از تخمش آسیب

ا۔ توفیقے سا ۲ سا ۳ ع ۱ = توقیعے حج = توقیعت سا ۳ ۴۔ ستون و عُمدهٔ سا سا ۲ سا ۳ ع ۱ حج = ستون و عدهٔ ع۔
۴۔ در راستکاری سا سا ۳ ع ۲ حج = بار استکاری ع ۱۳۔ آئینِ سری سا سا ۲ سا ۳ ع ۱ حج = آئینِ شهی ع ۱۴۔ کسے کش
سا سا ۲ سا ۳ ع ۱ حج ح = کسے را ع الیضاً قندزی بهر فریب سا ۲ حج ع ۱ حج ۲ د = قندزِ مردم فریب سا ۳۔

چو با انگشتِ تو بستہ است پیماں ق نگینِ خاتمِ ملکِ سُلیماں
گر آں ملکِ نہانی نیز خواہی گدایاں را تواضع کن بشاہی
نمیگویم کہ ترکِ خسروی کن رہِ کم توشگاں را پیروی کن
تو کے ایں پائے رہ پیمائے داری کہ زنجیرِ زر اندر پائے داری
خرامش زیں رہ آنکس را تمام است کہ زیر پاش دو عالم دو گام است
تو ایں رہ کے روی کز ناز و تمکیں زنی دہ گام بر یک خشتِ زرّیں
چہ از رستم بر آری گرد چوں میغ سپاہِ دیو زن چوں میزنی تیغ
بدل اصحابِ دل را آشنا باش دروں درویش و بیروں پادشا باش
ولیکن از تو درویشی ہمین است کہ عزت داری آنرا کاہلِ دین است
بشاہی سہل باشد ملک رانی بملکِ بندگی رس گر توانی
پرستش چوں ترا اجملہ جہاں کرد ترا باید پرستش بیش ازاں کرد
چو تو با آں کرم یک سجدہ ناری چساں آں سجدہ ہا را حق گذاری
نہ اندک کارہا بسیار کردی ولے بہرِ دلِ خود کار کردی
کنوں کار از پئے آں کن کہ ہر بار دہد در کارِ اندک مزدِ بسیار

۱۔ خاتم و ملکِ س ر[۲] حج ع = خاتمِ ملکِ ر[۳] ع[۲] ۲۔ ملکِ سلیماں نیز س ۴۔ تو کے ایں ر[۳] = کہ تو نے س ح ع[۲] = تو این نے ح = تو آں نے ع ۷۔ چہ از رستم ر[۳] ع[۲] = چو از رستم ح ایضاً گر میزنی س ر[۳] ح ع[۲] = چوں میزنی ع ۱۰۔ ملک رانی ع[۲] ح ع حاشیہ = کامرانی ع ایضاً تا توانی س ع[۲] ۱۳۔ تو اندک ع[۲]۔
۱۴۔ پئے آں کن ع = پے او کن س ح ح ع[۲] = پئے دین کن ر[۳]۔

شهانی کاسماں تخمِ زمیں کرد　　زمیں شاں ارغوان و یاسمیں کرد
چہ طرفہ است ایں کشاورزی نمودن　　فریدوں کشتن و خاقاں درودن
تو یک ذرۂ غباری از زمینی　　کہ اندر خواب خود را کوہ بینی
چو بر تو دستِ تقدیر آورد زور　　کنی روشن کہ جمشیدی و یا مور

حکایت موش بہ تمثیل

بخواب اندر مگر موشی شتر شد　　ز پُرّی تنش دل نیز پُر شد
ز خوابِ خوش بر آمد شاد گشتہ　　ہمی شد سو بسو پُر باد گشتہ
بناگاہ اشتری باری برو ریخت　　ز صدمن یک جَو آزاری برو ریخت
بہ آں بار مسکیں موش درماند　　بہ مسکینی جنازہ در عدم راند
خوش است ایں خوابہائے خوش بہ تعبیر　　اگر بر عکس ننمایند تاثیر
چو بازیچہ است ملکِ سست بنیاد　　بدیں بازیچہ چوں طفلاں مشو شاد
مداں کیں ملک مرداں راست درخور　　کہ مرداں دیگر اند و ملک دیگر
خَشِن پوشی نہادہ پشت بر خاک　　گدائی را بہ بخشد ملکِ ضحّاک
گلیمِ مفلسی کاں تا قدم نیست　　ز چرخِ اطلس دیباجہ کم نیست
رسید است ارچہ شہ را مملکت بخش　　ولی درویش باشد مملکت بخش
میاں فقر و ملک ار بایدت حد　　نگہ کن در سلیمان و محمد

۱۔ ارغواں را ر۲ ۲۔ طُرفست حج ۴۔ تو یا مور حج ۵۔ حکایت فی التمثیل ر۳ ۸۔ بصد من حج۔
۹۔ بر عدم سا ر۲ ۱۲۔ مداں سا ر۲ ع۲ حج = بداں ع ۱۳۔ دست بر خاک ر۲ ۱۴۔ کوتا قدم ع۲ ۱۶۔ جہان فقر ر۲

چو پایت گیرد از برگِ گل آزار   بره مپسند در پائے کساں خار
چو هستندت همه پائیں پرستاں   زبردستی مکن بر زیردستاں
رهت چوں رُفت خلق از دیده درپیش   ره خود را توروب از دیدهٔ خویش
بدانش کارِ دیں کن تا توانے   چناں ناداں نهٔ کیں هم ندانے
چو بر تو کارِ اقلیمے کشادند   خرد هم در تو اقلیمے نهادند
نه پنج و ده هُنرها داده اندت   که عقلِ جمله سرها داده اندت
اگر در حقّ تو بود چنیں خواست   بیکدانش کجا ملکی شود راست
نه از یک چشم بتواں بوستاں داشت   نه از یک هندسه هندوستاں داشت
پس ایں دانش همه اینجا مکن صرف   که ایں خود خوانده گیرت حرف بر حرف
بچندیں مَشعل امشب کارِ ره کن   رهِ ظُلُماتِ فردا را نگه کن
اگرچه آفتابِ حشر تند است   بقطعِ ظلمتش شمشیر کُند است
ازینجا بر چراغے گر توانے   که تا آنجا بتاریکے نمانے
چراغے نے که باد از وے برد نور   چراغے کاں نمیرد از دمِ صور
مشو مغرورِ ایں مشتے خیالات   که در پیشِ تو می آید بحالات
جهاں خوابیست پیشِ چشمِ بیدار   بخوابی دل نه بندد مردِ هشیار

۲- پائیں پرستاں سر سر۲ ع ح = آئین پرستاں ع سر۳ ۳- خود رُفت سر سر۲ ع۲ ح
۶- نه پنج و ده ع = ز پنج و ده ح ۸- از یک چشمه سر۳ ۹- مکن اینجا همه ع۲ ح ایضاً خوانده گیرت ع ع۲ ح = خوانده گیرش سر۲ = خوانده گیر از سر۳ ۱۲- چراغ نه ع ح = چراغ سے نے سر سر۲ ع
۱۳- مشتِ خیالات ع ح = مشتے خیالات سر۳ ع۱-

سپاہی جوئے بے خیل و مراکب — کہ بیدار اند ہر شب چوں کواکب
چو زاں لشکر زنی بالا روا رو — شناسی قدرِ ایں گفتارِ خسرو
دعا زیں بہ نمیدانم بجایت — کہ از دلہا حشم بخشد خدایت
اگر یکدل ترا خواہد بامید — ببامِ عرش برزن کوسِ جاوید
نہانی مُزدِ دلہا دہ بہ تنہا — کہ ہر دل بہر تو قلبی است تنہا
کسے کالایشی بینی گِلش را — بجاں بخشی بدست آور دلش را
بہیں راہی بملکِ سرفرازی — رہِ جاں بخشی است و دلنوازی
یکے اندیشہ کُن کایں ہر دو رایت — ببالا تا کجا دارد وِلایت
گرایں رایت توانی داشتن باز — ببامِ آسماں رایت برافراز
مکن تیغِ سیاست را چناں تیز — کہ چوں آتش نداند کرد پرہیز
شہ آں بہ کو عمل چوں آب راند — کہ ہم جاں بخشد و ہم جاں ستاند
تو شو جاں بخش تا اِنسے و جانی — ہمت جاں بخشد و ہم زندگانی
کسے کو مملکت را بدسگال است — بکُش کاں خونِ بے حرمت حلال است
بکارِ دیگراں بر شعلہ زن آب — خرد بیدار دار و تیغ در خواب
نہ برگِ گندنا شد آدمی زاد — کہ بُرّند و دگر خیزد ز بنیاد
چو نپسندی غبارے بر گلِ خویش — خزاں در گلستانِ کس میندیش

۱- فیل و مراکب س ۳- بہ زیں س۲ ع۲ ۵- مژدہ ع۲ ۷- وکار سازی ع۲ ۱۳- حرمت ع۲ ح۲
۱۵- کہ برند س۳ ع۲ ح = کہ ببرند ع س۲ ۱۶- غبارے س۲ ح = غبار ع ع۲-

سخن در وادیِ موراں کند مور　　کجا پیشِ سلیماں دارد ایں زور
درختے رِشتم و سر بر ہوا سود　　نہاں چوں دارمش چوں بودنی بود
کنوں میخواہدم ایں جانِ گستاخ　　کہ پیش آرد طبق واری ازیں شاخ
چو دارم ہمچو عفوت پشتبانے　　بہ گستاخی بجنبانم زبانے
ورایں ماخولیا نزد قبولے　　فضولی را مگیر از بو الفضولے
گرت خوش باشد ایں می نوش کردن　　زمن گفتن ز تو در گوش کردن
ق نصیحت اینست اے شاہِ جہانگیر　　کہ چوں گشتی بشاہی در جہاں میر
گرفتن سہل باشد ایں جہاں را　　کلیدِ آن جہاں باید شہاں را
مکن بس بر ہمیں کز تیغ و از رائے　　ہمہ دنیا گرفتی رشتہ بر جائے
بہمت آسماں را قلعہ کن باز　　بہ ملکِ خشکی و تری مکن ناز
بکن کارے ہمیں جا تا توانے　　کہ آنجا ہم چو اینجا ملک رانے
وضو وارے شمر دریائے سرگم　　زمیں خاکی بمقدارِ تیمم
مسلّم بایدت گر پادشائی　　بباید کردن از دلہا گدائی
نگیرد آں جہاں قلبِ مرتّب　　مگر قلبِ ضعیفِ لشکرِ شب
ق چو میخواہی کز آں سو در کنی باز　　علم بالا کشی تا عالمِ راز

۲- درختے سر رشتم ع ح = درختِ ع - سر بر ہوا سود ع ح = در ہوا ع ۵- نزد سر ع ح = از زد سر -
۶- خوش باید ع ۷- در جہاں پیر سر سر ۸- جہاں باید سر ع ح = جہاں نابد سر = جہاں باشد ع ح
۹- مکن بس ہمبریں سر ع - شتہ در جائے ع ۱۰- تری و خشکی سر ۱۱- بکن کارے ہم اینجا ح ع ح = بکن کار
ہم اینجا ع ۱۴- قلب مرتب سر سر سر ح ع = قلب مرکب ح الیضاً و لشکر سر سر ح د ع = لشکر را ع ح -

چو دولتمند مُلہَم باشد از غیب — نصیحت کردنش نوعیست از عیب
بداں ماند ہمی زیناں خطابے — کہ کس بر گلستاں ریزد گلابے
خرد بود بہ معدن زر فگندن — بدریا دُر بکاں گوہر فگندن
عمارت کردن اندر بیتِ معمور — بہ نور آلودنِ خورشیدِ پر نور
ولے بر دولت اندیشانِ شاہی — بواجب شرط باشد نیکخواہی
بہ گیتی نیست پنہاں قصّۂ کُرد — کہ سوئے دجلہ برد از پارگین دُرد
کشادم پوست از نو باوۂ تلخ — تو خواہم پوستیں دہ خواہ کن سلخ
خوش آمد نیز دارم شکّر آلود — چو قندِ می زیانش افزوں تر از سود
ولے چوں بندہ نیکو خواہِ شاہ است — زیانکاری نہ شرطِ نیکخواہ است
دریں حضرت کہ از تشویشِ جا نہا — گرہ گردد حکایت بر زبانہا
حدیثی کز دلیری حاصلم داد — ازاں گفتم کہ عفوِ شہ دلم داد
وگرنہ زَہرہ کے دارد گدائے — کہ گوید مصلحت با پادشائے
ندیم آنگہ کند بستاخ گوئی — کہ بیند از بُزرگاں نرم خوئی
چو موجِ تندِ دریا بر زند جوش — معلِّم را شود تختہ فراموش
چو صرصر در رُباید کوہِ خارا — چراغی راعیاں کردن چہ یارا

۶۔ کُرد ع ۲ ح = گُرد ع ۷۔ تو خواہم سا سا۲ ع۲ ح = تو خواہی ع۔
۸۔ چو قند دی ع۱ ح ۱۳۔ گستاخ گوئی سا۲ = بستاخ روئی سا۲ = گستاخ روئی ح۔
۱۵۔ عیاں کردن ع = زیاں کردن سا سا۲ = زباں کردن ع۱ ح۔

فلک در زیر دستت از پئے خواست — همی خواهد نهد طاس نگوں راست
بهر دل از کرم شرمندگی رست — ولے در دل کرم شرمندهٔ تست
عطا کز موج دستت خاست کردن — دروغ شاعراں را راست کردن
تراوصفی است اے یزدانت ناصر — که استغراق مدح آنجاست قاصر
براتِ پادشاهاں صفر هم بود — کنوں صهد صفر خطّت راست موجود
ز مدحت خرّم ارباب معانی — چو پیر از سر گذشتِ کامرانی
کسے کز تو خورد تنبولِ امید — کند بخشش ذخیرهٔ برگِ جاوید
جهانے از تو در آسایشی زیست — زآسایش نکوتر در جهاں چیست
ز تو زینگونه دهر آسوده بادا — بداندیشت ز غم فرسوده بادا

عرض صحیفهٔ طولانیِ نصیحت پیش ضمیر ملهم پادشاه که نسخه ایست صحیح ازلوحِ محفوظ حفظه الله تعالیٰ عن التلویح السّوء

شها حکمت شناسا کاردانا — زداد و دانش اسکندر نشانا
بگستاخی بروں افگندم از بند — برسمِ نیک خواهاں نکتهٔ چند
تو خود در کارِ ملک آں کاردانی — که از تلقینِ دولت کامرانی
هم از خود عقلِ دانش سنج داری — هم از الهامِ غیبی گنج داری

۳ـ خاست کرده ر۳ = خواست کرده ر ر۲ ع۲ حج ۵ـ خطش راست ر۲ = هر خط راست ر ع۱ = هر خط او ست ر۲ـ
۸ـ آسائشے ر۳ = آسایش ر ر۲ ع۲ حج ۹ـ زینگونه ع۱ حج = این گونه ع ایضاً هر ر۳ ع۱ حج = دور ع ـ
۱۱ـ حفظها ع = حفظه حج ـ تلویح السوء ر ر۲ ع حج ۱۲ـ زدین و دانش ر ع۱ = زداد و دانش ر۲ حج ـ
۱۴ـ تلقینِ دولت کاردانی ع۲ ـ

به بستهٔ ضبطِ تو کارِ جهاں سخت   بهمواری بسانِ جامه در تخت
چناں امن از تو گیتی دار گشته   که شمشیر از عمل بیکار گشته
پلارکها که اندر جنگ و ناورد   نهنگ و شیر خوردی مور چه خورد
ز لُطفت کارهائے سخت مومی   ز بادِ قهرِ تو دوزخ سمومی
فلک قهرِ ترا بازیچهٔ دست   چو شیشه برکفِ دیوانهٔ مست
حسودت سرخرو بنود بهر سوئے   رکش از سهمِ تو خوں بگریزد از روئے
شود هم سرخ رو لیکن چو شمشیر   خورد بر فرق و خونش از سر رود زیر
بود بر روئے تیغت خصمِ سرکش   چو اسپِ موم در میدانِ آتش
ز تیغت گنجِ رایاں بے گهر گشت   که دید آهن که مقناطیسِ زر گشت
ز شاهاں بندی زرهاے موجود   بدرویشانِ مسکیں دادی از جود
چو می بوسد فلک نامت به تعظیم   خطابت حیف باشد بر زر و سیم
از اں بے مُهر شد دینارِ خورشید   که دارد سکّهٔ نامِ تو امید
گر مهابت بهر سُو داشته شمع   که کو پراگنده حالی تا کند جمع
رواں آوازهٔ تو قاف تا قاف   که دلها را به چنگ آرد ز اطراف
ز جودت عقل دیوانه رقم گشت   جراید نیز مرفوعُ القلم گشت
جهاں تنگ آمده زاں دستِ دُربار   چو کشتِ پُخته از بارانِ بسیار

۱۔ بر تخت س ۵۔ در کفِ س ۱۲۔ بے مُهر شد س ر س۲ س۳ مح ع۲ = بے سکه شد ع ۱۴۔ دواں س س۲ ع۲ ۱۵۔ نسخهٔ ع میں جراید نیز کے بجائے چراند بیر هے اور یه قطعاً غلط هے ۱۶۔ کشتِ پخته س س۲ ع مح = پخته کشت س۲ ع۔

فلک خواہد کہ ساکن تر زند گام　　کہ عہدش را درازی یابد ایام
چناں نایاب شد ظلم از امانش　　کہ دلہائے پریشاں در زمانش
بداں تا ہیبتش نفت دیکندی　　گر مہار انهفتہ زیرِ تندی
چو دریائے کہ موج انداز گردد　　گہر بیروں فشاند باز گردد
مکارِم را ز خشم افگندہ مقنع　　تہوّر بر عطا کردہ ملمع
چو خورشیدی کہ گرمایش بود زِشت　　ہمو میوہ پزد ہم دانہ در کشت
رعیت پرور از بخشایشِ عام　　چو بارانی کہ پُر بارد بهنگام
ضعیفاں را زبونِ حکم پیوست　　ولیکن بر قوی دستاں قوی دست
چو انصافِ عُمر صیتش شنیدہ　　ز ایّامِ عُمر سویش دویدہ
ازاں گاہے کہ گیتی دیدہ دادش　　برفتہ دادِ نوشرواں زیادش
ز عہدش عامہ در شادی و دستاں　　چنانکہ از جمعہ طفلانِ دبستاں
زمانہ تا بود دورانِ او باد　　سراسر دور در فرمانِ او باد

خطابِ زمین بوسِ بادشاہ اسمان قدر فی الورا وانکہ روشنائی بخش است در شامِ کفار کالبدر فی الدجیٰ

سخے گردن زنِ گردن فرازاں　　نواز شہات بر عاجز نوازاں

۱- تر نهد گام ۲ = بر زند گام ح ۳ ۴- ہیبتش ۲- زکندی ح ۴- بیروں فشاندہ ع ۲ ۵- مقنع ع ح ح = برقع ع ایضاً سہارا بر عطا ۲ = تہور بر عطا ۲ ۲ ح ع ۲ = تہوّر اعطاع ۶- دانہ کشت ۲ ۷- می بارد ۲ ۱۰- عہد نوشرواں ع ۲-
۱۱- عامہ ۲ ۲ ح = عام ع ع ۲ ۱۳- اکثر نسخوں میں یہ عنوان نہیں ہے ہم نے نسخہ ۲ سے نقل کیا ہے۔ نسخہ ۲ اور ع ۲ میں اس عنوان کو آیندہ عنوان یعنی عرض صحیفہ طولانی کے ساتھ شامل کر دیا ہے۔ اور بجائے روشنائی بخش کے ع ۲ میں روشنائی بخشیدہ اور ۲ میں روشنائی بخشندہ ہے اور لفظ فی الورا اور فی الدجےٰ ان دونوں نسخوں میں نہیں ہے ۱۵- خی ۲ ع ۳ ح ح = شیٔ ع ایضاً نوزشہات ع ۲ ح = نوازشہاش ع -

از و نقشِ مغل ہم چربہ دارد — کہ ناید گرچہ صورت گر نگارد
زند سمش سراں را زخم جانہا — چو قصّابان تبر بر استخوانہا
فلک را سہمش ار در خانہ افتد — حوادث زشکمش افگانہ افتد
خدنگش راست ہمچوں دلربایاں — بعیّاری ربودہ دل زرایاں
بدُوری تیرش از دریا گزشتہ — درونِ کیش منزل گیر گشتہ
بہر جانب کہ جیشِ آں جہانگیر — ق — رسانیدہ بگردوں بانگِ تکبیر
بصد تعظیم سوئے کعبۂ پاک — صنم خانہ نہادہ روئے بر خاک
ازو یادِ سلیمانے وزیدہ — ہزاراں پیلِ معبر بر پریدہ
زتیغش قطرہ بردہ بر مغل سیل — بسے طوفانِ رخش آوردہ زاں خیل
سنانش سفتہ مروارید انجم — بساطش خفتہ برایوانِ انجم
زخاکِ آستانِ او فرشتہ — سراسر حلیۂ شاہاں نوشتہ
رسیدہ شیرِ دہلیزش بہ خورشید — اسد را کرد از خورشید نومید
زبہرِ سجدہ سلطانانِ کشور — سر آوردہ برآں درجزیہ برسر
بزرگی یافتہ ملک از درِ او — بلندی یافتہ تاج از سرِ او
زنقشِ روئے شاہاں آستانش — چو دیبائے کہ اندازے ستانش
زحل خاکِ درش کردہ برُخ صرف — چو ہندو در بہارِ خویش شنگرف

۱- حرب دارد ع۲ = حربہ دارد حر ۳- از شکم ع۲ حر ۸- کوہِ معبر ر۳ حاشیہ ۱۴ تاج از فرِ او ر۳
۱۵- اندازی ستانش ر۲ ر۳ ع۲ حر = اندازی زمانش سا = بود ازمہ نش نش ع۔

فلک خواهد شدن در گوهرش غرق   کزو تا خود ندانند اختران فرق
کند این موجِ دُر چون بر فلک راه   رسد از من نُثاری بر درِ شاه
شهی کاسکندرِ گیتی کُشا یست   دلش آئینهٔ گیتی نُما یست
علائے دین و دنیا شاهِ والا   بقدرت نائبِ ایزدِ تعالیٰ
محمد شه که صد چون کسری و جم   زمیم نام او پوشیدہ خاتم
سپهر کوز گر خود ایستد راست   بنوسد پایهٔ تختے که او راست
زہے چترِ بلندِ گوهرینش   که ظلُّ الله بود سایه نشینش
بلند اعلامِ او سر بُردہ بر ماه   الفهای است از نصرٌ مِّنَ الله
صفش در طولِ دریائے مُهیّاست   بگاهِ عرضِ خود چون ریگِ دریاست
چو دست و پا نهد خنگش بر انجم   شود انجم وشان را دست و پا گُم
چو جنبد لشکرش بر سطحِ هاموں   رود در قعرِ دریا رُبعِ مسکوں
چو راند تیغ در صف هائے انبوه   سرِ کوه افگند در دامنِ کوه
نهیبش قلبِ سرداراں شکسته   شکوهش پشتِ جبّاراں شکسته
دُرشتاں از شکوهش در تهِ کُوب   چو کشتِ پُر کلوخ از مالشِ چوب
زبیم او نجسته فتنه از خواب   زخوابِ مرگ چون گرگین و سهراب

۱- گوهرش ر۱ ع۲ ح = گوهراں ع ر۲ ۲- کند چوں موجِ این دُر ع۲- از من ع۱ = ازوی ع ح-
۴- علائے دین ع۲ = علاءالدین ع ح ۵- صد چوں ع۱ ح = چوں صد ع ایضاً پوشند خاتم ر۱ ر۲
۱۳- قلب صفداران ر۱ = قلبِ سرداران ر۲ ع ح ع ۱۴- از شکوهش ر۱ ر۲ ع۱ ح = باشکوهش ع ایضاً از ماله چوب
ع۲ = از مالشِ چوب ح ۱۵ انجسته کید ر۱ = نجسته فتنه ع ایضاً چوں گرگیں ع = هم گرگیں ر۱ ر۲ ع۱ ح

مسیحے ہر دم از فیضِ نہا نہا   زدہ بر مُردہ جاناں موجِ جا نہا
سریر آرائے فقر از صفِّ ابرار   سریرِ مصطفیٰ را عُمدۂ کار
دَمش مریم صفت آبستنِ روح   لُعابش مرہمِ دلہائے مجروح
بہر سو کز دمش بادے رسیدہ   ہزاراں کوہِ رنج از جا پریدہ
بہر جانب کہ او الحمد خواندہ   اجل از کار رانی باز ماندہ
ضمیرش محرمِ دیرینۂ عشق   نیازش خازنِ گنجینۂ عشق
دلش کز شوق دارد دود داغے   رُواقِ قُدس را روشن چراغے
ملک از ہمتش پر وام کردہ   فلک بہر درش سر وام کردہ
بچرخ از ذکر آں ذاتِ مُعلّاً   شکستہ مشتری عَطفِ مُصلّاً
کسے کو صُوفِ او در بر گرفتہ   قضا از وے قلم را بر گرفتہ
کلاہش را نیارم نام گیرم   زہے بخت ار تہ کفشش بمیرم
خدایا آں گزیدہ بندۂ خاص   کہ ہست الحمد للہ جفتِ اخلاص
بہ قربت ہمنشینِ مصطفیٰ باد   دراں قرب ایستادش بہر ما باد

ستایش خلیفۂ شائستہ علاء الدین محمد ثبتہ اللہ تعالیٰ اعلیٰ دین محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلّم

بہ موج آمد دلِ دریا وشم باز   باوجِ آسماں شد گوہر انداز

۱- مسیحے ع ح = مسیحا ع - جاناں ع ح = جانہا ع ۲ - آں فخر ر ۳ = از صفِّ ع ع ۲ = از صنف ر ۲ ۴ - رسیدہ ر ۱ ر ۲ ع ح = وزیدہ ر ۳ ایضاً کوہ غم ر ۳ ۷ - دود دود داغے ر ۲ ۱۴ - علاء الدین محمد ر ۲ ر ۳ ع ح = علاء الدین محمد شاہ ع ۱۴ - علیٰ دین محمد صلی اللہ علیہ وسلم ر ۱ ر ۳ ع ۲

پس اندر خدمتِ آں پاک جاناں | که بودند آں ملک را ہم عناناں
مبادا جانِ ما بی یادِ شاں شاد | ہمیشه یادِ شاں در جانِ ما باد

مدح شیخی که در آئینهٔ صفا مثالی ست از ذاتِ محمد مصطفیٰ بالعین نه بالعکس

پس از دیباچهٔ نعتِ رسالت | ز ذکرِ پیر به باشد مقالت
نظام الدین حق فرخنده نامے | که دینِ حق گرفت از وے نظامے
خطابش راست دو نقطه فروخواں | نشانِ نقطهاے انبیا داں
محمد اسم و آیاتِ محمد | درو واضح چو حا میم اندر احمد
ز علمش در دو عالم روشنائی | دو عالم علم کسبی و عطائی
حدیثش چوں خبر در امر و در نهی | بیک پایه فرو داز پایهٔ وحی
ازو تا انبیا یک کافِ تعظیم | بر آں گو نه کز احمد تا احد میم
شبیهِ مرسلاں از جانِ صافی | ادب را کافِ تشبیه است کافی
به معراجِ نمازش چرخ محتاج | به چرخش چوں نمازِ خویش معراج
بشادروانِ انجم صدرِ جاهش | بدار القربِ کرسی تکیه گاهش
بصدرِ خضرو علیٰ مسند آرائے | خضر بوسید دستش خضر خاں پائے

۴- بالعین و العکس س ۵- بذکرِ س ر
۱۲- تشبیه است س ع ۲- تشبیهش ع ج ۱۴- بدر العرش ع۔

ازاں بخشش که دانشش گراں کرد — ره آوردی به مسکیناں رواں کرد
بیک قطره ز دریائے الٰهی — فرو شست از همه اُمت سیاهی
هزاراں شکر یزداں را که ما را — سپرد آں فرّخ ابرِ باحیا را
که چوں خورشیدِ حشر آید بگرما — ازاں بے سایه باشد سایه برما
خهی طغرا کِش حرفِ الٰهی — که او را بر رُسُل ختم است شاهی
خطابش سکّه بر دینار خور زد — قمر را مُهرِ وَانشَقَّ الْقَمَرُ زد
سریرِ شرع تختِ پائدارش — به تختش چار عُمده چاریارش
ازاں هر چار ایماں سخت بنیاد — چناں کز چار عُنصر آدمی زاد
ابوبکر اوّل آں همسر منزلِ غار — که دوّم جائے پیغمبر شدش یار
عمر دومی که بستد جاں زفرزند — که زنده کرد ازاں عدلِ خداوند
سوُم عثماں دو صبحِ صدق را مهر — که گشت از مهرِ قرآں روشنش چهر
چهارم حیدر آں در هر هنر فرد — فقیه و عالم و مرد و جوانمرد
دگر یاراں که سیّاراتِ نوراند — امم را پیشوائے راهِ دوراند
زما بادا درودِ بےکرانه — فراواں خاکبوسِ چاکرانه
نخُست اندر جنابِ مصطفائی — کزو دارد دلِ ما روشنائی

۱- گراں بود اور مصرعه ثانی کا قافیه رواں بود ح ۱۰- عمر دوم ساع۱ ح = دومی ع
ایضاً- جاں زفرزند ساع۲ ح = جانِ فرزند ع
۱۳- سیّاران ساع۲ ۱۴- درودی بیکرانه ساع۲-

نخُستُ اسپش بسیرِ فکرت آسا　　شد از بیت الحرم در بیت اقصا
سُبُک گنبد به گنبد شد روانه　　زبیتی تا به بیتی خانه خانه
گزشت از هفت سیّاره بیک دم　　زدو شش برج بلکه از شش جهت هم
ره از صفِّ ملائک گشته صف صف　　هم از رف بر گزشت و هم ز رفرف
بسِدره ماند هم پروازِ والا　　وزانجا رفت بالا مرغِ بالا
رسید آنجا که نتواں گفت جائے　　ہوائے در گرفتش بے ہوائے
در آمد خازنے از وحدت آباد　　جہت را شش خزینہ داد برباد
جہت چوں پردہ بُرد از پیشِ دیدار　　جمالِ بے جہات آمد پدیدار
چو ہستی نیست گشت از ہستِ بے نیست　　عیاں شد ہستی کو ہستِ معینست
لقائے دید کانجا دیدہ شد گم　　نہ دیدہ بل ہمہ ہستیِّ مردم
زخود گم گشتہ بے خود بود با او　　دوئی بگزار یا ایں بود یا او
خدا را دید و دید از دیدۂ سر　　نخود دیدن تواں از چشمِ دیگر
دراں حضرت چو خواہش را محل دید　　ہمہ مشکل بکارِ خویش حل دید
گروہِ خویش را فریاد رس گشت　　گراں بارِ عنایت باز پس گشت

۱۔ آسا اور مصرعہ دوم کا قافیہ اقصا حج ح ع۲ = اسائے۔ اقصائے ع ایضاً بیت الحرم در ۲ ۳ ع۱ حج ع = بیتِ حرم "تا" ۳ ۴۔ گشتہ ع = بستہ ع۲ = گشت حج ۶ ۔ نے ہوائے ع = بے ہوائے ۳ ۳ ع۲ ۸ ۔ بے جہت ۳ ۳ ۱۰ ۔ ہستیِ مردم ۳ ۳ ع۲ حج = ہستی ز مردم ع ۱۱۔ گشت ع۲ ۱۲۔ کہ خود ع۲ حج ۱۴۔ گراں بارِ ۳ حج = گراں بارِ ع = گزانبارِ ۳ ع۲۔

ستاده منتظر تُرکِ قبا پوش بسرہنگی نہادہ تیغ بر دوش
ز سر بر جبیں زیر آوردہ دستار کہ فرشے گسترد در پائے رہوار
زُحَل کو ہندوی پیر است و خم پشت شہادت را ببالا کردہ انگشت
دہ و دو برج را در تختۂ تیر نگارش کردہ نقاشانِ تقدیر
در ایوانِ طلق راندہ بر سیاہی نہ از مہتاب کز نورِ الٰہی
ثوابت ہفت مسند راست کردہ سریر از ہشت جنّت خواست کردہ
بہ جنّت روفتن رضوان شدہ گم ز طاؤسانِ طوبیٰ بستہ دُم
ز شادی بسکہ حوراں گشتہ بیہوش کشیدہ وسمہ بر رخ سرمہ در گوش
بخلد ادریس کیں مژدہ شنیدہ بجا بگذاشتہ کفش و دویدہ
چو زینساں زیوری بستند شب را بہ احمدْ جبرئیل آمد طلب را
نویدش داد کای سلطانِ عُشّاق بعزمِ عرش والاقُم علی السّاق
بُراقی پیشکش کردش فلک گام کہ وہم از وے بجّت تگ کند وام
دو گامی زیں جہاں تا آں جہانش دو جولاں از مکاں تا لامکانش
بفرماں شد سوار آں خاصِ درگاہ ملائک طرّقوا گویاں ہمہ راہ
سیہ چتر از شبِ معراج بارش ز سُبحانَ الّذی اَسریٰ طرازش

۴- تختۂ بیر ع = تختہ و تیر س۲ ح = تختۂ تیر س ع۲۔ ۵- ایوان طلق راندہ بر س۲ ع۱ ح حح = ایوانِ تق راندہ ع س ۱۲- کردش س۲ ع۱ ح = کردہ ع ایضاً فلک گام ح حح = فلک وام ع۲۔

دل افروزِ گروہِ تیره کیشاں | سر و ساماں کنِ جمعِ پریشاں
تصوّر کن قیاسِ این کرم را | پدر مادر فدا کرده اُمم را
بعونِ اُمتِ مسکین و محتاج | شفاعت را ببالا کرده معراج
کنوں در وصفِ معراجش زنم کلک | بجائے دُرکشم سیّاره در سلک

صفتِ معراجِ صاحبدلی که از دو نونِ قابَ قوسین یک دائره میمِ محبّت بنگاشت

شبے ہمچوں سوادِ چشمِ پاکاں | نہفته رو ز چشمِ خوابناکاں
ز نورِ او کمینه پرتوی بدر | ز قدرِ او نمو داری شبِ قدر
فلک مه را بسے دندانه کرده | وزاں گیسوئے شب را شانه کرده
مهش در چشمِ نیکاں ریخته تاب | فگنده چشمِ بد را پردهٔ خواب
عُطارِد بُرده ہم زاں شب سیاہی | نوشته آیتِ سِرِّ الٰہی
زمزمَر توبه کرده زُہرهٔ مست | بجائے زلفِ چنگش سُبحه در دست
به تعظیمِ بزرگی بسته اُمید | به حُرمت جائے خالی کرده خورشید
مسیحا چوں ہوا دارانِ جانی | براہش کرده ہر دم جانفشانی

۱- گروہِ ۲ ۳ ع ۱ ح ح = درونِ ع ۶- میم محبت ۲ ۳ ع ح ح ع ۲ محبت ۷ ۶- نگاشته ع ۲
۱۰- پرده درخواب ۷ ۱۱- نبشته ۲ ۱۲- توبه کرده ۷ = کرد ع -
۱۳- به حرمت ۲ ۳ ع ح = بخدمت ع -

نگیں ہفت است و نہ انگشترینش — کہ لولاکَ است نقشِ ہر نگینش
فلک سر در گریباں کردہ ہر پے — کہ نہ دامانش پیوندیست از وے
زہے اُمّی نظر بر لوح بازش — قلم سرگشتہ در سودائے رازش
زعلمِ او یکے قطرہ بروں داد — شریعت زود وصد دریا فزوں داد
محیطِ دو جہاں علم قلیلش — کہ شد راوی زبانِ جبرئیلش
بروح افزود میکائیل را روح — دعائے او کہ شد محفوظش از لوح
قیامت زاں سبب آہستہ ماندہ — کہ اسرافیل از و دم بستہ ماندہ
زعزرائیل بروی جانفشانہا — فگندہ زیر پایش فرشِ جانہا
حریم اللہ ز محمودی مقامش — یدُ اللہ دستگاہِ احترامش
قضا چوں کُنہِ بے پایانش دیدہ — ازانجا نقشِ کُن بیروں کشیدہ
نہ خامہ خود بکاف ونوں رقم زد — چو او پروانہ داد انگہ قلم زد
جہانے گم پدید آمد چو خامہ — نوشت از میمِ احمد گِرد نامہ
فلک نہ دَر ز بہرش باز کردہ — وی از کُنجِ گدایاں ناز کردہ
گہے ہمخوانِ مسکیناں بقوتے — گہے مہماں بغارِ عنکبوتے
کجا باور شود در دہر کس را — شکارِ آنچناں شیرے مگس را

۱۔ نقشے بر نگینش سہ حاشیہ ۲۔ ہر پے سہ ع حج = بر پے ع ۴۔ بروں داد سہ سہ ع حج = بروں زاد ع ۶۔ از لوح سہ ع حج = نوح ع ۱۱۔ نہ خامہ ع حج = بخامہ ع سہ۔
۱۲۔ جہانے ع = جہان ع حج ۱۴۔ بغارے سہ

مژه و ابروش ایزد یاد کرده — پس از نون والقلم سوگند خورده
رخش را گفت طٰہٰ زامر درگاه — چو ماہِ چار دہ بل چار ده ماه
زلیںِ دہانش جاں بہ تسنیم — بکنیت قاف و اندر نام حا میم
زحسنِ خود ملاحت داشتہ عام — صباحت داده یوسف را بانعام
شد از نورِ رُخش چرخ برپائے — بنامیزد زہے ماہِ فلک زائے
چو نور پاکش اوّل مشعل افروخت — مہ و خورشید شمعِ خویش ازاں سوخت
شنیده عزتِ آں قُرّة العین — کہ قرباں پیش ازاں گشتہ ذبیحین
ہم از معشوق و عاشق نیست تمیز — محبِّ صانع و محبوبِ او نیز
ملائک مانده حیراں بر کمالش — کواکب جملہ عاشق بر جمالش
چہ دریا ہائے معنی درکشیده — کزاں بر انبیا بوئے رسیده
ازاں بوکوخرابی بر دل افشاند — بشر مست و فرشتہ بے خبر ماند
عجب شاہی سریر آرائے ہستی — کزو داریم مُلکِ حق پرستی
بقلبِ عرش گشتہ مسند آرائے — بعرش قلب رایت کرده برپائے
بشر دُرّی ز دریائے وجودش — جہاں یک قطره از بارانِ جودش
فراخش دست بے وُسعت بفرسنگ — کہ نہ انگشترین در خنصرش تنگ

۲۔ گگفت ۳ر ۲ع ح = گفتہ ع ۳۔ بہ تقیم ۳ر ۲ع
۴۔ داشتہ عام ۲ر ع = داد برعام ر = داشت برعام ع ۲ح ایضًا۔ داده ع ۲ر ح = داد ۳ر ۲ع
۵۔ جبینش ۲ر ۹۔ درکمالش ع ۱۰۔ چہ دریا ع ۲ = چو دریا ع ح

نیازی دہ ز ملکِ بے نیازی   کزاں گردد منازِ من نمازی
بہر چہ آید دُرونم دار خرسند   بروں ہم زیورِ خرسندیم بند
چو راہِ دور نزدیک است پیشم   ق   چناں دار از کرم نزدیکِ خویشم
کہ از خود دور صد فرسنگ باشم   بیادت بے دل و بے سنگ باشم
چو رہ پیش است زادِ منزلم دہ   چو جاں خواہی ستد بارے دلم دہ
چو خواہد خفت لا بُد نفسِ باطِل   پس از بیداریش خسپاں تہِ گِل
چو خاکم بر سر افتد در تہ خاک   تو کُن بر خاکساری رحمت اے پاک
گہِ رفتن رہم سوئے رِضا دہ   زِمامِ من بدستِ مصطفےٰ دہ

نعت کامل جمالے کہ سر ناخنے از جنبش یک بدر را دو ہلال گردانید صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

محمدؐ کاٰیتِ نور ست رویش   سوادِ رُوشنِ واللّیل مویش
گرامی نازنینِ حضرتِ پاک   کزو نازند ہم انجم ہم افلاک
دو عالم را چراغِ چشمِ بینش   کلیدِ فتحِ بابِ آفرینش
دو ابروئے مبارک بر کشادہ   دو نونِ کُن فکاں را جلوہ دادہ

۵- بارے س ۲ ۶ ح = بار ۶ ۹- کمالِ جمالے س ۶- از جنبش ح ح ۶ = از ناخنانش ۶-
۱۰- گردانید صلی اللہ علیہ وسلم ۲ ۱۲- نازند ۶ ح = نازندہ ۶ ۲
۱۴- کُن فکانش س ۲ ۳ ع ح ح = کن فکاں را ۶

نسیمے نام زد فرما ز سویت — که بیهوشِ ابد گردم بِبویت
بداں زنده دلاں کاندر تف و تاب — نخفتند از غمت تا آخریں خواب
که چوں آید زمانِ خفتنم تنگ — به بیداریِ در دم نَوکن آهنگ
پس از خوابی که بیداری نیابم — چو بیداری دهی فردا از خوابم ق
گشاده کن چناں چشم امیدم — که بخت آرد ز دیدارت نویدم
حیاتی ده مرا در جستجویت — که میرم تا زیم در آرزویت
بداں مقصودِ خواهش بخش راهم — که از تو جز تو مقصودی نخواهم
زہمت نردبانی نه دریں خاک — که بتوانم شدن بر بام افلاک
امیدی ده که ره سویت نماید — کلیدی ده که در سویت گشاید
چو دادی از پئے طاعت وجودم — بطاعت بخش توفیقِ سجودم
بکاری رهنمونی کن دلم را — که نسپارد بشیطاں حاصلم را
مرا با زندگانی بخش یاری — که تا جاں دادنم دل زنده داری
بده با آشنائی آب خوردم — که من زاں آشنائی زنده گردم
مبر نزدیکِ شانم در غم و سور — که "دور از من" بوند از چوں توئے دور
نمازِ من کز و رویم به پستی است — بروں طاعت دروں صورت پرستی است

۱- زبویت ر۲ ع۲ ح   ۳- نوکن س ر۲ ع۲ ح = توکن ع   ۷- مقصود و خواهش ر۲ د
۸- روئے افلاک س ع۲   ۱۱- نسپاری ر۲   ۱۴- بود س ع۲
۱۵- صورت پرستی ع ر۲ ر۳ ح = سوبت پرستی س ع۲

چناں نہ یادِ خود اندر ضمیرم — کہ با یادِ تو میرم چوں بہ میرم
چناں بنیادِ عشق افگن دریں دِل — کہ روید جاودانی سبزہ زیں گِل
چنانم خواں سوئے خویش از ہمہ سوئے — کہ رویم در تو باشد از ہمہ روئے
چنانم دہ مُے پے در پۓ عشق — کہ فردا ست خیزم از مُے عشق
شرابی دہ کہ خواب از من رُباید — خمارِ مستی و شوقم فزاید
نہ آں می کز ریا وُ شیوۂ ریو — زمن لاحول گویاں رم خورد دیو
گرفتارم بدستِ نفسِ خود رائے — برحمت بر گرفتارے بہ بخشائے
بدست ایں سایۂ من یار با من — تو یاری کن مرا مگذار با من
بہ نورِ دل چناں کُن زندہ جانم — کہ بعد از مُردگی ہم زندہ مانم
زنفسِ تیرہ کیشم کش بیک بار — پس آنگہ سوئے خویشم کش بیک بار
کرم را پردہ از ایواں بر افگن — زطاقِ قُرب شادُرواں بر افگن
گدائی را چناں دہ بارِ درگاہ — کزاں درگہ نداند سوئے خود راہ
بداں نورِ نہانی شود لیلش — کہ پروانہ نہ زیبد جبرئیلش
مَرا در شعلہ ہائے شوقِ خود نہ — چو خاکستر شوم بر باد در دہ

۱- گر بہ میرم ع لک ۲- جاوداں آں سبزہ س ع۲ س۳ = جاوداں سبزہ حہ
۴- چناں مَے دہ پیا پے در پۓ عشق س۳ ۶- خم خورد س۲ س۳ حہ ۷- بر گرفتارے بہ بخشائے حہ د س۲ س۳ ع۲ حہ = بر گرفتاریم بخشائے ع ۸- بداست س س۲ س۳ ع۲ حہ = شدہ است ع
۱۱- کرم کن س ۱۲- چناں س س۲ ع۲ = چنیں ع حہ ایضاً نداند س س۲ ع۲ حہ = ندارد ع

به نُه گنجینه قفلِ راز داده کلیدِ آن بمُهرِ دُم باز داده
بهر کس نعمتِ شایان سپرده خرد را گنجِ بی پایان سپرده
پس آنگه عشق را کرده اشارت که اندر گنجِ عقل افگنده غارت
ز گنجِ عقل خسرو را خبر نیست درو جز عاشقی عیبی دگر نیست
چه غم گر بارِ صد عیبم بدوش است نه پوشیده است زاں کو عیب پوش است
فراواں نقدِ اُمید است در جَیب که به پذیرد گدائے را بدیں عیب
چو عیبِ بندگاں زو شد پدیدار همو با دا بدیں عیبم خریدار

نیازمندی در حضرتِ بے نیازی که دماغ مختل بندگاں را از گلشنِ یُحِبُّهم و یُحِبُّونَه بوئے بخشیده

خداوندا چو جاں دادی دلم بخش دلے عاشق نه جانے عاقلم بخش
درونی ده که بیروں نبود از درد به بیرون و دروں نبود ز تو فرد
چناں دارم که تا پاینده باشم نه از جاں بلکه از دل زنده باشم
چناں شو جانبِ خود رهنمایم که از خود نگسلم سوئے تو آیم
چناں کُن خانهٔ طینت خرابم که از هر سُو در آید آفتابم

۳- آورده ع[۲] ۵- به پوشید ع = نه پوشید ر[۲] حج = نه پوشیده ر[۳] ع[۲] ایضاً این کو ع ر[۲] ر[۳] = زاں کو حج = آن کو ع ۲ ۸ بنده حج = بندگان ر[۳] = شده ر ع[۲]
۱۰- بجانِ عاقلم ع = نه جانِ عاقلم ر[۳] ع[۲] حج حج[۲] د = نه جانے عاقلم ک

گہے در پیشِ شادُروانِ اسرار نماید جلوۂ منصور بردار
ہمو داند کہ ایں رازِ نہاں چیست چہ داند مردمِ گم گشتہ کاں چیست
شناسائے ضمیرِ راز داناں مُرادِ سینہ ہائے پاک جاناں
بروں از ہر تنے کِش گِل تواں گفت دروں در ہر دلے کِش دل تواں گفت
زلیلائے او بدفتر زد رقم را ہمو پرداخت از مجنوں قلم را
چناں بخشد بہ خسرو شربتِ کام کہ از شیرین و شکّر خوش کند کام
کند فرہاد را روزی چناں تنگ کہ میرد سنگ بر دل در دلِ سنگ
نہ جُرمی دارد آں کو کام کم یافت نہ کاری بیش کرد آں کیں کرم یافت
نوشتہ بر سرِ ما یَفعَلُ اللہ چرا اُو چوں کجُا گُنجد دریں راہ
ہر آنچہ او کرد گر خوب است و گر زشت خردمند آں ہمہ جز خوب ننوشت
اگر در نیست رُو داری مخور غم کہ چوں ہستی است می بایست آں ہم
از آں شد گنجِ رازش نیستی سنج کہ نقدِ نیستی ہم دارد آں گنج
ازو داں ہر چہ ہست ار ہست ور نیست کہ ہست و نیست کُن جزوی دگر نیست
ہرآں جوہر کِش از ہستی نشان است ہمہ حاصل ز کانِ کُن فکان است

۴- درونِ ہر دلے ح ع۲ حج ۵- برداشت س۳
۷- میزد س س۲ س۳ ع۲ = میرد حج ایضاً در دل س۳ = بردل ع حج = از دلِ سنگ ع = در دلِ سنگ
س۲ س۳ حج = با دلِ تنگ ع۲ ۱۰- ور زشت ع۲
۱۴- کہ از ع حج = کش از س۳ ایضاً بکانِ س س۳ ع۲

زہستی ہرچہ دارد صورتِ بود ‌‌‌ ز سرِّ عشق کرد آں جملہ موجود
بآدم داد شمعِ روشنائی ‌‌‌ نہاد ابلیس را داغِ جدائی
چو بر نوح از تفِ غیرت زند برق ‌‌‌ بہ طوفانِ مردمِ چشمش کند غرق
بہ نوری بخشد ابراہیم را راہ ‌‌‌ کہ در چشمش نیاید انجم و ماہ
چو خواہد عینِ یعقوب از پسر نور ‌‌‌ زعینش قرۃ العینش کند دور
کند بر موسیٰ آں راز آشکارا ‌‌‌ کہ تابِ آں نیارد کوہِ خارا
یکے را بر گلو راند پلارک ‌‌‌ یکے را ارّہ بر بالائے تارک
چو تابِ مہر بر روح اللہ افشاند ‌‌‌ زمہر و دوستی جانِ خودش خواند
چو مہرش زد بزلفِ مصطفےٰ دست ‌‌‌ چناں صد جاں بتارِ موئے او بست
جمالی داد احمد را بدرگاہ ‌‌‌ کہ چاک افتاد زاں در سینۂ ماہ
بہ یارانش ہم از دل چاشنی داد ‌‌‌ ز سوز آں شمعہا را روشنی داد
بامت ہم رسید آں شعلۂ شوق ‌‌‌ کہ چوں پروانہ جاں دادند ازاں ذوق
ہمو راند ز در نامقبلاں را ‌‌‌ ہمو خواند بخود صاحب دلاں را
گہے بخشد جنیدی را کلاہے ‌‌‌ کہ تنہا ز اہل دل باشد سپاہے
گہہ از ہم را برد حبلِ عقیلہ ‌‌‌ دہد از خیلِ حبُّ اللہ طویلہ
گہے با شبلے آں ہمت کند ضم ‌‌‌ کہ صیدِ خویش نہ پسندد دو عالم

۶- سنگ خارا ع^۲ = کوہ خارا ^۱ ^۲ ^۳ ح حر ۷- دگر را ارہ ع^۱ ۸- نورِ مہر ح حر^۲ دع^۲
۱۵- حبل حب اللہ ح ع^۲ = حبل حبل اللہ ^۱ = خیل حب اللہ ^۱ ^۲ ^۳ ح ع = خیل حب اللہ د

دگر آراست بہرِ انس و جاں را ‏ ‏ ‏ بیک خورشید و یک مہ آسماں را
زمیں را نیز داد از صُنعِ جا دید ‏ ‏ ‏ زخوباں صد ہزاراں ماہ و خورشید
جمالِ نیکواں بزدود زاں ساں ‏ ‏ ‏ کہ بتواں دید در وی صورتِ جاں
قَصب پوشانِ شیریں کرد پرکار ‏ ‏ ‏ بسانِ نے شکر در نے شکر زار
بتانِ چین و خوبانِ طرازی ‏ ‏ ‏ پدید آورد بہرِ عشق بازی
کرشمہ داد چشمِ نیکواں را ‏ ‏ ‏ شکارِ شیر فرمود آہواں را
مُسلسَل کرد زُلفِ ماہرویاں ‏ ‏ ‏ مشوّش روزگارِ مہر جویاں
چناں بنگاشت گیسوئے گرہ گیر ‏ ‏ ‏ کہ نتواں داشت دلہا را بہ زنجیر
زہے نقّاشِ صورت ہائے زیبا ‏ ‏ ‏ کہ پشتِ خاک ازو شد روئے دیبا
طبقہائے فلک را گوہر آمائے ‏ ‏ ‏ نمطہائے زمیں را زیور آرائے
نمک بخشِ دہن ہائے شکر خند ‏ ‏ ‏ حلاوت پرورِ لبہائے چوں قند
بیارا ید بمروارید گل پوش ‏ ‏ ‏ عروسانِ چمن را گردن و گوش
نہد در صبح مہری کاندر افلاک ‏ ‏ ‏ برسمِ عاشقاں دامن کند چاک
رُخِ دلبر کند نازک بداں آب ‏ ‏ ‏ کہ ماہش را رسد سلّی ز مہتاب
دہد مشتاق را آں سخت جانی ‏ ‏ ‏ کہ داند کندنِ جاں زندگانی

۸- بتواں ح ر ۹- بهد دیبا ر ع۲
۱۰- تتقهائے فلک ر ح۳ ح۱ نقطهائے فلک ح = طبقهائے فلک ع ع۲ د
۱۳- زند چاک ع ۱۴- براں آب ح د = تراز آب ع۲ ح۱ = بداں آب ع

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ایں صحیفہ عشق کہ ہر حرفِ سطرش از زلف لیلی زنجیر مجنوں می جنباند و ہر سخنِ شیرینش در شگافتنِ دلہائے سنگین تیشۂ فرہاد را ماند بنام دول رانی و خضر خاں نوشتہ آمد

مَن فِی العِشقِ مَاتَ وَحیٌّ فِیہِ

سرنامہ بنام آں خداوند — کہ دِلہا را بخوباں داد پیوند
زعشق آراست لوحِ آب و گل را — بداں جاں زندگی بخشید دل را
زکاف و نون کہ رمزِ مشکل ست آں — یکے نقطہ بروں داد و دل ست آں
ز زلف و رُخ بتاں را روز و شب داد — وزاں نظارہ جانہا را طرب داد
قلم را داد سودائے الٰہی — کہ بنوشت ایں سپیدی و سیاہی
طبایع را ابسر کز کرد مائل — فلک را ساخت در گردش حمائل
منقّش نطع ایں پیروزہ گلشن — بہ گلرویانِ انجم کرد روشن

---

۲ - عنوان کی یہ عبارت اکثر نسخوں میں نہیں پائی گئی ۔ صرف نسخہ ح ر۲ اور حج میں درج ہے ۔
ایضاً وزنجیر حج ح = زنجیر ر۲ ۴ "نوشتہ آمد" اور اُس کے بعد کی عربی عبارت نسخہ ر۲ میں نہیں ہے ۔
۸ - کاف و نون س ر۲ ع۲ حج = کافِ کن ع ایضاً بروں دادہ ع ۱۲ - فیروزہ ع۲ ر۲ حج۲

سمرقندی و انچہ از قند ہا رند — بجز نامے ز شیرینی ندارند

مبصر و روم ہم سیمیں خد انند — ولے چستی و چالاکی نہ انند

حضرت امیر خسروؒ کے کلام میں جو گوناگوں خوبیاں ہیں اُن کا استیعاب میرے لیے ناممکن ہی جو کچھ میں نے کہا بلا مبالغہ سمندر میں سے ایک قطرہ یا بیابان سے ایک ذرہ ہی۔

جس قدر صنایع و بدایع علماے معانی و بیان نے اپنی کتابوں میں لکھے ہیں اُن میں سے غالباً ہر ایک اہم صنعت کی مثال اس مثنوی میں مل سکتی ہی اگر اس مضمون کی تفصیل کی جاے تو یہ بیان بہت طویل ہو جائے گا۔ اس لیے میں یہیں ختم کرتا ہوں۔

خاکسار

رشید احمد انصاری

مدرسۃ العلوم علی گڑھ:

دسمبر سنہ ۱۹۱۷ء

ہندوستانی پھولوں کی وجوہِ ترجیح خراسانی پھولوں پر ؎

چہ بینی ارغوان و لالہ خنداں | کہ رنگے ہست و بوے نیست چنداں
گلِ ما را ہندی نام زشت ست | و گرنہ ہر گلے باغِ بہشت ست
گر ایں گل خاستے در روم یا شام | کہ بودی پارسی یا تازیش نام
شدی معلوم تا مرغانِ آں بوم | چہ ساں غلغل زدندے در ری و روم
کدامی گل چنیں باشد کہ سالے | دہد بو دور ماندہ از نہالے

حسینانِ ہند کی ترجیح حسینانِ عالم پر پھولوں کی بحث کو ختم کر کے فرماتے ہیں کہ جس طرح ہندوستان کے پھول دیگر ممالک کے پھولوں پر فوقیت رکھتے ہیں اسی طرح ہندوستان کے حسین خوبانِ عالم پر تمام صفاتِ حسن میں فایق ہیں۔ اس سلسلہ میں مصر، روم، قندھار، سمرقند، خطا و ختن یغما اور خلخ جو حسن خیز سمجھے جاتے ہیں سب ہی کو لے ڈالا ہے ؎

بیانِ ہند را نسبت ہمیں ست | بہر یک موے شاں صد ملکِ چین ست
چہ گیری نام از یغما و خلخ | کہ غالب تیز چشم اند و ترش رخ
چہ یاد آری سپید و سرخ را روے | چو گلہاے خراساں رنگ بی بوے
و گر پرسی خبر از روم و از روس | از یشاں نیز نا ید لابہ و لوس
سپید و سرد ہمچو کندۂ یخ | کزیشاں دم خورد خاتونِ دوزخ
لبِ تاتار خود خنداں نباشد | ختن را خود نمک چنداں نباشد

چو پیکانِ زر وید ریدہ آساں | بہ پیکاں صفِ گلہائے خراساں
بروغن پرورندش بہرِ سرہا | کہ سر از مشکِ تر گیرد اثرہا

مولسری ؎

دگر ما دل سرے کش طرفہ نامے | برنگِ طرفہ مروارید فامے
بہیئت چست و برگش خرد و باریک | بہر جیب و بدلہا نیک نزدیک
پرندش شہر شہر ارچہ بود خشک | چنین گل کم بگیر از نافۂ مشک
بسویش بسکہ دلہا گشتہ مائل | شدہ در گردنِ خوباں حمائل

دونہ ؎

دگر دونہ کہ آں ریحانِ ہند ست | زتری بوش در خورِ دلپسند ست
سپرغم رنگ و برگش اسپرِ غم | غلامِ او شدہ شاہِ سپرغم

کرنہ ؎

دگر کرنہ کہ چوں زو جُست بوئے | معطر گردد از یک خانہ کوئے
بسودہ مشک و بویش نام کردہ | زبو از بہرِ دلہا دام کردہ

سیوتی ؎

چو پیکانِ ہلیلہ سیوتی خرد | کہ جانہا بہرِ آں پیکاں ہوس برد
زعشقِ بوئے او جاں دادہ زنبور | نگشتہ بعدِ مُردن نیز از و دُور
ہمہ خوبانش عاشق وار جویاں | کہ معشوقیست نزدِ خوبرویاں

بسانِ دفترِ شیرازہ بستہ ‌‌ ز ہر برگش بہر شکلِ شیر جستہ

پھر فرماتے ہیں کہ اگرچہ دونوں نام پارسی ہیں لیکن یہ پھول ہندی نژاد ہیں اور اس دعوی کو دلیل سے ثابت کرتے ہیں ؎

اگرچہ پارسی نامند اینہا ‌‌ ولے در ہند زادند از زمینہا
گر این گل در دیارِ پارسی زاد ‌‌ چرا زو نیست در گفتارِ شاں یاد
ہم این لشکر درین صحرا بر آمد ‌‌ ہم ایشاں را علم اینجا بر آمد

بیل اور جوہی ؎

ازیں سو بیل پیشانی کشادہ ‌‌ بیک گل ہفت گل برہم نہادہ
وزاں سو دلربائے عاشقاں جاے ‌‌ ہمہ تن بہرِ دلہا را شدہ جاے

کیوڑہ ؎

بخوبی کیوڑہ چادر لحافش ‌‌ سنانِ نقرہ و زمینا غلافش
صبا ہر گل کہ کردہ ہم عنانش ‌‌ سپر افگندہ از نوکِ سنانش
ز بویش حلۂ خوباں معطر ‌‌ دو سالہ خشک و بویش ہمچناں تر
ہراں جامہ کہ از وے بو گرفتہ ‌‌ دریدہ جامہ و بویش نرفتہ

رائے چمپا ؎

دگر آں رائے چمپا شاہِ گلہا ‌‌ کہ بویش مشکبار آمد چو گلہا
چو معشوقِ سمنبر ناز پرورد ‌‌ ولے رنگش چو روئے عاشقاں زرد

که دانا باشد و منصف بهر چیز | زمینها یک بیک دیده به تمییز
سخن کز هند و از روم افتدش پیش | سوئے انصاف گیرد نے سوئے خویش
ز بے انصاف نتواں یافت ایں کام | که عمیا بصره را گوید به از شام
دگر کس سوئے خود گردد جهت گیر | نهد کم نغز کِ مارا ز ابخیر
به از من خود نیارد بود وصاف | که من حجت سرایم او ز ند لاف
سیه گویند هند و همچنین ست | سواد اعظم عالم همین ست
بهشتے فرض کن هندوستاں را | کز انجا نسبت ست ایں بوستاں را
دگر نه آدم و طاؤس زانجائے | کجا اینجا شدندے منزل آرائے
اگر دعوی کنی بارے چنیں کن | بحجت موم خود را انگبیں کن

هندوستاں کے پھول قصر شاہی کے پائیں باغ کی تعریف کے سلسلہ میں چند مشہور پھولوں کا ذکر کر کے ہندوستانی پھولوں کو خصوصیت کے ساتھ بیان کرتے ہیں۔ اس ضمن میں قابل لحاظ بات یہ ہی کہ ہر ایک پھول کی تعریف میں شاعری کے ساتھ واقعیت کا پہلو ہاتھ سے نہیں جانے پاتا۔

گل کوزہ اور صد برگ :۔

زگلہائے ترِ هندوستاں هم | شده سرگشته باد بوستاں هم
بتری آب را در کوزه کرده | لطافت آب از و دریوزه کرده
گلِ صد برگ را خوبی ز حد بیش | نموده صد ورق دیباچهٔ خویش

یہ نام مشہور ہوا ہے۔ اس کپڑے کی تعریف میں حضرت امیر فرماتے ہیں ؎

نکو دانند خوبانِ پری کیش | کہ لطفِ دیوگیری از کتاں بیش
زلطف آں جامہ گوئی آفتابیست | ویا خود سایۂ یا ماہتابیست

پان | پان کی نسبت فرماتے ہیں کہ خراسانی جن کو اہل ہند گنوار اور احمق سمجھتے ہیں پان ان کے نزدیک گھاس سے زیادہ وقعت نہیں رکھتا ؎

خراسانے کہ ہندی گیردش گول | خسے باشد بہ نزدش برگِ تنبول
شناسد آنکہ مردِ زندگانی ست | کہ ذوقِ برگ خائی ذوقِ جانی ست

آم اور انجیر | اس بحث کے خاتمہ میں یہاں کے آم کو دیگر ممالک کے انجیر پر ترجیح دیتے ہیں اور لکھتے ہیں کہ میں ہندوستان کی چیزوں کی تعریف اور ترجیح میں بیجا طرفداری سے کام نہیں لیتا۔ جو لوگ منصف مزاج اور تجربہ کار ہیں اور جنھوں نے دنیا کے ممالک کو غور کے ساتھ دیکھا ہے وہ میری بات کی تصدیق کریں گے۔ مگر بے انصافوں سے یہ مطلب نہیں نکل سکتا اس لئے کہ اندھی عورت تو بصرہ کو شام سے بہتر بتائے گی اور جو شخص اپنے ملک کی طرفداری کرے گا وہ ہمارے ملک کے آم کو انجیر سے کم درجہ بتائے گا۔ حقیقت میں ہندوستان جنت نشان ہے اگر ایسا نہ ہوتا تو آدمؑ اور طاؤس بہشت سے نکل کر یہاں کیوں اُتارے جاتے۔ اس مضمون کے بھی چند شعر ملاحظہ ہوں ؎

دریں شرح و بیاں کابی ست درو | کسے باور کند گفتارِ خسرو

گر آئینِ عرب نحوست و گر صرف — ازاں آئیں دریں کم نیست یک حرف

کسے کیں ہر سہ دکّاں راست صراف — شناسد کیں نہ تخلیط ست و نے لاف

معانی | ہندی زبان معانی اور خیالات کے اعتبار سے بھی دوسری زبانوں سے کسی طرح کم نہیں ہے

دگر پرسی نیایش از معانی — دراں نیز از دگرھا کم ندانی

اگر از صدق و انصافت وہم شرح — حدِ ہندی کنی گفتارِ من جرح

درآرایم بسو گندے زبانے — کہ داند باورم داری و یا نے

ولے من کاندریں نقدِ مہیّا — بیک قطرہ شدم مہمانِ دریا

زقطرہ در چشیدن گشت معلوم — کہ مرغِ وادی ست از دجلہ محروم

کسے کز گنگِ ہندستاں بود دُور — زنیل و دجلہ لافد ہست معذور

چو در چیں دید بلبل بوستاں را[1] — چہ داند طوطیِ ہندوستاں را

ہندوستانی کپڑے کی فوقیت | حضرت امیر خسرو کے عہد میں جو بیش بہا ریشمی کپڑا ہندوستان میں عام طور پر مشہور اور مقبول تھا اُس کا نام دیوگیری ہے۔ چونکہ وہ دیوگیر میں بنتا تھا اس لئے اُس نام سے موسوم کیا جاتا تھا۔ دیوگیر دکن میں ایک تاریخی شہر ہے جو اس وقت دولت آباد کے نام سے مشہور ہے۔ غالباً سلطان تغلق کے زمانہ سے اُس کا

---

[1] یہ را اضافی ہے اور بلبل بوستاں مفعول ہے اور فاعل دید کا محذوف سمجھنا چاہیئے اور را کو علامت مفعول مانا گیا تو بلبل بوستاں میں فک اضافت تسلیم کرنا پڑے گا جو ایک حد تک معیوب ہے

حکمراں ہی باقی اکثر زبانوں پر اُس کو ترجیح حاصل ہی- عربی کی خصوصیت یہ ہی کہ اُس میں اجنبی الفاظ کی آمیزش نہیں ہو سکتی اور فارسی میں یہ نقص ہی کہ اُس میں عربی الفاظ کی آمیزش ناگزیر ہی-

غلط کردم گر از دانش زنی دم ۔۔۔ نہ لفظ ہندی ست از پارسی کم
بجز تازی کہ میرِ مہر زبان ست ۔۔۔ کہ بر جملہ زبانہا کامران ست
دگر غالب زبانہا در رے و روم ۔۔۔ کم از ہندی ست شد زاندیشہ معلوم
عرب در گفت دارد کارِ دیگر ۔۔۔ کہ نامیزد در و گفتارِ دیگر
بنقصان ست لفظِ پارس درخورد[1] ۔۔۔ کہ بے آچار تیزی کم تواں خورد
چو آں صافی وش و ایں دردناک ست ۔۔۔ تو گوئی کیں جسد واں جانِ پاک ست
جسد را مایۂ گنجد زہر ساں ۔۔۔ نہ گنجد از لطافت ہیچ در جاں
نہ زیبد جفت کردن ہمسری را ۔۔۔ عقیقے از یمن دُرِّ دری را
بہین دولت زگنجِ خویش صرف ست ۔۔۔ متاعِ عاریت عاری شگرف ست
زبانِ ہند ہم تازی مثال ست ۔۔۔ کہ آمیزش دراں جا کم مجال ست

آخری شعر سے ثابت ہوتا ہی کہ اُس وقت تک ہندی زبان میں فارسی الفاظ کی آمیزش بالکل نہیں ہوئی تھی یا بہت ہی کم ہوئی تھی-

ہندی صرف و نحو | ہندی صرف و نحو کے اصول و قواعد عربی کی طرح منضبط ہیں

---

[1] درخورد بمعنی سزاوار و شایاں- اچار بمعنی آمیزش- تیزی امالۂ تازی بمعنی عربی اور کم تواں خورد بمعنی نمی تواں خورد-

تمامی کشور از تیغِ غزا کار — چو خارستاں ز آتش گشتہ ہنجار
زمینش سیر خورد آبِ شمشیر — فرو خفتہ غبارِ کفر در زیر
زبر دستانِ ہندو گشتہ پامال — فرو دستاں ہمہ در دادنِ مال
بدیں عزت شدہ اسلام منصور — بداں خواری سرانِ کفر مقہور
بذمہ گر نبودے رخصتِ شرع — نماندی نامِ ہندو ز اصل تا فرع

زغزنیں تا لبِ دریا دریں باب — ہمہ اسلام بینی بر یکے آب
نہ زاں رہ دیدہ زاغانِ گرہ گیر — ہمہ در کیش احمد راست چوں تیر
نہ ترسائے کہ از نا ترسگاری — نہد بر بندہ داغِ کردگاری
نہ از جنس جہوداں جنگ و جوریت — کہ از قرآں کند دعوی بتوریت
نہ مغ کز طاعتِ آتش شود شاد — وزو با صد زباں آتش بفریاد
مسلمانانِ نعمانی روش خاص — ز دل ہر چار آئیں را باخلاص
نہ کیں با شافعی نے مہر با زید — جماعت را و سنت را بجاں صید
نہ ز اہلِ اعتزالے کز فنِ شوم — ز دیدارِ خدا گردند محروم
نہ آں سگ خارجی کز کینہ سازی — کند با شیرِ حق روباہ بازی

ہندوستان کی زبان اور اس کی ترجیح دیگر زبانوں پر

ہندی زبان کی نسبت حضرت امیر خسرو فرماتے ہیں کہ جو شخص علم کا مدعی ہے اُس کو معلوم ہونا چاہیئے کہ ہندی زبان فارسی سے کم نہیں ہے۔ بلکہ سوائے عربی زبان کے جو تمام زبانوں پر

اور مغلوں کے حملوں کے دائمی سدّ باب کو بیان کیا ہے۔ اور پھر ان فتوحات کا ذکر ہے جو علاء الدین کو چتوڑ، رنتھنبور، گجرات، مانڈو، سمانہ، تلنگانہ، معبر، مرہٹ اور پوری میں حاصل ہوئیں۔ اور ان امور کی نسبت واقعات کے سلسلے اور دیگر عنوانوں کے تحت میں جستہ جستہ اشارہ کیا جا چکا ہے اور اس موقع پر یہ اجمالی یاددہانی کافی ہے۔ خلجی عہد کے اسلامی تہذیب و تمدن اور رسم و رواج کے متعلق بھی کافی تفصیل خضر خانی شادی کی داستان کے ضمن میں کی جا چکی ہے۔ البتہ ہندوستان کے متعلق بعض متفرق باتیں باقی رہ گئی ہیں جن کی نسبت میں ناظرین کی توجہ مبذول کرنا چاہتا ہوں:۔

اسلام کا غلبہ اور اُس کی یکساں رونق تمام ہندوستان میں تاریخ اسلامی کی تمہید میں حضرت امیر خسرو لکھتے ہیں کہ ہندوستان میں مسلمان بادشاہوں نے اسلام کی اشاعت کی اور علمائے باعمل کی بدولت آج دہلی کو دار العلم بخارٰی کا مرتبہ حاصل ہے۔ زبردست کافر اور اُن کا کفر پامال ہو چکا۔ اور غزنین سے ساحلِ دریائے شور تک مذہب اسلام ایک حالت اور یکساں رونق کے ساتھ پھیلا ہوا ہے۔ نہ یہاں عیسائیوں یہودیوں اور آتش پرستوں کا وجود ہے اور نہ کہیں خارجیوں اور معتزلوں کا پتہ لگتا ہے بلکہ اس تمام رقبہ میں جس کی حدیں اوپر مذکور ہوئیں سوائے حنفیوں کے دوسرے مذہب کا آدمی نہیں دیکھا جاتا ؎

خوشا ہندوستان و رونقِ دیں — شریعت را کمالِ عزّ و تمکیں
زعلمِ باعمل دہلی بخارا — زشاہاں گشتہ اسلام آشکارا

لفاظی صنائع و بدائع لفظی و معنوی اور ضلع جگت کا عنصر زیادہ ہوگا اُسی نسبت سے ان کو عام مقبولیت حاصل ہوگی۔ یہی وجہ ہے کہ قران السعدین اور اعجاز خسروی متعدد بار چھپ چکی ہیں۔ قرآن السعدین ایک عرصہ دراز تک داخل درس رہی اور اُس کی متعدد شرحیں لکھی گئیں اور اس وقت ان کے ہزارہا قلمی نسخے ہندوستان کے کتب خانوں میں پائے جاتے ہیں لیکن دولرانی خضر خاں اور نہ سپہر کو یہ بات حاصل نہ ہو سکی اس لئے کہ یہ کتابیں عام مذاق سے بالاتر تھیں۔ کس قدر افسوس کا مقام ہے کہ تمام ہندوستان میں نہ سپہر کے تین چار نسخوں سے زیادہ نہ مل سکے اور تغلق نامہ تو بالکل ہی مفقود ہو چکا ہی۔

مگر مجھے اُمید ہی کہ اس قسم کی کتابوں کی مقبولیت کا اب زمانہ آگیا ہے۔ مغربی علوم اور مغربی ادبیات کے اثر سے ہندوستان کے علمی و ادبی ذوق میں صاف طور پر تبدیلی محسوس ہونے لگی ہی اور ایک ایسا وسیع حلقہ اُدبا کا پیدا ہو گیا ہی جہاں اس قسم کی تصانیف یقیناً قدر کی نظر سے دیکھی جاتی ہیں۔

مثنوی دولرانی خضر خاں کی ایک ممتاز خصوصیت یہ ہی کہ اُس میں ہندوستان کی تواریخ وجغرافیہ تہذیب و تمدن اور رسم و رواج کی نسبت نہایت قیمتی معلومات کافی تفصیل کے ساتھ ملتی ہیں۔ شروع مثنوی میں ایک باب ہندوستان کی اسلامی تاریخ پر لکھا ہی۔ اس میں سلاطین اسلام کا پورا سلسلہ سلطان معزالدین سام سے شروع کر کے جو دہلی میں اسلامی سلطنت کا بانی ہوا ہی سلطان علاءالدین خلجی تک ملا دیا ہے۔ اس کے بعد علاءالدین خلجی کی فتوحات جو اُس کو مغلوں پر حاصل ہوئیں اور سرداران مغل کی گرفتاری

یعنی موتیوں پر چلتے چلتے محل کی عورتوں کے پاؤں میں آبلے پڑ گئے یا یہ کہ وہ موتی ان کے نیچے بمنزلہ آبلے کے تھے۔

چند استعارے بھی قابل ملاحظہ ہیں ؎

تو گوئی گردش از تیغ کشیدہ | بگردِ لالہ سوسن ھا دمیدہ
بفرمانِ مہ پوشیدہ تمثال | رواں شد زہرہ و پرویں بدنبال
رواں سیارۂ پرّاں تراز طَیر | بسوئے شمسِ والا شد سبک سیر
مشاطہ پردہ راز پیش برداشت | ستارہ زآفتابِ خویش برداشت

آخر کے دو شعروں میں صنعت ایہام ہی۔

ہندوستان

حضرت امیر خسرو کی شاعری کی ایک بہت بڑی اور نمایاں خصوصیت یہ ہی کہ انھوں نے اپنے تمام تصانیفِ نظم و نثر میں ہندوستان کی نسبت بہت زیادہ لکھا ہی۔ میرے نزدیک اگر غور سے دیکھا جاوے تو ان کا کلام عہد خلجی بلکہ کسی قدر اُس کے ماقبل اور مابعد زمانہ کی ایسی صحیح اور مستند تاریخ ہے کہ موجودہ کتب تواریخ منفرداً یا مجتمعاً صحت اور استناد کے لحاظ سے اُس کا کسی طرح مقابلہ نہیں کر سکتیں۔ اس میں شبہ نہیں کہ حضرت امیر کی تاریخی تصانیف عام طور پر کچھ زیادہ مقبول نہیں ہوئیں اس کا اصلی راز وہ عام بد مذاقی ہی جو چند صدیوں سے ہندوستان پر چھائی ہوئی ہے۔ جن کتابوں میں

اس طرح بیان کرتے ہیں ؎

گہرہائے کہ ہر یک راز اُمید　　بصد خونِ جگر پرورد خورشید

فتادہ ہر طرف بے قیمت و خوار　　چو آبِ چشم عاشق بر درِ یار

بعض اوقات حضرت امیر خسرو عام اور مبتذل تشبیہوں کو ایسے نئے اسلوب سے لکھتے ہیں کہ ان میں عجب دلکشی اور دلاویزی اور طرفگی پیدا ہو جاتی ہے جو کسی نئی تشبیہ میں بھی مشکل ہی سے ہو سکتی ہے ؎

بآبِ دیدہ غم پرداخت نتواں　　کزیں لولو مفرح ساخت نتواں

مشہور یہ ہے کہ رونے سے جی ہلکا ہو جاتا ہے مگر حضرت امیر فرماتے ہیں کہ آنسو بلاشبہ موتی تو ہیں مگر ان سے معجون مفرّح تیار نہیں ہو سکتی۔

زحل چوں ہندوا زرہ خاک می رُفت　　فلک بر روے ہراک اللہ مگفت

زحل کی تشبیہ ہندو کے ساتھ بہت عام ہے مگر آسمان کے ہراک اللہ کہنے سے اُس میں طرفگی پیدا ہو گئی۔ ہراک اللہ ایک ایسا سلام ہے جو ہندوستان میں صرف ہندوؤں کے لئے مخصوص سمجھا جاتا ہے۔

چکاں ہر دم ز چشمش لعلِ رخشاں　　غمے بر سینہ چوں کوہِ بدخشاں

خونیں آنسوؤں کی تشبیہ لعل کے ساتھ معمولی ہے لیکن غم کو کوہِ بدخشاں کے ساتھ تشبیہ دے کر اُس میں زیادہ لطف پیدا کر دیا ہے۔

زگوہر نازنیناں راتہ پاے　　شدہ اندر آبلہ پاے گہرساے

دو قرصی کاندریں بالا و شیب اند | چونانِ کیسہ بُرمردم فریب اند
فریبِ آسماں خوردن نباید | بخور گرت از سر و گردن نباید

چاند سُورج کی تشبیہ سپر کے ساتھ ملاحظہ ہو ؎

سپر میکرد خورشید از تنِ خویش | ولے تقدیر یکسو کردش از پیش
کند تیغِ قضا چوں قطعِ اُمید | نہ مہ داند سپر کردن نہ خورشید

تشبیہ کی اقسام میں تشبیہِ مرکب نہایت مشکل چیز ہے جس میں چند چیزوں کی مجموعی حالت کو دوسری مجموعی حالت کے ساتھ تشبیہ دی جاتی ہے سوائے مشّاق ماہرین فن کے تمام شعرا کو اس میں بہت کم کامیابی ہوتی ہے۔ امیر خسروؒ نے خصوصیت کے ساتھ اس قسم کی تشبیہیں نہایت ہی عمدہ لکھی ہیں۔

دولرانی قصر لعل میں بھیجدی گئی ہے اُس موقع پر خضر خاں کی زبان سے فرماتے ہیں ؎

بقصرِ لعل آں دلخواہ چون ست | شفق چون ست و در وے ماہ چوں ست

سردی کی شدت میں فرماتے ہیں ؎

قصب پوشی کہ بر یاری رسیدہ | بہ بر۔ چوں شکّر اندر نے خزیدہ
بر آتش دستہا در کوے و منزل | چو مشتاقے کہ دارد دست بر دل

خضر خاں کی شادی میں جب موتیوں کی بکھیر ہوئی وہاں ان کی کثرت اور بیقدری

سیاست را فلک زاری ہمیکرد | شہادت را ملک یاری ہمیکرد
درِ فردوس رضواں باز کردہ | ہمہ حوراں درود آغاز کردہ
ازاں بانگِ شہادت کامد از شاہ | شہادت گوے شد ہم مہر و ہم ماہ
چو بر شد خنجر و سہ جعد بر داشت | دراں منظر فغاں چوں رعد بر داشت
سپر میکرد خورشید از تنِ خویش | ولے تقدیر یکسو کردش از پیش
کندتیغِ قضا چوں قطعِ امید | نہ مہ داند سپر کردن نہ خورشید
بیک ضربت کہ آں نامہرباں کرد | سرِ شہ در کنارش میہماں کرد

تشبیہات اور استعارات تشبیہ اور استعارہ شاعری کے بہت بڑے رُکن ہیں۔ تشبیہوں میں جس قدر جدّت اور طرفگی زیادہ ہوگی اُسی قدر کلام کا رُتبہ بلند تر ہوگا۔ یہی وجہ ہی کہ ممتاز اور قادر الکلام شعراعام او رمبتذل تشبیہوں کا استعمال نہیں کرتے بلکہ نئی تشبیہوں اور نئے استعاروں سے اپنے اشعار کو زینت دیتے ہیں۔ حضرت امیر خسرو نے اس مثنوی میں اکثر نہایت لطیف تشبیہیں لکھی ہیں اگرچہ کسی تشبیہ کی نسبت یہ دعویٰ کرنا مشکل ہی کہ وہ کسی خاص شاعر کی ایجاد ہے اور اُس سے پہلے کبھی نہیں لکھی گئی۔ چند نمونے ناظرین کے ملاحظہ کے لئے یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

آسماں کی غدّاری اور مکّاری ایک ایسا پامال مضمون ہے جو ہزاروں طریقوں سے کہا جا چکا ہی مگر حضرت امیر خسرو اس کے لئے ایک نیا اسلوب پیدا کرتے ہیں۔ وہ آسمان کو ایک ٹھگ اور چاند سورج کو اُس کی روٹیوں سے تشبیہ دیتے ہیں۔

دراں زنداں براں ُلعبائے پرسوز ۔۔۔ بدیں حیلہ بسرمی شد شب و روز

خضرخاں کے قتل کا سین بھی حضرت امیر نے نہایت دردناک اور موثر پیرایہ میں دکھلایا ہے دونوں شاہزادے مشکیں کسے سامنے لائے جاتے ہیں ملک شادی اپنے آدمیوں کو قتل کے لئے اشارہ کرتا ہے مگر کسی کو جرأت نہیں ہوتی کہ آگے بڑھکر وار کرے. آخر کار ایک نیچ قوم کا ہندو آگے بڑھتا ہے اور اس لعنت انگیز کام کو انجام دیتا ہے

غرض کس را ازاں ایشاں چوں نشد رائے ق کہ گرد د تیغ خوں را کار فرمائے

بجنبید از میاں چوں تند بادے ۔۔۔ فروتر نسبتے ہندو نژادے

شتنبہ صورتے آہرمن آثار ۔۔۔ ہزار آہرمن از رویش بزنہار

غم افزائے چو عیشِ تنگ حالاں ۔۔۔ کثر اندیشے چو عقلِ خرد سالاں

چو بومِ نو بد یدن شوم چہرے ۔۔۔ چو صبح دے بغرنیں سرد مہرے

چو شامِ غم بسیمے محنت آمیز ۔۔۔ چو خوئے بد طریقے لعنت انگیز

درازش سبلتے پیچیدہ در گوش ۔۔۔ ز سبلت کردہ اور احلقہ در گوش

سبک زاں صفِ سرہنگاں بروں جست ۔۔۔ تو گوئی خواہد از وے موجِ خوں جست

ز راہِ مہر دامن در کشیدہ ۔۔۔ بخونریز آستینہا برکشیدہ

ز فرمایندہ تیغ گو ہریں جست ۔۔۔ کشیدو کرد دامانِ قبا چست

برآمد گردِ آں سروِ گرامی ۔۔۔ کہ از سرسبزیِ خود بود نامی

شہادت خلعت از خضر اندراں کاخ ۔۔۔ چو تسبیح درخت از سبزیِ شاخ

سرش می بست و دیگر باز میکرد　　چو پایاں شد ز سر آغاز میکرد

گہے بر دل گہی بر دیدہ مے سود　　گہے بر جانِ محنت دیدہ مے سود

فتاں خیزاں نہ صبرے و نہ تابے　　چو مصروعی کہ ناگہ بیند آبے

بدست از ماجرائے راستینش　　رقیبِ گریہ گشتہ آستینش

بدستش آتش و در آستیں آب　　بدیں آب ایمنی بودش ازاں تاب

نہاد آں نامۂ پس بر دلِ خویش　　کہ آں کاغذ کشد آزارِ آں ریش

گوالیار کے قلعہ میں خضر خاں اور دولرانی قید کا زمانہ کیونکر بسر کرتے تھے ۵

بسنگیں قلعہ در ریغولۂ تنگ　　نہاں بنشستہ چوں یاقوت در سنگ

دراں تنگی زغم دلتنگ مے بود　　دراں کوہِ گراں بے سنگ مے بود

چکاں ہر دم زچشمش لعلِ رخشاں　　غمے بر سینہ چوں کوہِ بدخشاں

زغم جانش ارچہ در بیداد مے بود　　ولے بر روے جاناں شاد مے بود

ہم او یار و ہم او مونس ہم او دوست　　ہم او جان و ہم او مغز و ہم او پوست

شب و روز آں مہ و زہرہ بہم قد　　ہمے بودند باہم چوں دو فرقد

دو یکدم ہیچو جوز از روے در روے　　بُدندی یک دگر دلدار و دلجوے

گہے او پیشِ ایں صد ناز کردے　　گہے ایں بر لبِ او گاز کردے

گہ او بازو کشادے ایں خزیدے　　گہ ایں گیسو سپردے او کشیدے

گہ او سر در کنارِ ایں نہادے　　گہ ایں در زیرِ پائے او فتادے

شادی خاں اور شہاب الدین عمر بھی مقتول ہوئے۔ شہاب الدین عمر کو جس کی عمر صرف سات سال کی تھی ملک کافور نے نمونہ کے طور پر چند روز کے لئے تخت پر بٹھایا تھا۔ اس بات کو حضرت امیر خسرو نے نہایت لطیف پیرایہ میں ظاہر کیا ہے ؎

غرض چوں خضر خورد آں شربت جور | ہماں مے خورد شادی خاں ہم از دور

شہابے کز سریرش بو گردے | چشید او نیز ازاں جو آبخورے

یعنی شہاب الدین عمر جس کا قصور صرف اتنا تھا کہ تخت کی کچھ گرد اُس کے دامن پر پڑگئی تھی وہ بھی خضر خاں کے ساتھ تلوار کے گھاٹ اُتارا گیا۔

واقعہ نگاری فرضی واقعات میں

یہ نمونے جو اوپر درج کئے گئے ہیں ان سے ناظرین کو بخوبی اندازہ ہو گیا ہو گا کہ تاریخی واقعات کے بیان میں حضرت امیر خسرو کی قادر الکلامی اور واقعہ نگاری کا درجہ کس قدر بلند ہے۔ اب چند نمونے فرضی واقعات کے بھی ملاحظہ ہوں۔

ایک راز دار کے ذریعہ سے خضر خاں کا خط نہایت مخفی طور پر دولرانی کے پاس پہنچتا ہے اور وہ اُس کو پڑھتی ہے ؎

چو آمد آں سوادِ خضر خانی | نہانی تر ز آبِ زندگانی

بہ پیچا پیچ شوق آں نقشِ خامہ | صنم میخواند و مے پیچید نامہ

بروں بُد حرفِ نامہ بر زبانش | دروں چوں نامہ مے پیچید جانش

گہے باعجز و گہ باناز می خواند | گہے پست و گہے زآواز می خواند

ملوک از پیش مے آمد خریدہ — ز زر میشد غلام زر خریدہ
نہ شد گردن کش از وے کس بعصیاں — کہ بودش طوقِ زر در گردنِ جاں
بہر منزل بہ پیشِ تخت تا دُور — نثاندہ گنجہا بے منع گنجور
چو با دہلی بفتح اُفتاد کارش — گرفت از منجنیق زر حصارش
ز عشقِ زر بدہلی خاصہ و عام — بعبرہ جون را در بندِ آشام
چو زر را از ہر طرف آوازمی داد — دواں لبیک گویاں خلق چوں باد

سلطان جلال الدین فیروز شاہ کے واقعہ شہادت کے بعد دہلی میں اُس کا بیٹا رکن الدین ابراہیم تخت سلطنت پر بٹھایا گیا۔ لیکن علاء الدین کی زرریزی کی افواہیں سُن کر اُس کے تمام اراکین سلطنت اُس کو چھوڑ کر علاء الدین سے جا ملے اور آخر کار رُکن الدین کو تخت چھوڑ کر ملتان کی طرف بھاگ جانا پڑا دیکھو اس واقعہ کو کس خوبی کے ساتھ ادا کرتے ہیں۔

بدہلی نیز در مسند بہ تعظیم — شرف نو کردہ رکن الدین براہیم
ملوک و خاں ز اندازہ بروں بود — کہ ہر یک تختِ دہلی راسکوں بود
اگرچہ بود تختش راسکو نے — گز انبوہِ سُتوں بُد بے ستونے
زبانگِ زر کہ در رقص آورد پائے — برقص آمد ستونہا جملہ از جائے
ستونہا چوں سوئے تختِ دگر راند — ز ارکاں تختِ رُکنی بے ستوں ماند
ز جا جنبش در آمد رُکنِ بے زور — برفت آں رُکن و ارکاں گشت پرشور

سلطان قطب الدین مبارک شاہ کے حکم سے جب خضر خاں قتل کیا گیا تو اُسی کے ساتھ

به محمودی شه رُوئے زمیں گشت | بگیتی ناصرِ دُنیا و دیں گشت
بسالے بیست زاوجِ پایۂ خویش | جہاں میداشت اندر سایۂ خویش
عجب عہدے ہمہ در کامرانی | بہر خانہ نشاط و شادمانی
شہے در ذاتش از یزداں شکوہے | ہم از سنگ و ہم از گوہر چو کوہے
خود او مستغرقِ کارِ الٰہی | بامرشس بندگاں در کارِ شاہی

سلطان ناصر الدین محمود نہایت نیک سیرت اور عابد و زاہد اور پرہیزگار اور عدالت شعار بادشاہ گزرا ہے۔ قرآن مجید کی کتابت کرکے اُس کی اُجرت سے اپنا خرچ چلاتا اور شاہی خزانہ سے کچھ نہ لیتا تھا۔ تمام ملکی اور قومی مہمات غیاث الدین بلبن کے سپرد کرکے خود عبادت و ریاضت میں مصروف رہتا تھا۔

علاءالدین خلجی جب اپنے چچا اور مُربّی اور خسر سلطان جلال الدین فیروز شاہ کو دھوکے سے قتل کرکے دہلی کی طرف بڑھا اور لوگوں کو اپنی طرف راغب کرنے کی غرض سے بے تحاشا زرپاشی شروع کی (جس کے حالات ضیاء برنی نے نہایت تفصیل کے ساتھ لکھے ہیں) تو بے شمار مخلوق اور اُمراءِ سلطنت اُس کے گرد جمع ہو گئے اس واقعہ کو حضرت امیر نے اس طرح پر لکھا ہے کہ واقعیت کا کوئی پہلو ہاتھ سے نہیں جانے دیا ؎

ازاں پس با شکوہِ لشکر و پیل | رواں شد فتحِ دہلی را بہ تعجیل
خزاین ریز شد منزل بمنزل | ز زر کردہ کلیدِ کارِ مشکل

چو تیغ اندر نیام از کار می ماند | فراواں فتنہ بے آزار می ماند
پرید از صدمۂ شاہی نقابش | ز پردہ روئے بنمود آفتابش
چناں میراند زور مادہ شیراں | کہ حامل می شد نداز روئے دلیراں
سہ سالے کش قوی بُد پنجہ و مشت | کسے بر حرفِ او ننہاد انگشت
چہارم چوں زکارش او ورق گشت | بروہم خامۂ تقدیر بگذشت

مؤرخین نے لکھا ہی کہ سلطان شمس الدین التمش کے لڑکے شراب نوشی اور رہوا پرستی میں مبتلا تھے لیکن ان کے برخلاف رضیہؓ خاتون نہایت عاقلہ اور دُور اندیش تھی قرآن شریف تجوید کے ساتھ پڑھتی اور ضروری علوم و فنون میں کافی مہارت رکھتی تھی ملکی معاملات میں وقتاً فوقتاً باپ کو نہایت مفید مشورے دیا کرتی تھی۔ اس لئے سلطان نے وفات سے پہلے اُس کو اپنا جانشین مقرر کیا۔

معز الدین بہرام شاہ کی نسبت کہتے ہیں ؎

رواں شد ازاں پس از حکمِ الٰہی | نگین سکۂ بہرام شاہی
سہ سال او نیز اندر عشرت و جام | نشاطے راند چوں پیشینہ بہرام
بروہم کرد بہرامِ فلک زور | شد آں بہرام نیز اندر دلِ گور

بہرام شاہ کی سہ سالہ حکومت کا خلاصہ سوائے اس کے اور کیا ہو سکتا ہی جو حضرت امیر نے صرف ایک شعر میں لکھ دیا ہی۔

سلطان ناصر الدین محمود کی نسبت لکھتے ہیں ؎

ساتھ لکھے ہیں کہ کوئی خوش بیان مؤرخ بھی اس سے بہتر نہیں لکھ سکتا۔ یہی وجہ ہے کہ اکثر مورخین جب سلطان علاء الدین کے عہد سلطنت کے واقعات لکھنا چاہتے ہیں تو بجائے اپنے الفاظ اور اپنی عبارت میں لکھنے کے اس مثنوی کے اشعار نقل کر دینا کافی سمجھتے ہیں۔ ملا عبد القادر بدایونی اور راجہ درگا پرشاد نے اپنی تواریخ میں جابجا ایسا ہی کیا ہو اور اس مثنوی کے صفحے کے صفحے نقل کر دئے ہیں۔ محمدؐ قاسم فرشتہ جو ایک مستند مؤرخ ہے کہیں کہیں حضرت امیر کے بیان سے اپنی تاریخ کے صفحات کو زینت دیتا ہو۔ اور یہ کسی شاعر کے لئے انتہا، خوبی ہوسکتی ہے کہ اُس کا بیان محتاط مؤرخین کے نزدیک بھی قابل استناد ہو۔ جو اشعار ہم اوپر نقل کر آئے ہیں ان میں بہت سے نمونے اعلیٰ واقعہ نگاری کے ناظرین کی نظر سے گزرے ہوں گے۔ چند اور نمونے اس عنوان کے تحت میں بھی لکھے جاتے ہیں۔

واقعہ نگاری حقایق تاریخی میں شروع مثنوی میں ایک باب ہندوستان کی اسلامی فتوحات پر لکھا ہو سلطان معز الدین سام سے شروع کر کے جو ہندوستان کی نئی تاریخوں میں شہاب الدین غوری کے نام سے زیادہ تر مشہور ہو سلسلۂ واقعات کو سلطان علاء الدین خلجی سے ملا دیا ہو اس سلسلہ میں رضیہ سلطانہ کی نسبت لکھتے ہیں:

ازاں پس چو از پسر کم بود شایاں ۔۔۔ بدختر گشت رائے نیک رایاں

رضیّہ دخترے مرضیّہ سیرت ۔۔۔ سریر آراست از جائے سریرت

مہے چند آفتابش بود در میغ ۔۔۔ چو برق از پردہ میزد پر تو تیغ

بسا ہندو کہ گریہ در اسیری　　گند شکر اسیری در امیری

آخری شعر میں حضرت امیر خسرو نے چشم دید واقعہ نقل کیا ہے۔ یعنی ملک کافور، سلطان علاء الدین کے عہد سلطنت میں ان کے سامنے غلام بن کر آیا اور آخر کار وزارت اور نیابتِ سلطنت کے منصب پر پہنچا۔

عشق میں امارت و سلطنت کو کوئی نہیں پوچھتا ؎

بکارِ عشق شاہی بر نگیرد　　بغم صاحب کلاہی بر نگیرد
چو از بلقیس جنبد بادِ بیداد　　بےتختِ سلیماں را برد باد
بخوں قصاب را رحمت چہ جوئی　　کہ خواہد تیغِ خود را سُرخروئی
چو گل بندد بسر جلّادِ خونریز　　ز اندامے چو گل بنو د بپرہیز
عل گر بہرہ اندک در فزوں داد　　بامیدے دوں ست آدمی زاد

واقعہ نگاری حضرت امیر خسرو کی شاعری کی ایک ممتاز صفت واقعہ نگاری ہے واقعہ نگاری کا کمال یہ ہے کہ شاعر جب اصلی یا فرضی واقعہ کو بیان کرنا چاہے اُس کے تمام جزئیات اور متعلقات اور لوازمات کو ذکر کر کے واقعہ کی تصویر ہُو بہُو کھینچ دے اگر وہ واقعہ فرضی بھی ہو اصلی اور واقعی معلوم ہونے لگے۔ قدما کی شاعری کا طغراء امتیاز یہی صفت رہی ہے۔ مگر افسوس ہے کہ متاخرین نے اس سے غفلت کی اور ان کی شاعری میں یہ ضروری صفت بہت ہی کمیاب ہو گئی ہے۔

حضرت امیر نے اس مثنوی میں متعدد تاریخی واقعات لکھے ہیں اور اس خوبی کے

همه کس پیشِ رُو باشد خریدار | بدوری دوستی گردد پدیدار
نه یاری خس کشی باشد که گه گاه | زنزدیکی رُباید کهربا کاه
کم از ذره نشاید بود کز خاک | دو د سرگشته سوے مهرِ افلاک
به نیلوفر نگر کز مهرِ جاوید | فرو میرد چو پنهاں گشت خورشید
وفاداری زماهی باید آموخت | که گر از آب یکدم شد جدا سوخت

نیلوفر کا پھول دن بھر کھلا رہتا ہے اور غروب آفتاب کے بعد مُرجھا جاتا ہی۔

بزرگوں کا توسّل موجب حصول عزت ہوتا ہی ۵

چه نیک اختر کسے کز بختِ فیروز | شود پیشِ بزرگاں خدمت آموز
چو خاکِ تیره گیرد دامنِ باد | نماند ابر راز و دامن آزاد
چو پیچیش با چنار اُفتد کدو را | چنار از خویش برتر دارد اورا

آسمانی مصائب پر رضا و تسلیم اختیار کرنا چاہیئے۔ کیونکہ اکثر اوقات وہی مصائب جن کو انسان ناپسند کرتا ہے اُس کی ترقی و کامیابی کا ذریعہ ثابت ہوتے ہیں ۵

چو نے امید پاینده است و نے بیم | خوش آنکس کو نهد گردن به تسلیم
چو نتواں رشته کردن گسستن | بباید دل درو ناچار بستن
بس آفت کاں نویدِ کامرانی ست | بسا غم کاں کلیدِ شادمانی ست
چه داند طوطیِ کافتاده دردام | که از شکر دهندش طعمه در کام
چه داند باز چوں بندند پایش | که دستِ شاه خواهد بود جایش

بحیلہ چند باشد پست را اوج — بدریا بر شود۔ باز او فتد موج

بنِ جو را زیک گز نگزرد شاخ — شود گر جو بجو تا ابر گستاخ

اقبال مند اور ہونہار اونچے گھرانوں میں پیدا ہوتے ہیں ؎

سعادتہاست اندر پردۂ غیب — نگہ کن تا کرا ریزند در جیب

سرے کو خواست شد تاجِ جہانی — تولّد یابد از صاحبقرانی

دُرے کز روشنی گردد جہانگیر — شود پیدا از ابرِ آسمانگیر

زبر جد زادۂ کوہِ بلند ست — کز انساں در بلندی ارجمند ست

شعاعِ مہر گیرا تر ز مہر ست — کہ ایں آفاق گیر آں در سپہر ست

ابر اور کوہ دونوں لفظوں میں بلندی کا خیال موجود ہی لیکن کوہ کے ساتھ آسمانگیر کی صفت بڑھا کر استدلال میں زور زیادہ پیدا کر دیا ہے۔ آخری شعر کا مطلب یہ ہی کہ سُورج آسمان میں ہی مگر شعاعیں تمام عالم کو مسخر کئے ہوئے ہیں۔ اور اس صفت میں وہ سُورج سے فایق ہیں۔ اس شعر میں مضمون زیادہ صفائی کے ساتھ ادا نہیں ہوا۔

اسی قسم کا ایک دوسرا مضمون ثابت کرتے ہیں ؎

شرابی کش بود ز اقبال بوئے — رسد در گوہریں جام از سبوئے

گلی کو خواست والا دستگہ یافت — نیارد سوئے دیگر دست رہ یافت

دُرے کو خواست شد بر افسرِ خاص — رسد در گنجِ شہ از دستِ غواص

حقیقی محبت کا اظہار دُوری کی حالت میں ہوتا ہی ؎

چہ باشد خضرخاں بل صد خضر نیز | ازیں خضر اے زنگیں گشت ناچیز
پس آں بہ کادمی درجاں سپردن | بقاے خضر باید بعد مُردن

فلسفۂ شعر | بعض اوقات شاعر اپنے غلط یا صحیح دعاوی کو شاعرانہ دلائل سے ثابت کرتا ہے فلسفۂ شعر سے میری یہی مراد ہی۔ یہ ضروری نہیں ہی کہ اس فلسفہ کی بنیاد ہمیشہ واقعیت پر ہو۔ بلکہ شاعر تشبیہوں اور تمثیلوں کی طرفگی اور حُسن بیان سے اپنے سامعین کو اس قدر مسحور کر دیتا ہی کہ سوائے تسلیم کے کوئی چارۂ کار باقی نہیں رہتا۔ اس قسم کے فلسفہ سے اگرچہ کسی شاعر کا کلام خالی نہیں ہی۔ لیکن حضرت امیر خسرو اس مضمون کو واقعات کے سلسلے میں جا بجا کثرت کے ساتھ لکھتے ہیں اور نہایت خوب لکھتے ہیں۔ میرے نزدیک اس صنف کلام میں اُن کا درجہ اس قدر بلند ہی کہ قُدما اور متوسطین میں سوائے خواجہ نظامی اور شیخ سعدی کے کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ چند مثالیں اس مثنوی میں سے پیش کرتا ہوں۔ ناظرین ملاحظہ فرمائیں۔

فطرت اور خلقت کی تبدیل ناممکن ہی۔ لا تبدیل لخلق اللہ۔ اور اگر کہیں اس کے خلاف نظر آئے تو اُس کو عارضی سمجھنا چاہیئے ؎

زروزی خواہ دردہ خواہ در شہر | مقامِ ہر کسے پیدا ست در دہر
پرندہ بال و پر بہرِ ہوا یافت | خزندہ از زمیں بودن نوا یافت
بحیلہ موش با لا بر نیاید | مگر آں کش غلیوازے رُباید
عقاب از اوج نتواں داشتن پست | مگر در بازوش لنگر تواں بست

نہ ہر دل داند ایں داغِ نہاں را | نہ ہر کس پے فتد ایں سوزِ جاں را
کسے کو سر نہد در پائے خوباں | سرش بگریزد از تن پائے کوباں
چو مرغے شد بہ مہمانی ہوسناک | زخونِ خود دہد مہمانی خاک

حضرت امیر خسرو صرف اس تمہید ہی پر اکتفا نہیں فرماتے بلکہ آگے چل کر ایک عارف شاہد پرست کی حکایت لکھتے ہیں جس کی شہادت کے لئے معشوق کا ایک تیر نگاہ ہی کافی ہو گیا تھا اور پھر اس کے بعد بطور نتیجہ کے فرماتے ہیں ؎

چو بر عاشق اشارت تیغِ خون ست | سیاست کردن از رحمت برون ست
خضر خانے کہ چوں وحشِ شکاری | زغمزہ داشت بر جاں زخمِ کاری
چہ حاجت بود چرخِ بے وفا را | بروراندن زخوں تیغِ جفا را
ولیکن چوں چنانش بود تقدیر | گسستن کے تواند بستہ زنجیر

اور داستان کے خاتمہ پر اس پُر عبرت واقعہ کو مقدرات اور مشیت ایزدی پر حوالہ کرکے ایک معمولی اور بے حقیقت واقعہ بنا دیتے ہیں ؎

زہے خونابہ مردم کہ گردوں | زشیرش پرورد آنگہ خورد خوں
نگر تا چند گردد دورِ افلاک | کہ یک نوبادہ بیروں آرد از خاک
کسے کو کرد کاسے بہرِ خوردن | شکستن ہست آساں تر ز کردن
کسے تیمار دارد زیں کم و کاست | کہ نتواند از انساں دیگر آراست
چو ہستش ساخت چوں شکستن آساں | زبیش و کم کجا باشد ہراساں

مجبور ہوتے ہیں۔ظاہر ہے کہ ان حالات میں ایسے رقت خیز واقعہ کا لکھنا اور پڑھنا کوئی آسان کام نہیں وہ سمجھتے ہیں کہ اس کے پڑھنے سے دل کانپ اُٹھیں گے۔ جگر چاک چاک ہوجائیں گے اور دامن صبر و شکیبائی پارہ پارہ ہوجائے گا اور سخت سے سخت طبیعتیں بھی اُس کو مشکل ہی سے برداشت کرسکیں گی۔اس لئے وہ تمہید کے ذریعہ سے اس عبرت خیز منظر کے دیکھنے کے لئے اپنے ناظرین کو تیار کرتے ہیں اور فرماتے ہیں ؎

شرابِ عشقبازاں آبِ تیغ ست — بہر عاشق چنیں آبے دریغ ست
کسے کز زخم یاراں نیش قند موے — بزخمِ تیر یاراں کے نہد روے
بسا عاشق کش آمد ارّہ بر فرق — کزاں یارانِ خوں خندید چوں برق
بفرقِ مرد چوں راند ارّہ دنداں — سرش خوں گریہ و لبہاش خنداں
چو مہرِ دوست دل راشد عناں گیر — نہ از شمشیر بیم آید نہ از تیر
جمال و شوق تا در دل بکارند — خبر کے باشد ار خنجر گزارند
شنیدی قصۂ یوسف کہ تا چوں — زناں را دست شویانید از خوں
زناں کاں حسن را نظارہ کردہ — ترنجش بر کف و کف پارہ کردہ
عروسانے کہ حسنِ شہ پسندند — حنا بر دستِ خود زینگونہ بندند
چہ داغ ست ایں کہ ہر جا می نشانم — چہ خوں ست ایں کہ ہر سو می فشانم
کسے روشن کند ایں آتشیں سوز — کہ روزے سوختہ باشد بدیں روز

نسیمے کان وزد ہر صبح گاہے — نگر تا بر چہ گلہا داشت راہے
خیالے را کہ نقشے بر زلال ست — امیدِ دیر پائیستن محال ست
دریں ویرانہ عقل آں را پسندد — کہ در روئے رخت بندد دل نہ بندد
دریں ایواں کہ بینی لعبتے چند — بزلف و جعدِ شاں دل را مکن بند
کہ لعبت باز ایں ہر ہفت پردہ — کہ لعبت می کشد ہر ہفت کردہ
ہر آں لعبت کہ امروز آورد پیش — چہ خواہد کردنش فردا بیندیش
مبیں لعبت کہ بر روئے زمین ست — کہ زیرِ خاک لعبت بیش ازین ست
گر از دیبائے چیں خواہی نمونہ — زمیں را کرد باید باز گونہ
چرا بر تختِ عاج آنکس نہد تاج — کہ زیرِ تختۂ گِل خواہد شد عاج
خرد بیند چو گرد استخواں سنج — کہ شاہِ راستیں شد شاہِ شطرنج
مبیں کامروز ماندش استخواں چیز — کہ فردا خاک گردد استخواں نیز
چو اول خاک و آخر نیز خاکیم — چہ چندیں بہرِ خاکے سینہ چاکیم
چو ہر کہ از خاک زاید باز خاک ست — خوش آنکس کز غمِ بیہودہ پاک ست
چرا باید گرفت آں کشور و شہر — کزاں ندھند بیش از چار گز بہر

خضر خاں کے قتل کا واقعہ ایک خاص قسم کا واقعہ ہے۔ خضر خاں کی نوعمری، نوجوانی اُس کا حسن و جمال اور ناز و تنعم اور اُس کی عام محبوبیت جو تمام اہل ملک کے دلوں میں جاگزیں تھی اُس کو بیان کرنے کے بعد اب حضرت امیر خسرو اُس کے قتل کی داستان لکھنے پر

ذوق کے اُستاد شاہ نصیر دہلوی نے اس مضمون کو یوں ادا کیا ہے ؎

بلندی پر چڑھا کر خلق کو پھینکے ہے پستی میں
ہنڈولا بے سبب تجھکو نہیں اے آسماں باندھا

خضر خاں کا قتل | اگرچہ اس مثنوی کی تمہیدیں عموماً بلند اور پُرشکوہ ہیں لیکن سلطان علاء الدین کی وفات اور خضر خاں کے قتل کی داستان میں حضرت امیر خسرو نے خاص طور پر اس کا لحاظ رکھا ہے اور واقعات کی اہمیت کے لحاظ سے ان کی تمہیدوں کو اس درجہ عبرتناک، موثر اور پُرسحر بنا دیا ہے جو شاعری کا کھلا ہوا معجزہ ہے جس پر ہر ایک منکر کو ایمان لانا اور حضرت امیر کا کلمہ بھرنا فرض ہو جاتا ہے۔ اوّل الذکر تمہید کے چند اشعار ہم یہاں ثبت کرتے ہیں ؎

گرت در سینہ چشمے ہست روشن
بعبرت بیں دریں پیروزہ گلشن

ازیں گلہا کہ بینی گلشن آباد
برنگ و بوئے چوں طفلاں مشوشاد

کہ بادِ تندِ ایں خاکِ خطرناک
چنیں گلہا بسے کردہ است خاشاک

نگر تا چند گلبن تازہ بشگفت
کہ از یک صدمۂ دَے بر زمیں خفت

نگر تا چند سرو آزاد برخاست
کہ شد پست از خزاں را بادبرخاست

نگہ کن تا کیاں راز آفرینش
دریں نزہتگہ آمد چشمِ بینش

نگر تا چند رخشِ کیقبادی
خرامید اندریں صحرا بشادی

مہ و مہرے کزیں سبز آشیاں تافت
نگہ کن تا ببالائے کیاں تافت

چو ایں گردش ہمہ بالا و زیرست | گر آید زیر بالائے نہ دیرست
مکن تکیہ بصدر و مسند و تخت | خس ست ایں جملہ چوں بادی وزد سخت
ز تاراجِ سپہرِ دوں بیندیش | کہ صد شہ را کند یک لحظہ درویش
بچشمِ خویش دیدم کجکلاھاں | برہنہ پا و کفشِ کہنہ خواہاں
بگوشِ خود شنیدم تاجداراں | ز بے نانی بخوشہ جو شماراں
عملہائے جہاں بر عکس ہم ہست | کہ بر ملکی گدائے را دہد دست
چنیں ہم دیدہ ام کافشردہ پائے | بہ تختِ زر دریدہ پا تنائے

اس تمہید میں دنیا کی بے ثباتی اور عالم کی ناپائداری کا خیال ایک نہایت لطیف تمثیل میں ادا کیا گیا ہی۔ کہتے ہیں کہ یہ آسماں جس کی گردش دولابی ہے کبھی ایک حالت پہ قرار نہیں پکڑتا چاند سورج اور ستارے کبھی اوپر مصروف کار رہتے ہیں اور کبھی نیچے پس جبکہ یہ دولابی گردش بلندی اور پستی میں مسلسل جاری رہنے والی ہی تو اگر بلند مرتبہ لوگ پستی میں آجائیں اور پست مرتبہ عالی قدر بن جائیں تو چنداں تعجب کی بات نہیں۔ اس نفیس تشبیہ میں یہ امر بھی قابل لحاظ ہی کہ دولاب میں پانی کے بھرے ہوئے ظروف اوپر آجاتے اور خالی ہو کر نیچے چلے جاتے ہیں اور یہی دور تسلسل ہمیشہ جاری رہتا ہی۔ اور کسی عجمی شاعر نے اسی مضمون کو اس طور پر کہا ہی اور فی الحقیقۃ اچھا کہا ہی ؎

کوزۂ دولاب را ماند ہمی | ہر کہ زیرِ چرخِ دولابی بود
کز پسِ اوج و بلندی حاصلش | سرنگونساری و بے آبی بود

بہار از لالہ و سوری بگلشن | حنا بستہ بپائے سرو و سوسن
ز رنگِ سبز و تر شاخِ نگوں سر | چو ابروے بتاں در وسمۂ تر
بصد گلگونہ باغ آراستہ روے | بمشکِ سودہ سنبل بافتہ موے
خراماں در چمن خوبانِ سقلاب | کشادہ چشمہاے بستہ را آب
ز عشقِ پاے خوباں نرگسِ مست | نہادہ چشم خود را بر زمیں پست
بتِ کو سوے بتاں رائے کردہ | میانِ چشمِ نرگس جاے کردہ
ز غنچہ بسکہ بکشادہ دمِ مشک | شدہ از موئے تر چوں نافہ خشک
بنغمہ بلبل و قمری خروشاں | سرافگن گشتہ ہر سو سبز پوشاں
ز مرغانے کہ گشتہ ارغنوں زاے | نمے آمد صبا را بر زمیں پائے

شاندار تمہیدیں اس مثنوی میں ہر ایک داستان کا بیان ایک نہایت شاندار اور مبسوط تمہید کے ساتھ شروع کیا جاتا ہے جو ہر اعتبار سے اُس داستان کے لئے مناسب اور موزوں ہوتی ہے۔

مثلاً سلطان علاء الدین کی ناراضی اور خضر خاں کے تنزل کی داستان کو اس تمہید کے ساتھ شروع کرتے ہیں ۔

بسے دیدم دریں گردندہ دولاب | ندیدم ہیچ دورش بر یکے آب
اگر خورشید ایں ساعت بلند ست | زمانِ دیگر از پستی نژند ست
دگر سیارگاں ہم زیں شمارند | کہ گہ زیر و گہے بالا بکارند

زسوزِ دل چو خونم بر زند جوش ترا خوانم کنم عمدا فراموش

ولیکن چوں توئی پیوستہ با خوں بآساں چوں روی از سینہ بیروں

چو تنگ آیم زشبہاے سیہ روز بر آرم از جگر آہے جہاں سوز

ندانم از تو ایں رنجِ ابد را دعائے بد کنم شب را و خود را

زغم بر حالِ خود خندم نہ بر تو گنہ بر بختِ خود بندم نہ بر تو

دعاہا کز پیت جاں کردہ تلقیں ہمہ شب گویم و دل گوید آمیں

زچشمِ خویش سحر آموزم آنگاہ فسونِ صبر خوانم گاہ و بیگاہ

نیازِ خویش بینم چوں زحد بیش دعا سویت دمم افسوں سوے خویش

گر آمد آفتابِ من بزردی چہ چارہ با سپہرِ لاجوردی

مرا گردونِ سبز ار داد بر باد خضر خاں را بسر سبزی بقا باد

ایک بہاریہ تمہید | مثلاً خضر خاں کی پہلی شادی کی داستان حسبِ ذیل بہاریہ تمہید سے شروع کی گئی ہے۔

چو گل در جلوہ ناز آمد از شاخ کشاد از گوشہ نرگس چشم گستاخ

ہوائے شد چو آغازِ جوانی سزاوارِ نشاط و کامرانی

نسیمِ صبح چوں مشاطہ پرکار بزیور بستنِ خوبانِ گلزار

بسرخ و سبز نو روز طرب زاے عروسانِ چمن را پیکر آراے

بروے باغ بارانِ بہاری بہ دُر پاشی و مروارید باری

که گردوں گرچه چشم آید سراپاے | دو مردم دید نتواند بیک جاے

ز شمشیرے که بر بالا کشیده است | بسا پیوندها کز هم بُریده است

کجا دو غنچه باهم کرده روئے | که هر یک را خزاں نفگند سوئے

چه بینی رسته دو گل بر یکے شاخ | که هر یک جانبے رنگیں کند کاخ

بیک رشته شود صد دُر فراهم | ولے در رشته کے مانند باهم

نمیدانم که دَورانِ دغا باز | چرا پیوندِ دو بُرّد ز هم باز

دراں بُرجی که آں مه شد حصاری | سپر دم دو دِل را پرده داری

ز دم موجے ز چشم خوں چکیده | که قصرش لعل گشت از خونِ دیده

بگو اے باد کت آتش بنعل ست | رهت گه گه بر آں گلهائے لعل ست

بقصرِ لعل آں دلخواه چون ست | شفق چون ست در وے ماه چون ست

کجائی اے چراغِ دیدهٔ من ق | رُخِ خوبِ تو باغِ دیدهٔ من

بهارِ عیشِ من گر شد خزانی | ترا هر روز بادا نوجوانی

پاسخ از لبِ معشوق

بیا اے نوشدارو ے دلِ من | ز تو صد تلخیِ غم حاصلِ من

هرانچه از مهرِ تو آمد بر دیم | نیارد تاب اگر بر کوه گویم

من و شبهاے همچوں کوه در پیش | فراقے با هزار اندوه در پیش

پسِ دیوارِ غم غمخوار مانده | تنے چوں صورتِ دیوار مانده

وفا از صورتِ بے معنیِ خلق | چو از صورت ملائک میگریزد
بعز بالِ فلک بر فرقِ اینہا | قضا جز گردِ غداری نہ بیزد
بہر آں را کہ نیکی بیش خواہی | بکینت ہر زماں بدتر ستیزد
چو اشک آں را کہ سازی جاے در چشم | اگر دستش دہد خونت بریزد

خواجوے کرمانی نے ہمائے وہمایوں میں غزل اور سرود دونوں چیزیں لکھی ہیں ان کی غزل تو ہر لحاظ سے غزل ہی جو مثنوی کی بحر میں لکھی گئی ہے۔ لیکن سرود البتہ مثنوی ہی۔ خود امیر خسرو نے قران السعدین میں متعدد غزلیں لکھی ہیں جو واقعی غزلیں ہیں ان کی بحریں بھی جدا جدا اور مثنوی کی بحر سے مختلف ہیں۔

میرا مقصد اصلی اس طویل داستان کے لکھنے سے یہ ہی کہ مثنوی کے ساتھ غزل یا سرود کا لکھنا کوئی اجنبی اور غیر معمولی بات نہیں ہی بلکہ فارسی شعرا میں معمول رہا ہی۔ حضرت امیر خسرو نے اُس میں صرف اس قدر ترمیم کی ہی کہ ان کو غزل کے لفظ سے تعبیر کیا ہی اور ہر داستان کے خاتمہ پر لکھا ہی۔

ایک داستانِ فراق کے خاتمہ میں عاشق و معشوق کی زبان سے جو غزلیں لکھی ہیں ان کے اشعار نمونہ کے طور پر ہم درج کرتے ہیں۔ یہ وہ موقع ہی جہاں خضر خاں اور دولرانی جُدا کر دئے گئے ہیں اور دولرانی کو قصرِ لعل میں بھیجدیا ہی ؎

غزل از زبان عاشق

جمالِ صحبتِ یارانِ دلجوئے | غنیمت داشت باید از ہمہ روئے

اس مثنوی میں حضرت امیر خسروؔ نے یہ التزام کیا ہی کہ ہر ایک داستان کے آخر میں دو غزلیں لکھتے ہیں۔ اوّل "غزل از زبان عاشق" اور دوم "پاسخ از لبِ معشوق" ان غزلوں میں وہ عاشق و معشوق کی زبان سے انھیں جذبات اور خیالات کو ادا کرتے ہیں جو اُس داستان کی مناسبت سے ان کے دل میں ہونے چاہئیں۔ یہ غزلیں اگرچہ مثنوی کی بحر اور مثنوی ہی کے انداز میں لکھی گئی ہیں اور اصطلاحی طور پر ان کو غزل نہیں کہا جا سکتا لیکن اُن میں سوز و گداز رقت اور درد کی وہی کیفیت پائی جاتی ہے جو حضرت امیر خسروؔ کے تغزل کا عام انداز ہی۔ یہ غزلیں جن کو صرف لغوی معنوں کے اعتبار سے غزل کہا جا سکتا ہی شاید ناظرین کو اجنبی معلوم ہوں مگر واقعہ یہ ہی کہ یہ طریقہ قدما میں عام تھا مگر ان کے یہاں اس قسم کی غزلوں کا نام غزل نہیں ہوتا بلکہ ان کو سرود کے لفظ سے تعبیر کیا جاتا ہی۔ فخر الدین اسعدِ فخری جُرجانی نے اپنی مشہور مثنوی ویس و رامین میں متعدد مقامات پر عاشق کی طرف سے سرود لکھے ہیں۔ خواجہ نظامی گنجوی نے شیریں خسرو میں یہ تمام سرود ایک ہی مقام پر جمع کر دئے ہیں۔ مولٰنا عصّار شیرازی نے اپنی مثنوی مہر و مشتری میں جو بہت کمیاب ہی کسی مقام پر سرود نہیں لکھا۔ البتہ خاتمہ کے قریب ایک غزل لکھی ہی جو مثنوی کی بحر میں ہی اور لغوی و اصطلاحی ہر اعتبار سے غزل ہی۔ چونکہ یہ غزل اس زمانہ میں بہت کچھ حسب حال ہی اس لئے ناظرین کی دلچسپی کی غرض سے اُس کو نقل کرتا ہوں ؎

مجو عصّار مہر از طبعِ مردم — کہ گل ہرگز بشورستاں نخیزد

مگر باوجود اِس اقبال مندی کے اپنے دل کے ہاتھ سے مجبور ہی۔ نہ دن میں اُس کی آنکھوں کے آنسو خشک ہوتے ہیں اور نہ رات کو بستر خواب پر نیند آتی ہی ؎

بدیں گو نہ کہ یابد پایہ بالا — مگر ہم زادهٔ اوشمسِ والا
چو بختِ خود جوان و پیر تدبیر — چو نامِ خویش خورشید جہانگیر
ہنوزش تیغ فتح اندر نہفتہ است — ہنوزش یک گل از صد ناشگفتہ است
ہنوزش تیغِ نصرت در نیام ست — ہنوزش نافۂ امید خام ست
ہنوز اندر طلوع ست آفتابش — ہنوز اندر برافزونی ست آبش
ہنوز اقبالش اندر کارسازیست — ہنوزش نخلِ تر در سرفرازیست
ہنوزش میرسد بر گل صبا ہا — ہنوزش چرخ میدوزد قبا ہا
زمانے باش تا بکشاید ایں دُرج — تتق بالا کشد خورشید از برج
جمالِ کارِ آن بختِ جہانگیر — بروں آید شادُروانِ تقدیر
شود روشن کہ ایں مہ بر زمیں نیست — حدِ ایں آفتاب ملک و دیں نیست
بدورِ مہ شود بدرے ہلالش — کہ ایمن باشد از نقصاں کمالش
غلط کردم کہ گردد آفتابے — کہ کم بیند زوال و انقلابے
ولے بااین وجود مقبلِ خویش — گرفتارست در دستِ دلِ خویش
نہ روزش خشک گردد زیرِ چشم آب — نہ شب پہلو زند بر بسترِ خواب
ہمہ شب باخیالِ غمزہ در گفت — مغیلاں زیر پہلو چوں تواں خفت

مثنوی کی خصوصیات | فارسی شعرا نے مُخلَص یا گریز کو صرف قصائد کے ساتھ مخصوص رکھا ہے اور دیگر اصناف کلام میں اُس کو استعمال نہیں کرتے۔ اب تک میری نظر سے نہیں گزرا کہ کسی شاعر نے مثنوی میں گریز کا استعمال کیا ہو۔ مگر حضرت امیر خسرو نے اس مثنوی میں گریز لکھا ہے اور خوب لکھا ہے۔

سلطان علاء الدین کی ان عظیم الشان فتوحات کو جو اُس کے جنرلوں نے گجرات، رنتھنور، چتور، مانڈو، سمانہ، تلنگانہ، معبر، مرہٹ اور پوری میں حاصل کیں اُن کو یوں بیان کر کے لکھتے ہیں ؎

تعالی اللہ کرا باشد چنیں بخت | کہ گیرد عالمے بے جنبش از تخت
بدہلی او کند ز ابرو اشارت | فتد در معبر و بحرین غارت
عزیمت نے و در ملکِ سُلیماں | ہمہ دیوانِ ہندش زیرِ فرماں
سکندر خود سفر کردی در اطراف | بحرفِ تیغ زاں زد قاف تا قاف
نہ بستہ او بجنبش ترکشِ خویش | شدہ تیرش درونِ عرصۂ کیش
چناں بودند دیگر خسرواں ہم | کہ بے جنبش نشد ملکے مُسلّم
چناں خورشید کو ہست آسماں گیر | سفر خود میکند زاں شد جہانگیر
بہ از خورشید داں ایں کامراں را | کہ بے جنبید نی گیرد جہاں را

پھر فرماتے ہیں کہ یہ بلند مرتبہ اور یہ اعلیٰ پایہ کون حاصل کر سکتا ہے سوائے اُس کے فرزند ارجمند شمس الحق خضر خاں کے جس کا جاہ و جلال اور دولت و اقبال رو بترقی ہے

مقام پرختم کرتا ہوں۔ لیکن ختم سے پہلے کچھ لفظ عرض کرنے ضروری ہیں۔ اس میں شبہ نہیں کہ حضرت امیر خسرو رحمۃ اللہ علیہ ایک اہلِ دل پاک باطن روشنضمیر صوفی صافی تھے۔ اُنھوں نے آخر کے دونوں شعروں میں جو پیشین گوئی کی تھی تاریخ شاہد ہے کہ وہ کس قدر حیرت انگیز طریقہ کے ساتھ پوری ہوئی۔ کم وبیش دو سال کے بعد سلطان قطب الدین مبارک شاہ اور اُس کے خاندان پر خسرو خاں کے ہاتھوں سے جو تباہی آئی اُس کے بیان سے قلم تھراتا ہے۔ قاتلوں نے سلطان کا کام تمام کر کے شاہی حرم میں یورش کی چاروں شہزادے اور بعض بیگمات ذبح کر دی گئیں۔ کچھ مستورات اور شہزادیاں سپاہیوں کو بخشدی گئیں اور وہ کچھ کیا جس کا بیان ناممکن ہے۔ خلاصہ یہ ہے کہ اس خاندان کا نام صفحۂ ہستی سے حرفِ غلط کی طرح محو کر دیا اور اہلِ عالم کے لئے ایک نمونۂ عبرت بنا دیا گیا۔

فَسُبْحَانَ اللّٰہِ مُغَیِّرِ الدُّوَلِ وَمُبَیِّدِ الْاُمَمِ وَالْمِلَلِ الَّذِیْ هُوَ یَقُوْلُ فِیْ کِتَابِہِ الْحَکِیْمِ "وَکَمْ اَھْلَکْنَا مِنْ قَرْیَۃٍ بَطِرَتْ مَعِیْشَتَھَا فَتِلْکَ مَسٰکِنُھُمْ لَمْ تُسْکَنْ مِنْ بَعْدِھِمْ اِلَّا قَلِیْلًا وَکُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِیْنَ"۔

درآں مو ہا کہ پیچ بے کراں بود — دلِ خاں جست و جانش ہمدراں بود

جب اس قیامت خیز ماتم سے کچھ افاقہ ہوا تو شہیدوں کا جنازہ اُٹھایا گیا اور قلعۂ گوالیار کے ایک برج میں جس کا نام بجمیندر ہے اُن کی لاشیں بصد حسرت و یاس دفن کی گئیں ؎

چو شد ہنگامِ آں کاں کشتہ چند — ق — بزندانِ ابد مانند در بند

شہیداں راز مشہد گاہِ خونریز — رواں کردند سوے خوابگہ تیز

بجمیندر کہ برجے زاں حصارست — شہاں را کاندراں جاے قرارست

درآں بردند شاں ریزاں زچشم آب — کہ خسپند اندراں شاہانِ خوش خواب

بسنگیں حجرہ در فرجۂ تنگ — نہاں کردند شاں چوں لعل در سنگ

بچشمِ ہر یکے خوابِ عدم بود — ولیکن خونِ شاں را خواب کم بود

نگر کاں خوں کہ خوابش رفت زامید — کیاں را خواست دادن خوابِ جاوید

یہاں پہنچکر حضرت امیر خسروؒ قصہ کے واقعات کو اس اندوہ ناک حادثہ پر ختم کر دیتے ہیں اور اپنے ناظرین کو عبرت اور نصیحت حاصل کرنے کے لئے متنبہ فرماتے ہیں۔ میں بھی اپنی ناچیز گزارش کو جو بہت کچھ تصدیع کا باعث ہوئی ہو گی اس

هوس بہرِ ہلاکِ خویش مے برد ہمی مُرد از پئے مرگ دُنی مرد
فتادہ لُعبتاں چوں خاک بر در بجائے گل فگندہ خاک بر سر
فرشتہ گریہ ہمچوں ابر میکرد ببالا بردنِ جاں صبر میکرد
ہمی کرد ایں ندا ہاتف زبالا سَلَامٌ جَاءَ مِنْ رَبِّی تَعَالٰی

اس ماتم میں دولرانی کی جو حالت تھی اُس کا نمونہ ذیل میں ملاحظہ ہوے

دولرانی دراں خونابہ سر گم ق چو ماہِ چاردہ در جمعِ انجم
زتابِ مہر در صفرای و تا پاک چو تابِ مہر می اُفتاد بر خاک
ززخمِ ماہِ نو در ہر کنارہ بصد پارہ رُخے چوں ماہ پارہ
نہ زاں رخسارہ می شد پارۂ دو کہ از مہ دور می شد پارۂ نور
صباحت ہم بر آں رخسارِ گلگوں ہمی کرد از جراحت گریۂ خوں
زچشم و رُخ کہ خوں بیروں ہمیرفت بہر سو سیلہاے خوں ہمیرفت
زکوبش بر رُخِ پُر خون و رنگیں حنا می بست بر دستِ نگاریں
بساعد موہیاے پیچ کردہ چو ماراں گردِ صندل پیچ خوردہ
بیادِ بیچۂ موئے کہ خاں داد بہ بیچا پیچِ مو میخواست جاں داد

گزشتیم از جہان وخاست ہوئے — نماند از ما بجا جز آرزوئے

نوردِ ہستیم شد ہیچ در ہیچ — ہنوزم قصّہٴ دل پیچ در پیچ

غرض کہ خضر خاں کے بعد اُس کے دونوں بھائی شادی اور شہاب الدین عمر بھی تلوار کے گھاٹ اُتار دیئے گئے اور اس قیامت خیز حادثہ پر مستورات کی جو حالت ہوئی اُس کو حضرت امیرؒ اس طرح پر بیان فرماتے ہیں ؎

شہابی کز سر ریش بود گردی — چشید او نیز ازاں جوے آب خوردی

چو شد خونِ شہیداں مشہد افروز — برآمد شورِ مستوراں دراں سوز

کسے کا وازِ شاں دیوار شنید — زبانگ و نعرہ شاں دیوار بدرید

زپردہ مہوشاں بیروں فتادند — چو خورشید از شفق در خوں فتادند

بچشم آب و برُو خوں ہمگناں را — عجب خونابہ رو دادِ شاں را

زچہرہ ہر بتے پر کالہ می کند — زروے لالہ برگِ لالہ می کند

کناں ہر موے کہ بردلہاے نومید — شب غم را دہد پیوندِ جاوید

زموئے کندہٴ و خونِ روانہ — زخون و مشک پُر شد صحن خانہ

جہاں در دیدہٴ ما در شدہ تار — کہ از چشمش دو مردم رفتہ یک بار

کند تیغِ قضا چوں قطعِ امید — نہ مہ داند سپر کردن نہ خورشید

بیک ضربت کہ آں نامہرباں کرد — سرِ شہ در کنارش میہماں کرد

خضر خاں کی روح جسم سے نکل کر دولرانی کے گرد اگرد چکر لگاتی ہی اور اپنی الوداعی اسپیچ کرتی ہی ؎

چو خونِ خضر خاں در خاک در شد — زخونش ہر گیا خضرے دگر شد

بگردِ یارِ خود می گشت جانش — ہمی گفت ایں حکایت از زبانش

کہ اے جانِ من و آشوبِ جانم — کہ در کارِ تو شد جان و جہانم

چو من بہرت ز جاں کردم جدائی — مبرّی ز آشنایاں آشنائی

بہر جائے کہ خوں راند ایں تنِ پاک — گیاہِ مہر خواہد رستن از خاک

زخون و خاکم ایں رنگیں گیا جوے — ازاں گوگردِ سرخ ایں کیمیا جوے

در آں گہ نیست آں ماہِ قصب پوش ق کہ خونم بر زمیں چوں می کند جوش

بخوانیدش کہ آید از سرِ سوز — شہیدِ خویش را بیند بدیں روز

بیار اُمید بزمِ بہمن و کے شاہ — کہ من از خونِ خود خوش می خورم مے

منم فرقِ سراں را گوہریں تاج — کہ بر اوجِ سریرم بود معراج

کنوں آں تاج خواہد باگِل آمیخت — کہ دُرّش گم شد و لعلش فرو ریخت

عفا اللہ برچپاں رہا ہے چوں ماہ — کسے چوں برکشد شمشیر کیں خواہ
کرا در دل نشاید سوز جانی — ز افسوس چناں عمر و جوانی
فلک را بادیا رب سینہ صد چاک — کز ینساں ارجمنداں را کند خاک
بخوں قصاب را رحمت چہ جوئی — کہ خواہد تیغ خود را سر خروئی
چو گل بند د بسر جلاد خونریز — ز اندامے چو گل نہ بود بہ پرہیز

آخر کار ایک نیچ قوم کا ہندو جرأت کر کے آگے بڑھتا ہے اور اپنے افسر سے جوہردار تلوار لے کر خضر خاں کو قتل کرتا ہے ؎

غرض کس را پریشاں چوں نشد رائے — کہ گرد د تیغ خوں را کار فرمائے
بجنبید از میاں چوں تند بادے — فروتر نسبتے ہندو نژادے
ز فرمانیدہ تیغ گوہریں جست — کشید و کرد دامان قبا چست
برآمد گرد آں سرو گرامی — کہ از سرسبزی خود بود نامی
شہادت خاست از خضر اندراں کاخ — چو تسبیح درخت از سبزی شاخ
سیاست را فلک زاری ہمی کرد — شہادت را ملک یاری ہمی کرد
در فردوس رضواں باز کردہ — ہمہ حوراں درود آغاز کردہ
ازاں بانگ شہادت کامد از شاہ — شہادت گوی شد ہم مہر و ہم ماہ
چو بر زد خنجر و شہ جہد برداشت — ق — دراں منظر فغاں چوں رعد برداشت
بسرمی کرد خورشید از تن خویش — ولے تقدیر یکسو کردش از پیش

که شه را ملک رانی چوں وفا کرد | دو لرانی بمن باید رها کرد
وریں دولت ہم از من درخواہی | مرا بے دولت و بے نور خواہی
چو با من ہمسر ست ایں یار جانی | سرِ من دور کن زاں پس تو دانی

اس سخت جواب کو سنکر سلطان آگ بگولا ہو جاتا ہے اور ملک شادی کو طلب کر کے فوراً گوالیار جانے اور ان مظلوم اندھوں کے قتل کا حکم دیتا ہے۔

ملک شادی نے ایک رات دن میں مسافت طے کی اور گوالیار پہنچکر محافظان قلعہ کو شاہی حکم سے آگاہ کیا۔ بے باک سپاہی نہایت گستاخی کے ساتھ حرم میں داخل ہوئے۔ مستورات میں ایک شورِ قیامت برپا ہو گیا۔ ناز پرورده شہزادے مشکیں بندھے ہوئے قاتلوں کے سامنے حاضر کیے گئے۔ ملک شادی قتل کا اشارہ کرتا ہے لیکن اس لعنت انگیز کام کے انجام دینے کی کسی کو جرات نہیں ہوتی۔

چو بستند آں دو دولتمند را سخت | زمانہ بست دستِ دولت و بخت
فتادند آں شکرفاں در زبونے | درآمد سو بسو شمشیرِ خونے
چو جست آواز بے رحمی ز خنجر | درآمد خونئے بے رحمت از در
جہانے مایۂ غم شادیش نام | مخالف چوں خطِ مہر و غم وام
جبینے تند چوں سکینِ جلاد | نگاہے تیز چوں متینِ فولاد
اشارت کرد ہر سو راندنِ تیغ | نہ شد برقِ کسے در جنبش از میغ

که ای شمع ز مجلس دور مانده　　تنت بیتاب و رخ بی نور مانده

تو میدانی که از من نیست این کار　　ستم کش ماند و یکسو شد ستمگار

گرت بندی ست از گیتی خداوند　　چو وقت آید همت بکشاید این بند

نمی شاید درین اندیشه تعجیل　　بهنجار از وحل بیرون رود پیل

کنون ما هم دران هنجار کاریم　　بهنجاری ازین بندت برآریم

چو درخوردی که باشی مسند آرای　　بهر اقلیمی کنیمت کار فرمای

ولی مهر کسی کاندر دلت رست　　نه درخورد علو همت تست

دولرانی که در پیشت کنیزیست　　کنیز از مه بود هم سهل چیزیست

شنیدم کان جهان گشت ارجمندت　　که شد پابوس او سر بلندت

نه بس زیبا بود کز چشم کوتاه　　پرستار پرستاری شود شاه

کدو در صحن بستان کیست باری　　که جوید سربلندی با چناری

تمنای دل ما می کند خواست　　کزان زانو نشین پایدت خاست

چو زینجا رفت باز ینجا فرستش　　بپائین گاه تخت ما فرستش

چو سودای دولت گم گشت چیزی　　دهیمت باز تا باشد کنیزی

اس پیغام کے جواب میں خضر خاں شاہی حکم کی تعمیل سے قطعاً انکار کرتا ہے

اور کہتا ہے ؎

نخست از دیده لب را جوش خون داد　　پس آلوده بخون پاسخ برون داد

اس لیے سلطان قطب الدین نے گزشتہ واقعہ سے متنبہ ہو کر ان غریبوں کا قتل ہی ضروری سمجھا۔ حضرت امیر خسرو کے الفاظ سے بھی کچھ ایسا ہی مفہوم مترشح ہوتا ہے۔ وہ فرماتے ہیں ؎

کہ چوں سلطان مبارک شاہِ بے مہر — ز تلخی گشت بر خویشاں ترش چہر
صلاحِ ملک در خونریزِ شاں دید — سزاواری بہ تیغِ تیزِ شاں دید
بر آں شد تا کند از کیں سگالی — ز انباز انِ ملک اقلیم خالی

سلطان قطب الدین جس موقع پر ملک شادی کو بلا کر فوراً گوالیار جانے اور شاہزادوں کو قتل کرنے کا حکم دیتا ہے وہاں بھی حضرت امیر کے الفاظ سے اسی قسم کا مضمون معلوم ہوتا ہے ؎

بہ تندی سر سلاحی را طلب کرد — کہ باید صد گرہ امروز شب کرد
روان در گوالیر ایں دم نہ بس دیر — سرِ شیرانِ ملک افگن بشمشیر
کہ من ایمن شوم ز انبازیِ ملک — کہ ہست ایں فتنہ کمتر بازیِ ملک

حضرت امیر کے نزدیک خضر خاں کے قتل کی اصلی وجہ وہی تھی جو مذکورہ بالا اشعار سے مفہوم ہوتی ہے۔ لیکن سلطان قطب الدین نے قتل کا بہانہ پیدا کرنے کے لئے خضر خاں کو ایک مخفی پیغام بھیجا جس میں برادرانہ شفقت اور ہمدردی کا اظہار کرنے کے بعد موجودہ قید سے رہائی اور کسی صوبہ کی حکومت پر مامور کرنے کا وعدہ کیا گیا تھا اور ان تمام مدارج کے بعد اس امر کی خواہش کی گئی تھی کہ دولرانی کو جو ایک کنیز ہے اور سلطنت کی ملک ہے ہمارے پاس بھیجدو ؎

نہاں سوے خضر خاں کس فرستاد — نمود اری بعذر راز دل بروں داد

۱؎ بظاہر معلوم ہوتا ہے کہ یہ حکم دہلی میں دیا جا رہا ہے مگر مورخین نے بمقام جھائن لکھا ہے۔ جھائن اور گوالیار کا فاصلہ مجھے معلوم نہیں

کوگوالیار روانہ کیا تاکہ خضر خاں و شادی خاں اور شہاب الدین عمر کو قتل کر دے اور اُن کے اہل و عیال کو دہلی لے آوے چنانچہ اُس نے اس حکم کی تعمیل کی۔ سلطان نے خضر خاں کی منکوحہ دیول دی کو اپنے حرم میں داخل کیا۔ مورخین نے اس قتل کے اسباب سے مطلق بحث نہیں کی۔ اور نہ اُس کی نسبت حضرت امیر خسروؒ نے کچھ لکھا ہے۔ سلطان قطب الدین کی سلطنت پوری طرح مستحکم ہو چکی تھی۔ ان تینوں بھائیوں کی طرف سے جو نابینا ہو چکے تھے بظاہر کوئی اندیشہ نہیں ہو سکتا تھا پھر سمجھ میں نہیں آتا کہ اس قتل کی ضرورت کن اسباب سے پیش آئی۔

ضیاء برنی اور دیگر مورّخوں نے دکن کی فوجکشی کے سلسلہ میں ایک ایسا واقعہ لکھا ہے جو میرے نزدیک اس قتل کا سبب ہو سکتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں کہ جب سلطان مہم دکن سے واپس آرہا تھا تو راستہ میں سلطان علاء الدین کے بھتیجے ملک اسد الدین نے اُس کے قتل کی ایک زبردست سازش تیار کی۔ سپاہیوں کی جماعت اُس کے ساتھ اس میں شریک تھی۔ لیکن اُنھیں میں سے ایک شخص نے وقتِ معیّن سے پیشتر یہ تمام راز سلطان سے بیان کر دیا۔ چنانچہ ملک اسد الدین گرفتار ہو کر بعد ثبوتِ جرم قتل کیا گیا اور اُس کے تمام شریک یا جن کی نسبت شرکت کا شبہ ہوا سب کے سب قتل کر دیئے گئے۔

نہایت قرینِ قیاس معلوم ہوتا ہے کہ سلطان قطب الدین نے بغاوت کے اس واقعہ سے متاثر اور خوفزدہ ہو کر خضر خاں وغیرہ کو قتل کرا دیا ہو۔ اس لئے کہ اگرچہ یہ لوگ بحالت موجودہ سلطنت کے قابل نہیں رہے نہ اُس کے دعویدار ہو سکتے ہیں لیکن اس میں شک نہیں کہ وہ باغیوں اور سرکشوں کے لیے آلۂ بغاوت و سرکشی ضرور بن سکتے ہیں

کیا مگر کچھ خوش نہوا ٥

سلیم القلب فرزندِ جہاں شاہ
بدل بود از فریبِ عالم آگاہ

نہ چنداں شادماں گشت اندراں کار
کہ ہر کس را بنوبت دید تیمار

کسے کز خرج نوبت رنج دارد
برنجد گرچہ نوبت پنج دارد

خضر خاں چوں ز غیب انصافِ خود یافت
کرم را جائے شکرِ بے عدد یافت

بمسکینے جبیں بر خاک مالید
ز آہِ خصم و سوزِ خود بنالید

براں بدخواہِ بے تمیز بگریست
برو بگریست و برخود نیز بگریست

قطب الدین مبارک شاہ کی تخت نشینی اور خضر خاں کا قتل

ملک نائب کے قتل ہونے کے بعد شاہزادہ مبارک خاں اپنے چھوٹے بھائی شہاب الدین عمر کی نیابت میں سلطنت کا کاروبار انجام دینے لگا لیکن رفتہ رفتہ اُس نے اُمرا دولت کی ساتھ سازش کرکے دو مہینہ کے بعد دو شنبہ ۲ محرم ۷۱۶ھ کو تخت سلطنت پر جلوس کیا اور سلطان قطب الدین مبارک شاہ اُس کا خطاب قرار پایا۔ اور شہاب الدین عمر کو اندھا کرکے قلعہ گوالیار میں قید کردیا گیا۔

مورخین لکھتے ہیں کہ سلطان قطب الدین مُبارک شاہ نے اپنے جلوس کی دوسرے[٥] سال دکن پر فوجکشی کی اور واپسی کے وقت جب بمقام جھائن پہنچا تو شادی کتہ سر سلاحدار

---

[٥] جلوس کا دوسرا سال حضرت امیر کے بیان کے موافق ۷۱۷ھ اور مورخین کے بیان کے موافق ۷۱۸ھ ہوتا ہے

ہوئے تھے اُنھوں نے رات کے وقت جب کہ عمال اور ملازم اپنے اپنے گھروں کو واپس چلے گئے اور قصر ہزار ستون کے دروازے بند کر دیئے گئے ملک نائب کے خیمے میں گھسکر اُسکو اور اُس کے تمام خواص اور مشیروں کو قتل کر ڈالا اور خضر خاں پر جو ظلم ہوا تھا اُس کی مکافات پوری پوری اُس کو مل گئی ؎

فلک زانجا کہ در پاداشِ سرہاست — دعائے دردمنداں را اثرہاست
زمانہ ساخت تیغے زاہِ مظلوم — سرِ شومش فگند از گردنِ شوم
چو گفتم سر بہ بخشایم ایں نطع — کہ خونریزِ سرش چوں بود بالقطع
چو دانست آں طلبگارِ بلندی — کہ ہر سو چیرہ گشت از زورمندی
اگرچہ خاطرش بیدار ہم بود — کش از ہر خار خارے خواب کم بود
ولے چوں وقت کاں تیغ ست قاطع — رسید و داد بیروں نورِ ساطع
نہانی دادش افیونے زمانہ — کز ہوش و خرد شد برکرانہ
بلے ہست ایں عمل در دہرِ قلاب — کہ بیدارانِ عالم را دہد خواب
دو قرصے کاندریں بالا و شیب اند — چو نانِ گیر بر مردم فریب اند
فریبِ آسماں خوردن نشاید — بخور گر تا ز سر و گردن نباید
چو ابرِ دیدہ منعم جفا کرد — سپہر از دیدہ جانش سزا کرد

خضر خاں کے کسی خیر خواہ نے ملک نائب کے قتل کی خوشخبری قاصد کے ذریعہ سے خضر خاں کے پاس پہنچائی۔ حضرت امیر فرماتے ہیں کہ اس واقعہ کو سنکر خضر خاں نے خدا کا شکر

برغبت داشت نرگس پیش سنبل — کہ خواہی خارم افگن خواہیم گل

چو دید آں حال سنبل چار و ناچار — عنیفاں را زہر سو کرد برکار

کہ بفگنند سرو راستیں را — بیازردند چشم نازنیں را

کسے کز بہر زخم چشم زد نیل — رسیدش چشم زخمے ناگہاں میل

چناں چشمے کہ از سرمہ شدے ریش — چگونہ تاب میل آرد بیندیش

چو پر خوں شد خماری نرگس وے — خماری گوئیا قے مے کند مے

خمارے داشت چشمش وائے صد وائے — کہ شد چشم و خمارش ماند بر جائے

بدیدہ ہر کس اندر درد می کرد — وے از دیدہ می افشاں شد زہے درد

اگر بود از فلک زینگونہ بیداد — فلک کور است یارب کورتر باد

ستارہ بر شہابی یافت چوں میل — کہ انجم را کشد میلے بہ تعجیل

جہانے خستہ شد کز بس خرابی — شد آں بادام عنّابی و آبی

رقم کاں بود بر چشمش قلم را — بچشم خویشتن خواند آں رقم را

وگر پرسی سوادش کز قدر بود — اِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ عَمِیَ الْبَصَرُ بود

ملک نائب خضر خاں اور شادی خاں کی طرف سے مطمئن ہو کر شاہزادہ مبارک خاں کی فکر میں مصروف ہوا اور چاہتا تھا کہ اُس کو بھی کسی ترکیب سے قتل کرا کر سلطنت کا بالکل مالک و مختار ہو جائے لیکن قضا و قدر کا قلم مبارک خاں کی بادشاہت پر جاری ہو چکا تھا۔ ملک نائب نے جو ترکیب اُس کے قتل کے لیے کی تھی وہ اُلٹ گئی اور جو لوگ اُس کے قتل پر متعین

بگریہ گفت مانا شہر نہفت | کز نیساں فتنہ خفتہ بر آشفت
چہ حالست این و این جوشش ز بہر چیست | بر این زندانی این بخشایش از چیست
ور امیدِ خلاص آں خود نباشد | کہ دشمن لایقِ مسند نباشد
وگر بر دیدہ و جان ست فرماں | منم فرماں پذیر از دیدہ و جاں

سنبل خضر خاں کے جواب میں اپنی مجبوری اور معذوری ظاہر کرتا ہی ؎

جوابش داد سنبل کاے گلِ بخت | چہ باشد سنبلے با صد مہ سخت
بحکمے کاں بسختی تند بادیست | گیاہے را نہ جائے ایستادیست
منم سنبل ترا ایک بندہ داغی | نہ آں سنبل کہ شد آبی و باغی[1]
بشارت می دہم بارے نخستت | کہ حکمے نیست بر جانِ درستت
ولیکن در چنیں فرخ جمالی | ہمی خواہد فلک عین الکمالی
مرنج از من کہ از من نیست ایں زور | کہ چوں خود خواہد اختر حملہ را کور
چو بود اندر حیاتِ شاہ دستور | بچشمش چوں بچشمِ مردہ کافور
ہمی خواہد ز رائے سست تمیز | کہ کافوری کند چشمِ ترا نیز

اس مکالمہ کے بعد خضر خاں اپنے آپ کو سنبل کے حوالہ کر دیتا ہی اور بیرحم سپاہی اُس کو پچھاڑ کر آنکھیں نکالتے ہیں ؎

چو خاں دانست کامد تیرِ تقدیر | شد از دیدہ باستقبالِ آں تیر

---

[1] آبی و باغی کے دو معنی ہیں: اوّل تو سرکش اور بغاوت کرنے والا اور دوسرے پانی سے پرورش پانے والا اور باغ میں اُگنے والا

دینے لگا اور تمام امرا علائی کو اپنا ہوا خواہ تصوّر کر کے تخت نشینی کے پہلے ہی دن ملک سنبل کو باربکی کا منصب عطا فرمایا اور فوراً گوالیار کو روانہ کر دیا تاکہ خضر خاں اور شادی خاں کی آنکھوں کو بے نور کر دے۔ اُس کافرِ نعمت اور کور دل نے وہاں پہنچکر دونوں بھائیوں کی آنکھیں نکلوا دیں۔

حضرت امیر خسروؒ فرماتے ہیں کہ سلطان کی نعش کے دفن سے پیشتر ہی ملک نائب نے ملک سنبل کو گوالیار روانہ کر دیا۔ اور جب خضر خاں کو اُس کے آنے کی خبر ہوئی تو اُس نے کسی قسم کی گھبراہٹ اور بیقراری کا اظہار نہیں کیا اور احکامِ قضاؤ قدر کو رضا و تسلیم کے ساتھ برداشت کرنے پر مستعد ہو گیا ؎

هنوز آں ماہ را نابردہ در مهد | کہ گشت آں دشمنِ مهدی کُشِ اعهد
سبک نامهربانے را رواں کرد | کہ بے مهری کند تا میتواں کرد
شتابد میل میل آنسو بہ تعجیل | کہ نورِ دیدۂ شہ را کشد میل
شتاباں رفت سنبل تند چوں باد | غبار آلودہ سوے سروِ آزاد
خضر خاں را خبر شد کامد آں خار | کزاں بادامِ چشمش یابد آزار
بہ تسلیمِ قضا بنشست خنداں | نرفت از جاے چوں ناہوشمنداں
چنیں تا آں غبار آلودہ از راہ | بر آمد بر فرازِ قلعہ ناگاہ
بر آں جانِ گرامی باتنے چند | رسید آهیختہ بر گل سوسنے چند[1]
چو آں دیدہ بر آں خصماں نظر کرد | هماں چشمے کہ خواهد رفت تر کرد

[1] گُل سے خضر خاں اور سوسنے چند سے مُراد تلواریں

که لعبت باز این هر هفت پرده   که لعبت می کشد هر هفت گرده
هر آں لعبت کت امروز آورد پیش   چه خواهد کردنش فردا بیندیش
مبیں لعبت که بر روے زمین ست   که زیرِ خاک لعبت بیش ازین ست
گر از دیباے چیں خواہی نمونه   زمیں را کرده باید باژگونه
چرا بر تختِ عاج آں کس نهد تاج   که زیرِ تختهٔ گِل خواهد شد عاج
خرد بیند چو گردد استخواں سنج   که شاهِ راستین شد شاهِ شطرنج
مبیں کامروز ماندش استخواں چیز   که فردا خاک گردد استخواں نیز
چو اوّل خاک و آخر نیز خاکیم   چه چندیں بهرِ خاکے سینه چاکیم
چو هر کز خاک زاید باز خاک ست   خوش آں کس کز غمِ بیهوده پاک ست
چرا باید گرفت آں کشور و شهر   کزاں ندهند بیش از چار گز بهر

محمد قاسم فرشته بحواله تاریخ صدرجہاں گجراتی لکھتا ہے کہ سلطان علاء الدین کی وفات کے دوسرے دن ملک نائب نے تمام امرا اور ارکانِ دولت کو جمع کر کے سلطان کا ایک نوشتہ اُن کے سامنے پیش کیا جس کا مضمون یہ تھا کہ میں خضر خاں کو معزول کر کے بجائے اُس کے شہاب الدین عمر کو ولیعہد مقرر کرتا ہوں۔ شہاب الدین کی عمر اس وقت صرف سات سال کی تھی۔ ملک نائب اُس کو برائے نام تخت پر بٹھلا کر کاروبار سلطنت بحیثیت نیابت کی خود انجام

ل اس مضمون کو حضرت امیر خسرو نے غرۃ الکمال کے دوسرے قصیدہ میں اور بھی مؤثر اور ہیبت ناک پیرایہ میں لکھا ہے۔

ز روے خفتگانِ خود زمیں گر پرده بردارد   در آں دیباچهٔ عبرت بمانی تا ابد حیراں
نهفته خاک دانے بینی اندر کلهٔ کسرے   شکسته استخوانے بینی اندر کاسهٔ خاقاں

فرو می ریخت خونِ تاب خورده — چو دیوارِ گلِ حمام آب خورده
یکے رنجش گرفتہ در جگر گاہ — دگر قطعِ جگر گوشہ جگر کاہ
وزیں ہر دو بتر خوے جفا ساز — کہ گر میرم نیارم رفتہ را باز
ستیزے سخت کایں رسمِ جمال است — کہ ہر چہ آں من کنم گشتن محال است
جفا بر دشمنِ بیروں تواں کرد — چو در سینہ است دشمن چوں تواں کرد
سہ دشمن در دروں گشتہ بلا سنج — غمِ فرزند و خوے ناخوش و رنج
گرفت ایں ہر سہ خصمش در جگر جاے — بریں ہر سہ اجل شد کار فرماے
ز شوّال آمدہ ہفتم بپاے — سنہِ ہفصد سپنجے بر بہر وے
کزیں دیرِ سپنج آں شاہِ آفاق — بروں از ہفت گنبد برد شش طاق
برد کرد آں چناں شیرِ فلک زور — کہ شد زانگونہ شیرے طعمۂ گور
نگر تا چند زینساں شیرِ پر بیم — شکارِ گور شد زیں آہوے سیم
عجب نادک زنے کو گاہِ نخچیر — شگافد مور و اژدرہا بیک تیر
چو پوییدے برآرد لطمۂ خویش — چہ سلطان زیرِ آں لطمہ چہ درویش

سلطان علاء الدین کی وفات کا واقعہ بیان کرنے کے بعد حضرت امیر دنیا اور اُس کی دلچسپیوں کو بہ نظرِ اعتبار دیکھنے اور اُن سے دل نہ لگانے کی نصیحت فرماتے ہیں اور حقیقت یہ ہی کہ یہ منظر نہایت ہی دہشت خیز اور عبرت انگیز لکھا ہی ؎

دریں ایواں کہ بینی لعبتے چند — بزلفِ جعدِ شاں دل را مکن بند

سرِ سوزن نہ بسر رشتہ پدیدار | کہ بتواں دوخت آں دو نیمہ یکبار
چو آں دیدہ زچشمش بر کراں شد | زگریہ مردمِ چشمش رواں شد

مورخین لکھتے ہیں کہ الپ خاں کے قتل اور خضر خاں و شادی خاں کے قید ہونے سے ملک میں سخت بغاوتیں برپا ہوئیں۔ لشکر گجرات نے بغاوت کرکے فتنۂ عظیم برپا کر دیا۔ سلطان نے ملک نائب کے مشورہ سے سید کمال الدین گرگ کو اس فتنہ کے دبانے کے لیے بھیجا جو الپ خاں کے آدمیوں کے ہاتھ گرفتار ہو کر نہایت بُری طرح قتل کیا گیا۔ حاکم چیتور[1] نے بھی بغاوت کی اور وکلائے شاہی کو جو قلعہ میں تھے مشکیں باندھکر فصیل قلعہ سے نیچے پھکوا دیا۔ ہرپال دیو بھی جو رام دیو سابق والیِ دکن کا داماد تھا باغی ہو گیا اور اکثر شاہی تھانوں کو اُٹھا دیا۔ سلطان علاء الدین ان بغاوتوں کی خبروں کو سنکر اپنے بستر مرگ پر پیچ و تاب کھاتا اور دانت پیستا تھا۔ اُس کی حالت روز بروز زردی ہوتی جاتی تھی۔ اور کسی طبیب کی دوا کارگر نہوتی تھی۔ آخر اسی حالت میں بتاریخ ۱۵ شوال ۷۱۶ھ ہجری وفات پائی۔

حضرت امیر اس واقعۂ وفات کو یوں بیان فرماتے ہیں ؎

کہ چوں شہ الحکم لایزالی | شد از روے خضر خاں دیدہ خالی
درونش را در آں غمہاے جانی | تواں رفت و فزوں شد ناتوانی
دلش خوں می شد و بیروں نمی داد | جگر را غوطہ جز در خوں نمی داد

---

[1] یہ غالباً کوئی دوسرا چیتور ہے جو جنوبی ہند میں ہے۔ راجپوتانہ والا چیتور معلوم نہیں ہوتا

ہم اکنوں بازت آرد بخت دالا		برافسر سازدت لولوے لالا

خضر خاں کی روانگی کے وقت سلطان کی اندرونی حالت اور شفقتِ پدری اور نخوتِ شاہی میں جو باہمی آویزش اور کشمکش ہو رہی ہے اُس کی تصویر حضرت امیر خسرو نہایت خوبی کے ساتھ کھینچتے ہیں اور قلبی کیفیات کی تصویر خصوصاً جب کہ وہ متضاد ہوں شاعری میں نہایت ہی مشکل کام ہے ؎

چو آئینِ وثیقت محکمی یافت		دو دل با عالمِ غم ہمدمی یافت
اشارت کرد شاہِ محکم آئیں		بداں دشمن کہ محکم داشت تمکیں
چراغِ ملک را بردن شبانگاہ		بحصنِ گوالیر از منظرِ شاہ
تعالی اللہ ندانم کان چہ دل بود		کہ نزدش گوہرے زانگونہ گِل بود
چکیدہ قطرۂ دریا دلش از روے		فگندا از روے خود چوں قطرہ جوے
سکونت را عجب بر پای میداشت		کہ جاں میرفت و دل بر جاے میداشت
جگر می کند ہجر آتش بصد زور		کہ در کندن نبودش ذرۂ شور
جگر گوشہ ز دیدہ می شدش دور		بدیدہ خونِ دل میداشت مستور
ہمی رفت و ہمی شد طاقتش گم		ز چشمش دیدہ وا از دیدہ مردم
درونش پارہ پارہ می شد از درد		بروں آں دردپاں پاں می خورد
جدائی ہر دو را چوں کرد تقسیم		تو پنداری کہ یک جاں شد بدو نیم
رواں شد نیم جاں با جانِ پُر غم		شہنشہ ماند نیمے جانِ درہم

پابندی ترک کر دی تو ملک نائب کو موقع مل گیا"۔ اُس نے سلطان سے کہا کہ خضر خاں اور شادی خاں بعض امراء کے ساتھ سازش کر کے آپ کی جان لینے کے خواہاں ہیں اس کی تائید میں بہت سے غلاموں اور خواجہ سراؤں کی شہادتیں دلوادیں اور طرح طرح کے مکر و فریب کام میں لا کر سلطان سے حکم حاصل کر لیا کہ دونوں بھائی قلعہ گوالیار میں قید کر دیئے جائیں اور ملکہ جہاں کو بھی محلسرائے سے نکال کر پرانی دہلی میں محبوس کیا گیا۔

سُلطان علاء الدین خضر خاں کو اپنے سامنے طلب کر کے قید کا حُکم سناتا ہے۔ اور خضر خاں کی بیقراری دیکھکر کہتا ہے ؎

خضر خاں چوں برون آداین دم درد | بلرزید ندخاصاں زاں دمِ سرد
بسے بگریست شہ چوں بر نوروز | پس از دل بر زد ایں برقِ جگر سوز
کہ ایں شعلہ کت از من یادگار ست | ترا از دو زخم گوئی شرار ست
چہ پنداری مرا جانے ست در تن | بجانِ تو کہ مردہ بہتر از من
چگونہ ماند اندر چشمِ من نور | کہ چوں تو مردم از چشم شود دور
ولے چوں زآفرینش دارم ایں ننگ | کہ باشد حکمِ من چوں نقش بر سنگ
اگر در جنبش آید کوہ را پائے | نہ جنبد حکمِ سنگینِ من از جائے
وگر چوں یخ گداز د جانِ سنگیں | خطِ سنگ ست اگر نقشِ یخ ست ایں
ز خلقت چوں مرا زیں گونہ حال ست | بدل در خلقتِ مردم محال ست
چو آگاہی ز خوئے بد ستیزم | ببر بارِ سلامت زاب خیزم

واقف نہ تھا اس لیے امروہہ پہنچکر سخت رنج والم میں مبتلا رہا جب اس حالت سے کچھ افاقہ ہوا تو اس معاملہ پر غور کی اُس نے سمجھا کہ میں بالکل بے قصور ہوں سلطان کی ناخوشی کا ایسی حالت میں کوئی اندیشہ نہیں ہونا چاہیئے - یہ باتیں سوچکر فوراً بلا طلب دہلی میں اور سلطان کی حضور میں حاضر ہوگیا - سلطان اُس کے آنے سے خوش ہوا اور پدرانہ شفقت سے گلے لگایا - اور معذرت کی ؎

بامروہہ درون غمناک بنشست | چو گل باسینۂ صد چاک بنشست
دراندیشید زاں پس با دل خویش | کہ نتوان داشت بی مرہم دل ریش
گرفتم شہ چو دریا سہمناک ست | نہ آخر گوہر اویم چہ باک ست
گناہ خود نمی بینم درین ہیچ | کہ خشم شاہ گوشم ادہد پیچ
ور آرد گوشمال او بجوشم | شفیعے ہست مروارید گوشم
وگر زد نشنود عذر گناہم | بمروارید دیدہ عذر خواہم
بدین اندیشہ یکدم شاد بنشست | پس آں گاہے چو گل برباد بنشست
بسرعت سوئے حضرت شد شتابان | چو مہ در چرخ و باد اندر بیابان
شبا روزی بہ تیزی کردہ قطع | رسید و پیش شہ زد بوسہ بر نطع

فرشتہ نے اتنی بات اور اضافہ کی ہے کہ "سلطان نے پدرانہ شفقت و مہربانی کے ظہار کے بعد خضر خاں کو اجازت دی کہ محلسرا میں جائے اور اپنی والدہ اور بہنوں کو دیکھے۔ لیکن چند روز کے بعد جب خضر خاں غافل ہوگیا اور عیش و عشرت میں مشغول ہو کر دربار کی

ہوتی تھیں جن سے سلطان کی ناراضی اور بدگمانی بڑھتی جاتی تھی اس لیے کہ خضر خاں کو سوائے مجلس آراستہ کرنے شراب پینے راگ و رنگ سننے چوگاں کھیلنے اور ہاتھیوں کی لڑائی دیکھنے کے کوئی کام نہ تھا۔ اور ملکہ جہاں بھی اپنے پوتوں اور نواسوں کی تقریبات عقیقہ وختنہ وغیرہ کے سوا کسی چیز کی طرف التفات نکرتی تھی۔ اور جو بات کہ کبھی ان کے ذہن میں نہ آتی تھی وہ سلطان اور اُس کی بیماری کا خیال تھا"

یہ حالت دیکھکر سلطان نے ملک نائب کو دکن سے اور الغ خاں[ل] کو گجرات سے طلب کیا اور جب یہ فوراً حاضر ہوگئے تو خوش ہوا اور تنہائی میں ملک نائب سے بیوی بچوں کی لاپروائی کی شکایت کی۔ ملک نائب نے (جس کے دماغ میں حصولِ سلطنت کا خبط جاگزین ہو رہا تھا) فرصت کو غنیمت سمجھکر کہا کہ یہ لوگ الغ خاں کے ساتھ حضور کے دفع میں متفق ہوگئے ہیں اور آپ کی موت کی دعائیں کر رہے ہیں۔ (بد قسمتی سے) اسی اثناء میں ملکہ جہاں نے الغ خاں کی لڑکی کے ساتھ شادی خاں کی شادی کی اجازت طلب کی ملک نائب نے پھر موقع پاکر نہایت ہولناک باتیں سلطان کے گوش گذار کیں جن کو سنکر سلطان اُن لوگوں سے بدگمان ہوگیا اور از راہِ احتیاط و دور اندیشی خضر خاں کو امروہہ کی طرف رخصت کر دیا اور کہا کہ جب صحت ہوگی تم کو طلب کر لیا جاویگا۔

خضر خاں چونکہ ناز پروردہ اور ناتجربہ کار تھا اور شاہی عتاب کی تلخی سے ابتک

[ل] یہ الغ خاں الماس بیگ الغ خاں نہیں ہے جو سلطان علاء الدین کا بھائی تھا۔ بلکہ یہ الپ خاں معلوم ہوتا ہے جو ملکہ جہاں کا بھائی اور خضر خاں کا ماموں اور خسر تھا (جیسا کہ ہم اوپر تحقیق کر چکے ہیں)

چو برعزم زیارتگاہ می رفت
ہزاراں رہنزنش ہمراہ می رفت

زنغمہا کہ ہوش از مغز می رفت
درخت و دشت و صحرا پای میکوفت

خضر خاں کی سیرت اور خصلت جہاں تک کہ حضرت امیر خسرو اور مورخینِ عصر کے بیان سے سمجھی جاتی ہے اُس سے خضر خاں کوئی سیاسی آدمی معلوم نہیں ہوتا بلکہ وہ ایک ایسا ناز پروردہ شہزادہ ثابت ہوتا ہے جس کو سوائے عیش و عشرت، راگ و رنگ اور لہو و لعب کے ملکی معاملات اور سیاسی جوڑ توڑ سے کبھی کوئی سروکار نہیں رہا - ایسی حالتوں میں اس کی نسبت بغاوت یا گورنمنٹ کے خلاف کسی سازش کا اتہام جو اُس کی طبیعت اور فطرت کے خلاف تھا سلطان علاءالدین کو باور کرادینا بظاہر بعید از قیاس معلوم ہوتا ہے مگر مورخین کے بیان پر غور کرنے سے اس قسم کے شکوک و شبہات دور ہو جاتے ہیں

اس واقعہ کے متعلق فرشتہ کے بیان کے بعض حصے اگرچہ حضرت امیر کے بیان سے کسیقدر مختلف ہیں اور یہ اختلافی امور حضرت امیر کے مقابلہ میں کسی طرح قابلِ قبول نہیں ہو سکتے لیکن اس سے سلطان علاءالدین کی ناخوشی کے وجوہ بہت صاف معلوم ہوتے ہیں۔ وہ کہتا ہے کہ "سلطان علاءالدین ایک سخت مرض میں مبتلا ہوا - چونکہ خضر خاں اور ملکہ جہاں ہمیشہ نئے جشنہائے شادی میں مصروف رہتے تھے اور سلطان کے معالجہ کی طرف مطلق التفات نہیں کرتے تھے اس لیے سلطان اپنی عدمِ صحت کو ان کی غفلت اور لاپرائی کی طرف منسوب کر کے ان سے سخت ناراض ہو گیا - ہر روز ان سے ایسی نئی ادائیں زد

ا؎ حضرت امیر خسرو نے بخار اور ضیا برنی نے استسقا لکھا ہے

تو یہ شاہی عتاب نامہ ملک حسام الدین کے ذریعہ سے اُس کو پہنچا جس کی فوراً تعمیل کی اور چتر و دور باش ملک حسام الدین کو سپرد کر کے خود امروہہ چلا گیا۔

حضرت امیر خسرو فرماتے ہیں کہ خضر خاں سے باوجودیکہ وہ بزرگانِ دین اور اولیاء اللہ کا معتقد تھا اور دل سے اُن کی تعظیم کرتا تھا یہ غلطی ہوئی کہ وہ سفرِ زیارت سے پہلے اور نیز سفر کے بعد اپنے پیر یعنی حضرت سلطان نظام الدینؒ کی خدمت میں حاضر نہیں ہوا۔ اس کے علاوہ دوسری بات یہ ہے کہ اُس کا قدم اتقا اور پرہیزگاری کی صراطِ مستقیم سے بھی ہٹ گیا تھا ؎

غلط شد با چناں تعظیم پاکاں ق یکے رسمش ز رسمِ ہوشناکاں
کہ چوں عزمِ زیارت کرد چوں تیر نشد بہرِ زیارت جانبِ پیر
نہ رفت آں سو گہِ باز آمدن نیز کہ پوشید آسمانش چشمِ تمیز
چو بر رویش قضا میخواست گرد نبردش در پناہِ نیک مردے
حمایت را کہن دامانِ درویش ز صد سدِّ سکندر بود پیش بیش
بگوش اقبال میکردش منادی کہ حج بر در نشاید قطعِ وادی
ولے گوشش پُر از بانگِ نے و چنگ در دو کے راہ یابد دیگر آہنگ
چناں ہم بود کز پرہیزگاری قدم لغزیدہ بودش ز استواری
بدستش طرّۂ سیمیں عذاراں چو سُبحہ در کفِ پرہیزگاراں
ترنجہا کہ رفتہ تا بخورشید شدہ بیت السعادت بُرجِ ناہید

قیامے کرد در طاعت الف وار | کہ گشت از راستی سر حرفِ اسرار
رکوعے کرد چوں لامِ محقق | کہ گشتش معنی از تحقیق مشتق
سجودے کرد ہمچوں دالِ مسجود | کہ سِرِّ رہ نمایش گشت موجود
زد اندر قعدۂ زانوے امید | کہ زانو بوس گشتش ماہ و خورشید
چو در قعدہ تحیّاتِ رضا خواند | ز ملکش بس فرائض کاں قضا ماند
نمازے کرد بر سجّادۂ شوق | کہ کرّوبی و عرشی گم شد از ذوق
چو ز آتش عشق بود از فرق تا پائے | گرفت اندر دلِ زندہ دلاں جائے
جو عشق اندر مجازش جلوہ گہ داد | مجازش بر پلِ تحقیق رہ داد

خضر خاں کا زوال

جب خضر خاں کے جاہ و جلال اور دولت و اقبال کا آفتاب انتہائی عروج پر پہنچ چکا تو اب زوال کا وقت آیا جس کی درد انگیز داستان یہ ہے کہ سلطان علاء الدین بیمار ہوا خضر خاں نے منت مانی کہ اگر سلطان کو صحت ہوئی تو پیادہ پا ہتنا پور کی زیارت کو جاؤنگا اور جب قدرے صحت ہوئی تو وہ اپنی منت کے پورا کرنے کو روانہ ہوا۔ ملک کافور نے جو حصولِ سلطنت کی فکر میں تھا اس موقع کو غنیمت سمجھا اور جھوٹی سچی شکایتیں کر کے سلطان کو خضر خاں اور اُس کے خسر الپ خاں سے بالکل بدظن کر دیا۔ الپ خاں تو فوراً قتل کر دیا گیا لیکن خضر خاں کو نسبتہً کم سزا دی گئی۔ چتر و دور باش رجو ولیعہدی کی علامتیں تھیں اُس سے واپس لی گئیں اور اُس کو امروہہ میں رہنے کا حکم ہوا۔ اور یہ کہ بلا طلب دہلی میں نہ آے۔ خضر خاں جب میرٹھ کے علاقہ سے آگے بڑھا

زدرجِ دیدہ گوہرہا بروریخت | نثار از گریۂ شادی فروریخت
براں شد تا برآں مہمانِ شیریں | شکرریزی کند از جانِ شیریں
ولی چوں شکرش برجلوہ رہ داشت | نہ بہرِ شربت آں شکر نگہ داشت

خضر خاں جب اپنے اس انتہائی مقصد میں کامیاب ہو گیا تو اُس کی حالت میں ایک عجیب تبدیلی واقع ہوئی یعنی توفیقِ خداوندی اُس کی رفیق ہوئی۔ اُس نے تمام منہیات سے توبہ کی اور حضرت نظام الدین اولیاؒ سے بیعت کر کے اُن کے معتقدوں اور مریدوں کے حلقہ میں داخل ہو گیا اور عبادت و ریاضت میں مصروف ہو گیا ۵

ارادت را دراں گاہ شد خاص | گرفت الحمد اللہ ملکِ اخلاص
یکے خود بود شمعِ پادشاہی | دگر روشن شد از نورِ الٰہی
بہ ہمت زد درِ پرہیزگاری | خدا کردش دراں پرہیزیاری
ربود از جستم ملک انگشتری را | نگیں شد خاتمِ نیک اختری را
قضا گنجِ سعادت کردہ بازش | سعادت شد بہ تقویٰ کارسازش
زعینِ عصمت آبِ زندگی جست | رواں دست از ہمہ آلودگی شست
مُصلّائے نماز افگند در پیش | سخن گفت از نیازِ سینۂ خویش
برآورد از پئے تحریمۂ راز | طلبگارِ عنایت را دو کف باز
بہ تکبیرے کہ از دُنبالہ پیر | بزد برہر دو عالم چار تکبیر
بحمد آمد ز افلاسِ نہانی | زہفت اندامِ او سبع المثانی

تہیدستی بود نے تاجداری — کہ ہر کامے نباشد کامگاری
مکُش بہر برادر زادہ فرزند — کہ آں رسمے و ایں جانی ست پیوند
اگرچہ رنجِ خویشاں رنجِ خویش ست — ولیکن نے ز رنجِ خویش بیش ست
در انگشتِ برادر گر خلد خار — نہ چوں انگشتِ خویشت باشد آزار
زند دارا چشمِ خم اہر ریش باشد — نہ ہمچوں دردِ چشمِ خویش باشد
مکن چنداں برادر زادہ را مہر — کہ یکسو تابی از فرزندِ خود چہر
ہنوزش ہست پایاب ار نہی دست — بما لی دست چوں در قعر بنشست

پیغام رساں کی اس تقریر کو سنکر ملکۂ جہاں بہت متاثر ہوئی اور اُس کی آنکھوں سے بے اختیار آنسو جاری ہو گئے۔ یہ مضمون حضرت امیر نے جس خوبی کے ساتھ ادا کیا ہی اس کی تعریف سے میری زبان و بیان قاصر ہیں۔ لطیف تشبیہوں اور نازک استعاروں کا تسلسل نہایت خوب واقع ہوا ہی۔ شعرائے عجم کے کلام میں شاید مشکل ہی سے اس کا جواب مل سکے ؎

چو آں خونابہ قطرہ قطرہ در جوش — چو دُرّ و لعل با نو کرد در گوش
دل از یاقوتِ گوشش سفتہ تر گشت — دو چشمش ہمچو گوشش پر گہر گشت

آخر کار ملکہ جہاں نے سلطان سے خفیہ طور پر اجازت حاصل کی اور گھر کے چند خاص آدمیوں کی موجودگی میں خضر خاں اور دولرانی کا چپ چاپ نکاح ہو گیا ؎

نہفتہ با درونی خاصۂ چند — نشست و عقدِ کابیں کرد پیوند

رسم و رواج کے مطابق لڑکے اور لڑکی کو اپنے رشتہ ناتے کے معاملہ میں بہت کم دخل ہوتا ہی۔ اور اس ضروری معاملہ میں ان سے شاذونادر ہی رائے لی جاتی ہی۔ بلکہ اکثر جگہ شرفا میں کنواری لڑکیوں کا اپنے رشتہ میں دخل دینا اور اپنی رائے کا اظہار کرنا معیوب سمجھا جاتا ہی۔ معلوم ہوتا ہی کہ مسلمانانِ ہندوستان میں یہ رسم بہت قدیم زمانہ سے چلی آتی ہی۔ خضر خاں کی پہلی شادی اُس کی مرضی کے خلاف ہوئی اور وہ شرم کی سبب سے اپنے ماں باپ کے منشا کے خلاف لب کشائی نہ کرسکا اور یہ ایسی بات ہی جو ملکہ جہاں اور قصرِ شاہی کی مستورات کو اچھی طرح معلوم تھی اور اس کا اُن کو اندیشہ تھا مگر غالباً وہ سمجھتی ہونگی کہ شادی ہو جانے بعد دولرانی کا خیال اُس کے دل سے خود بخود جاتا رہیگا لیکن یہ خیال اُن کا غلط ثابت ہوا اور خضر خاں کی عشق و شیفتگی میں جو اُس کو دولرانی کے ساتھ تھی اس شادی سے کوئی کمی واقع نہیں ہوئی۔

خضر خاں کے لیے جب لمحاے فراق ناقابل برداشت ہو گئے اُس نے دیکھا کہ والدین کی غفلت اور لاپروائی بدستور جاری ہی تو اُس نے مجبوراً اس معاملہ میں خود ہی ریشہ دوانی شروع کی اور ایک محرمِ راز کو روبراہ کرکے اپنی والدہ ملکہ جہاں کی خدمت میں بھیجا جس نے خضر خاں کی حالتِ زار نہایت موثر پیرایہ میں بیان کی اور کہا کہ بھتیجی کی خاطر بیٹے کو ہلاک کرنا کسی طرح جائز نہیں ہو سکتا۔ اگر کچھ عرصہ تک اور یہی غفلت رہی تو سوا کفِ افسوس ملنے کے کوئی چارۂ کار نہو سکیگا ؎

کجا شاید کہ با ایں تختِ شاہی ۔۔۔ بود فرزندت اندر سینہ کاہی

فتادہ ہر طرف بی قیمت و خوار — چو آبِ چشمِ عاشق بر درِ یار
ہمی بارید سیّاراتِ پر نور — کہ ابر از پیشِ مہ شد ناگہاں دور
مشاطہ پردہ را از پیش برداشت — ستارہ ز آفتابِ خویش برداشت
پدید آمد مہے کاندر نظارہ — دلِ مہ پارہ شد زاں ماہ پارہ

جلوہ اور اُس کی رسموں کے ادا ہونے کے وقت خضر خاں کی جو اندرونی حالت تھی اُس کو حضرت امیر خسرو اس طرح پر بیان فرماتے ہیں ؎

شد اندر جلوہ چوں خورشیدِ افلاک — عروسِ پاک تن در حجلۂ پاک
بلند آئینۂ مہرِ سمایش — بجلوہ بود در خوردِ نمایش
ولیک آں آئینہ چوں در حمل بود — بحالِ خضر خاں نعم البدل بود
ہمہ شاد از خضر خانِ غم اندیش — خضر خاں ہم ولیکن با غمِ خویش
نہ از خویش و نہ از خویشاں خبر داشت — کہ تن آں جا و دل جائے دگر داشت
بروں گل بر عروسِ خویش میزد — درونش خارِ ہجراں نیش میزد
دو چشمش ماہ را نظّارہ میکرد — مہِ دیگر دلش را پارہ میکرد
بلب نامِ عروسِ خانہ می گفت — بجاں پیشِ خیالِ افسانہ می گفت
پس از جلوہ چو بر شد بر سرِ تخت — قراں کردند باہم دولت و بخت
گہرہائے دگر بیروں شد از دُرج — مہ و خورشید باہم ماند در بُرج

خضر خاں کا نکاح دولرانی کے ساتھ

ہندوستانی مسلمانوں میں موجودہ

بہر کس ہدیہ داد ند از خزائن — خراجِ مصر و محصولِ مدائن
چو رسم کارِ خیرِ پادشاہاں — ق — بسر شد بر مرادِ نیک خواہاں
بہ آئینے کہ رفت آں سو سرافراز — بدولت گاہِ خود شد ہمبراں ساز
نشستہ بود بیروں سوے خنداں — درون با دَرد و داغِ دردمنداں
بروں زر بفتِ شاہاں بستہ ساز — دروں چوں زربر آتش در گداز
چو صدرِ بزرگاں مجمرِ عود — دروں پُر آتش و بیروں زر اندود

رخصت اور اُس کے متعلق رسمیں

غرّہ ذیحجہ شبِ دو شنبہ ۱۱۰۰ھ حسب اختیار منجمین ایک پہر رات گزرنے کے بعد شاہ زادہ محل میں داخل ہوا۔ زرنگار فرش پر ایک پر تکلّف کرسی بچھائی گئی اور اُس پر شاہزادہ بٹھایا گیا۔ موتیوں اور جواہرات کی بکھیر ہوئی۔ موتیوں کے نورانی ستارے برس رہے تھے کہ اچانک چاند کے سامنے سے ابر دُور ہو گیا ؎

سریرِ سر با وجِ ماہ بردہ — مہش خورشید را از راہ بردہ
نہادہ کرسئے بر گوہریں فرش — کہ بود آں ہمسر و ہم پایۂ عرش
برآں کرسی نشست از رسمِ شاہاں — چو بر چرخ آفتاب صبحگاہاں
چناں در بارش آمد گوہر و دُر — کہ گردوں خواست تا دامن کند پُر
ز گوہر نازنیناں را تہِ پاے — شد اندر آبلہ ہاے گہر ساے
گہرہاے کہ ہر یک را ز اُمید — بصد خونِ جگر پروردہ خورشید

شه و شهزاده شمس الحق که جاوید / جهان آباد چون تابنده خورشید

برآمد بر کمیتِ تند پر جوشش / چنان کز دودِ او شد چرخ بیهوش

چنان شد بانگِ بسم الله سوی ماه / که گفتند اختران الحمد لله

زحل چون هندو از ره خال میرفت / فلک بر وی هداک الله می گفت

دوان پیشِ براقش خسروان باد / چو گلهائے پیاده در رهِ باد

بخنده تیغها چون برق در میغ / بعطسه آفتاب از خندهٔ تیغ

عماریهائے زرّین گوهر آمود / ملمّع چرخ را کرده زراندود

بگردش تیغ و خنجر دسته دسته / رهِ چشمِ بد از پولاد بسته

زمین در زیرِ لولوے خطرناک / تو گوئی ژاله باریده است بر خاک

بدین سان کایزدش یاریگر آمد / به ایوانِ الپ خانی در آمد

براتِ سدرهٔ و طوبے نهالش / نشست اندر میانِ چارپالش

فلک حیران ز زیبائیش مانده / گهے سیاره گه ثابت فشانده

بدورِ حلقهائے آسمانی / فلک در خواندنِ سبع المثانی

بترتیب آن چنان کاقبال میخواست / نشستند اهلِ اقبال از چپ و راست

جهان صدر آن شریحِ آسمان قدر / جهانِ در معنی ریخت از صدر

بمقدارے که ملکے را بود نقد / بهم بست آفتاب و ماه را عقد

نثار افگن رسیدند اهلِ درگاه / ز خرمنهائے گوهر تنگ شد راه

کے لیے مخصوص خیمے نصب کیے گئے تھے جہاں قرآن و حدیث کے وعظ و تذکیر کا سلسلہ جاری رہتا تھا۔

فراواں قبہا از اہلِ پرہیز | شدہ آواز قرآں آسماں خیز
بجا نہا لحنِ داؤدی نشاندہ | کتابِ مصطفےٰ بے لحن خواندہ
نیا شیہاے شیریں شکریں بار | فرشتہ چوں مگس گشتہ گرفتار

برات کا جلوس اور نکاح تین سال تک شادی کے ساز و سامان تیار ہوتے رہے اور جب ان کی تکمیل ہو چکی اور منجموں نے ساعتِ سعید مقرر کی تو شاہزادہ شمس الحق خضر خاں بسم اللہ کے تیز و تند گھوڑے پر سوار ہوا۔ تمام اُمرا اور صُدور پیادہ پا ساتھ ہوئے ہاتھیوں پر زرّیں عماریاں کسی ہوئیں تھیں اور چاروں طرف برہنہ تلواروں اور خنجروں سے نظر بد کا راستہ بند کر دیا گیا تھا۔ راستہ میں موتیوں اور جواہرات کی بکھیر ہوتی جاتی تھی یہاں تک کہ جلوس الپ خاں کے مکان پر پہنچا۔ شاہزادہ نے مسند پر جلوس فرمایا اور تمام اعیانِ سلطنت اور ارکانِ دولت اپنے اپنے درجوں کے مطابق داہنے اور بائیں بیٹھے۔ ۲۳ رمضان المبارک ۷۱۱ھ کو صدر جہاں نے منجموں کی اختیار کی ہوئی ساعت سعید میں ایک پُر معنی خطبہ پڑھا اور ایک گرانقد مہر پر دونوں کا عقد کر دیا۔ تمام حاضرین پر موتیوں اور جواہرات کی بکھیر ہوئی۔ لوگوں کو بڑی بڑی قیمتی چیزیں بطور انعام عطا کی گئیں۔ اور نکاح سے فراغت کے بعد یہ جلوس اُسی ترتیب کے ساتھ واپس آیا۔

رسن بازاں بہ بالائے سنہا | چو دلہا گیسواں را در شکنہا
نہ با آں حبل پیچاں کردہ بازی | کہ خود با رشتۂ جاں کردہ بازی
ز دستِ بو العجب گوئے آسماں گیر | بسانِ گردِ مہرہ توسنِ پیر
فرو بردہ مشعبد تیغ چوں آب | چو مستسقی کہ نوشد شربتِ ناب
بہ بینی نیز گزلک را فرو خورد | چو آبے کز رہِ بینی خورد مرد
جہاں از خردِ چنبر ہمہ گراں تن | چو پیل از روزن و اشتر ز سوزن
نمودہ چہرہ بازاں گونہ گوں ریو | گہے خود را پری کردہ گہی دیو
ز دہر آموختہ گوئی دو رنگی | کہ گہ رومی نماید گاہ زنگی
پری رویانِ ہندی جادوے ساز | زلب کردہ درِ دیوانگی باز
لباسِ دیو گیری شاں تنک دام | پری را سایہ بگرفتہ در اندام
گرفتہ چوں پیالہ تال در دست | نہ از می کز سرودِ خویشتن مست
سرودِ دلکش از لبہاے خوباں | شتاباں سوے گردوں پاے کوباں
برقص و جست خوبانِ ہوا باز | نہادہ پاے بر بالائے آواز
پرندہ ہمچو طاؤس انِ والا | معلق زن کبوتر ساں ببالا
بجستن فرقِ شاں گشتہ فلک سائے | نگاہِ رقص بیزار از زمیں پائے
عرق کز روے ہر طناز می ریخت | کرشمہ می چکید و ناز می ریخت

اور لطف یہ ہے کہ ان تمام کھیل تماشوں اور خرافات کے ساتھ ساتھ اہلِ علم اور پرہیزگار

رسیدہ صورتِ قبہ بانجم — درونِ چشمِ انجم گشتہ مردم
فرس گوئی کہ درخواہد دویدن — پری گوئی کہ برخواہد پریدن
ہر جانب کہ مردم بر زمین رفت — ہمہ بر فرشِ دیبا ہا چنین رفت
زبس شارع کہ خفت اندر زرِ ناب — زمین اکنون ندید الا کہ درخواب

غرض کہ نوبت اور شادیانے، تلوار اور خنجر کے کرتب دکھانے والوں کا اکھاڑے نٹوں اور شعبدہ بازوں کے تماشے گیند کا آسمان میں اچھالنا، تلوار کو پانی کی طرح گنگجا ناک کے راستے چاقو چڑھالینا، بہروپیوں کے سانگ، ولایتی اور ہندوستانی راگ اور باجے ہندوستانی گانے والیوں کے ناچ اور راگ کی محفلیں، جابجا منجنیقوں کا نصب کیا جانا اور ان سے روپئے اور اشرفیوں کی بارش کا ہونا، یہ تمام باتیں ہیں جن سے اس جشن کو زینت دی گئی تھی ؎

شدہ در تیغ رانی تیغ راناں — دو گردہ مو دو موئے چوں جواناں
دہل در بانگ رخشاں پیشِ او تیغ — چو بانگِ رعد و رخشِ برق در میغ
بخنجر ہائے چوں پرِ مگس صاف — مگس پراں دو نیمہ کردہ بی لاف
برآوازِ دہل مردِ سلح کار — معلق زن بنوبت نو بتی دار
ہر آں بازی کہ بودہ آسماں را — بدل افگندہ دہر از پردہ آں را
سپہرِ بوالعجب از ہفت پردہ — جہاں را دار بازی راست کردہ
بگردش دار باز آں بر سرِ دار — شدہ سرگشتہ زینساں چرخ دوار

کہ ہندوستان کی بہت سی رسمیں مسلمانوں کے اعلیٰ طبقوں میں اُسی وقت جاری ہو چکیں تھیں۔ اس جشن شادی میں تمام شہر اور کوچہ و بازار کی آرایش کی گئی۔ جا بجا ڈیرے خیمے استادہ کیے گئے اور زرّیں پردے اور شامیانے برپا کیے گئے۔ تمام در و دیوار پر عجیب و غریب نقوش و تصاویر آویزاں و نمایاں کی گئیں۔ گھوڑوں اور پریوں کی حیرت انگیز اور دلفریب مورتیں دیواروں پر نقش کی گئیں اور تمام سڑکوں اور گلی کوچوں میں ریشمین فرش بچھائے گئے ؎

اِشارت کرد تا در گردشِ دہر ‏ — ‏ بیارایند یکسر کشور و شہر
کمر بربست در کارش زمانہ ‏ — ‏ بچرخ آمد خزانہ در خزانہ
جہاں در نغمۂ شادی شد آفاق ‏ — ‏ کہ در رقص آمد ایں نُہ سقف شش طاق
بگرد اگردِ قصرِ بادشاہی ‏ — ‏ برآمد قبہ از مہ تا بماہی
جہاں از قبہائے کارداراں ‏ — ‏ شدہ چوں روئے دریا در زِ باراں
مرصّع پردہا چوں چرخ زانجم ‏ — ‏ شدہ انجم دراں در و گہر گم
بہر زر دوزیِ مہرِ زر انگیز ‏ — ‏ نظر با صد تعجب دوختہ تیز
ہر آں کلہ کہ برکردند آں را ‏ — ‏ شد استر ابرہائے آسماں را
کشیدہ تا بگردوں سائبانہا ‏ — ‏ فرو پوشیدہ عیبِ آسمانہا
مہ و خورشید ہمچوں تپی و حور ‏ — ‏ بشادروانِ عصمت ماندہ مستور
بہر دیوار نقشے کردہ پرکار ‏ — ‏ فلک حیراں در و چوں نقشِ دیوار

برہنہ پا و سر از جا بروں جست ۔ ز مکتب سوے سرو بے پا بروں جست

ہمی شد چوں الف زاں حرف معلوم ۔ بجاناں قایم و از خویش معدوم

غرض کہ یہ وحشتناک خبر سنکر شہزادہ مکتب سے بے تحاشا بھاگا اور دولرانی کے سکھپال کو جا پکڑا دونوں ملکر خوب روے اور طرفین میں محبت کی نشانیوں کا تبادلہ ہو کر ایک دوسرے سے رخصت ہوئے ؎

چو ہر دو یادگار مہربانی ۔ رسانیدند یک دیگر نہانی

وداعِ یک دگر کردند گریاں ۔ بطوفاں ہر دو غرق ہر دو بریاں

شتاباں گشت زاں سو ماہ را مہد ۔ وزیں سو باز گشت ایں مہدیِ عہد

پری چوں بر پرید و رفت خوں باد ۔ سلیماں زادہ را دیوانگی زاد

توانے داشت آں فرزندِ جمشید ۔ کہ باز آرد سلیماں را ز خورشید

ولیکن چوں سلیماں بود بر جاے ۔ بہ تعظیمِ سلیماں گشت ازاں راے

جشنِ شادی اوپر بیان ہو چکا ہی کہ اول خضر خاں کا رشتہ سلطان علاء الدین نے دولرانی کے ساتھ کر دیا تھا اور اُس کے بعد دوسرا رشتہ الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ ہوا جو ملکہ جہاں کی بھتیجی ہی۔ پہلے رشتہ کا فسخ ہو جانا اگرچہ حضرت امیر کے بیان سے ثابت نہیں ہوتا لیکن اِس میں شبہہ نہیں کہ وہ مضمون حیز التوا میں ضرور پڑ گیا اور الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ شادی ہونی قرار پائی۔ اس داستان کو حضرت امیر خسرو نے نہایت تفصیل اور دہوم دھام کے ساتھ بہت دلچسپ پیرایہ میں لکھا ہی۔ اس سے ثابت ہوتا ہے،

اشارت کرد کاناں کاہلِ کارند | زقرد را اُبدرج لعل دارند
بفرمانِ مَہِ پوشیدہ تمثال | روانشد زہرہ دُپرویں بدنبال
رواں سیّارہ پرّاں تر ازطیر | بسوے شمسِ دالاشد سبک سیر
فگنداں گلستاں اخار خارے | کہ سروت اندسوے لالہ زارے

یعنی ملکہ جہاں کے حکم سے دولرانی روانہ ہوئی اور سہیلیاں اُس کے پیچھے پیچھے تھیں فوراً ایک ہرکارہ جو پرندے سے زیادہ تیز رو تھا شمس الحق خضر خاں کی خدمت میں حاضر ہوا اور اس واقعہ کی اُس کو خبر دی۔ مَہِ پوشیدہ تمثال، ملکہ جہاں۔ زہرہ، دولرانی پرویں، سہیلیاں۔ سیارہ، قاصد۔ شمس والا شمس الحق خضر خاں۔ باقی استعارے ظاہر ہیں۔ خضر خاں اس وقت اُستاد کی خدمت میں حاضر تھا۔ اس خبر کو سنکر اُس کی جو حالت ہوئی اُس کو ان الفاظ میں بیان کرتے ہیں ؎

شہ آں دم بود حاضر پیشِ اُستاد | کتابِ عاشقی را شرح میداد
سخن در قصّۂ یوسف کہ ناگاہ | خبر گوئے زلیخاش آمد از راہ
مژہ چوں دیدۂ یعقوب تر کرد | زحالِ بیت احزانش خبر کرد
چو بشنید آں خبر جانِ عزیزش | نماند از جاں خبر از ہیچ چیزش
جمالِ یوسفی را سود برخاک | زداز مہر زلیخا پیرہن چاک
چو گرگِ بے گنہ افتاد بیروں | ہمش پیراہن وہم چہرہ پرخوں
کتاب و سبق و خط بر جائے بگزاشت | قلم از دست و کفش از پائے بگزاشت

تباراجِ طبیعت حیرت و شرم | کجا بازارِ رعنائی شود گرم
قوی گشتہ ز غیرت عشق را حال | قوی دستانِ شہوت گشتہ پامال
کماندارانِ رغبت تیر در شست | نہ امکانِ زدن بر آہوے مست
ہوائے دل ہمیگرداز درون جوش | تحیر بانگ بر می زد کہ خاموش
جوان شیرے نے کارِ خویش خنداں | کہ صیدش پیش وا و بر بستہ دنداں
تنش را باچنان زور دلیری | گسستہ عشق باز دہاے شیری
بلے نازِ غزالانِ قصب پوش | دہد شیرافگنان را خوابِ خرگوش
چو مرغ بستہ دل در سبزیِ شاخ | پریدن پیش ممکن نیست گستاخ
چو چشمے سرخ شد در لالہ رنگے | عجب نہ بود گر آید پا بسنگے

خضر خاں اور دولرانی کے عشق و محبت کا چرچا شاہی محلات میں زیادہ ہونے لگا ملکہ جہاں کو اس کی خبریں پہنچیں اور یہ واقعہ اس کے نزدیک ثبوت کو پہنچ گیا تو اس نے حکم دیا کہ دولرانی تو قصرِ لعل بھیجدی جائے چنانچہ ملکہ جہاں کے حکم کے مطابق دولرانی کو سنگھاسن میں بٹھا کر جو غالباً اس زمانہ کی کوئی سواری ہے مع سہیلیوں اور کنیزوں کے قصر لعل کی طرف روانہ کر دیا۔ اس واقعہ کی خبر فوراً خضر خاں کو دی گئی ۵

صواب آں شد گزاں فردِ پرِ نور | بقصر لعل سازد جائے آں حور
نشاند اندر سکھاسن آں پری را | چو گردوں زر ترازد مشتری را

---

۵ بطور تخت رواں ایک سواری تھی ۱۲ حسرت

ابر اُٹھتا ہی جو دنیا کو تیرۂ و تار کر دیتا ہی ٥

از انجا کہ آہِ عاشق فتح در ہاست | نیاز دردمنداں را اثر ہاست
بر آمد تیرہ ابرے ناگہ از غیب | ہمہ گلہائے انجم کردہ در جیب
گرفت از پیشِ گردوں پردہ داری | نہاں شد ماہ در شبگوں عماری
چناں می جست برق از بامِ افلاک | کہ بودش بیمِ افتادن سوئے خاک
چناں گیتی در ابر و باد شد گم | کہ چوں خس می پرید از باد مردم
قیامت بود گیتی جملہ تاریک | قرانِ آفتاب و ماہ نزدیک

خضر خاں دولرانی کے مکان میں پہنچتا ہی اور عاشق و معشوق دونوں حیرت زدہ کھڑے رہ جاتے ہیں ٥

ستادہ ہر دو چوں دو سروِ نوخیز | بیکدیگر نظر ہا داشتہ تیز
دو دیدہ چار گشتہ گاہِ دیدار | بدیدن زیرِ منت ماندہ ہر چار
دو مردم در دو چشمِ یکدگر نور | چو دو دیدہ بیکجا و زہم دور
دو سیارہ قراں کردہ بیک برج | زہم بے بہرہ چوں دو در بیک درج
دو طاؤسِ چو ان باہم رسیدہ | ولے طاؤس ہر دو پر بریدہ
دو گلبن در یکے گلشن شکر خند | ببوے یکدگر از دور خرسند
دو شمعِ شکر افشانِ شب افروز | زسوزِ یکدگر افتادہ در سوز
دو بیدل رو برو آوردہ مشتاق | نظر ہا جفت و دلہا جفت تن طاق

اپنی مسہری پر ایک تکیہ کو لٹا کر اور اُس کو اپنی چادر اڑھا کر دولرانی کی ملاقات کی لیے روانہ ہوتا ہی - چاندنی رات اور اس کی خوشگوار خنکی کی تعریف میں فرماتے ہیں

شبے دادہ جہاں از نورِ روز | مہے چوں آفتابِ عالم افروز
فلک نورے کہ گرد آوردہ از مہر | ازاں گلگونہ کردہ ماہ را چہر
نمودہ آفتابِ آسماں قدر | جمالِ خویش در آئینۂ بدر
مہے خورشید وام از نورِ جاوید | دو چنداں باز دادہ وامِ خورشید
ستارہ زیرِ نورِ آسماں پوش | بسانِ نوعروساں پنیاں پوش
رخِ ہفت اختر اندر ہفت پردہ | بحسن آرائشِ ہر ہفت کردہ
فلک دل بستہ در بیدل نوازی | کواکب یکدگر در عشقبازی
بخوابِ خوش جہانے آرمیدہ | ازیں خوشتر جہاں خوابے ندیدہ

زمستان در ہواءِ آں کہ مشتاق | نہ باشد یک نفس از جفتِ خود طاق
قصب پوشے کہ بریاری رسیدہ | بر چوں شکر اندر نے خزیدہ
بر آتش دستہا در کوے منزل | چو مشتاقے کہ دارد دست بر دل
بزرگاں قاقم و سنجاب بر دوش | فرودستاں چو رو بہ پوستیں پوش
چو گل زردار در خز کردہ در خز | برہنہ مفلساں چوں در خزاں رز

خضر خاں کی دعا کارسازِ حقیقی کی جناب میں مستجاب ہوتی ہی اور غیب سے ایک

خضر خاں کرد ے از دوش نگاہے — برآورد ے ز دل ز دیدہ آہے
دو لرانی ہم از دنبالۂ چشم — بدید ے وفگند ے شعلہ در چشم
خضر خاں راست کرد ے موزہ از پیش — چنیں کرد ے سلام دلبر خویش
سمنبر خدمت دیگر گرفتے — گل افگند ے بخاک و برگرفتے
جسد ہا دور جا نہا یک دگر یار — زبا نہا گنگ و ابرو ہا بگفتار
بپرسش ہر نظر زیں سو بیانے — بپاسخ ہر مژہ زاں سو زبانے
جگر بے صبر و تنہا در قناعت — مژہ در چشم و لبہا در شفاعت
بہر این رو درونِ او جگر وش — بنازاد از درونِ این جگر کش
درونِ یک دگر در رفتہ پنہاں — نہ قالب در میاں گنجیدہ نے جاں
دو آئینہ گر از رسمِ خیالے — رود دریکد گر نبود محالے
دو شمع ارچہ بوند از یکدگر دور — ولے پیوند یابد نور با نور

اس کے بعد حضرت امیر خسرو نے ایک دوسری دلچسپ اور مفصل ملاقات کا نقشہ دکھلایا ہی جس کی قرارداد طرفین سے بذریعہ رازداروں کے پہلے سے ہو چکی تھی۔ اس بیان میں متعدد مواقع شاعری کے پیدا کئے گئے ہیں۔ اول اس چاندنی رات کی روشنی اور نورانیت اور اُس کی خوش گوار ٹھنڈک کا بیان ہی۔ مگر یہ چاندنی خضر خاں کے مقصد میں حارج تھی کیونکہ بغیر ظلمات کے آبِ حیات تک پہنچنا ناممکن تھا۔ اس لیے حضرت امیر ایک ابر کا ٹکڑا پیدا کرتے ہیں جس سے تمام عالم تیرہ و تار ہو جاتا ہی اور خضر خاں

چو ایں اندیشہ محکم گشت شہ را
نویدِ خواستگاری داد مہ را

الپ خاں کاں بلندی یافت از بخت
پذیرفت آن مبارک مژدہ از تخت

قصرِ شاہی کی مستورات کو جب یہ راز ظاہر ہوا تو خیر اندیشی اور نیک خواہی کی راہ سے اُن کی ایک جماعت ملکہ جہاں کی حضور میں حاضر ہوئی اور عرض کرنے لگی کہ الپ خاں کی لڑکی بھی کوئی غیر نہیں ہے وہ بھی آپ ہی کی لڑکی ہے ایسا نہو کہ خدانخواستہ اُس کو کوئی تکلیف یا رنج پہنچے۔ یہ معاملہ ایسا نہیں ہے جس سے غفلت یا لاپروائی کی جائے۔ خضر خاں کا رشتہ جس وقت سے اعلیٰ حضرت نے دولرانی کے ساتھ کر دیا ہے اُسی کے نام پر والہ اور دیوانہ ہو رہا ہے۔ دوسری لڑکیوں کیطرف اُس کو مطلق توجّہ نہیں ہے۔ اس لیے سب کے مشورہ سے یہ قرار پایا کہ دونوں کو الگ کر دینا چاہیئے اور دونوں کے لیے جُدا جُدا مکان مقرر کر دیئے گئے ؎

صواب آں شد کہ دو لولوی یک برج
شود ہر یک چراغے در دگر برج

خوش آمد ایں سخن بانوے شہ را
دو منزل شد معیّن ہر دو مہ را

بجائے شہ شد و جاے دگر دوست
دو جاں یکجا و فارغ پوست از پوست

ہمیں شد رسمِ دورانِ ستم ساز
کہ نتواند دو کس را دید دمساز

غرض ہر یک بخلوت گاہِ خود رفت
بپائے دیگراں نہ از پائے خود رفت

ہفتہ عشرہ کے بعد کبھی کبھی ملاقات ہوتی تھی اُس کا نقشہ دکھلاتے ہیں ؎

پس از یک ہفتہ آں ماہِ دو ہفتہ
بخدمت آمدی از تاب رفتہ

شدے ہر سو کہ آں خورشید پایہ | صنم رفتے بدنبالش چو سایہ
نبودے زو جدا در گاہ و بیگاہ | چو نور از آفتاب و پرتو از ماہ
دو دیدی شمس و الا ہم پس و پیش | ز تاب مہر سوے سایۂ خویش
بیک جا خوردشاں بودے جدا خواب | نہ خوردندے دمے بے یکدگر آب

خضر خاں کا رشتہ الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ

اب دولرانی نے نویں برس میں قدم رکھا اور خضر خاں بھی سن بلوغ کو پہنچا۔ ایک روز سلطان نے ملکہ جہاں کو تنہائی میں طلب کیا اور کہا کہ اب ماشاءاللہ خضر خاں جوان ہو گیا ہے اس کی شادی کی فکر ہونی چاہیئے۔ آخر کار باہمی مشورہ سے یہ قرار پایا کہ خضر خاں کے ماموں الپ خاں کی لڑکی سے رشتہ کا پیغام بھیجا جاوے جو ملکہ جہاں کی بھتیجی ہے۔ الپ خاں نے نہایت خوشی اور فخر کے ساتھ اس رشتہ کو منظور کیا۔ اس رشتہ میں ملکہ جہاں کی رائے زیادہ غالب معلوم ہوتی ہے۔ کیونکہ خاندانی تعلقات کا خیال عورتوں میں زیادہ مستحکم ہوتا ہے اور وہ خاندانی رشتوں کو غیر کفو کے رشتوں پر ہمیشہ ترجیح دیتی ہیں۔ حضرت امیر خسرو کے الفاظ سے بھی کچھ ایسا ہی مضمون مترشح ہوتا ہے ؎

پس آنگہ عزم شد سلطان دیں را | ہم آں معصومۂ پردہ نشیں را
کہ چوں خال خضر خاں الپ خاں است | کہ زیب چہرۂ دولت بداں است
بدرج عصمتش دُر ‌ یست مستور | کہ چوں خورشید نتواں دیدش از نور
کنندش با ہزاراں ارجمندی | بعقد آں زمرد عقد بندی

والیِ گجرات کے ساتھ قتل کیا گیا۔ یہ شخص عہد علائی میں کبھی نام آور نہیں ہوا اس لیے ایسی عظیم الشان مہم میں اُس کا سپہ سالار ہونا بعید از قیاس معلوم ہوتا ہے۔

خضر خاں کا رشتہ دولرانی کے ساتھ

دولرانی حرم سرا میں داخل ہو کر خاص شاہی محل میں رہنے لگی ایک روز سلطان نے خلوت میں خضر خاں کو طلب کیا اور ملکہ جہاں کو اشارہ کیا جو تجویز ہوئی ہے اُس کو ظاہر کر دینا چاہیئے۔ ملکہ جہاں نے کہا کہ حضور کا منشاء مبارک ہے کہ تمھاری شادی دولرانی سے کی جائے۔ خضر خاں ما کی شرم سے کچھ نہ کہہ سکا اور چُپ چاپ باہر چلا آیا لیکن دولرانی کی محبّت اُس کے تمام رگ و پے میں سرایت کر گئی۔ اس وقت خضر خاں کا سن دس سال اور دولرانی کی عمر ۸ سال تھی۔ دولرانی کو اس رشتہ کی خبر نہ تھی مگر وہ اپنے بھائی کی شباہت کی وجہ سے جو خضر خاں میں کچھ پائی جاتی تھی خضر خاں سے محبّت کرتی تھی لیکن خضر خاں واقف تھا کہ وہ کسی روز اُس کی دُلہن بننے والی ہے۔ دونوں اکثر اوقات ساتھ ساتھ رہتے اور نہایت شوق سے کھیلا کرتے تھے ؎

ببازی بود شاں عشقے کہ یک دم	نبودندے جُدا در بازی از ہم
نبُد چوں عشق در بازی مجازی	شد آں بازی در آخر عشقبازی
چو طفلانے کہ باہم لعب سازند	بہم گہ طاق و گاہے جفت بازند
نہانی باختندے آں دو مشتاق	ز طاقِ ابرواں ہم جفت و ہم طاق
بہر بازیگہے۔ چوں حسن و سالال	دویدے خرد شیرے با غزالال

حضرت امیر خسرو کے بیان میں ان دونوں حملوں میں اُلغ خاں کا نام بحیثیت سپہ سالاری کے متعدد مقامات پر آیا ہی اور یہ بظاہر ایک ہی شخص معلوم ہوتا ہی لیکن واقع میں ایسا نہیں ہی۔ پہلے حملہ میں جس اُلغ خاں کا ذکر ہی وہ الماس بیگ اُلغ خاں ہی جو سلطان علاء الدین کا بھائی ہی جیسا کہ فرشتہ سے صراحتہً اور ضیاء برنی سے ضمناً متبادر ہوتا ہی۔ اِس اُلغ خاں نے باختلافِ اقوال مورخین قلعۂ رنتھنبور کے فتح ہونے کے کچھ ماہ بعد ۷۰۰ھ یا ۷۰۲ھ میں وفات پائی۔ یہ ظاہر ہی کہ دوسرے حملہ میں جو ۷۱۱ھ میں ہوا یہ اُلغ خاں سپہ سالار نہیں ہوسکتا۔ ضیاء برنی نے اس حملہ کا ذکر نہیں کیا۔ فرشتہ دونوں ناموں میں فرق کرتا ہی۔ پہلے حملہ میں الماس بیگ اُلغ خاں اور دوسرے حملہ میں اُلغ خاں والیِ گجرات لکھتا ہی۔ اور نیز آگے چلکر لکھتا ہی کہ سلطان علاء الدین نے اُلغ خان کو گجرات سے بلایا اور قتل کرادیا۔ یہ خضر خاں کا ماموں اور خسر ہی۔ اس کا نام حضرت امیر خسرو نے جہاں نظم فرمایا ہی الپ خاں لکھا ہی علیٰ ہذا القیاس ضیاء برنی بھی اُس کو اسی نام سے یاد کرتا ہی۔ پس کافی غور و فکر کے بعد میری قطعی رائے یہ ہی کہ دوسرے حملہ میں جس اُلغ خاں کا نام آیا ہے وہ الپ خاں ہی اور کاتبوں اور مصحّحوں کے تصرفات نے اُس کی صورت کو تبدیل کر کے اُلغ خاں بنادیا ہی جن میں پہلے ہی کچھ زیادہ فرق نہ تھا۔ اور یہی وجہ ہی کہ بعض نسخوں میں بجائے الغ خاں کے الف خاں پایا جاتا ہی (ملاحظہ ہو صفحہ ۸۶ سطر ۱۵ مع اختلافات)

فرشتہ نے سلطان علاء الدین کے آخر عہد سلطنت کے واقعات میں ایک اور الغ خاں کا ذکر کیا ہی جس کا نام نظام الدین الغ خاں ہی جو جالور کا حاکم تھا اور جو اپنے بھائی اُلغ خاں

فوراً مجتمع ہوگئے اور دشمن کے مقابلہ کے لیے صفیں درست کرلیں۔ یہ فوج حقیقت میں بھیم دیو کی فوج تھی جو راے کرن سے رخصت ہو کر دیولدی کو اپنے بھائی کے واسطے لیے جا رہا تھا غرض کہ دونوں فریق مصروف پیکار ہوگئے۔ ہندو مغلوں اور خلجیوں کے آہن دوز تیروں کی تاب نہ لا سکے اور راہِ گریز اختیار کی۔ ایک تیر دیولدی کے گھوڑے کے ایسا کاری لگا کہ وہ جہاں تھا وہیں رہ گیا۔ فوج کے جوان غنیمت کی تلاش میں اُس کے گرد جمع ہوگئے فوراً ایک لونڈی چلائی کہ او بے رحمو دیولدی یہی ہے۔ اِس کی عزت و حرمت کا خیال رکھو اور اپنے سردار کے پاس لے چلو۔ سپاہی یہ مژدۂ فرحت فزا سنکر ہَوا ہوگئے اور الغ خاں کی خدمت میں اُس کو لا حاضر کر دیا۔ الغ خاں اس غیر متوقع کامیابی کی خوشی میں پھولا نہ سمایا اور خدا کا شکر بجالایا اور بلا توقف گجرات کی طرف چل کھڑا ہوا اور وہاں سے پالکی میں سوار کرکے دہلی کو روانہ کر دیا اور دیولدی اواخر ۷۰۶ھ میں سلطان کے حضور میں پہنچ گئی اور کنولادی کی آنکھوں کو اپنے دیدار سے روشن کیا۔'' ۵

بیا مطرب۔ بسا زابریشم چنگ	بدیں شادی کہ آمد دست در چنگ
چہ رویست ایں کہ چشم کردہ روشن	چہ بویست ایں کہ مجلس کردہ گلشن
نہ ماہِ آسماں اباشد ایں روے	نہ فردوسِ بریں دارد چنیں بوے

گجرات کے ان دونوں حملوں میں بعض ناموں کی نسبت ایک سخت خلجان درپیش ہے۔ ممکن ہے کہ ناظرین کو غلط فہمی ہو جائے اس لیے اُس کا صاف کر دینا ضروری معلوم ہوتا ہے،

اس رشتہ کو منظور کر لیا اور دیولدی کو بھیم دیو کے ساتھ دیوگڈھ بھیجدینے کا فیصلہ کر لیا"

" الغ خاں یہ واقعہ سنکر بہت گھبرایا اور علاء الدین کی تلوار کے خوف سے کانپ اُٹھا اور فوراً سرداران لشکر کو جمع کر کے مجلس مشورت منعقد کی اور کہا کہ بہتر یہ ہے کہ اس وقت جبکہ دیولدی یہاں موجود ہے ایک سخت حملہ کر کے اُس کو حاصل کر لیں ورنہ اگر گوہر مقصود ہاتھ سے نکل گیا تو یہ رُوے سیاہ سلطان کو دکھانے کے قابل نہ رہیگا۔ تمام سرداروں نے اس رائے کو پسند کیا۔ چنانچہ موت پر آمادہ ہو کر سب کے سب کوہستان میں گھس گئے اور نہایت جاں بازی کے ساتھ جنگ کی۔ اس حملہ کے مقابلہ میں رائے کرن کو سخت شکست ہوئی اُس کے تمام ہاتھی اور گھوڑے برباد ہو گئے اور وہ دیوگڈھ کی طرف بھاگ نکلا۔ الغ خاں اس کے تعاقب میں پہاڑوں اور بیابانوں میں بجلی کی طرح کوندتا ہوا جا رہا تھا یہاں تک کہ دیوگڈھ ایک دن کی راہ باقی رہ گیا مگر حصولِ مقصود کی کوئی صورت نظر نہ آئی۔ آخر کار سلطان علاء الدین کے اقبال نے اپنا کام کیا اور ایک عجیب و غریب کیفیت کے ساتھ دیولدی جو مقصود بالذات تھی ان کے ہاتھ آگئی"

"تفصیل اس اجمال کی یہ ہے کہ جب اُلغ خاں رائے کرن اور دیولدی سے مایوس ہوا تو اُس نے آرام لینے کی غرض سے ایک دریا کے کنارہ پر دو دن قیام کیا۔ فوجی سپاہیوں کی ایک جماعت جس کی تعداد تین چار سو ہوگی ایلورا کے غاروں کو دیکھنے کے لیے جو دیوگڈھ کے قریب ہیں الغ خاں سے اجازت لیکر روانہ ہوئی۔ اثناء سیر میں اچانک دکھنیوں کی ایک فوج اُن کو نظر آئی۔ اِن کو خیال ہوا کہ یہ رام دیو کی فوج ہے جو اِن پر حملہ آور ہوئی ہے

اس درخواست کو سُن کر ملک نائب اور الغ خاں کے نام فرمان صادر کیا کہ رائے کرن جو سرحد دکن میں مقیم ہے اُس کی لڑکی دیولدی کو طوعًا یا کرہًا جس طرح ہو سکے حاصل کر کے حضور شاہی میں روانہ کر دیں۔ ملک نائب مالوہ سے گزر کر دکن کی سرحد میں اُترا اور شاہی فرامین ہوشیار اور تجربہ کار سُفرا کے ساتھ رام دیو اور رائے کرن اور تمام رایانِ دکن کے نام روانہ کئے۔ چونکہ ان راجاؤں نے اطاعت قبول نہیں کی اس لئے ملک نائب نے سلطان پور کے علاقہ سے کوچ کر کے دکن کے کنارہ سے سر نکالا۔ اور اُلغ خاں بھی ایک لشکر کثیر لے کر گجرات کی طرف سے کوہستان بگلانہ کی طرف متوجہ ہوا راجہ کرن نے اپنے مقامات کو مستحکم کر کے ثباتِ قدم اور استقلال کے ساتھ جنگ شروع کی۔ اُلغ خاں کے ساتھ چند لڑائیاں ہوئیں جن میں فتح و شکست کا کوئی فیصلہ نہ ہو سکا۔ راجہ رام کے بیٹے سنگلدیو[۵] نے جو دیولدی کو اپنے عقد نکاح میں لانے کا متمنی تھا مگر رائے کرن جو راجپوت تھا ایک مرہٹہ کو بیٹی دینا اپنی کسرِ شان سمجھتا تھا اِس رشتہ کو ٹال رہا تھا اس موقع کو غنیمت سمجھا اور باپ کی اجازت کے بغیر اپنے چھوٹے بھائی بھیم دیو[۲] کو مع تحف و ہدایا رائے کرن کے پاس بھیجا اور پیغام دیا کہ تُرکوں اور ہندوؤں کے درمیاں سخت مذہبی اختلاف ہے اگر آپ اس لڑکی کو جو مابہ النزاع ہے میرے عقد نکاح میں دے کر ادھر بھیجدیں تو مسلمانوں کی فوج آپ کا پیچھا چھوڑ کر اپنے ملک کو واپس لوٹ جائے گی۔ راجہ کرن نے جو ان کی حمایت کا طالب تھا مجبوراً

---

۵ حضرت امیر نے یہ نام سنکھن دیو لکھا ہے ۲ حضرت امیر نے یہ نام بھیلم دیو لکھا ہے

نائب عرض کو سلطان علاء الدین نے مہم دکن پر مامور فرما کر رخصت کیا۔ عین الملک ملتانی حاکم مالوہ اور الغ خاں والی گجرات کے نام شاہی فرمان صادر ہوا کہ وہ اپنے آپ کو ملک نائب کے کمکیوں میں سمجھیں اور کسی حالت میں اُس کے احکام کی خلاف ورزی جائز نہ رکھیں اور اُس کی اطاعت اور فرماں برداری اس طرح پر کریں کہ کسی قسم کی شکایت پیدا نہ ہو سکے"۔

"اُس وقت کنولا دی نے حضور شاہی میں یہ درخواست پیش کی کہ جب میں راجہ کرن کے محل میں تھی تو دو پری جمال لڑکیاں میری گود میں تھیں جب میں نے اپنے نصیبہ کی یاوری سے حضور سلطانی میں حاضر ہونے کی عزت حاصل کی تو وہ دونوں لڑکیاں رائے کے پاس رہ گئیں۔ اب میں نے سنا ہے کہ ان میں بڑی لڑکی بقضائے الٰہی فوت ہو گئی مگر دوسری جس کا نام دیولدی ہے اور جس کو میں چار[1] سالہ چھوڑ کر آئی تھی اس وقت تک زندہ ہے۔ اگر ملک نائب یا الغ خاں کے نام حکم ہو جائے کہ اُس کو میرے پاس پہنچا دیں تو یہ مجھ پر ایک خاص لطف اور بے انتہا مہربانی ہو گی۔ سلطان علاء الدین نے

---

[1] قاضی احمد غفاری کا یہ بیان صحیح نہیں معلوم ہوتا حضرت امیر فرماتے ہیں کہ اس وقت دیولدی کی عمر صرف چھ مہینے کی تھی۔

دوم را عمر شش مہ بود رفتہ — کہ بود آں شش مہ ماہِ دو ہفتہ

اس کو صحیح تسلیم کرنے سے قصّے کے تمام اجزا اپنی اپنی جگہ ٹھیک ہو جاتے ہیں۔ اس لئے کہ پھر امیر خضر خاں اور دولرانی کے رشتہ کے بیان میں لکھتے ہیں کہ اس وقت خضر خاں کی عمر دس سال اور دولرانی کی عمر آٹھ سال تھی۔

دراں دم بود جاں دہ سالہ را ست — کہ ایں ہنگامۂ شادیش برخاست

دولرانی بعقد ہشت سالہ — دو ہفتہ ماہ را بستہ کلالہ

اس سے قطعاً ثابت ہوتا ہے کہ اُس وقت دولرانی کی عمر چھ ہی مہینے کی تھی اور نیز ثابت ہوتا ہے کہ یہ واقعہ ۶۹۶ھ کا ہے

دیولدی کو اُلغ خاں کی خدمت میں لا حاضر کیا اور شاہی حکم کے مطابق وہ ایک جرار فوج کی حفاظت میں دہلی کو روانہ کی گئی اور محلسرا میں داخل ہوئی چنانچہ فرماتے ہیں

بعصمت ہم بدانساں بہرماں پوش | اُلغ خاں را رسانید از سرِ ہوش
الغ خاں در حرم میداشت مستور | چو فرزندِ خودش در پردۂ نور
چو فرماں شد کہ آں ریحانِ فردوس | بشہر آرند چوں بر جبیں در توس
رسانیدند در ایوانِ جمشید | بجلبابِ حیا پوشیدہ خورشید

گجرات کے اس دوسرے حملہ کا ذکر ضیاء برنی نے اپنی مشہور تاریخ فیروزشاہی میں نہیں کیا۔ ملا عبدالقادر بدایونی نے منتخب التواریخ میں ان دونوں حملوں کو باہم مخلوط کرکے ایک بنا دیا ہے۔ ضیاء برنی کے بعض الفاظ سے مُلّا صاحب مغالطہ میں پڑ گئے ہیں۔ اس حملہ کے متعلق میں نے جس قدر واقعات اوپر لکھے ہیں وہ صرف حضرت امیر کے بیان سے ماخوذ ہیں۔ اکثر کتب تواریخ جو اس وقت میرے پیشِ نظر ہیں ان واقعات سے ساکت ہیں۔ البتہ محمد قاسم فرشتہ نے قاضی احمد غفاری مولفِ جہاں آرا کے حوالہ سے اس حملہ کے واقعات کو نہایت تفصیل کے ساتھ لکھا ہے جس کا خلاصہ ناظرین کی آگاہی کے لئے اس مقام پر ثبت کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے۔ اس میں اگرچہ بعض باتیں مکرر معلوم ہوں گی لیکن مجھے یقین ہے کہ ان دونوں بیانوں کو پڑھکر (جن میں پہلا شاعرانہ اور دوسرا مؤرخانہ ہے) اصلی واقعات زیادہ وضاحت کے ساتھ نمایاں ہو جائیں گے۔

"اوائل ۷۰۶ھ[1] میں ملک نائب یعنی ملک کافور ہزار دیناری اور خواجہ حاجی

---

[1] حضرت امیر خسرو نے وقت کی تعیین نہیں کی۔ قصہ کے تمام اجزا کے دیکھنے سے یہ وقت قطعاً صحیح معلوم ہوتا ہے

لیکن ادھر سلطان کی رائے تبدیل ہو گئی اور گجرات کو ممالک محروسہ میں شامل کر لینے کا فیصلہ قرار پایا۔ الف خاں اور پنچمیں اور دیگر سرداران لشکر اس مُہم پر مامور ہوئے۔ جب یہ لشکر گجرات میں پہنچا تو راجہ کو سوائے راہِ گریز کے کوئی بچاؤ کی صورت نظر نہ آئی فوراً دیوگیر کی طرف گھوڑے کی باگ پھیر دی جب سنکھن دیو کو معلوم ہوا کہ رائے کرن اس علاقہ میں آیا ہے اور مدد کا خواستگار ہے تو اُس نے اپنے بھائی بھیلم دیو کو دیولدی کے لئے پیغام دے کر بھیجا جو مجبوراً منظور کرنا پڑا اور تمام شرائط طے پاکر دیولدی رخصت کر دی گئی ؎

چو کرن آزردہ بختِ پریشاں — حمایت جوئے بود از سوئے ایشاں
نیارست اندراں پیغام نہ کرد — ضرورت بازحل پیوند مہ کرد
نشانیہا کہ باشد شرطِ ایں کار — بمقدارے کہ رایاں راست مقدار
ہمہ یک یک بیکدیگر سپردند — بصد دریا یکے گوہر سپردند
دو جانب چوں فراہم گشت تدبیر — رواں شد چاشنی بر چاشنی گیر
فرستادند بربوے ہمائے — مہِ روشن بکامِ اژدہائے

دیولدی چند آدمیوں کی حفاظت میں دیوگیر کی طرف جا رہی تھی چند میل کا فاصلہ باقی تھا کہ اچانک شاہی فوج کے ہراول سے جو پنچمیں کے ماتحت رائے کا تعاقب کر رہا تھا اُس کی مڈبھیڑ ہو گئی۔ طرفین سے تیر اندازی ہونے لگی۔ اتفاقاً ایک تیر دیولدی کے گھوڑے کے لگا جو فوراً گر پڑا۔ پنچمیں کو اس کامیابی پر بڑا فخر حاصل ہوا اُس نے

یکے زاں دو پسر داند ر جوانی | پرستارانِ شہ را زندگانی
دوم ماندہ است چوں پیوندِ خون ست | دلِ من بہرِ آں خوں بے سکون ست
دمے گر مہرِ شہ بر بندہ تابد | بگرمی خوں بخوں پیوند یابد
ازیں پیوندِ فرزندے بمادر | نیاید پائے شہ فردا برآدر

چونکہ سلطان خضر خاں کے لئے پہلے ہی سے کسی عمدہ موقع کا متلاشی تھا اس لئے رانی کنولا دیوی کی یہ درخواست اُس کو پسند آئی۔ رائے کرن کو رشتہ کا پیغام بھیجا گیا اور اُس نے نہایت خوشی اور فخر کے ساتھ اس پیغام کو منظور کیا اور چاہتا تھا کہ شاہانہ جہیز فراہم کرکے دیولدی کو دہلی روانہ کردے ؎

سرِ برآرائے ملکِ ہندواں کرن | کہ بُد صاحبقراں رائے دراں قرن
ازیں شادی کہ آمد ناگہانش | نگنجید اندرونِ پوست جانش
کجا در ذرّہ گنجد ایں کہ خورشید | دہد نزدِ خودش پیوندِ جاوید
چو با چشمہ کند بحر آشنائی | شود آں چشمہ ہم بحر از روائی
براں شد کاں طرب را کارسازد | علم بر پُشتِ پیلاں برفرازد
متاعِ قیمتی صد پیل بالا | ز دیبا وُ خزو لو لوی لالا
دگر کالائے گوناگوں نہ چنداں | کہ گنجد در خیالِ ہوشمنداں
پس آنگہ با ہزار امید واری | نشاند نازنیں را در عماری
فرستد سوئے دولتخانۂ تخت | کہ آں دولت رسد در خانۂ بخت

ساتھ راجہ کرن کی رانی کنولا دیوی اور دیگر عورتیں بھی اسیر ہو کر دہلی میں آئیں کنولا دیوی حرم میں داخل ہو گئی اور بوجہ اپنی خوبصورتی، خوش سیرتی اور سلیقہ مندی کے سلطان علاء الدین کے دل میں بہت قدر و منزلت پیدا کر لی۔ ایک روز اُس نے سلطان کو خوش پا کر یہ درخواست کی کہ میری دو لڑکیاں جو وہاں چھوٹ گئی تھیں ان میں سے ایک تو خدام شاہی پر تصدق ہو چکی ہے مگر دوسری زندہ ہے خون کے تعلق سے دل بے اختیار سینہ میں تڑپ رہا ہے اگر حضور کی توجہ ہو جائے تو میرا مطلب حاصل ہو سکتا ہے بیٹی کو ماں کے ساتھ ملانے سے حضور سے قیامت میں کچھ مواخذہ نہ ہو گا اس لئے کہ یہ کوئی گناہ کا کام نہیں ہے۔ حضرت امیر خسرو اس درخواست کو اس طرح پر ادا کرتے ہیں ؎

شبے خوش دید دارائے زمن را | بعرض آورد رازِ خویشتن را
نخست اندر دُعا لب را زباں داد | زباں را در دعا گوئی عناں داد
کہ شاہا تا ابد مسند نشیں باش | بشاہی خسروِ روئے زمیں باش
بیادت ہر کہ نبود بر زمیں شاد | اگر خود آسماں باشد زمیں باد
پس آنگہ با دلِ پُر بیم و امید | بشرحِ حال شد لرزندہ چوں بید
کہ از شاخِ جوانی بر درختم | دو غنچہ ناشگفتہ داشت بختم
چو زینجا بادِ اقبال آں طرف تاخت | مرا زانجا ربود اینجانب انداخت
شدم من خوش ز بختِ روشنِ خویش | ولے ماند آں دو گل در گلشنِ خویش

ان اشعار میں اگرچہ سلطان قطب الدین کے لئے بے مہری اور تلخی اور ترش روئی کے الفاظ استعمال کئے ہیں لیکن تیسرے اور چوتھے شعر میں اس واقعۂ قتل میں اُس کے لئے ایک عذر لنگ بھی تجویز کر دیا ہی یعنی اُس کے نزدیک مصلحتِ ملکی اسی کی مقتضی تھی اور وہ سلطنت کے دعویداروں سے ملک کو خالی کرنا چاہتا تھا پس ان اشعار سے غالباً گمان ہوتا ہی کہ یہ داستان سلطان قطب الدین کے عہدِ سلطنت میں لکھی گئی ہی اور اس لئے مورخین نے وقت کی جو تعیین کی ہی اُس کو قطعی طور پر صحیح سمجھنا چاہیئے۔

واقعات قصّہ | اس کے بنیادی واقعات میں کتب تواریخ باہم مختلف ہیں اگر ان تمام اختلافات کو دکھلایا جاوے تو بیان بہت طویل ہو جائے گا۔ اس لئے میں نقل واقعات میں امیر خسرو کی پیروی کروں گا البتہ قصہ کے ضروری اجزا جو نظم میں متروک ہو گئے ہیں اُن کو بھی قصہ کے ساتھ شامل کر دینا اور صرف ضرورت کے موقعوں پر تاریخی اختلافات کی طرف اشارہ کر دینا غالباً کافی ہو گا۔

سلطان علاء الدین کے جلوس کے تیسرے سال یعنی ۶۹۷ھ ہجری کے ابتدائی مہینوں میں الماس بیگ المخاطب بہ اُلغ خاں جو سلطان کا بھائی تھا اور نصرت خاں جالیسری جو منصب وزارت پر ممتاز ہوا تھا مہم گجرات کے لئے مامور ہوئے اور ایک جرّار لشکر لے کر راجہ کرن والیٔ گجرات پر حملہ آور ہوئے راجہ شاہی لشکر کی مقابلہ کی تاب نہ لاسکا اور اپنے صدر مقام نہروالے سے جو گجراتی تواریخ میں انہلواڑہ کے نام سے مشہور ہی بدحواسی کے ساتھ فرار ہو کر راجہ رام دیو والی دیوگیر کے یہاں پناہ گیر ہوا۔ اس جنگ میں مال غنیمت کے

نے ۷۱۶ھ لکھی ہی اسی طرح سلطان قطب الدین مبارک شاہ کے جلوس کی تاریخ حضرت امیر نے نہ سپہر میں ۷۱۶ھ اور ضیاء برنی نے ۷۱۷ھ لکھی ہی۔ اگر یہاں تک بھی اُس کا اثر متعدی سمجھا جائے تو خضر خاں کے قتل کے واقعہ کی صحیح تاریخ ۷۱۷ھ ہونی چاہیئے۔ ابن بطوطہ نے بھی جو اس واقعہ کے چند سال بعد ہندوستان میں آیا تھا اپنے سفرنامہ میں اس واقعۂ قتل کو بلا تعیّن تاریخ لکھا ہی۔ بہرحال یہ دردانگیز واقعہ ۷۱۷ھ یا ۷۱۸ھ میں ظہور پذیر ہوا اور متعدد قرائن اس داستان کے اشعار میں ایسے پائے جاتے ہیں کہ امیر خسرو نے اُسی وقت اس داستان کو نظم کرکے مثنوی کی تکمیل کردی تھی۔ اس عبرت خیز داستان کے ہر ہر شعر میں جو درد اور سوز بھرا ہوا ہی وہ صاف بتا رہا ہے کہ واقعہ تازہ ہی۔ اس کے علاوہ دوسری بات یہ ہی کہ سلطان قطب الدین مبارک شاہ کی شکایت اور اپنی ناخوشی کا اظہار حضرت امیر خسرو نے نہایت دبی زبان سے کیا ہے جس سے صاف نمایاں ہے کہ قطب الدین کے عہد سلطنت میں یہ داستان لکھ رہے ہیں۔ اگر عہد قطبی کے بعد لکھا ہوتا تو مجھے یقین ہی کہ اُس کا رنگ دوسرا ہوتا۔ مثلاً فرماتے ہیں ؎

مع القصہ نہانی دانِ ایں راز | زگنجِ راز زیناں در کند باز
کہ چوں سلطاں مبارکشاہِ بے مہر | زتلخی گشت بر خویشاں ترش چہر
صلاحِ ملک در خونریزِ شاں دید | سزاواری بہ تیغِ تیز شاں دید
براں شد تا کند از کیں سگالی | زانبازانِ ملک اقلیم خالی
نہاں سوئے خضر خاں کس فرستاد | نمو داری بعذر از دل بروں داد

الحاقی ہو اگرچہ اُس کی ساخت اور بندشوں میں حضرت امیر خسرو کا خالص رنگ صاف صاف نمایاں ہو رہا ہے۔ پس اگر یہ شعر الحاقی سمجھا جائے تو داستان کے اشعار کی تعداد ۱۳۱۶ رہتی ہے اور اگر اس میں مندرجۂ بالا اشعار کے آخری تین شعر جو بلا شبہ بعد میں لکھے گئے ہیں شامل کئے جاویں تو اضافہ شدہ اشعار کی تعداد پوری ۱۳۱۹ ہو جاتی ہے اور اگر مندرجۂ بالا تین شعروں کو تعداد سے خارج سمجھا جائے تو اس صورت میں ماننا پڑتا ہے کہ داستان کے دو شعر ضائع ہو گئے۔ اور اس قدر زمانۂ دراز کے بعد ایسا ہو جانا کوئی تعجب انگیز بات نہیں ہے۔

حضرت امیر نے نہ تو اس واقعۂ قتل کی کوئی تاریخ لکھی ہے اور نہ یہ لکھا ہے کہ مثنوی میں اس داستان کا اضافہ کس وقت کیا گیا۔ اکثر تواریخ کی کتابیں بھی اس سے ساکت نظر آتی ہیں۔ البتہ ملا عبد القادر بدایونی نے اپنی مشہور کتاب منتخب التواریخ میں وقت کی تعیین کی ہے وہ لکھتے ہیں کہ ۷۱۸ھ میں سلطان قطب الدین مبارک شاہ جب جھائن میں پہنچا تو شادی کتہ سر سلاحداران کو حکم دیا کہ گوالیار پہنچکر خضر خاں و شادی خاں اور شہاب الدین عمر کو شہید کر دے اور ان کے اہل و عیال کو دہلی میں لے آئے۔ فرشتہ کے الفاظ بھی قریباً یہی ہیں اور غالباً یہ دونوں بیان ضیا برنی سے ماخوذ ہیں جس نے بظاہر ۷۱۸ھ کے واقعات کے سلسلے میں اس واقعہ کو بھی لکھا ہے۔ مگر پہلے واقعات کے تعین میں حضرت امیر خسرو اور ضیا برنی کے بیان میں ایک سال کا فرق چلا آرہا ہے۔ سلطان علاء الدین کی وفات کی تاریخ حضرت امیر نے عشیقہ میں ۷۱۵ھ اور ضیا برنی

تصریح کی ہے۔

اس مثنوی کی صرف ایک داستان ایسی ہے جو ۷۱۵ھ کے بہت بعد میں لکھی گئی ہے اور وہ خضر خاں وغیرہ کے قتل کا واقعہ ہے۔ اس کی نسبت امیر صاحب خاتمہ میں لکھتے ہیں کہ خضر خاں وغیرہ کے واقعۂ شہادت کے بعد میں نے ۳۱۹ اشعار کا اس مثنوی میں اور اضافہ کیا۔ اور مثنوی کے کُل اشعار اس وقت ۴۵۱۹ ہو گئے۔ چنانچہ فرماتے ہیں ؎

دگر دانندہ پرسد بیت چند ست ق درین نامہ کہ از عشق ارجمند ست
بصد خوبی نشاند بر دل و جاں غمِ خوب بِ دولرانی خضر خاں
چو بربالا کشد این پردہ را کس چہار الف ست و دویست این قدر بس
پس از خونِ شہیدانِ پُر اندوہ نوشتم سہ صد و زاں پس دہ و نُہ
دگر بر راستی خواہی گواخواست شہیدانیک گواہی مید ہد راست
دگر زیر و زبر گردند ہمرہ چہار الف ست و پانصد بانہ و دہ

اِن اشعار سے ثابت ہوتا ہے کہ اضافہ سے پیشتر مثنوی کے اشعار کی تعداد ۴۲۰۰ تھی لیکن خضر خاں اور شادی خاں اور شہاب الدین عمر کے واقعۂ قتل کے بعد ۳۱۹ اشعار کا اس میں اور اضافہ ہوا اور کُل تعداد اشعار کی ۴۵۱۹ ہو گئی۔ میں نے اس داستان کے اشعار کو شمار کیا ہے۔ اس وقت ۳۱۷ شعر ہیں جن میں سے صفحہ ۲۷۰ کا تیسرا شعر ایسا ہے جو صرف بعض نسخوں میں پایا جاتا ہے اور اکثر نسخوں میں موجود نہیں ہے۔ ممکن ہے کہ یہ

مؤرخ چوں شمارِ سالِ وے کرد	عطارد بر سرِ ذوالقعدہ ہے کرد
دگر تاریخ بکشایند ز ابجد	ز ہجرت پانزدہ گیرند ہفصد ۷۱۵

اس سے صاف ثابت ہوتا ہے کہ غالباً اواخر جمادی الآخر یا اوائل رجب ۷۱۵ھ ہجری میں خضر خاں کی طرف سے یہ فرمائش ہوئی اور حضرت امیر خسروؒ نے اس مثنوی کو نظم کرنا شروع کیا اور خضر خاں اور دولرانی کے جُدا کرنے کا واقعہ جس کو راجہ صاحب ممدوح نے بناءِ تصنیفِ مثنوی قرار دیا ہے ۷۱۱ھ سے پہلے کا ہے۔ خضر خاں کی پہلی شادی کا حال (جو اُس کے ماموں الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ ہوئی ہے) حضرت امیر خسروؒ نے نہایت تفصیل کے ساتھ لکھا ہے۔ ۲۳ رمضان المبارک روز چہارشنبہ ۷۱۱ھ ہجری کو ساعت سعید میں جو منجّموں کے مشورہ سے قرار پائی تھی عقد نکاح کی رسم عمل میں آئی اور غرۂ ذیحجہ بروز یکشنبہ کو معمولی رسموں کے ساتھ دُلہن رُخصت ہوئی۔ دوسری شادی جو دولرانی کے ساتھ ہوئی اُس میں کوئی دُھوم دھام نہیں کی گئی۔ بلکہ گھر کے چند آدمی جمع ہوگئے اور ان کے سامنے نکاح پڑھ دیا گیا اس نکاح کی تاریخ حضرت امیر نے نہیں لکھی اور نہ کسی تاریخ میں اس کی تصریح کی گئی ہے۔ غالباً ۷۱۳ھ ہجری میں یہ نکاح ہوا ہے۔ پس ظاہر ہے کہ اس عقد سے پہلے یہ واقعہ اس قابل نہ تھا کہ خضر خاں اُس کا مسودہ تیار کرکے امیر خسرو سے اُس کے نظم کرنے کی فرمایش کرتا اور امیر خسرو اُس کو نظم فرمانا شروع کرتے۔ اس لئے میرے نزدیک صحیح یہ ہے کہ اواخر جمادی الآخر یا اوائل رجب ۷۱۵ھ ہجری میں اس مثنوی کی نظم شروع ہوکر ۶ ذوالقعدہ ۷۱۵ھ ہجری کو تمام ہوئی جیسا کہ خود حضرت امیر خسروؒ نے خاتمۂ کتاب میں

دفتر دوم صفحہ ۲۳۴ میں تحریر فرماتے ہیں کہ جب سلطان علاء الدین کو یہ خبر پہنچی کہ خضر خاں دولرانی کے عشق میں اس قدر دیوانہ ہو رہا ہے کہ لکھنے پڑھنے کی طرف اُس کو مطلق توجہ نہیں رہی تو اُس نے حکم دیا کہ دونوں جدا کر دئے جائیں یہ جُدائی دونوں پر بہت شاق گذری اور اُسی جوش و خروش میں خضر خاں نے امیر خسرو کو بُلا کر اس مثنوی کے لکھنے کی فرمایش کی۔ اس فصل میں چند اشعار ایسے موجود ہیں جن سے اس قسم کا شبہ ہو سکتا ہے مثلاً خضر خان کی زبان سے فرماتے ہیں ؎

مرا در سر ز سودائے جوانی — خیالے ہست زانگونہ کہ دانی
ہمہ روزم چو مجنوں ماندہ در سوز — شبم در قصۂ لیلی شود روز
شدم گم در بیابانے بنا گاہ — کہ آنجا خضر اوّل گم کند راہ
من آں خضرم کہ آبِ خضر دارم — ولیکن آب خوش خوردن نیارم

غالباً راجہ صاحب نے انھیں اشعار سے یہ واقعہ استنباط فرمایا ہو مگر میرے نزدیک یہ صحیح نہیں معلوم ہوتا اس لئے کہ حضرت امیر خسرو نے اس کتاب کے خاتمہ میں صاف طور پر لکھا ہو کہ چھ ذوالقعدہ ۷۱۵ ہجری کو یہ مثنوی تمام ہوئی اور اس کی تصنیف میں چار مہینے اور چند روز صرف ہوئے۔ چنانچہ فرماتے ہیں ؎

بحمد اللہ کہ از عونِ الٰہی — بپایاں آمد ایں منشورِ شاہی
بقدرِ چار ماہ و چند روزے — فروزاں شد چنیں گیتی فروزے
جمال آراست ایں ماہِ دل افروز — ز ذوالقعدہ دوم حرف و سوم روز

شدم بس سربلند از خدمتِ پست   نمودم رجعت ایں دیباچہ بردست
من و زیں پس طرازِ ایں معانی   سوادِ حرف و سودائے نہانی

حضرت امیر خسرو ان تمام واقعات کو بیان کرکے فرماتے ہیں کہ اگر اجل نے مہلت دی اور کوئی آسمانی آفت اس میں حائل نہ ہوگئی تو جہاں تک میرے امکان میں ہے اپنا پورا زورِ طباعی اس مثنوی میں صرف کروں گا ؎

کنوں گر در بقا باشد درنگے   ق   بریں شیشہ نبارد چرخ سنگے
بخششہا کہ من در سینہ دارم   بریزم ہرچہ در گنجینہ دارم
بہنجارے نگارم نقشِ ایں درج   کہ چوں آبِ رواں گوہر شود خرج
نہ لافم بیش ازیں ناکردہ ترتیب   کہ گل نارستہ نتواں گفتن از طیب
چو آید نقشِ ایں دیبا بپایاں   بیابد خود برے کش ہست شایاں
خدا عمرم ببخشد تا بدانگاہ   کہ از گلگونہ بیروں آید ایں ماہ
چو ہیئت گرم گردم جلوہ سازش   کم از شہرے نباشد نرخِ نازش
ز شاہی کو ستاید بت را وفا جوے   توانم خواست لابد ہدیہ روے
خدایا دہ فراغ و زندگانی   کہ بینم ایں صنم را در جوانی
چو شد پروردہ ز آبِ خضر جانش   سپارم در کنارِ خضر خانش
کز آبِ لطف آں خضرِ زمانہ   بسر سبزی بماند جاودانہ

زمانۂ تصنیف | راجہ درگا پرشاد صاحب تعلقہ دار سندیلہ اپنی تاریخ گلستانِ ہند

مرا در سر ز سودائے جوانی — خیالے ہست زاں گونہ کہ دانی
دلے دارم اسیرِ فتنہ جائے — مُسلسل گشتہ در بندِ بلائے
ہمہ روزم چو مجنوں ماندہ در سوز — شبم در قصۂ لیلیٰ شود روز
شدم گم در بیابانے بناگاہ — کہ آنجا خضر اوّل گم کند راہ
من آں خضرم کہ آبِ خضر دارم — ولیکن آب خوش خوردن نیارم
اگرچہ عالم ست ایں دل دریں گل — دو عالم غم کجا گنجد دریں دل
چو غم را جا نماند اندر دلِ تنگ — بچہرہ نقش بستم زاشکِ گلرنگ
ز تو خواہم کہ ایں افسانۂ راز — کہ گرد از رخنہائے سینہ در باز
چناں سنجی ز بہر ایں دلِ تنگ — کہ در میزانِ دلہا کم شود سنگ
دلِ مُردہ حیات از سر پذیرد — وگر کس زندہ دل باشد بمیرد
بود گاہِ غم و اندیشہ یارے — مُرا دِ عالمے را غمگسارے

اس کے بعد فرماتے ہیں کہ خضر خاں کے اشارہ سے ایک کنیز نے قصّہ کا مسودہ لاکر میرے حوالہ کیا۔ جب اُس مسودہ پر میری نظر پڑی تو فوراً میری آنکھوں سے آنسو جاری ہو گئے اور میں نے اس حقیر خدمت کے انجام دینے کا شاہزادہ سے وعدہ کر لیا اور اُس مسودہ کو لے کر اپنے مکان کو واپس آیا اور فوراً اس مثنوی کو نظم کرنا شروع کر دیا

بفرمود انگہے کاں نامۂ درد — نہانی محرمے سوئے من آورد
چو در چشم آمد آں دودِ جگر تاب — کشاد از دیدۂ من در زماں آب

ہماں چشمہ کہ دریا بود در موج　　　بہمراہی شدہ با من دراں اوج

رسیدم تا بداں گلشن کہ جُستم　　　چو گل بر چشمۂ اُمید رُستم

مُعلّا حضرتی دیدم فلک سائے　　　ملک صف بستہ وانجم صف آرائے

فلک بر کرسیِ بخشش نشاندہ　　　سعادت آیۃ الکرسیش خواندہ

فروغِ جبہہ نور افگندہ تا دور　　　چنانکہ از لوحِ محفوظ آیتِ نور

چو چشمِ من دراں خورشید شد گرم　　　چو موم روزگارِ سخت شد نرم

بجائے سودہ شد رُو بر زمینم　　　کہ انجم رشک بردند از جبینم

دراں خدمت چو بسم اللہ شنیدم　　　دُعائے سوے مسند در دمیدم

بروے سرورانِ چیدۂ ملک　　　بابرو در حدیث آں دیدۂ ملک

دراں ابرو دو چشمِ بندہ خسرو　　　چو چشمِ عید جویاں در مہِ نو

بہر کاں ماہِ نو خم گشت ناگاہ　　　مبارک باد گفتش خواجہ و شاہ

مرا باآں شکوہِ پادشاہی　　　بپرسش داد مزدِ نیک خواہی

عزیزم داشت ہمچوں جم نگیں را　　　تواضع کرد چوں گردوں زمیں را

بہم گفتاریم داد احترامے　　　کہ دولت گفت بختم را سلامے

خضرخاں اپنا درد و سوز بیان کرکے قصّہ کے نظم کرنے کی فرمایش کرتا ہے

چو گفت ایں لب نوازش کرد فرمود　　　کہ اے صد گنجِ معنی در تو موجود

ز نطقت یک سخن صد لولوے تر　　　ز کلکت یک شبہ صد کانِ گوہر

مبارک بامدادے کاختر روز | شد از نور مبارک گیتی افروز
رسید اقبالِ پیشانی کشادہ | کلہ بالائے پیشانی نہادہ
دلم را گفت کاحسنت اے جوان بخت | کہ برگردوں زدی اندیشہ را تخت
چہ گنج ست ایں کہ دادت خازنِ غیب | کہ در پشیت نگوں کرد آسماں جیب
بفردوس ار زلالِ جاودان ست | زبانِ کلکت آں را ناودان ست
نماند از بس کہ داد ندت بسینہ | کواکب را متاعے در خزینہ
بشارت میدہم کز پردۂ راز | درے کردہ ست دولت بہر تو باز
خضر دی مژدۂ دادہ ست جانی | خضر خاں را بآب زندگانی
نہ آں آبے کز اں اسکندرِ روم | نہ بُد چوں آب خوردش ماند محروم
از اں شربت کہ آمد زاہلِ گفتار | بعہدِ دوم اسکندر پدیدار
چنیں دانم کہ آں گویندۂ چُست | تو ئی واں آب حیواں گفتہ تست
رواں کن چشمۂ خود را بد انسوے | کہ ہست ایں چشمہ را زاں تشنہ رہ جوے
زہی بخت ار چناں فرخ نہالے | ز جوئے خاطرت نوشد زلالے

حضرت امیر شاہزادہ کے دربار میں حاضر ہوتے ہیں اور دربار کا جاہ وجلال اور شان و شکوہ کا نقشہ حسب ذیل الفاظ میں کھینچتے ہیں ؎

مرا کاقبال خواند ایں مژدہ در گوش | ز شادی پائے خود کردم فراموش
ز ہمت ساختم رخشِ فلک گام | بیک گنبد رسیدم بر نہم بام

دولرانی خضر خاں ہے۔ جیسا کہ فرماتے ہیں ؎

چو نامِ خاں بنامِ دوست ضم شد | فلک در ظلِّ ایں ہر دو علم شد
خطابِ ایں کتابِ عاشقی بہر | دولرانی خضر خاں ماند در دہر
مبارک نقشِ ایں حرفِ ورق مال | بد و معنی مبارک میکند فال
یکے ہست آنکہ اندر کامرانی | خضر خانا تو دولتہا برانی
دگر چوں لیلی و مجنوں بترتیب | دولرانی خضر خاں کرد ترکیب
چو بود ایں نام محتاجِ بیانے | بیاں کردن نمیدار دزیانے

ان اشعار میں حضرت امیر نے کتاب کا نام مع وجہ تسمیہ صاف طور پر بتا دیا ہے اس لئے اسی کو اصلی نام سمجھنا چاہیئے۔

سببِ نظمِ کتاب | اس مثنوی میں شاہزادہ خضر خاں اور راجہ کرن والی گجرات کی بیٹی، دیولدی کی عشق و محبت کی تاریخی داستان ہے جو خود خضر خاں کی فرمایش سے نظم کی گئی ہے۔ اور چونکہ ان ہندی الفاظ کا فارسی ترکیبوں کے ساتھ چسپاں ہونا دشوار تھا اس لئے حضرت امیر خسروؒ نے تعریب و تفریس کا عمل کرکے اس کو دولرانی بنا لیا ہے۔

اس کے سبب تالیف میں حضرت امیر خسروؒ فرماتے ہیں کہ ایک نہایت ہی متبرک روز تھا جبکہ شاہزادہ خضر خاں نے مجھکو بلایا اور باوجود باشاہی شان و شکوہ کے میری خیر اندیشی کے صلہ میں میری مزاج پرسی کی اور تواضع اور فروتنی کا اظہار فرمایا اور مجھکو اپنی ہمکلامی کا شرف بخشا اور اس مثنوی کے نظم کرنے کی فرمایش کی ؎

مجھکو کافی اعتماد ہے کہ ان سے ہمارا یہ نسخہ بالکل پاک و صاف ہو گیا لیکن جو غلطیاں کہ ان کو اپنے مورث اعلیٰ سے پہنچی ہیں اور جو نسلاً بعد نسلٍ اولاد و احفاد میں منتقل ہوتی رہی ہیں ان کا دفعیہ کافی طور پر نہیں ہو سکا۔ اگر کبھی دوسرے خاندان کا کوئی نسخہ مل گیا تو اُمید ہے کہ انشاءاللہ تعالیٰ یہ اصلی غلطیاں بھی رفع ہو جائیں گی۔

مثنوی کا نام اس مثنوی کا نام ان متاخر صدیوں میں زیادہ تر مشہور عشیقہ ہے یوروپین مستشرقوں نے بھی اپنی فہرستوں میں زیادہ تر یہی نام لکھا ہے۔ اکثر مؤرخین بھی جب اس کتاب کا حوالہ دیتے ہیں تو یہی نام لکھتے ہیں عشقیہ، عاشقیہ اور عاشیقہ نام جو بعض نسخوں میں پائے جاتے ہیں وہ صرف عشیقہ کی تصحیف ہے۔ محمد قاسم فرشتہ اپنی مشہور تاریخ میں جہاں کہیں اس کتاب کا حوالہ دیتا ہے تو اس کا نام خضر خانی و دولدی رانی لکھتا ہے۔ نسخہ د میں کتاب کا نام سرورق پر صحیفۂ عشق لکھا ہے جو غالباً عنوانِ کتاب سے ماخوذ ہے۔ راجہ دُرگا پرشاد صاحب تعلقہ دار نے اپنی کتاب گلستانِ ہند میں کہیں صرف خضر خانی اور کہیں خضر خانی دَولرانی اور خضر خانی و دولرانی لکھا ہے بعض تحریروں میں اس کتاب کا نام آغازِ عشق اور منشورِ شاہی بھی دیکھا گیا ہے۔ آخر الذکر نام غالباً خاتمہ کے اس شعر سے ماخوذ ہے ؎

بحمد اللہ کہ از عونِ الٰہی

بپایاں آمد ایں منشورِ شاہی

ان تمام ناموں کو بمنزلۂ عرفِ عام کے سمجھنا چاہیئے جو لوگوں کی زبانوں پر بوجہ اپنی سُبکی اور خفت کے جاری ہو گئے ہیں کتاب کا اصلی نام جو مصنفِ علّام نے تجویز فرمایا ہے

اور دوسرا ہارڈنگ لائبریری دہلی سے آیا جس کا اصطلاحی نام ''ہ'' ان میں سے بھی حتی الوسع مدد لی گئی۔ یہ دونوں نسخے صحت کے لحاظ سے بھی اچھے تھے۔ اگرچہ اوّل الذکر میں متعدد جگہ اوراق کم تھے اور اشعار بھی جابجا چھوٹے ہوئے تھے۔ ان نسخوں کے علاوہ فرہنگ جہانگیری، فرہنگ رشیدی، منتخب التواریخ بدایونی، گلستان ہند اور تاریخ فرشتہ سے بھی کہیں کہیں مدد لی گئی ہے جن میں اس مثنوی کے اشعار بطور استشہاد کے نقل کئے گئے ہیں۔

کسی کتاب کو بارہ قلمی نسخوں کے ساتھ مقابلہ کرنے کے بعد جائز طور پر یہ توقع ہو سکتی ہے کہ کتاب تمام اسقام اور اغلاط سے بالکل پاک و صاف ہو گئی ہو گی مگر مجھے افسوس کے ساتھ یہ عرض دینا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ موجودہ حالت میں اس کا دعوی نہیں کیا جا سکتا۔ اور باوجود محنت اور کوشش کے جو حتی المقدور میں نے تصحیح و مقابلہ میں کی ہے ایک خاصی تعداد مشتبہ اشعار کی باقی رہ گئی جو مجھ سے حل نہیں ہو سکے۔ اس کی خاص وجہ یہ ہے کہ یہ قلمی نسخے اگرچہ صورت میں، سیرت میں، خط میں زمانۂ کتابت میں مختلف ہیں لیکن جہاں جہاں اہم اور سخت قسم کی غلطیاں ہیں وہاں یہ سب نسخے بلا کسی استثنا کے متفق ہو جاتے ہیں اور اگر کہیں کچھ اختلاف پایا جاتا ہے تو وہ اختلاف نہ تو خود صحیح ہوتا ہے اور نہ صحت کی طرف رہبری کرنے والا ہوتا ہے۔ میرے نزدیک یہ تمام نسخے ایک ہی خاندان کے ہیں جن میں شرافت اور اصالت کا جوہر بہت ہی کم باقی رہ گیا ہے۔ ان نسخوں میں جو غلطیاں کاتبوں کے سہو اور مصحّحوں کے تصرفات سے زمانۂ مابعد میں واقع ہوئی تھیں

الیٰ یوم آلا مال در خدمت سیادت و نقابت و شرافت انتباہ فضیلت دستگاہ فصاحت و بلاغت شعار میر محمد شریف وقوعی باتمام رسید سابع[1] عشر شہر سنہ مذکورہ۔ وانا الآنس بمولاہ الآیس عما سواہ حسین بن علی الحسینی''۔

لیکن افسوس ہے کہ صحت کے اعتبار سے یہ نسخہ بھی کچھ بہتر ثابت نہیں ہوا اور خدا بخش لائبریری کی مطبوعہ فہرست کو دیکھکر جو خوش آیندہ توقعات میں نے باندھی تھیں ان میں یاس سخت مایوسی ہوئی۔ شروع شروع میں کچھ نشانات تصحیح کے معلومات ہوتے ہیں لیکن آخر میں تو تغلیط کی نوبت پہنچ گئی ہے۔

کلکتہ میں تین نسخے میری نظر سے گزرے جن میں سے ایک نسخہ جس کا نام لے ہے امپیریل لائبریری میں ہے یہ نہایت ناقص اور غلط ہے۔ دو نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال میں ہیں ایک کا نام کا ہے یہ نسخہ نہایت پر تکلف اور خوشخط ہے مگر صحت کے لحاظ سے معمولی ہے دوسرا نسخہ جس کا نام ک ہے کافی بدخط اور شکستہ حالت میں ہے البتہ اس کی صحت جیسا کہ حاشیہ کے نشانات سے معلوم ہوتا ہے کسی قابل شخص نے کی ہے۔ حواشی بھی کہیں کہیں لکھے ہیں جو معقول ہیں ان نسخوں کے ساتھ سرسری مقابلہ کیا گیا لیکن مشتبہ اشعار کو نہایت تدقیق کے ساتھ مقابلہ کیا اور شکر ہے کہ یہ محنت بالکل ضائع نہیں گئی۔ آخر میں جبکہ کتابت اور ترتیب اختلافات کا بہت سا کام ختم ہو چکا تھا دو نسخے اور دستیاب ہوئے ایک نسخہ مولوی حبیب الرحمن خاں صاحب شروانی رئیس حبیب گنج نے عطا فرمایا جس کا نام ح[2] ہے

---

[1] یہ لفظ اصل میں مشکوک ہے بظاہر سابع معلوم ہوتا ہے ممکن ہے کہ تاسع ہو

مسودے کے درست کرکے اور اُن کے اختلافات کو ترتیب دے کر مطبع کو سپرد کردئے تاکہ کتابت کا سلسلہ شروع کیا جائے یہ مسودہ ۹۱ مطبوعہ صفحات میں ختم ہوا ہے۔ اس حصّہ میں صرف وہی اختلافات دکھلائے جاسکے ہیں جو مندرجہ بالا نسخوں کے مقابلہ میں پائے گئے۔ بانکی پور و کلکتہ وغیرہ کے نسخوں کا حوالہ ان ۹۱ صفحات میں ناظرین نہ پائیں گے مگر شاذ و نادر جو شاید کاپیوں یا پُردفوں کی صحت کے اثنا میں اضافہ ہوا ہوگا۔

بانکی پور پہنچکر میں نے باقی مسودہ کو وہاں کے نسخہ سے مقابلہ کیا۔ سید سعادت علی خاں صاحب نے جو ہمارے اسکول کے ایک نہایت لایق فایق اور ہر دلعزیز معلّم ہیں اور جو اتفاقاً اُس وقت وہاں تشریف فرما تھے اس مقابلہ میں مجھکو بہت قیمتی مدد دی۔ بانکی پور کا یہ نسخہ ظاہری تکلفات اور تاریخی اعتبار سے بڑی اہمیت رکھتا ہے۔ نواب شہاب الدین احمد خاں گورنر صوبۂ گجرات کی فرمایش سے ۹۹۵ھ میں بمقام احمد آباد تیار ہوا اور میر محمد شریف وقوعی نیشاپوری نے نواب ممدوح کے حکم سے اس کی تصحیح کی جیسا کہ خاتمہ کی عبارت سے معلوم ہوتا ہے:۔

حسب فرمودۂ عالی حضرت فلک منقبت کیوان رفعت خان بالطف و احسان شہاب الدین احمد خاں الحسنی ارقاہ اللہ علیٰ مدارج العز و العلےٰ و اوصل عوائدہ فوائدہ الی اہل الصداقۃ و الولا در بلدۂ طیبہ احمد آباد بتاریخ ۲۸ شہر ذیحجہ ۹۹۵ھ باتمام رسیدہ مقابلہ این نسخہ شریفہ حسب لامر نواب مستطاب نامدار عالم مدار عدالت شعار شہاب ثاقب آسمان جاہ و جلال اختر فرخندہ بخت اوج دولت و اقبال ادام اللہ تعالیٰ ظلال اشفاقہ و احسانہ علیٰ مفارق المسلمین

ممدوح کی معیت کی عزت مجھکو حاصل ہوئی تھی۔ رامپور کے دو نسخے یعنی ر۱ و ر۲ تو صحت کے اعتبار سے محض معمولی تھے لیکن تیسرا نسخہ یعنی ر۳ اچھا تھا یہ نسخہ نہایت بیچدار خط شفیعا میں لکھا ہوا ہی۔ نقطے سوائے چند موقع کے تمام کتاب میں مطلق نہیں دئے گئے۔ اور پھر اُس پر طُرّہ یہ کہ کتاب کرم خوردہ اور پیوندکار تھی جس کا پڑھنا دشوار تھا خاتمہ پر کاتب نے اپنا نام دُرگا پرشاد المتخلص بہ عاشق اور سنہ کتابت ۱۲۱۱ ہجری لکھا ہی اس نسخہ کی صحت میں کافی اہتمام ہوا ہے مگر بعض مقامات میں بطور ایجاد بندہ تصرّفات[۱] بھی معلوم ہوتے ہیں جیسا کہ اختلافات سے ناظرین کو معلوم ہوگا۔ مشکل اشعار پر کہیں کہیں حواشی بھی لکھّے ہیں جو اکثر معقول ہیں اور خاتمہ کے آخر میں لکھا ہی: "در مقابلۂ ایں بسیار محنتہا کشیدم تا بر وفقِ دلخواہ صحیح کردم۔" انھیں رامپوری نسخوں کے ساتھ ساتھ حبیب گنج کے نسخہ سے بھی جس کا اصطلاحی نام ح ہی اور نیز مدرسۃ العلوم علی گڑھ کے دوسرے نسخہ سے بھی جو حال میں خریدا گیا تھا اور جس کا نام ع۲ ہی مقابلہ میں وقتاً فوقتاً مدد لی گئی یہ دونوں نسخے محض معمولی ہیں اور ان میں کوئی قابل ذکر بات نہیں معلوم ہوتی۔

مقابلہ و تصحیح کا کام یہاں تک پہنچا تھا کہ تصانیف خسروی کی تلاش و جستجو کے سلسلہ میں مجھکو بہار و بنگال کا سفر پیش آگیا۔ حضور نواب صاحب کے حکم کے مطابق میں نے ۸۰ صفحے

---

[۱] مثلاً اس شعر میں

بہ بیماری کہ بلکیں مُرد و بدحال بداں موری کہ در رہ گشت پامال

مصحح نے بجائے لفظ مور کے لفظ کور بنا کر اپنی دانست میں تصحیح کا پورا پورا حق ادا کر دیا ہی۔ کیونکہ اس نے سمجھا کہ بیمار کے مقابلہ میں کور کا لفظ زیادہ مناسب اور موزوں ہی۔ مگر یہ بات اُس غریب کو معلوم نہیں تھی کہ حضرت امیر خسرو بعض اوقات لفظوں کے اجزا سے بھی تناسب قایم کر دیتے ہیں اور اس شعر میں ایسا ہی ہوا ہی۔ لفظ بیمار کا ایک جزو مار ہی جس کے مقابلہ میں لفظ مور لایا گیا ہی اور مار و مور کا تقابل بالکل عام ہے

و ماہتاب تھے یکے بعد دیگرے تھوڑے تھوڑے فاصلہ سے رہگرای عالم جاودانی ہوگئے اور اس قحط الرّجال کی وجہ سے جو ایک عرصہ سے ہماری قوم میں پایا جاتا ہی تنزل کی یہاں تک نوبت پہنچی کہ اس خاکسار ہیچمیرز کو اس کام میں شرکت کی عزت دی گئی جیساکہ حضرت امیر خسروؔ نے فرمایا ہی ؎

چو رو اندر غروب آورد خورشید — زند سیّارہ لافِ ملکِ جاوید
چو شب بیارہ شد در ابر نایاب — چراغ دشت گردد کرمِ شب تاب
چو شمعِ ماہ را کم شد زبانہ — بخورشیدی نشیند شمعِ خانہ

مدرسۃ العلوم علی گڑھ، حبیب گنج، حیدرآباد دکن، رامپور، بانکی پور، کلکتہ اور دہلی کے نسخوں سے مقابلہ ہوکر یہ نسخہ مُرتّب ہوا ہی۔ علی گڑھ کا پہلا نسخہ (جو غالباً سرسیّد مرحوم و مغفور کا نقل کرایا ہوا ہی اور اچھا مکمل نسخہ ہے) موجودہ ایڈیشن کی بُنیاد قرار دیا گیا اس نسخہ کی نقل لے کر سب سے پہلا مقابلہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن کے نسخہ سے (جو غالباً دسویں صدی کا لکھا ہوا تھا) دفترِ نقل میں کرایا گیا۔ اس کے بعد میں نے رامپور پہنچکر وہاں کے تین نسخوں سے مقابلہ کیا منشی سید محمدؐ صاحب ملازم کتب خانہ رامپور جو ادب فارسی میں نہایت قابل شخص ہیں اور مشاہیر شعراءِ عجم کے کلام پر ان کو کافی عبور حاصل ہے اس مقابلہ میں میرے ساتھ شریک تھے منشی صاحب ممدوح کا حصّہ اس مقابلہ میں سوائے شاذو نادر صورتوں کے ہمیشہ قرأت رہا ہی۔ جناب حافظ احمدؐ علی خاں صاحب شوقؔ سپرنٹنڈنٹ کارخانجات و اعلیٰ افسر کتب خانہ کی عنایتِ خاص و اجازت سے منشی صاحب

ومسلم الثبوت علما و اُدبا کی ایک بڑی جماعت اس کے لئے کمربستہ ہوتی اور مُلک کے علم دوست اور صاحب ذوق اشخاص اپنی پوری قوّت کے ساتھ ان کی تائید کرتے اس لئے کہ حضرت امیر کے کلام پر قریبًا سات صدیاں گزر چکی ہیں جن میں طرح طرح کے شور و فتن اور بڑے بڑے سیاسی انقلابات ہندوستان کے علمی و ادبی مرکزوں میں مُسلسل پیش آتے رہے ہیں۔ اس قسم کی عام شورشوں میں علوم و فنون کی تباہی، کتابوں اور کُتب خانوں کی بربادی ایک لازمی بات ہوتی ہے۔ علاوہ ازیں اس طویل زمانہ میں حضرت امیر کا کلام بوجہ عام مقبولیت کے کثرت سے نقل در نقل ہوکر بالکل مسخ ہوگیا ہے۔ جاہل کاتبوں اور نااہل مصحوں کے تصرّفات نے اس کو ناقابل فہم بنا دیا ہے

ہرگز از چنگیز خاں بر عالمِ صورت نرفت

آں ستم کز کاتباں بر اہلِ معنی می رود

ایک کتاب کے مختلف نسخوں کا جب باہم مقابلہ کیا جاتا ہے تو وہ اکثر اہم غلطیوں میں متفق نظر آتے ہیں اور طُرفہ یہ ہے کہ باوجود کافی تلاش اور جستجو کے جو عالیجناب نواب صاحب بہادر چار سال سے فرما رہے ہیں اب تک کوئی نسخہ کسی کتاب کا دورِ مغلیہ سے اوپر کا دستیاب نہیں ہو سکا۔ ان حالات کی بنا پر سخت ضرورت تھی کہ ناقدانِ بصیر کی ایک جماعت اس کام کو اپنے ہاتھوں میں لیتی۔ لیکن نہایت افسوس ہے کہ اس کام کے شروع ہوتے ہی شمس العلما خواجہ الطاف حسین حالی، شمس العلما مولانا شبلی نعمانی، خواجہ عزیز الدین عزیز لکھنوی، مولانا عبد الغنی خاں صاحب غنی فرخ آبادی جو آسمان علم و فضل کے آفتاب

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رَبِّ یَسِّرْ وَلَا تُعَسِّرْ وَتَمِّمْ بِالْخَیْرْ

مقدّمہ

مثنوی دولرانی خضرخاں جو حضرت امیر خسرو کی مثنویوں میں نہایت اہم اور دلچسپ کتاب ہی اور جو چند صدیوں سے ادبی دنیا میں عشیقہ کے نام سے زیادہ تر مشہور ہوگئی ہے اُس کی تصحیح و تنقیح کی خدمت عالیجناب نواب حاجی محمد اسحٰق خاں صاحب بہادر کے حکم سے خاکسار نے اپنی حیثیت اور لیاقت کے مطابق انجام دی یہ کام اگرچہ نہایت دشوار تھا اور میری بے سروسامانی اور بے بضاعتی کے علاوہ سخت حوصلہ شکن اور صبر آزما مشکلات اس دشوار گزار راہ میں متواتر حائل ہوتی رہیں لیکن خداوند تعالےٰ کا ہزار ہزار شکر ہے کہ محض اُس کے فضل و کرم اور اُسی کی تائید و توفیق سے یہ کام اختتام کو پہنچا اور وہ وقت آیا کہ میں اُس کی نسبت چند لفظ بطور مقدمہ و تمہید کے ناظرین کی خدمت عالی میں عرض کروں۔

ترتیب و تصحیح کلیاتِ خسروی کا کام اس قدر مہتم بالشان تھا کہ ہمارے مستند

صفحہ

ازدواج خضر خاں و دولرانی ۲۱۶
غزل از زبانِ عاشق ۲۳۰
پاسخ از لبِ معشوق ۲۳۱
خفتن بختِ بیدار خضر خاں ۲۳۳
نامۂ عتاب آمیزِ ظلّ اللہ سوئے خضر خاں ۲۳۷
غزل از زبانِ عاشق ۲۵۴
پاسخ از لبِ معشوق ۲۵۵
عزم سلطانِ عالم سوئے عالمِ دیگر و سلب کردنِ کافور روشنائی چشمِ خضر خاں ۲۵۷
غزل از زبانِ عاشق ۲۶۷
پاسخ از لبِ معشوق ۲۶۹
شہادت خضر خاں ۲۷۰
حکایت ۲۷۲
غزل از زبانِ عاشق ۲۸۹
پاسخ از لبِ معشوق ۲۹۰
پند بفرزندِ خود ۲۹۲
خاتمہ کتاب ۳۰۵
حکایت ۳۱۱

صفحہ

صفتِ آرایشِ شہر و کشور برائے تزویجِ خضر خاں	۱۶۲
غزل از زبانِ عاشق	۱۶۳
پاسخ از لبِ معشوق	۱۶۵
صفتِ جلوۂ عروس	۱۶۶
غزل از زبانِ عاشق	۱۷۲
پاسخ از لبِ معشوق	۱۷۴
صفتِ داغہائے جُدائی	۱۷۵
عتاب نامۂ دولرانی	۱۸۳
حکایتِ تمثیل	۱۸۷
جوابِ خضر خاں	۱۹۰
حکایت	۱۹۵
غزل از زبانِ عاشق	۱۹۸
پاسخ از لبِ معشوق	۲۰۰
صفتِ شبِ سیاہِ ہجرانِ خضر خاں	۲۰۱
حکایت بر طریقِ تمثیل	۲۰۶
غزل از زبانِ عاشق	۲۱۳
پاسخ از لبِ معشوق	۲۱۵

صفحہ

داستانِ حک شدنِ نقشِ کفر از سوادِ ہندوستان و حرفے چند از دیباچۂ عشق خضر جال ۶۳
آغاز انشعابِ عشقۂ عشق ۷۸
غزل از زبانِ عاشق ۸۸
پاسخ از لبِ معشوق ۸۹
گرم شدنِ چشم دولرانی در روئے شمس الحق ۹۱
حکایت ۱۰۲
غزل از زبانِ عاشق ۱۱۰
پاسخ از لبِ معشوق ۱۱۲
صفتِ ماہتابے کہ پیشِ او مہر پردۂ ابر حیا بر رو کشید ۱۱۳
غزل از زبانِ عاشق ۱۲۴
پاسخ از لبِ معشوق ۱۲۶
صفتِ بہار و گلگشتِ باغ ۱۲۸
غزل از زبانِ عاشق ۱۳۸
پاسخ از لبِ معشوق ۱۳۹
جدائی میانِ عاشق و معشوق ۱۴۱
غزل از زبانِ عاشق ۱۴۹
پاسخ از لبِ معشوق ۱۵۰

	صفحہ
آم اور انجیر	۱۰۵
ہندوستان کے پھول	۱۰۶
حسینانِ ہند کی ترجیح حسینانِ عالم پر	۱۰۹

متن

حمد	۱
مناجات	۵
نعت	۸
صفتِ معراج	۱۱
مدحِ شیخ	۱۵
ستایشِ خلیفۂ شائستہ	۱۶
خطابِ زمیں بوسِ بادشاہ	۱۹
عرضِ صحیفۂ نصیحت	۲۱
حکایت موشِش	۲۶
سرگزشت	۳۶
سببِ نظمِ کتاب	۳۷
شرحِ تیغ زنیِ جمہورِ سلاطینِ ماضیۂ دہلی	۴۶
طلوعِ اکلیلِ علائی	۵۷

صفحہ

مثنوی کی خصوصیات ۷۳
ایک بہاریہ تمہید ۷۸
شاندار تمہیدیں ۷۹
خضر خاں کا قتل ۸۱
فلسفۂ شعر ۸۵
واقعہ نگاری ۸۸
واقعہ نگاری حقایق تاریخی میں ۸۹
واقعہ نگاری فرضی واقعات میں ۹۳
تشبیہات اور استعارات ۹۶
ہندوستان ۹۹
اِسلام کا غلبہ اور اس کی یکساں رونق تمام ہندوستان زمین ۱۰۱
ہندوستان کی زبان اور اس کی ترجیح دیگر زبانوں پر ۱۰۲
ہندی صرف و نحو ۱۰۳
معانی ۱۰۴
ہندوستانی کپڑے کی فوقیت ″
پان ۱۰۵

فہرستِ مضامین

صفحہ

مقدمہ

تمہید	۱
مثنوی کا نام	۸
سببِ نظمِ کتاب	۹
زمانۂ تصنیف	۱۳
واقعاتِ قصّہ	۱۹
خضر خاں کا رشتہ دولرانی کے ساتھ	۲۹
خضر خاں کا رشتہ الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ	۳۰
جشنِ شادی	۳۷
برات کا جلوس اور نکاح	۴۱
رخصت اور اُس کے متعلّق رسمیں	۴۳
خضر خاں کا نکاح دولرانی کے ساتھ	۴۴
خضر خاں کا زوال	۴۸
قطب الدین مبارک شاہ کی تخت نشینی اور خضر خاں کا قتل	۶۲

PK
6495
K4M4
1917

انتساب

یہ سلسلہ نہایت فخر و مباہات کے ساتھ حسب اجازت

اعلیحضرت بندگان عالی متعالی ہز ہائنس آصف جاہ

مظفر الممالک نظام الملک نظام الدولہ

نواب میر سر عثمان علی خاں بہادر

فتح جنگ جی سی ایس آئی، جی سی بی خلد اللہ

ملکہ و سلطانہ و ادام اقبالہ کے نام نامی و اسم

گرامی کے ساتھ منسوب و معنون کیا جاتا ہے۔

بسلسلۂ حسنات و بہ سرپرستی اعلیحضرت حضور عالی مقام نظام خلد اللہ ملکہ

مَن عَشِقَ وَعَفَّ فَمَ فَهُوَ شَهِيد

خطابِ این کتابِ عشق بهر

دولرانی خضرخان ماند در دهر

مثنوی

دولرانی خضرخان

حضرت امیر خسرو دہلویؒ

بہ تصحیح و تنقید جناب مولانا رشید احمد صاحب سالم انصاری

باہتمام محمد مقتدیٰ خاں شروانی

مطبع انسٹی ٹیوٹ علی گڈھ میں طبع ہوئی

۱۳۳۶ھ

۱۹۱۷ء

PK
6495
K4M4
1917

Khusrau, Amīr
Magnavī Dawalrānī Khiẓr Khān

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY